

Nemzetközi Hungarológiai Központ
Budapest
1993

HUNGAROLÓGIA

3

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Hungarológia 3

Nemzetközi Hungarológiai Központ
Budapest
1993

HUNGAROLÓGIA 3

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Hungarológia

Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek

Szerkeszti: Hegedűs Rita, Kőrösi Zoltánné, Tarnói László

Lektorálta: Cs. Nagy Lajos

ISSN 1217 4343

Felelős kiadó: Tarnói László

Szövegszerkesztők: Karabás Nóra és Princz László

Fedélterv: Novák Lajos

Nyomda: Quality Sign

Felelős vezető: Szabó Judit

**NYITRAI NEMZETKÖZI
NYELVÉSZETI KONFERENCIA
ELŐADÁSAI
(1992. SZEPTEMBER 17-18)**

Előszó

Az 1991 szeptemberében Kolozsvárott tartott Élőnyelvi konferencia záróülésén elhangzott a kérdés: mely ország ad otthont a magyar nyelvészek soron következő tudományos tanácskozásának. Mi örömmel jelentkeztünk: legyen színhelye Szlovákia, pontosabban a Nyitrai Pedagógiai Főiskola. Megtiszteltetésnek vettük a konferencia résztvevőinek bizalmát, hogy ránk voksoltak. Szlovákiában így első ízben került megrendezésre olyan nemzetközi nyelvészeti konferencia, mely a magyar nyelvvel foglalkozott. Az akkori társadalmi változások következtében intézményünk pár hónapig egyetem volt, 1992. szeptember 17-18-án tehát a Nyitrai Egyetem várta szeretettel a kolozsvári, maribori, ungvári, magyar- és csehországi, hamburgi, valamint a hazai előadókat és érdeklődőket.

A konferenciát az Egyetem Hungarisztika Tanszéke készítette elő, társrendezőnk a Csehszlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága volt. A tanácskozás a plenáris ülés után a köznyelvi, a nyelvjárási és az onomasztikai szekcióban folyt. Összesen 45 előadás hangzott el a mintegy száz fős közönség előtt. E tanulmánykötetben azonban, sajnos, csak azok az előadások olvashatók, melyek kéziratát 1993. júniusáig az előadók eljuttatták tanszékünk címére. Az egyes témakörök előadásai az élő magyar nyelv használatán kívül kiterjedtek a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati vonatkozásaira és a nyelvek egymásra hatására is.

A konferencia anyagának megjelentetését a Hungarológiai Központ vállalta, a Hungarológiai Közlemények külön számaként, mivel nekünk, a rendező szerveknek anyagi eszközeink nincsenek.

Köszönjük a nyitrai konferencia valamennyi előadójának és résztvevőjének, hogy megtisztelték városunkat és intézményünket ittlétükkel. Sokat jelentett ez a hazai magyar nyelvészet és a Hungarisztika Tanszék ügyének erősítésében. Valóban egy küllőnek éreztük/érezhettük magunkat anyanyelvünk nagy kerekében.

Nyitra, 1993. július 7.

Telekiné Nagy Ilona

PLENÁRIS ELŐADÁSOK

Kiss Jenő

Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában

1. Imre Samu legutolsó, halála után megjelent tanulmányában egyebek mellett azt írta, hogy a magyar területi nyelvváltozatok vizsgálatában még ma is jelentkeznek bizonytalanságok (*Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 14.). Bizony jelentkeznek, s nem is kevés. (Bizonytalanságok természetesen mindig lesznek azokban a tudományokban, amelyeknek tárgya állandóan s pontosan nem prognosztizálhatóan módosul. A nyelv ilyen, s ez kihat a nyelv tudományára is. (Ennek legfőbb okát magam elsősorban a nyelvi helyzet módosulásában és — részint ebből következően — a vizsgálandó témák körének bővülésében, valamint a szemlélet — mindezekről korántsem független — változásában látom. Mert gondoljuk csak meg: a nyelvjárástannak kezdetben kizárólagos tárgya a nyelvjárások voltak, tehát nagyrészt a földművelést folytatók akkor még lassan mozduló nyelvváltozata. Közben azonban a nyelvjárások korábban nem látott változásnak indultak, és már a múlt században több helyütt is rövidesen bekövetkező kihalásukat, a köznyelvbe való átfejlődésüket jósolták (l. Nyr. 1989: 465). A 20. században szembesült a dialektológia a változásvizsgálat feladatával s a regionális nyelvi változások meg nem jósolt következményével: a nyelvjárások és a köznyelv közé ékelődő regionális köznyelviséggel (a műszóra l. Deme: DialSzimp. I, 128), amely — különös paradoxonként — egyidejűleg gyorsítja és lassítja a nyelvjárások változását, jobban kiszolgáltatja a köznyelviessülésnek, egyszersmind azonban védi is őket a köznyelvi nyomással szemben. A dialektológia feladatköre tovább bővült a csoportnyelvek egy részének és a városi nyelveknek a vizsgálatával. A nyelvrendszer-tani kutatások mellett egyre erőteljesebben jelentkezik a nyelvhasználat vizsgálatának szükségessége. E tekintetben az anyaországon kívüli magyar nyelvjárások (is) külön izgalmas fejezet. Tudniillik magyar nyelvjárási beszélők milliói élnek a kétnyelvűség ilyen-olyan állapotában, s ez az állapot a nyelvi egymásrahatásnak, pragmatikai szinten pedig sajátos funkciómegoszlásnak, nem ritkán bizony a nyelváltásig elmenő szerepszugorodásnak a tanulmányozására ad korábban kevésbé volt lehetőséget.

Am változott a nyelvi helyzet a tekintetben is, hogy egy ideje össztársadalmi szempontból korábban nem tapasztalt beszélt nyelvi egységesülés zajlik nálunk. A beszélt köznyelv jóval fogékonyabb, nyitottabb a köznyelven kívüli változatok irányában: az ifjúsági nyelv, a szaknyelvek, a szleng, a regionális változatok mind-mind a beszélt köznyelv bizonyos fokú átrétegződését siettetik. Tehát nemcsak a regionális változatok közelednek a köznyelvhez, a köznyelv is közeledik azokhoz. Ezért jogos úgy fogalmaznunk, hogy átfogó,

szociolingvisztikai szemléletű beszélt nyelvi kutatások nélkül ma már a beszélt köznyelvről sem nyilatkozhatunk érdemben, a beszélt köznyelv nem ismeretében pedig elbizonytalanodik a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés és a tágabb értelemben vett nyelvtervezés is. Mindebből két dolog bizonyosan következik. Egyrészt az, hogy szükséges volna a beszélt magyar nyelv korszerű vizsgálata (folynak már ilyen vizsgálatok). Éspedig az egész magyar nyelvterületen, beleértve a diaszpórát is, illetőleg a teljes beszélt nyelvi tartományban, tehát a nyelvjárásoktól a köznyelvig. S következik az is, hogy a regionális változatok vizsgálata bizony nem dialektológiai belügy.

2. Magától értedődik, hogy a magyar dialektológia nagy kihívások előtt áll, hogy rengeteg a tennivalója, s természetes, hogy nem kevés bizonytalanság kíséri. A következőkben — igaz, inkább csak jelzésszerűen — néhány olyan időszéri kérdésről szólok, amelyek a magyar dialektológusokat foglalkoztatják, s amelyeket több-kevesebb bizonytalanság kísér. Bizonyosan fölösleges mondanom: válogatásra kényszerülök.

Először is azzal a Magyarországon — szóban — itt-ott némelykor fölbukkanó tévhitel kívánok szembeszállni, amely szerint Magyarországon nyelvjárások vannak is, nem is, hogy a nyelvjáráskutatás megrekedt korábbi szintjén, hogy tehát a nyelvjárásokkal nem érdemes már foglalkozni. Nos: a külső szemlélő, a falvakba idegenként betoppanó valóban azt érezheti, hogy vele köznyelviesen beszélnek a falusi emberek. Ebből azonban nem az következik, hogy ezek az emberek nem beszélnek már nyelvjárásukat. Amióta ugyanis a kettősnyelvűség (diglosszia) elterjedt, azóta a kódváltás természetes reflex, s ilyen körülmények között a nyelvjárás a familiáris beszédhelyzetek megnyilatkozási formája. A kettősnyelvűséggel járó nyelvváltozat-válgatás következtében a nyelvjárások a nem helybeli számára bizony rejtőzködő óvatossággal élnek — de élnek — a maguk életét. Ami pedig a dialektológiai kutatások színvonalát illeti: a megalapozott kritika jogos, de nem a differenciálatlan, sommás elmarasztalás. A dialektológia módszertani fegyvertára is bővül ugyanis, legújabban főként a szociolingvisztikának köszönhetően. A változásvizsgálat révén e tudományszak nyelvtörténeti szempontú fontossága nőtt meg, a szociolingvisztikai szemléletű regionális nyelvi kutatások pedig társadalmi, didaktikai és nyelvtervezési jelentőségét emelik. A nyelvjárásokkal tehát lehet és érdemes foglalkozni. Hadd utaljak H. Löffler svájci nyelvész véleményére, aki szerint a nyelvtudomány felfrissülése nem utolsó sorban éppen a dialektológiától és a szociolingvisztikától remélhető (*Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses*. Göttingen, 1985. Hrsg. P. v. Polenz, J. Erben, J. Goossens. Fűbingen, 1986. IV, 239).

Magyarországon mintegy két évtizeddel ezelőtt, a regionális köznyelviség központi kutatási programként való megindulása után kezdett el terjedni az a vélekedés, hogy a magyar dialektológia igazán korszerű és elsőrenden aktuális

feladata a regionális köznyelviség vizsgálata. Sajnálatos módon e kutatások menedzselése mellett nemigen esett központi szó a nyelvjárások vizsgálatának változatlan időszerűségéről, s ennek több negatív következménye is lett. Egyebek mellett az, hogy csorbát szenvedett egy fontos módszertani elv. A regionális köznyelviség — mint tudjuk — a nyelvjárások és a köznyelv közötti kompromisszum, másként szólva: regionális szinten való sztenderdizálódás, olyan nyelvi átmenetiség tehát, amely funkcionálisan köznyelv, megjelenésében azonban regionális változat (l. Deme: MNy. 1973: 260—1). A regionális köznyelviségnek a tudományos igényű vizsgálata föltételezi a két szélső pólusnak, tehát az adott nyelvjárásnak a messzemenő figyelembevételét is. S mi történt? Bizonyos vizsgálatokban a nyelvjárási pólus elsikkadt, bizonytalanná téve ezzel az elemzések megbízhatóságát. Az eddigi vizsgálatok ismeretében az tanácsolható, hogy nem kell föltétlenül — mintegy eleve elrendeléseként — regionális köznyelvek mint entitások meglétehez ragzkodunk (l. Deme: DialSzimp. I, 128). Az, hogy milyen fokú regionális köznyelviség van egy adott területen, azt csak a nyelvjárására is tekintő, együttes nyelvrendszer-tani és nyelvhasználati vizsgálat döntheti el. A nyelvi tudat szintjén, a beszélők számára és szándéka szerint az általunk regionális köznyelvnek nevezett valami a köznyelv (ti. a beszélt köznyelv), s nyelvjárásuk mint a familiáris nyelvhasználat eszköze áll szemben ezzel mint külön nyelvhasználati forma. Óvatosan kell tehát megítélnünk a magyaron belüli három pólusosság (nyelvjárás : regionális köznyelviség : beszélt köznyelv) kérdését, megfelelő vizsgálatok hiányában inkább hipotézisnek tekintve egyenlőre.

A regionális köznyelviség vizsgálatának a kezdeti szakaszában erősen érvényesült a deskriptív szempontok mellett az eszményi normát szem előtt tartó nyelvművelői belállítottság. E szerint a regionális köznyelvi kutatások egyik feladata "a városi regionális köznyelv és a nyelvjárások egymásra hatásának, mindkettő fejlődésének befolyásolása a normatíva irányába" (ZILAH: MNy. 1978: 334). Ezt a szemléletmódot erősítette ideológiai oldalról előbb a kulturális forradalom programja, később annak reminiscenciái, amely program a falu és város közötti különbség eltűnését nyelvi téren is a nem is távoli jövőben bekövetkezőnek s ezt természetesen elősegítendőnek hirdette (vö. például Deme: *NyelvRef.* 80—2; *Nytudért.* 40. sz. 72; Balogh Lajos: *AnyÓrj.* 22). Az eszményi norma felől nézve a regionális köznyelviség nem kívánatos: "a nyelvjárások színezetű regionális köznyelvek léte és hatása valóban gátlója az egység kialakulásának" (DEME: *HELYES KIEJTÉS* 33). Olyan vélemény is volt azonban, amely a köznyelvet nem féltette "némi táji különbségektől" (Fereczky: *AnyÓrj.* 18). Időben a mához közeledve a normát egyre többen értelmezik rugalmasabban, így például Benkő Loránd (MNyRétegz. I, 24—5), de Deme is, aki korábbi véleményét módosítva így ír: "A normalizálási kísérletek... hamarosan rámutattak: ha magát a normát nem tekintjük eléggé ré-

tegzettnek, könnyen olyan »ideált« találunk körvonalazni, amelynek a realitáshoz kevés köze van; azaz olyan »normát« találunk felállítani, amelyhez mérve (most csak a határainkon belüli létszámot véve) tíz millió ember rosszul beszél, és a maradék épp csak tanulja a helyeset. Mert »köznyelv« az is, amit Debrecenben, Szombathelyen, Újvidéken és Pozsonyban hallunk a műveltektől" (*DialSzimp. I*, 129).

3. Ezzel elérkeztünk egy olyan kérdéskörhöz, amelyről akár külön konferenciát is lehetne rendezni. A magyar köznyelv és a nem köznyelvi változatok viszonyáról van szó nyelvtervezési szempontból. Ezzel kapcsolatban néhány észrevételre szorítkozom csupán.

A beszélt köznyelv elsajátítását a magyar anyanyelvűek döntő többsége számára az iskolai anyanyelvi oktatás, illetőleg a tömegtájékoztatási eszközök biztosítják. A beszélt köznyelv és az írott köznyelv elsajátítása szoros kapcsolatban van. Az irodalmi nyelv ismerete gyorsítja s biztosabbá teszi a beszélt köznyelv tudását. A magyarországi magyarnak — növekedjék bár nyelvjárási elsődleges nyelvüként — bőven van természetes lehetősége mind az írott, mind a beszélt köznyelv jobb-rosszabb elsajátítására. A magyarországi kettősnyelvűség széleskörű elterjedtsége is ennek a ténynek a következménye. A regionális köznyelvviség létrejötté ugyanis — mint említettem — nem egyéb, mint egy fajta sztenderdizálódás, még ha eredménye nem is a köznyelv, hanem ahhoz közel álló valami. Közhelyet mondok: az anyaországon kívüli magyarság nyelvi helyzete nem azonos a magyarországgal. S ebből nem kevés — eddig sajnos nem kellőképpen figyelembe vett — dolog következik. Mint tudjuk, az irodalmi nyelv mindenütt csak oktatás, legeredményesebben természetesen iskolai oktatás révén sajátítható el. Ha ez nincs biztosítva, nincs irodalmi nyelvi ismeretrendszer. Ha ez nincs, egyik legfőbb támaszától fosztódik meg a beszélt köznyelv. A kisebbségek — kevés kivételt nem tekintve — e tekintetben is eleve hátrányban vannak. A kisebbségi magyarság nem is kis része számára például nincs biztosítva az anyanyelvi iskoláztatás lehetősége, így a kisebbségi magyarságnak tömegei nem juthatnak el a magyar írott és beszélt köznyelv elsajátításáig. Különösen hátrányos helyzetben vannak azok, akiknek nincs módjuk — legalább a tömegtájékoztatási eszközök révén — rendszeresen érintkezésben lenni az anyaországi magyar nyelv központi változatával. Könnyű belátnunk: ilyen körülmények között marad a nyelvjárás vagy valamely — bármely néven nevezendő — regionális változat. S ha a szóban forgó beszélők nem lebecsülendő tömegei el is jutnak a köznyelv bizonyos fokú ismeretéig, többségüknek a legbiztosabban birtokolt anyanyelvi nyelvváltozata a nyelvjárás marad. Ezt a nyelvművelésnek, nyelvtervezésnek tényként kell tudomásul vennie. Azaz: a köznyelv és nyelvjárás viszonyában a nyelvtervezés nem követheti egy az egyben az anyaországi nyelvművelő stratégiát és gyakorlatot. Úgy vélem egyébként, a beszélt nyelvi kutatások nálunk is jobban

tudatosítják a fölismerést, hogy tudniillik a köznyelv dolgában szigorú szabályokra a nyelvi egységesítés idején volt szükség. Ma a nyelvi egység megőrzése a cél, s ebben már a dinamikus szemlélet és szabályok célravezetőbbek. Annál is inkább, mert általában az írott köznyelv normái alapján szoktunk véleményt mondani, márpedig a beszélt köznyelv gyorsabban változik, dinamikusabb, variánsokban gazdagabb, s jóval nyitottabb a többi nyelvváltozat irányában.

Közismert egy ideje már, hogy a beszélőknek a nyelvváltozatokhoz való viszonya milyen fontos nyelvhasználat-befolyásoló tényező. Azt is tudjuk, hogy a nyelvjárások stigmatizációja mindenütt a nyelvjárások visszaszorulásának egyik legfontosabb tényezője. Ha nem volna ez a lélektani nyomás, tehát a nyelvjárásoknak a (bizonyos helyzetekben való) szégyenlése, s ebből következő kerülése, akkor a nyelvjárások térvesztése jóval lassúbb volna, illetőleg a kettősnyelvűség stabilabb, maradandóbb állapot lehetne. Mármost: a Magyarországon kívüli magyar nyelv helyzete, az anyaországon kívüli magyar nyelvjárási elsődleges nyelvű beszélők helyzete e szempontból lényegesen más. Ott — tehát itt is — ugyanis a beszélők anyanyelvi elsődleges nyelvváltozatával legalább két presztízsváltozat áll szemben: az idegen államnyelv és az anyanyelvi köznyelv. Ebben a helyzetben a nyelvjárási beszédet bármely formában stigmatizálni annyit jelent, hogy nem annyira a magyar köznyelvnek, hanem az idegen államnyelvnek az elsajátítását siettetjük. Tévedés ne essék: ebben nem az a baj, hogy magyar anyanyelvű emberek megtanulják az államnyelvet. Hanem az, hogy nyelvjárásuk stigmatizálásával anyanyelvi komfortérzésük, hogy ne mondjam: nyelvi otthonosságérzetük sérül meg, következésképpen anyanyelvük visszaszorulása, illetőleg eróziója gyorsul föl. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyarul beszélők száz- meg százazrei vagy nyelvjárásban beszélnek magyarul vagy sehogy. S a nyelvtervezésnek erről nem szabad megfeledkeznie.

4. A változásvizsgálatot a magyar dialektológiában az atlaszgyűjtések, illetőleg a regionális köznyelvi kutatások hozták lendületbe. A korábbi leírások statikus szemléletét joggal tették szóvá a nyelvi dinamizmus leírását, a változásvizsgálatot sürgetők, s nyilván nem szándékuk szerint, de az állapotvizsgálat bizony kezdett veszíteni presztízsből, sőt már-már a diszkreditálódás kezdeti jeleit mutatta. Pedig a dialektológiában mindkettőre szükség van, s az lesz a jövőben is. A leíró nyelvtudománynak az egyidejű állapotot, az állapot működési törvényeit kell vizsgálnia. A nyelv, így a nyelvjárási rendszer egésze alkalmas az ilyen vizsgálatokra. Külön hangsúlyoznám azonban a nyelvjárási szókincs és frazeológia vizsgálatának szükségességét.

A változásvizsgálatnak két fő típusa van. Az egyik értelmezésem szerint ma már része kellene hogy legyen az állapotvizsgálatnak. Mi ez? Az, amikor az egyidejű nyelvállapoton belül leírjuk a szinkrón dinamizmust, azaz megjelöl-

jük, mi archaizmus, mi neologizmus a leírt elemek és jelenségek között. Ezzel ugyanis jelöljük, mi az, ami a rendszerből kifelé tart, ami visszaszorul, s mi az, ami terjed, aktivizálódik. A szinkrón állapot pillanatfölvételén úgy fogható meg a pillanatnyi mozgás. A változásvizsgálat másik típusa igazi nyelvtörténeti vizsgálat, minthogy ebben az esetben két vagy több szinkrón állapotot, tehát különböző időpontokban gyűjtött, leírt adatokat vetünk egybe, s így állapítjuk meg, mi s hogyan változott. A magyar nyelvatlással kitűnő változásvizsgálati forrás áll rendelkezésünkre, csak össze kell gyűjtenünk az annak idején gyűjtöttek mai megfelelőit, egybe kell vetni őket, s az eredmények önmagukért beszélnek. Természetesen nemcsak az atlaszadatok, bármely, a mai-nál régebbi, megbízható gyűjtés jó forrása a nyelvjárási változásvizsgálatnak. Azt azonban ne feledjük, hogy szinte kizárólag nyelvi-nyelvrendszertani, nem pedig nyelvhasználati változások megalapítására adnak lehetőséget a szóban forgó nyelvjárástörténeti források. Mert például az nem derül ki belőlük, hogy hogyan, mennyire szűkült a korábban csak nyelvjárási nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetek száma, hogy milyen különbségek voltak a nyelvhasználatban az életkor és a nemek szerint. Rajtunk múlik, hogy készítsünk-e olyan állapotleírásokat ma, amelyek alapján a holnap kutatói e kérdésekre is választ adhatnak majd. S itt elérkeztünk egy fontos problémakörhöz, amely a magyar dialektológiának még rengeteg munkát, nekünk sok fejtörést okoz: a regionális nyelvhasználat szociolingvisztikai leírásának a kérdéséhez. Ahhoz tehát, hogyan célszerű leírnunk, miképpen rétegződik egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatát, ki milyen nyelvváltozatokkal s hogyan tölti ki kommunikációs hatósugarát, mi az egyes nyelvváltozatok helye és szerepe egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatában. A regionális köznyelvi vizsgálatoknak például tisztázniuk kellene, hogy milyen beszédhelyzetekben és kik használják a nyelvjárást s a regionális köznyelvnek mondott formákat. A kettősnyelvűség e nélkül nem írható le, az anyanyelven belüli kódváltás pontos magyarázata csak ennek ismeretében lehetséges.

5. Elvéve olvasható olyan vélekedés, amely sokallja a dialektológiai mikrovizsgálatokat, s emiatt félti a makrovizsgálatok jövőjét. Főlöszleges eltűlni a veszélyeket. Ugyanis az egyes települések regionális nyelvének, nyelvhasználatának a vizsgálata egyszersmind több településre vagy akár nagyobb területre irányuló vizsgálatoknak is forrása lehet. Ezzel a lehetőséggel eddig nemigen élt a magyar dialektológia, sőt — mi tagadás — nem élt az elvárható mértékben par excellence nyelvföldrajzi forrásaival, a nyelvatlaszokkal sem. Csak remélni lehet, hogy újabb atlaszok megjelenése (gondolok a Moldvai csángó nyelvjárási atlaszra és A kárpátaljai magyarnyelvjárások atlaszának első kötetére, melyek már kezünk ügyében lehetnek) újra rátereli a figyelmet e fontos és tanulságos munkaterületre, s újabb atlaszok elkészítésére ösztönöz dialektológusokat.

6. A nyelvhasználatnak a vizsgálata — másként szólva: a nyelv pragmatikai, kommunikatív, illetőleg szociolingvisztikai vizsgálata — vonzó, izgalmas kutatási lehetőségek és feladatok tömegét jelenti a dialektológiában. Gondoljunk egyfelől az egy-egy település nyelvhasználatát leíró monográfiákra, tanulmányokra. Gondoljunk arra a nálunk még ismeretlen vizsgálati módra és műfajra, amely területi differenciáltságában írja le a nyelvhasználat társadalmi (tehát például életkor, nemek, foglalkozás szerinti) rétegzettségét, s ezt az ún. többdimenziós (más szóval: nyelvszociológiai) atlaszban mutatja be, illetőleg ábrázolja. Gondoljunk arra, hogy az említett vizsgálatokkal a nyelvjárásközi egybevető kutatások új tartalmat, tehát pótlólagos értelmet nyernek. Mert a nyelvszociológiai háttér földterítésével, a nyelvhasználat és az azt befolyásoló, meghatározó társadalmi tényezők összefüggésének a leírásával mód nyílik olyan kérdések megválaszolására, amelyek a nyelvrendszertani vizsgálatok alapján felelet nélkül maradnak. Így például arra, hogy miért és milyen eltérések vannak a magyar nyelvterületen a regionális beszéd hatókörében, a kötelező és fakultatív regionális (ezen belül a nyelvjárási és regionális köznyelvi) nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetekben, a kettősnyelvűség elsajátítottsági fokában és a nyelvjárások változásának ütemében. S e tekintetben a magyar nyelv igen hálás vizsgálati alany, hiszen a magyar anyanyelvűek egyharmada az országon kívül él, más-más nyelvű népek mellett és között, nagyon is változatos nyelvszociológiai háttérrel és igencsak eltérő gazdasági és nyelvpolitikai feltételek között. A Kárpát-medencei magyarságon kívül élő diaszpóra-magyarság még ennél is tarkább képet mutat. Az anyaországi helyzet ehhez képest egyhangúbb ugyan, de korántsem egyhangú (vö. Deme: 1973: 264).

A nyelvhasználat imént említett vizsgálata a vizsgálandó témáknak s az anyaggyűjtés szokványos módozatainak a bővítését is föltételezi. Nem eleendő ugyanis azt megállapítanunk, mikor s hogyan beszélnek adatközlőink, tudakolnunk kell azt is, ők maguk hogyan látják, miként ítélik meg saját és mások nyelvhasználatát, hogyan viszonyulnak a különböző nyelvhasználati formákhoz. Mindez azért fontos a kutatónak, mert nyelvhasználatot befolyásoló egyik fontos tényező — mint már említettem — a saját nyelvhez való viszonyulás, amely része a nyelvi tudatnak. Mi tehát azért szeretnénk minél többet megtudni adatközlőink nyelvi tudatáról, hogy jobban megismerhessük nyelvhasználatuk mozgatórugóit. Ehhez nyelvi önreflexióra is képes, tehát valóban intelligens adatközlőkre, azaz informátorokra van szükségünk.

7. Tisztelt Kollégák! Mondanivalómnak nem, időmnek azonban lassan a végéhez közeledem. Záró gondolatként már csak néhány mondat következik.

A dialektológiai kutatások differenciálódása a korábbinál is szükségesebbé teszi e tudományág művelőinek rendszeres eszmecserejét. Mind a külföldi, mind a belföldi tudományos tanácskozások bizonyítják ezeknek a hasznos,

előre vívő voltát. (Gondoljunk csak a budapesti Nyelvtudományi Intézetnek, a kolozsvári és az újvidéki egyetemnek az élőnyelvi tanácskozásaira vagy a szombathelyi dialektológiai szimpóziumokra.) Biztató a jövőre nézve, hogy ezeken a tanácskozásokon dialektológusok, szociolingvisták, nyelvművelők, gyakorló pedagógusok is részt vesznek, hiszen a bevezetőben említett átfogó kutatási igényeknek csak összefogással felelhetünk meg. Bizonyos vagyok abban, hogy a mostani nyitrai konferencia is eredményes lesz. Nemcsak azért, mert vendéglátóink, a Nyitrai Egyetem Hungarisztika Tanszékének a munkatársai kellemes körülményeket biztosítottak, s mindenről gondoskodtak. Azért is, mert a sokat ígérő, változatos tematikájú előadások (regionális nyelvváltozatok, köznyelv, nevek és névhasználat, kétnyelvűség, kisebbségi nyelvhasználat) mellett a véleménycserékből, vitákból s a bizonyára majd emlékeztetessé váló zóboraljai szakmai kirándulásból is bőven tanulhatunk.

Jakab István

Nyelvünk területi változatainak és társadalmi használatuknak kérdései és kérdőjelei

Tisztelt Kollégák!

Hozzászólásnak szánt, de bevezető előadássá "előléptetett" mondandóm címe bővebb vizsgálatot ígér, mint amennyire itt időnk volna, ezért mindjárt most leszűkítem a témát: nyelvünknek csupán a szlovákiai területi változatairól szólnék, s ezekkel kapcsolatban vetném fel a társadalmi használat kérdését, természetesen bizonyos általánosíthatóságot sem zárva ki.

Az élő magyar nyelv területi változatai — ez a neve konferenciánknek. Lehet, hogy némelyek számára a név is zavaró, egyrészt azért, mert az *élő nyelv* kifejezéssel általában a *holt nyelvet* szokták szembeállítani (az *írott nyelvváltozattal* a *beszélt változattal*), másrészt azért mert, a nyelvjárások valóban területi változatok, de a regionális köznyelvek csak részben azok: a területiség mellett a műveltségi szintnek — vagyis a társadalmi használatnak — is szerepe van elkülönítésében; a köznyelv viszont — amelyről itt szintén szólnunk kell — nem tekinthető területi változatnak. Ennek megemlítésével nem a káán is csomót keresés a célom, csupán arra mutatnék rá, hogy nyelvészetünkben a problémák már a rendszerezéssel kezdődnek: a fogalmak meghatározása és megnevezése sokszor egyéni, és gyakran zavaró. Folytatódik a problémák sora azzal, hogy a rendszertanilag már többé-kevésbé ismert fogalmak sem eléggé körülhatároltak, tisztázottak: tudjuk, hogy vannak nyelvjárásaink; talán senki sem tagadja a regionális köznyelvek létezését, de azt már csak remélni merem, hogy az általános köznyelvét sem, nem tudjuk azonban, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik változat. Még mindig probléma, hogy bizonyos nyelvi jelenségek hová, melyik nyelvváltozatba vagy változatokba sorolhatók. Másrészt: melyik változatnak hol van szerepe, létjogultsága a társadalmi életben. Például regionális köznyelvek a társadalmi életnek mely területein nyerhetnek polgárjogot, hol tolerálhatók még, hol nem tolerálhatók már. Hol, mely területen kívánatos feltétlenül az általános köznyelv használata. Vagy megfordítva a kérdést: mely nyelvváltozatoknak van helye az iskolában (itt is a különböző fokokon), a sajtóban, a kulturális szféra bizonyos más területein, helyein. Vagyis a norma, helyesebben a normák kérdése. . . Az utóbbi időben bizonyos anarchikus megnyilatkozásokat tapasztaltunk ebben a tekintetben még a nyelvészek részéről is. Mintha bűn volna a köznyelvről beszélni, mert úgysem tudjuk pontosan, mi ez; mintha fölösleges volna normákat

szabni az egyes területeken: beszéljen, írjon mindenki úgy, ahogy akar, illetve tud. Nem kell nyelvművelés, szükségtelen a szabályozás; dobjuk a lovak közé a gyeplőt, hadd menjenek, ahogyan akarnak! A nemzeti kisebbségek nyelvhasználatának természetes velejárója az idegen hatás: hagyni kell hát. Hogy aztán néhány évtized múlva nem érti meg az egyik kisebbség a másikat, a magyarországi a kisebbségit és viszont, az a kibiceket és a szobatudósokat nem érdekli. Ez utóbbiak számára a nyelv csak kutatásuk tárgya, de a nyelvért felelősséget érző magyarországiaknak valamivel azért több; ami meg minket kisebbségeket illet, nekünk magtartónk. Mondandóm lényegét ezek a kérdések, kérdőjelek képezik majd.

Kezdjük a magyar nyelv szlovákiai változataival!

Deme László a hatvanas években azt állapította meg nyelvhasználatunkról, hogy az "két szinten aktív: a legalsón (a családi és a falusi igazgatási szinten) meg a legfelsőn (a szépirodalom és a publicisztika szintjén). Ami közben van, az — az több-kevesebb kivételt nem számítva most — nem magyar nyelven folyik" (*Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Madách, 1970. 39). Az a közben levő réteg Deme szerint a szakmai és a társadalmi-államigazgatási réteg szintjét jelentette. Itt bizony nem alakulhatott ki aktív magyar nyelvhasználat. Aktív magyar nyelvhasználat alakult viszont ki az iskolában: az alap- és középiskolákban. A magyar iskolák pedagógusai anyanyelvükön tevékenykednek. Ez a legnépesebb értelmiségi csoportunk.

Ha megfigyeljük, Deme nem a nyelvhasználat választékosságát minősítette itt, hanem arról írt, hogy a magyar nyelvhasználat nálunk mely területeken aktív. Az aktivitás hathat a minőségre, de nem azonosítható vele.

Az iskolák nyelvhasználati formájának — az iskolai dokumentációk: tantervek, utasítások stb. szerint — a köznyelvnek kellene lennie. Hiszen a magyar nyelv tanításának legfőbb céljaként a tanterv a köznyelv elsajátítását tűzi ki. De vajon sikerült-e ezt a célt elérniük iskoláinknak? Itt nem szívesen mondok sommás minősítő szavakat, bár az alapiskolai, középiskolai igazgatósodásom, az érettségiken való elnökösködéseim, megfigyelői minőségben való részvételeim alapján megtehetném, mégis inkább azokra bízom a választ, akik ismerik iskoláink helyzetét. De tapasztalataimat nem hallgatom el. A helyzetet mindenki természetesen szubjektíven ítéli meg, mert nincsenek még általánosítható felmérési adataink. Aki — mondjuk — mezőgazdasági középiskolában érettségizett, az hajlamos azt hinni és kijelenteni, hogy ő a választékos köznyelvet használja, s vele együtt mindazok, akik valamelyik középiskolából kikerültek, én viszont mint érettségi bizottsági elnök többször megállapíthattam (hivatalosan is), akadnak szépen, helyesen beszélő, író tanulóink, de a nagy többség még nem ilyen; így iskoláink még az érettségiig sem érik el az anyanyelvoktatásban és a nyelvi nevelésben a tantervben kijelölt célt. Nyelvjárási, vulgáris és idegen elemek keverednek a vizsgázók nyelv-

használatában, mikor egy-egy íróról, költőről felelnek. Én ennek okát abban látom, hogy egyrészt az iskola nem tanítja meg a szavak, szerkesztésmódok stilisztikai használatát, nem ismerteti meg a tanulókat a nyelvi eszközök stilisztikai értékeivel; másrészt — internátusok, kollégiumok híján (hiszen a körzeti vagy járási székhelyeken levő gimnáziumokba naponta utaznak a tanulók) — az otthoni környezet hatására erősebb, mint az iskola nyelvi nevelő ereje. Sárospataki diák koromban minket nemcsak az órákon neveltek a nyelv választékos használatára, hanem az internátusokban egymást is nevelték a tanulók ilyen tekintetben.

Sajnos, a pedagógusok egy részéről is azt mondhatjuk el, amit a diákokról. Hogy milyen hányadáról, azt felmérés nélkül nem tudnám megmondani. De nem ritka nyelvhasználatukban a suksüközés sem. Itt nem a magyar szakosokra gondolok elsősorban. Aki nem hiszi, annak szívesen tanácsolnám, üljön be egy járási igazgatói vagy pedagógusértekezletre, ha van még olyan járás, ahol magyarul is felszólalhatnak a résztvevők. Tehát, ami iskoláink nyelvhasználatát illeti, talán így jellemezhetnénk: a pedagógusok és a tanulók között is vannak, akik az általános, sőt a választékosabb köznyelvet használják, de a nagy többség körülbelül a regionális köznyelvnek minősíthető nyelvváltozatnál tart. Azért körülbelül, mert ennek sem ismerjük pontosan az ismérveit, akárcsak a köznyelvet. Persze az a tény, hogy valami nincs körülhatárolva, mibenléte nincs pontosan meghatározva, még nem jelenti azt, hogy az nem létezik. Csak legfeljebb szubjektíven ítéljük meg a fogalom mibenlétét, terjedelmét. Én a magam részéről a választékos köznyelven nem feltétlenül a köznyelv "steril", "színtelen-szagtalan", tehát jellegtelen változatát értem — nálunk ilyen aligha képzelhető el —, ide tartozónak vélem azt a változatot is, amelyen még kisebb mértékben érezhetők a nyelvjárás színei-ízei, s az idegen hatás nem jelentkezik benne feltűnő mértékben. Hogy a köznyelviség kis mértékben érvényesül nálunk, annak az a komoly oka, hogy helyzetünkéből adódóan nincs erős értelmiségi rétegünk. Márpedig — s ez aligha vonható kétségbe — a köznyelv használatának társadalmi közege az értelmiség. A közélet nyelve a szlovák, s a műveltebb rétegek nyelve — a pedagógusokat s a műveltebb szerkesztőségi dolgozókat leszámítva — erősen nyelvjárásias, és a szlovák hatástól sem mentes. Deme szerint a mindennapok nyelvhasználata sok vulgáris és idegen elemet tartalmazó keverék nyelv (i. m. 39). Gondoljunk például a magyar nemzetiségű műszaki értelmiségiekre! A munkahelyükön szlovákul érintkeznek a munkatársaikkal, feletteseikkel. Még magyar nemzetiségű kollégáikkal is inkább szlovákul beszélnek, mert jobban megértik egymást (a szakszokat ugyanis kevesen ismerik magyarul). Csupán családjuk vagy magyar nemzetiségű barátaik körében használják anyanyelvüket. Hogy milyen szinten? Ha még az érettségiig magyar iskolába jártak is, a műszaki egyetemet már szlovákul végezték, s a szlovák felsőfokú képzés nem fejlesz-

tette, hanem silányította anyanyelvi készségeiket. Ugyanezt mondhatjuk el — sajnos — a nem magyar szakos pedagógusokról is. Ők is szlovákul tanulták a szakterminológiát. A tanulók ezért nemegyszer egyéni szakmai szavakat, tükörszavakat hallanak, sőt sajátítanak el a biológia-, földrajz- és más órákon. Olykor még a tankönyvekben is ilyeneket találnak, hiszen a tankönyvfordítók is a pedagógusok közül kerülnek ki.

Ennek az általános képnek a megrajzolásához szükség volt ahhoz, hogy konkrétan is vázolhassuk, milyen változatai élnek Szlovákiában a magyar nyelvnek. Azt senki sem vitatja, nem is vitathatja, hogy vannak nyelvjárásaink, mégpedig elég erősek és hatékonyak. Nyelvjárássterületeink bizonyos magyar (a dunántúli, a palóc, az északkeleti) nyelvjárássterületek északi részei. Ha meg a nyelvjárástípusok szempontjából nézzük a kérdést, Imre Samu rendszerezése szerint (*A magyar nyelvjárások rendszere* 329—66) tizenegy típust találunk itt: a Szenc környékit, a csallóközi-szigetközit, nyugati palócot, észak-dunait, északnyugati palócot, Ipoly vidékit, közép-palócot, keleti palócot, Hernád vidékit, abaúji őzöt, átmenetit (északkeleti nyelvjárásokat). Az egyszerűség kedvéért (a mi esetünkben talán nem lesz ez leegyszerűsítés) három egységet fogunk itt emlegetni: a csallóközit, a palócot és az északkeletit. Mindháromban jól észlelhető bizonyos köznyelviesedési folyamat, de korántsem olyan mértékű, mint a magyarországi részeken. Ez érthető is, hiszen a magyar köznyelv igazában csak a televízió és a rádió révén, tehát közvetve hat a nyelvjárásban beszélőkre. Közvetlenül ritkán, csak az iskolás korúak esetében. A szlovák hatás azonban nemcsak a nyelvjárás neológ változatát (vö. *Kiss Jenő*, MNy. 84: 452) beszélők nyelvhasználatán észlelhető, hanem az archaikus változatot használóknak is, mert bár az utóbbiak közül sokan nem tudnak szlovákul, a szlovák nyelv hatásától nem szigetelődhetnek el. Nem, mert a magyarul (is) beszélő tisztségviselőknek, hivatalnokoknak, egészségügyi dolgozóknak — akikkel ők közvetlenül érintkeznek — a nyelvhasználatuk erősen magán viseli, s egyben közvetíti a szlovák nyelv hatását.

Itt hadd említsek meg egy érdekes tapasztalatot! Sokan azt hiszik, a nyelvjárásban beszélők jobban ellenállnak a szlovák hatásnak, mint a köznyelv használatára törekvő értelmiségiek, akik maguk is használják a szlovák nyelvet. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyelvjárásban beszélőkben — talán ösztönösebb, illetve kevésbé tudatos nyelvhasználatuk miatt — hamarabb megragadnak az olyan szlovakizmusok is, amelyeket az utóbbiak nem vesznek át. És nemegyszer okoz meglepetést az a jelenség, hogy a szlovákul jól, választékosan beszélő magyar (főként, ha szlovák iskolába járt) — anyanyelvére átváltva valamelyik nyelvjárás neológ változatát használja, illetve ennek a fordítottja: a nyelvjárásban beszélő magyar szinte választékos szlovákra vált át. Ez persze megmagyarázható jelenség: az iskolában (a magyarban is) a szlovák nyelvnek a választékosabb változatát ismeri meg (a szlovák nyelvjárás-

sokkal csak alkalmilag találkoznak), s ezt könnyen sajátítják el, mint a magyar köznyelvet az alaposan beidegződött és rájuk állandóan ható magyar nyelvjárás után. S ehhez még tegyük hozzá: a szlovák szakos pedagógus (még a magyar iskolában is) sokkal intenzívebben tanítja a szlovákot, mint a magyar szakos a magyart, hiszen idegen nyelvről van szó, amelynek meg kell tanítani a nyelvtanát ahhoz, hogy a tanulók — a szlovák nyelvi környezet híján — megtanuljanak beszélni. A magyar szakos ellenben a szükségesnél jóval kevesebbet foglalkozik a nyelvtannal, mert tanulói "úgyis beszélnek magyarul". Nem hallgathatom el azt a tapasztalatomat sem, hogy főként a szlovák iskolát végzett magyarok közül nem egy maga is érzi, hogy anyanyelvét (saját meghatározása szerint) kulturálatlanabban beszél, mint a szlovákot, s ha nyilvánosság előtt nyilatkozik meg, inkább szlovákul beszél, mert úgy a műveltebb ember hatását kelti, mint ha anyanyelve nyelvjárási változatát használná. S már másutt is rámutattam arra, hogy ha két ilyen — különmű — magyar fiatal összekeverül, összeházasodik, nem kétséges, hogy egymással hogyan fognak szívesebben társalogni, s az még kevésbé, hogy gyermekeiket melyik nyelvre fogják megtanítani.

A nyelvjárás és a nálunk nagyon vékony réteget kitevő köznyelv közötti változatot számos személy használja. Ez az, amelyet regionális köznyelvnek nevezhetnénk. Sajnos, ez is körülhatárolhatatlan, meghatározatlan még: jóformán csak annyit tudunk róla, hogy a nyelvjárásnál választékosabb, a köznyelvnél ellenben nyelvjárásiasabb, de hogy pontosan mi minden jellemző rá, nem tudjuk. Így mindenki teremthet magának egy szubjektív regionális köznyelvet, illetve többet, mert ezek számát elsősorban a nyelvjáróterületek határozzák meg. Hogy melyek azok a jelenségek, amelyek a köznyelvben hibának minősíthetők, de a regionális köznyelvben még tolerálhatók, talán senki sem döntötte el, illetve a magyar nyelvészetben — sajnos — mindenki maga dönti el, ami bizony vitákra, nézeteltérésekre ad lehetőséget. De azt sem döntötte el egyetlen illetékes fórum sem, hol van helye, létjogosultsága ennek a változatnak. Jó volna már — természetesen a szükséges vizsgálatok alapján — meg egyezni ebben a kérdésben is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a múlt héten egyetlen napon két magyar szakos egyetemi hallgatónak tettem megfelelő formában — segítő szándékkal — szót, hogy beszédükben az *-e* kérdőszócska szórendi szempontból nem jó helyre került, mire egyik azzal védekezett, hogy ő valamelyik lapunkban azt olvasta, ez nem hiba; a másik meg azzal, hogy egyik nyelvész kollégám az óráján jelentette ki ugyanezt. Számomra elfogadhatatlan, hogy a *nem-e* jöhetnék, meg az *el-e* mehetek egy magyar szakos tanárjelölt beszédébe való jelenség volna. Hogy ez regionális köznyelvi jelenség-e, vagy nem, abban talán közösen kellene megegyeznünk, de abban is, kik, illetve milyen helyzetben használhatják ezt a nyelvváltozatot anélkül, hogy hibának minősülne. Hiszen ezután a jelenség után, a suksüközés már

nyugodtan polgárjogot nyerhetne akár a rádió- vagy tévériporterek, -bemon-dók nyelvhasználatában is, mert általánosabb használatúak, a *volnák*-féle alakokról nem is szólva, hiszen ezek használatát az illeszkedés törvénye is támogatja.)

Nálunk a regionális köznyelvből bizonyos fokú idegen hatás sem zárható ki — ebben különböznek a magyarországi részek regionális köznyelveitől. A szó szerinti fordítások nemcsak a szó szoros értelmében vett fordításokban jelennek meg, hanem a mindennapi beszédben is. A gyógyszer *kiszedik* a páciensek, ha beszedik, a betegség *átmegy rajtuk*, ha elmúlik; a beteget *epére* operálják, nem *epével*, a *szívére* kezelik, nem a *szívével* stb. Ebben is valami meggyezésfélére kellene jutnunk, mit bír el a regionális köznyelv, de még inkább abban, hol, mely területen érvényesíthető ez a nyelvváltozat, mert azzal semmiképpen nem tudok egyetérteni, hogy például a sajtó is ennek írott formáját használja, s hemzsegiene a cikkekben a szlovakizmusok. Az iskoláknak — különösen az alsóbb osztályok tanulóinak nyelvhasználatából nem zárható ki ezek a jelenségek s általában a regionalitás más jegyei sem, de a felsőbb osztályok tanulóitól és főképpen a pedagógusoktól már elvárható lenne a köznyelv használata. Ez az én véleményem, s ezzel persze lehet vitatkozni.

Az idegen hatás miatt a regionalitás ritkán jelentkezik önmagában, nyelvjárási hatás nélkül. Esetleg csak a városi, elsősorban a pozsonyi, kassai magyarok nyelvhasználatában. Általában együtt jelentkezik a két hatás. Ezért a területünkön élő regionális köznyelveket — legalább hármat különböztetünk meg — talán így nevezhetnénk: szlovákiai palóc regionális köznyelv, szlovákiai északkeleti regionális köznyelv és csallóközi regionális köznyelv (ez utóbbi esetben a *szlovákiai* megszorítás fölösleges, mert a Csallóköz Szlovákiában van).

Ezt a "másfajta" regionalitást Deme László is látta. Fel is tette a kérdést: "... provincializmusnak tekinthető-e egyfajta regionalitás, amelyben a nyelvi különbségek a társadalmi valóság eltéréseit jelzik? ... Az igazi regionalizálódás lehetősége ott áll fenn — állapítja meg —, ahol a magyar nyelvű kultúra a magyarországihoz viszonyítva bizonyos tekintetben önálló, tágabban véve pedig attól eltérő szerkezeti formák között növekszik, mint amilyen a fő nyelvtípus, a központi irodalmi nyelv és a köznyelv által átfogott és összefogott közösség fejlődését általánosságban jellemzik. Konkrétan: a szlovákiai, a romániai és a jugoszláviai magyarság nyelvi fejlődésében" (i. m. 100.) Megszívlelendő az ebből az idézetből is kiérezhető figyelmeztetése: a regionalizmusnak nem szabad provincializmussá süllyednie.

Az elmondottak után talán nem vitás, hogy nyelvművelésre szükség van. Aki azt állítja, hogy nincs, vagy koránál, vagy tájékozatlanságánál fogva nem tudja, milyen volt nyelvhasználatunk az ötvenes-hatvanas években; honnan indultunk, mennyi erőfeszítést tettünk, hogy ebben a tekintetben is javítsunk

helyzetünkön. Mi, idősebbek szinte elborzadva gondolunk arra, mi lett volna itt, ha akkor el nem kezdjük ezt a munkát. Nem könnyű a nyelvművelés eredményeit kimutatni, de nálunk tapasztalható, valóban kimutatható eredményei vannak. Persze az élet nem áll meg, helyzetünk sem változik olyan irányban, hogy a már kiszorított hibák helyett — itt elsősorban a szovák hatásából eredőkre gondolok — ne keletkeznének újabbak. A jövőben is születnek új fogalmak, amelyek nevét szlovákul ismerjük meg, s új emberek is, akiket meg kell tanítanunk arra, hogy a fogalmaknak nem szolgai fordítással kell magyar nevet adni, hanem a már létező magyar megfelelő megkeresésével. Deme László szerint nem az a legény aki *kitalál*, hanem aki *megtalál*.

A nyelvművelés ellen általában azt a kifogást szokták felhozni: gátlást ébreszt az emberekben. Amikor azt kérdezzük, mely cikkek azok, amelyek gátlást ébresztettek vagy ébreszthettek akár csak egyetlen emberben is, nem kapok választ. Nem is igen kaphatok, mert a mi nyelvművelésünknek egyik legfontosabb s már a hatvanas évektől érvényesített alapelve ez: nem a hibázók, hanem a hibák ellen küzdünk! Ismeretterjesztő módszerrel írjuk cikkeinket, állítjuk össze rádióadásainkat. Csupán a szerkesztőségeket bíráljuk néha a lap nevének, de azokat sem a szerző nevének említésével. Sajnos, olykor így is falra hányt borsó a korholás: ugyanaz a hiba máskor is előfordul a lapban. Ilyenkor azt kívánom, bárcsak sikerülne gátlást ébreszteni az elkövetőkben. De ez nem jelenti azt, hogy egy kollektívában senki sem okul a cikkeinkből. Aki elolvasta őket, bizonyára okul, de nem minden munkatárs esik neki az ilyen cikkeik olvasásának.

Elsősorban talán nyelvművelőinknek lenne feladatuk, hogy — a kutatókkal karöltve — bizonyos szempontokat állapítsanak meg az egyes nyelvváltozatok mibenlétének meghatározására: egyrészt a kritikusabb jelenségek nyelvváltozatokhoz sorolására, másrészt az adott nyelvváltozat társadalmi használatára. Ebben a kérdésben magam is tanácstalan vagyok, így nincs bátorságom, hogy bármilyen javaslattal éljek itt. Persze a dialektológusokat is bele kellene vonni a döntésbe. Ha a jelenlegi állapotot jellemezni akarnám, nem mondhatnék mást, mint azt: kutya-macska barátság van a nyelvművelők és a dialektológusok között. A legelső dialektológiai konferencián Szombathelyen úgy éreztem magam, mint nyúl a hajtóvadászaton: szinte programszerűen szidták a résztvevők a nyelvművelőket. És tudják, kik voltak azok a nagyhangú dialektológusok? Azok, akiket elsősorban nyelvművelőként ismertem, s most az októberi budapesti nyelvművelő konferencián is a program szerint a primet fogják vinni. Többször ért már engem is az a vád, hogy nyelvjárásellenes vagyok, pedig soha egy rossz szót nem szóltam a nyelvjárások ellen, csupán a köznyelv kialakításának ügyét szolgálom, s azt is — úgy érzem — tapintatosan, megfelelő eszközökkel. Mindenkor elismertem a nyelvjárás létjogosultságát, sőt normaszerepét — a maga helyén. De vajon

nyelvjárásellenesség-e az, ha kijelentem: vannak fórumok — ilyen a színház, televízió, rádió, pedagógiai pálya és még néhány hasonló —, amelyeken a nyelvjárás csak vendég lehet, professzionista résztvevő nem? Nyelvjárásellenesség-e, ha azt mondom, hogy az *ingyér*, *meztéláb* és hasonló tájnyelvi szavak nem valók egy napilap vezércikkébe, ha nincs ott funkciójuk? Én is tudom, hogy a nyelvjárások már védelmet érdemelnek (Magyarországon talán méginkább, mint nálunk), s az említett szombathelyi konferencián olyan javaslatot is tettem: próbáljuk intézményesen összegyűjteni a nyelvjárásokból azokat a szavakat, szerkesztésmódokat, fordulatokat, amelyekkel a köznyelv gazdagodnék. Ma még idejében van, holnap már késő lehet. A késedelem nem ellensúlyozható a nyelvművelők szidalmazásával. Aki két lábbal áll ezen a földön, annak látnia kell, hogy bármilyen tapintattal végzik a nyelvművelők köznyelv-kialakító munkájukat, a nyelvjárás marad vesztes. A nyelv egységesülő folyamatát hiába akarnánk megállítani vagy visszafordítani. Hiszen akkor az iskolákat is bezárhatnánk. Csak egyet tehetünk: mentjük a nyelvjárások értékeit. Elítélem azokat a nyelvművelőket, ha vannak ilyenek, a pedagógusokat is — sajnos, köztük több ilyen van —, akik tapintatlanul, kipellengérezéssel próbálják a köznyelv ügyét szolgálni, s valóban gátlást ébresztenek az emberekben. De azt a dialektológust is elítélem, aki a palóc gyereket így dicsérte meg: "de szépen beszélsz, tartsd meg a nyelvjárásosságodat, ne szégyelld, ne szokjál le róla!" Hogy aztán a palóc gyerek komolyan vette szavait, hogy nem tett semmit a köznyelvi kiejtés elsajátításáért, s meglepődve tapasztalta, mind a rádióbemondói, mind a színészi pályázaton hátrányt szenvedett kiejtése miatt, az már tanácsadóját talán nem is érdekelte volna. Felelősség kérdése is ez: felelősség a nyelv iránt, felelősség a nyelv használói, az emberek iránt. Egyik ember — sajnos — csak úgy tudja elsajátítani a köznyelvet, ha feladja nyelvjárásosságát, a másik képes arra, hogy szükség szerint változtatva használja mindkét változatot, de olyan is akad, aki — legalábbis a hangbázissal összefüggő — nyelvjárásosságát nem tudja levetkőzni. Nekünk mindezeket a tulajdonságokat figyelembe kell vennünk. De mindenekelőtt úgy kell végeznünk munkánkat, hogy mind a nyelvnek, mind pedig az embernek hasznára legyenek.

Szabó Géza

Nyelvöldrajzi szociolingvisztikai kutatások a nyugati magyar régiókban

A nagy múltú tudományok/tudományágak koronként újrafogalmazták céljukat, feladatukat, keresve a lehetőségeket, módokat, amelyek energiákat szabadítanak fel, lendületet adnak, hogy a tudományszakok megújulva felelhesse-
nek meg a belső és külső "kihívásoknak". A Magyar Nyelvjárások Atlasza te-
repmunkálatai után — immár évtizedekkel — az élőnyelvi kutatások
"kontextusában" ismét megnövekedett érdeklődéssel fordulunk dialektológi-
ánk felé. Nyelvtudományunk múltját és jelenét, valamint a "társadalmi elvárá-
sokat" tekintetbe véve újból meg kell fogalmaznunk feladatainkat. Összessé-
gében azt mondhatjuk, hogy előttünk a magyar dialektológia megújításának
felemelő, de roppant munkás feladata áll. Ezt a törekvést nyelvjáráskutatá-
sunk belső feszültségei ugyanúgy igénylik, mint az anyanyelvüket hordozó
társadalom. Előadásomban szerény erővel ezekhez a törekvésekhez kívánok
hozzájárulni.

Noha az atlaszmunkálatok roppant értékes tapasztalatokkal gazdagították a
magyar szinkrón dialektológiát, mégis a monumentális vállalkozás befejezése
után, illetőleg Imre Samu szintézisét (A mai magyar nyelvjárások rendszere.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.) követően nyelvjáráskutatásunk valósággal
megtorpant. Több mint egy évtized múlik el, amíg lassan kezd erőre kapni
dialektológiánk. Ma már egy újabb nemzedék, pontosabban szólva újabb nem-
zedékek igyekeznek fölkarolni a számunkra oly szent ügyet.

A tudománytörténeti fejtegetések elterelnének előadásom témájától. A foly-
tonosságra utalva annyit mégis meg kell említenem, hogy kutatásaink az at-
lasznemzedék két nagy élményével szerves kapcsolatba hozhatók: 1. Nyelvjá-
rásaink bomlanak, rohamosan pusztulnak, illetőleg hamarosan kipusztulnak,
helyükbe a köznyelv lép (vö. Deme: NyelvtudÉrt. 40. sz. 72; Kiss Jenő:
MNY. LXVIII, 479—82, uitt további irodalom); 2. Kutatási témaként felfede-
zik a vidéki városok sajátos nyelvét, nyelvhasználatát, regionális köznyelvet,
Később ugyan finomodik a kép, és így a regionális köznyelvet nem csupán
vagy nem csak városokhoz kötik, hanem területi nyelvészociológiai formáció-
ként kezelik.

1. A Szombathelyen 1973-ban megindult kutatások a regionális köznyelv
feltárására, megismerésére törekedtek (vö. Szabó G.: Regionális köznyelvi
kutatások Szombathelyen: SzoTF. TudKözl. I, 131—9, 1978.; Uő.: Regio-
nális szókészleteti kutatások Szombathelyen: Vasi Szemle, 1980. 104—39),
ugyanakkor a környező falvak nyelve, nyelvhasználata iránt is érdeklődést

mutattak. Módszeres feltárások — kérdőívemmel — 1976 óta folynak, legnagyobb gyakorisággal Északnyugat-, Nyugat- és Délnyugat-Dunántúlon. Erről több helyen szóltam, rövidebben-hosszabban tájékoztatva a szakmai köröket (vö. MNy. LXXXIII, 516—24; MNyRétegz. I, 76 kk.; BDTF. Tud-Közl. VI. Nyelv tud. 5—16 stb.).

Tulajdonképpen a regionális köznyelvi kutatásoknak — konkrétan a Szombathelyi nyelve iránti érdeklődésnek köszönhetem, hogy figyelmem a nyelvjárások "élnyelvi" oldala felé fordult. Értelmezni kívántam a szombathelyi adatokat területi és nyelvészociológiai szempontból. Valójában így született meg a területi gyűjtés-feltárás "szombathelyi" módszere: kérdőíves, magnetofonos felvétel a gyűjtés egész menetéről — a gyűjtés szituációjában —, ugyanakkor az adatfelvételt "nyelvi életrajzi" kérdőíves — inkább tematikus — beszélgetés zárja. Ebben az "interjúban" az adatközlő nyelvi személyiségének sok-sok fontos eleme szóba kerül, s így nem marad figyelmen kívül nyelvi tudata sem.

Az összegyűjtött nyelvi anyag és egyéb idevágó információhalmaz a "forgatás", vizsgálódás során formát keres magának, sarkallva a kutatót a megvalósulásra, a megelevenedésre. Bízva abban, hogy a szóban forgó témát tárgyaló írásom egyike-másika nem teljesen ismeretlen, így — az ismétléseket jórészt elkerülve — időt nyerhetek további kérdések taglalására, esetleg felvilágosítására.

Egy kis túlzással mondhatnók, hogy a fent körülírt "totális" adatfeltárás önmagától kínálja a *beszélőcentrikus* kutatásokat is. Vizsgálatom tárgya valójában kettős: 1. a nyelvi formák, változatok felderítése a (nyelvjárási) régiókban; 2. a beszélő kutatás konkrétan a gyűjtés szituációjában. "Klasszikus" dialektológiának a gyűjtés szituációjával mint pszicholingvisztikai tényezővel nem számolt. Az atlaszkutatás lényegében szerencsésen áthidalta a problémát, illetőleg az adatközlők tipizálása felől igyekezett a kérdést megoldani (vö. Deme: NytudÉrd. 40. sz. 71). Valljuk be őszintén, hogy az atlaszkutatásoknak efféle feladatuk nem is lehetett. Ez már valójában az újabb, úgy mondanám: élnyelvi dialektológia tematikájába vágó kérdés (vö. pl. Benkő: DialSzipm. 15—16).

Noha már az atlaszmunkálatok idején — különösen az ellenőrzés időszakában — a falvakban erőteljesen felülkerekedett a *köznelyvieskedés*, sőt adott esetben a köznyelvi magatartás az életrajzi elemek alapján legjobbnak tartott adatközlők esetében is (vö. Deme: i. h.; Lőrincze: MNyAEIm. 180-1). Ma mégis azt tapasztaljuk, hogy a falu nyelve — Nyugat-Dunántúlon — nem a köznyelv: sőt a helyi nyelvjárások (is) szívósan tartják magukat. De tény és való, hogy a gyűjtés szituációjában feltárt nyelvi anyag és a hagyományos helyi nyelvjárás között statisztikai átlagban jelentős különbség van.

A fentiekből következik, hogy a felgyűjtött "élnyelvi" anyag nem homogén. Még a legádázabb "viselkedő" is hagy maga után markáns áruló nyomó-

kat. Egyébként szó sincs arról, hogy a falu köznyelven beszélne. Első benyomásra egy erős kevertség képe tűnik elénk.

2. Az aktív indirekt módszerű gyűjtéssel szervezett nyelvi anyagra a nyelv-földrajzi szemléletű kutatásoknak — nagy valószínűséggel — mindig szükségük lesz, ennél fogva a dialektológiában erről a gyűjtési módról lemondani nem lehet — különösen *regiócentrikus* kutatások esetében nem. Az "anyanyelvjárás-gyűjtő", a "spontán megfigyelő" csupán egyetlen ponton — egyetlen településen — tud mélyreható vizsgálatokat végezni. Bár ebben az esetben is szüksége van területi és szociolingvisztikai kitekintésére. Minthogy az élőnyelvi gyűjtés anyaga sokféleséget hordoz szociolingvisztikai — sőt: pszicholingvisztikai — szempontból, ennél fogva az adatokat területi és legalább (egyelőre) szociolingvisztikai szempontú *elemzésnek kell alávetnünk*.

A gyűjtés folyamatában — magában a szituációban — ismert az elhangzott "kérdés" szövegszerűen is, ismert a "válasz", ismert a gyűjtő, de "kellőképpen", azaz pszicholingvisztikai, illetőleg nyelvi kommutatív *magatartását tekintve nem ismert az adatközlő*. Még az ún. "jó adatközlő" nyelvi magatartását sem lehet előre megjósolni. Ezt az atlaszkutatás tapasztalatai is bizonyítják. Ugyanakkor az adatközlő nyelvi magatartása messzemenően meghatározza a "választ", pontosabban a kutatásra bevonható/bevont nyelvi adatot, az esetleg egyéb információt.

Márpedig ha nem ismerjük kellőképpen az adatközlőt mint "nyelhasználót" a gyűjtés szituációjában, akkor hogyan tudjuk értékelni, minősíteni adatait? A nyelvjárásgyűjtők generációi estek abba a tévedésbe, hogy a gyűjtés során kapott válaszokból, pontosabban az ott tanúsított nyelvi magatartásból messzemenő következtetéseket vontak le, mert a *nyelvhasználat kétféleségéről* empirikus kutatások nem álltak rendelkezésükre. Csúry idejében vagy még régebben a nyelvjárásgyűjtők egyféle, azaz "jó" adatközlőben gondolkoztak. Az ilyen adatközlők ma már roppant ritkák, inkább csak archaikus régióban fordulnak elő.

A *kettősnyelvűség* speciális kutatása ma még előttünk álló feladat. Csak az élőnyelvi dialektológia tisztázhatja ezt a nehezen megközelíthető kérdést. A nyelvjárásban beszélő "köznyelvieskedő" magatartására nem mondhatjuk teljes joggal, hogy "kettősnyelvűség", sokkal szerencsésebb lenne ilyen esetekben "*kevertnyelvűségről*" beszélnünk. A kérdéshez a kutatás számára speciális eljárásmódot kell kidolgoznunk. Márcsak azért is, hiszen nem ritka eset, hogy a beszélő nyelvjárását is köznyelvies elemekkel tarkítja, ugyanakkor az általa magasabb rendűnek tartott *regionális köznyelvfelét* pedig markáns nyelvjárási elemekkel "fűszerezi".

3. Az újabb magyar dialektológiában valójában két nyomvonalon haladhatunk a szinkrón kutatások terén: *A területi változatok "állapotvizsgálata"*, amely az ún. *szinkrón mozgást* is magába foglalja. A szinkrón mozgás kuta-

tása *nem egészen azonos a változásvizsgálattal*, sokkal inkább *területi és szociolingvisztikai mozgásformák* feltárása, kutatása a régiókban. Egyetlen településen ezt kevésbé hálás feladat vizsgálni, főleg kistelepülésen lenne nehéz dolog ezzel a feladattal megbirkózni, azt azért nem állítanám, hogy képtelenség. E kutatási résztema még a műhelymunka szintjén van. Az alábbi kérdések tartoznának ide: a területi, illetőleg szociolingvisztikai változatok kölcsönhatása, interferenciája; új formák keletkezése, terjedése; a szociális — nem szociális elemek/jelenségek problémája, a "szitutatív jelenségek", hapa-xok stb.

A szinkrón kutatásoknak másik nagy területe a *beszélőcentrikus* vizsgálódás. A gyűjtés szituációjában megragadható nyelvi-nyelvhasználati magatartás alapján afféle személyiségkutatást végzünk. Itt elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan beszél — a gyűjtés szituációjában — az "adatközlő", akinek számos személyiségvonását a feltárás folyamatában rögzítettük. Ebből a megközelítésből nélkülözhetetlenül fontos szociolingvisztikai, sőt pszicholingvisztikai ismeretekhez jutunk. *A kevert-nyelvűségtől a kettősnyelvűségig*, továbbá az egyéni nyelvhasználatról a "faluátlagig" terjedő kutatási témákhoz nélkülözhetlenül fontos információkat lehet szerezni a gyűjtés szituációjában. Erről már több alkalommal szoltam (vö. például: MNY. LXXXIII, 518 kk.; "Nyelvi életrajz és válaszok. I. MagyarAlkNyelvKonf. 493 — 8, 191.; "Az adatközlő nyelvi magatartása a gyűjtés szituációjában" — elhangzott: II. MagyarAlkNyelvKonf. 1992. Szeged stb.)

4. Az élőnyelvi nyelvföldrajzi anyaggyűjtés és feldolgozás speciális kérdéseiről kívánok röviden szólni. A kérdőíves aktív indirekt feltáró munka — különösen magnetofonnal — egyre nehezebbé válik napjainkban. Az adatközlő köznyelvies nyelvhasználatot kíván ölteni, hogy "teljes értékű" beszédpartnere legyen a gyűjtőnek. Ez a szándékos magatartásforma mégis csupán egy a sok közül, noha a legszembeötlőbb. Az emlékezet, a figyelem koncentrációja, az asszociációs készség, a sajátosan nyelvi memória problémái ugyancsak könnyen észlelhetők a gyűjtésben. Csupán bizzarr kérdés lehet: vajon hány embert kellene egy településen megkérdeznünk, és mennyi időt kellene rájuk fordítanunk, hogy "időzavarba ne kerüljenek", ha megközelítőleg teljességre tudnánk törekedni. Egy nagyobb területi egység adatfeltárását tekintve gyakorlatilag a kérdés nálunk föl sem merülhet.

A spontán megfigyelés az atlasz jellegű kutatások számára nem alkalmas, pontosabban gyakorlatilag kivihetetlen. A spontán megfigyelés gyűjtésmódja csak abban az esetben alkalmazható — kellő fölkészültség és nagy tapasztalatok alapján —, ha a kutató saját falujának nyelvét, nyelvhasználatát kívánja feldolgozni (vö. Kiss Jenő: *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.; Szabó József: *A nagykovácsi nyelvjárás*. Szekszárd, 1986.).

De még egyetlen kutatópont nyelvének-nyelvhasználatának módszeres feldolgozásához is nélkülözhetetlen a "területiségi elv": ismerni kell valamelyest a környező települések nyelvi viszonyait, hiszen a helyi nyelvjárások ezernyi szállal kötődnek kisebb-nagyobb régiójukhoz, utalni szeretnék itt az atlaszelenőrzés tapasztalataira, (vö. "területi elv"- **Deme — Imre: MNy. LVII, 494; Deme: NyelvtudÉrt. 40. sz. 68).**

Egy nagyobb terület kérdőíves élőnyelvi felgyűjtése/feltárása során van-e lehetőségünk arra, hogy a *helyi/regionális nyelvjárási alapok* után kutassunk? Az élőnyelvi feltárás módszere nem engedi meg azt, hogy a gyűjtő a helyszínen — a nyelvi "minta" felvétele során — szelektáljon, illetőleg az adatközlő nyelvi magatartását befolyásolja, amikor a település nyelvének-nyelvhasználatának teljes vertikuma iránt kell érdeklődnie.

Meg kell barátkoznunk azzal a nézettel, hogy az élőnyelvi gyűjtés szerfelett heterogén nyelvi anyagot hoz felszínre. Ez csupán "nyersanyag" lehet a különböző irányú feldolgozás számára. Az adatokat szójegyzékek, szótárak formájában közreadjuk (vö. **Molnár Zoltán: Őrségi szójegyzék: MNy. XXVIII-XXIX. 187—214**), illetőleg a további kutatások számára — megfelelő élőnyelvi információkkal együtt — tároljuk. Ám el kell jutnunk odaáig, és bizvást közelesen el is jutunk, hogy az élőnyelvi feltárásokat ún. *rekonstrukciós kutatásokhoz* is felhasználjuk, azaz az adatok tömegéből kihámozzuk a nyelvjárási alapokat.

A szóban forgó problémának kutatómódszertanához kívánok itt néhány észrevétellel, adalékkal hozzájárulni. Hangsúlyoznám ezzel, hogy az élőnyelvi dialektológiának nem csupán a köznyelviességet, illetőleg a kevert nyelvi állapotot, továbbá a területi változatok szociolingvisztikai struktúráját van lehetőség feltárni, hanem a gyűjtés szituációjában ma már egyre nehezebben megfogható helyi/területi *nyelvjárási alapokat* is.

Egy nagyobb régió alapos ismeretének — nyelvi adatainak — birtokában "kiemelhetjük"egy-egy kutatópont vagy kistrégió hagyományos rétegét. Manuálisan meglehetősen aprólékos munkáról van szó, hiszen minden adatot egyenként "mérlegre kell tennünk". Ehhez a munkához ugyan nagyon fontos a kutató "nyelvismerete", jártassága, de semmiképpen sem elegendő. Biztos fogódzót jelentenek a "nyelvi életrajz" és a gyűjtés szituációja által "*tesztelt*" *adatközlők*, pontosabban azok megnyilatkozásai. Természetesen egyetlen adatközlő egyetlen adata (= önkényesen kiragadott adata!) egy kutatóponton önmagának semmit sem jelent. Reálisan az adatközlőknek és adataiknak egymást területiségben is erősíteniük kell. E módszeres eljárás a MNyA. ellenőrzése során kikristályosodott "területi elv"-re épül. Tulajdonképpen a régiószemlélet egyik előzménye vagy inkább gyakorlati alkalmazása a szóban forgó eljárás, amelyet óriási anyagon eredményesen alkalmaztak atlaszkutatóink, elsősorban **Deme László és Imre Samu** (vö. i. h.).

A kutatásmódszertani problémához szorosan kapcsolódik a kérdés, vajon beszélnek-e ma még "tisztá nyelvjárásban" a falun élők. A szakmai közvélemény taglalása szinte külön téma lehetne. Személyes tapasztalataimra hivatkozva őszintén mondhatom, hogy például Nyugat-Dunántúl régióiban az idősebbek és az öregek a faluban általában a helyi hagyományos nyelvjárást beszélik, de családi körben a jó harmincasok, negyvenesek közül is számosan a helyi változatot használják. Ám ez a korosztály — nyelvhasználatában, de nem annyira nyelvismeretében! — már erősen differenciált képet mutat.

Terjedelmi okokból a nyelvjárási alapok rekonstruálásának aprólékos dolgaiba nem tudok belemenni. Másrészt még erősen a kísérletezés stádiumában lévőnek tekintem idevágó munkámat. A rekonstrukció a szókészlet, illetőleg a nyelvjárási hangtani, alaktani elemek körében egyaránt végezhető. A gyűjtött adatok tükrében úgy látom, hogy a helyi nyelvjárás alaprétegét a hangtan terén a legkönnyebb rekonstruálni. Okai elsősorban a hangtan lényegéből fakadnak: kevés számú elemek, jelenségek rendszere, valamint a nagy gyakoriság már a helyi gyűjtés szintjén jó alapot biztosít a munkához. A szókészlet gyakorlatilag több problémát jelent: 1. a tájszók nagy tömege; 2. a szókészlet bizonyos elemei olykor meglepően nagy területen — és szeszélyesen — szóródnak szét; 3. az adatközlők memoriális teljesítményétől — gyakran pszicholingvisztikai magatartásától — nagymértékben függ a "régies" szavak felgyűjtésének sikere; 4. családonként is (jelentős) különbségek vannak/lehetnek a szóismeret, szóhasználat tekintetében.

Elméletileg az élőnyelvi anyag "rekonstrukciójának" két fokát — lépcsőfokát — különböztetem meg. Azt a munkát, amelyet a helyszíni gyűjtés után el lehet végezni — a régió megfelelő feltárása után — "*íróasztali rekonstrukciónak*" nevezem. A megfelelő helyi, regionális tájékozottság, de elsősorban az (anya) nyelvjárásgyűjtőktől feltárt nyelvi anyag a kisebb és nagyobb régiókból lehet az "íróasztali rekonstrukció" alapja. Természetesen filológiai megbízható munkát kell végeznünk, s így a helyi nyelvjárások esetében el kell különíteni a *helyben feltárt* és a közelebbi, illetőleg a távolabbi régióban még "gyanúba jövő" adatokat egymástól valamiféle jelzéssel; például egy *-gal a távolabbi régió kiegészítő/valószínű adata, **-gal a távolabbi régió kiegészítő/valószínű adata. De adott esetben az adatok után a kutatópontok jele is indokolt lehet. Az íróasztali rekonstrukciót valójában csak a *valószínűség szintjén szabad kezelni*.

Az alábbiakban a kerkateskándi gyűjtés (vö. MNy. LXXXIII, 518 kk.) anyaga alapján készült szókészleti rekonstrukciós kísérletet mutatom be. A függvénydiagram numerikus összefüggéseket ábrázolva háromféle rekonstrukciót tükröz.

Az Rk₁ (= rekonstrukció₁) az alapnyelvjárás szókészleti mennyiségi összefüggéseit mutatja kérdőívem első száz kérdésének tízes egységeire bontva. Ez

a minősítés úgy történik, hogy a helyi nyelvjárások *alaprétegébe tartozó szavak feltevését* az adatközlők többségének egybehangzó "válasza" bizonyította egyfelől, majd az így kapott adatokat "kis-", illetőleg "nagyregió" nyelvi anyagának kellett igazolnia vagy esetleg cáfolnia. Tehát a helyi gyűjtés értékelésében nem csupán a helyi adatközlők adatainak vallomásait vettem alapul, hanem a kutatópont területiségének bizonyító vagy éppen cáfoló vallomását is. Ez az eljárás azért fontos, mert így a helyileg ritka vagy éppen "hapax"-nak minősíthető adatról is biztosabb ismereteink lehetnek. Az Rk₂ összefüggéseivel már részletesen foglalkoztam.

Az Rk₃ "görbéje" az ún. *faluatlagot* mutatja. Ezt a fogalmat az atlaszkutatás ellenőrző munkálatainak köszönhetjük (vö.: Deme: *NyelvtudÉrt.* 40. sz. 68). Noha a "faluatlag" fogalma jócskán hordozhat ma bizonytalan elemeket, hiszen ebbe a kategóriába a helyi nyelvjárási és köznyelvi(es) formák egyaránt beletartoznak. Empirikusan mégis megkísérelhető a felgyűjtött anyagból egy olyan összeállítás, amely kb. reálisan tájékoztat a mai helyi nyelvjárási és egyéb, regionális szókészleti elemekről. Nyilván itt is fontos a közelebbi és távolabbi kutatópontok vallomása.

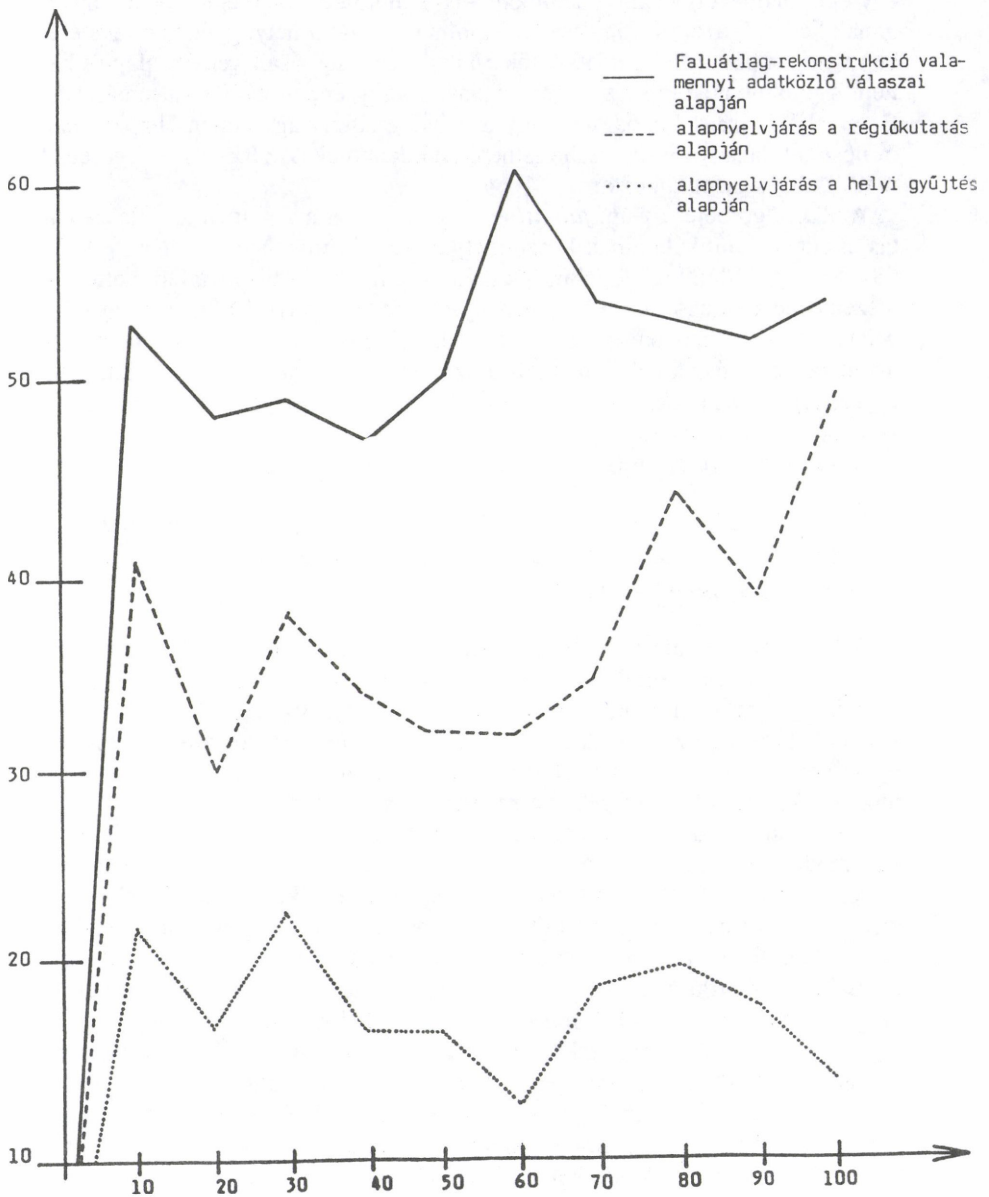
(lásd függvénydiagram)

Alapnyelvjárás-rekonstrukciók a tájszókészlet körében Kerkateskánd Zala megye nyelvi anyaga alapján (Viszonyítási alap a faluatlag-rekonstrukció)
(lásd függvénydiagramok)

Az ábrázolás módjára vö. Szabó G.: MNy. LXXXIII, 519 kk. Terjedelmi okokból a grafikon részletes elemzését mellőzöm, adattáramat a bizonyító nyelvi anyaggal itt nem közlöm. Annyit mégis megjegyeznék, hogy a 9 adatközlős feltárás egy zalai kisfalu (256 lélek) esetében még jó "anyanyelvjárásgyűjtőnél" is sok potenciálisan létező tájszó elmaradását jelentheti. A kisregió, nagyregió anyaga összességében erre enged következtetni.

A rekonstrukciós elemzésben nem szabad egyszerűen numerikus feldolgozási módot látnunk, az csupán az ábrázolás síkján van jelen. Sokkal inkább a "válaszok" differenciált és differenciáló megközelítését kell benne figyelemmel kísérnünk. Természetesen másfajta empirikus munkára is gondolnunk kell az adatok feldolgozása során. A gyűjtés szituációjában a legkülönbözőbb korosztályúaknál előfordulnak — olykor elég nagy gyakorisággal — "távolságtartó" magatartású adatközlők. Különösen az idősek körében eléggé általános, hogy a gyűjtés során "távolságtartók", ezért feltűnően köznyelviességre törekednek, mégis — hol ritkábban, hol gyakrabban — egy-egy adatukban archaikusak. Nem beszélve arról, hogy kiejtésük a helyi nyelvjárások hangtani sajátosságait általában jobban tükrözi, mint a fiatalabb korosztályoké. Az élőnyelvi nyelv-földrajzi vizsgálódásnak ezekkel a jelenségekkel is foglalkoznia kell.

Függvénydiagrammok
 Alapnyelvjárás- és faluátlag - rekonstrukció
 (Kerkateskánd, Zala megye, 1985.)

5. A nyelvföldrajzi szociolingvisztikai kutatásoknak szerény eredményeiről itt és most áttekintő képet nem rajzolhatok, hiszen előadásom időkeretét a részletesebb tájékoztatás szétszakítaná. Mégis sommásan néhány összefüggést végezetül felvillantok.

A gyűjtés szituációjában a nők korosztálybeli kategóriáiktól — az idősek és a középkorúak esetében — könnyebben elszakadnak, mint a hasonló korú férfiak. Archaikus régiókban a férfiak köznyelviesülése lassúbb ütemű, s a fiatalabbaké is hasonló.

A családtagok társadalmi-vagyoni helyzete, pozíciója markánsan tükröződik az idősebbek, idősek köznyelvies válaszaiban is. A nyelvi hagyományok őrzésében valamiféle "szerepcsere" tükröződik: a volt szegények, nincstelenek — általában — nagyobb erőfeszítéseket tettek a nyelvjárási hagyományoktól való elszakadás érdekében, mint a (volt) módos parasztok, nagygazdák. Az utóbbiak sok esetben a nyelvjárásmegőrzés, áthagyományozás feladatát vállalták talán akaratlanul is. Ezek a jelenségek a falunak az elmúlt kb. négy évtizedben lezajlott átstrukturálódásával összefüggésbe hozhatók.

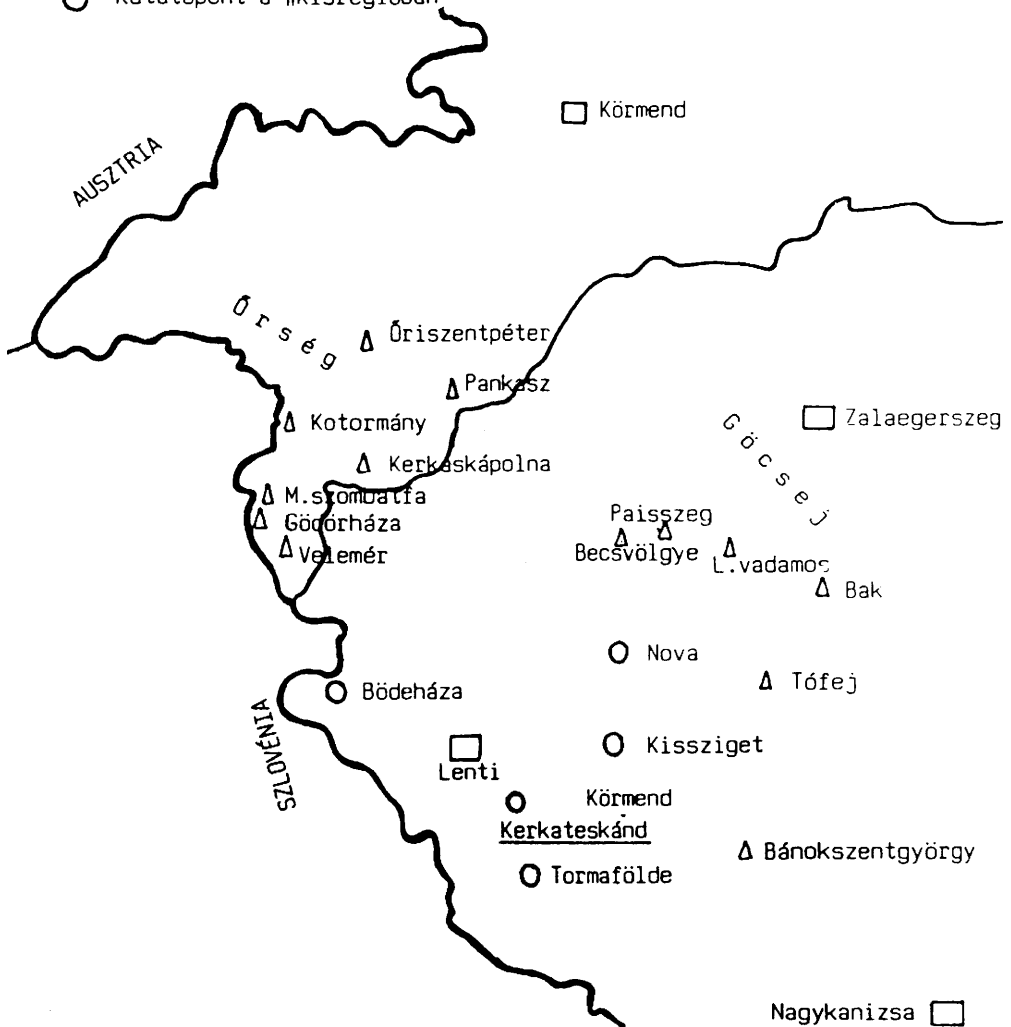
Nincs szükségszerű összefüggés a markáns nyelvszociológiai kategóriákat tükröző "nyelvi életrajzi elemek" (pl. életkor, iskolai végzettség, anyagi helyzet, a falutól hosszabb ideig való távolélés stb.) és a nyelvi válaszok között. Ez is azt bizonyítja, hogy a gyűjtés szituációjában az adatközlő magatartását — nyelvi kommunikatív intelligenciájától függően — a beszédhelyzethez, illetőleg a beszédpartnerhez való alkalmazkodás határozza meg.

Végezetül hadd hangsúlyozzam, hogy a nyelvföldrajzi szociolingvisztikát olyan irányzatnak tekintem, amelynek az élőnyelvi dialektológián belül sokféle megjelenési formája lehetséges, és hogy egyáltalán mikor egységesül, vagy egységesül-e a sokféleség, az inkább költői kérdés lehetne, mint komolyan szóba hozható probléma.

(lásd köv. ábra)

Kerkateskánd „kis”- és „nagyrégiója”

- vonatkozási pont
- △ kutatópont a „nagyrégióban”
- kutatópont a „kisrégióban”

KÖZNYELVI SZEKCIÓ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Gyivicsán Anna

Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken

Mottó helyett: Rövid helyzet jelentés a magyarországi szlovákok mai élő nyelvéről: A nyelvszigeteken beszélt nyelvjárások krízisüket élik; a kihalás stádiumába kerültek. A legfiatalabb generációk húsz éve nem tanulják meg, nem veszik át a nyelvjárást. Az iskolában tanított irodalmi nyelv nem lett a szlovák közösségek kommunikációs nyelve. Ezt a szerepet egyre inkább a magyar nyelv tölti be. Ennek - a nemzetiségi kultúra aspektusából - kedvezőtlen változásnak a háttérében több - távolabbi múltban is gyökerező - tényező húzódik meg. Ebben az írásban csupán az egyiket - az anyanyelvi értékszavak megjelenését mutatom be.

A magyarországi szlovák nyelvszigeteken az anyanyelvi értékszavakra leggyakrabban a közösség, az egyén sztereotip szabadkozása utal, amellyel nem elégségesnek, nem megfelelő szintűnek tartják saját maguk szlovák (anya)nyelvi tudását. Ezzel az ítélettel mind a szlovák, mind a magyarnyelvű megnyilatkozásokban egyaránt találkozunk, sőt a szlovák nyelvűekben gyakrabban: Ezek a közlések azonban, jellemző módon, mindig a közösségbe kívülről érkezett személynek szólnak, az ő jelenlétében hangzanak el. Azaz jellegzetesen kifelé irányuló értékítélet. Így a szlovákul beszélő látogató vagy kutató gyakran hallhatja "mi hát ľen tak po trpácki", "mi hát ľerosprá vame po slovenski, ľen tak trepeme", "aľi po slovenski, aľi maďarski" (se szlovákul, se magyarul), stb.¹

Ma még nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a nyelvszigeteken a nyelvi önértékelésnek, megítélésnek e negatív formái mikor alakultak ki, s mikor váltak a fent idézett közlések - megnyilatkozások általánosan elterjedt formává. A folyamat gyökereit azért nehezebb felfedni, mivel a 19. század derekán megjelenő ellentmondásos vélemények ellenére a szlovák nyelvről még mindig jóval több pozitív értékítélettel találkozunk, s a szlovák nyelvszigetek közösségi-nyelvi tudatát, viselkedését az írásos publikált dokumentumokban még a közösség és a szlovák nyelv harmonikus kapcsolatát emelik ki, a magyar környezetre is nemegyszer pozitívan kisugárzó hatását.²

Az első negatív nyelvi értékelésekkel a korai helytörténeti irodalomban találkozhatunk, noha szerzői sohasem negatív alapállásból jellemezték az egyes szlovák települések nyelvét (nyelvjárásait); ők csupán arra törekedtek, hogy közösségük szlovák nyelvének, nyelvhasználatának a magyar nyelvhez való viszonyát is érzékeltessék, s bemutassák azt is, hogy az itt beszélt szlovák nyelv miként változott a magyar nyelv hatására. Ezt szemléltetni kívánván,

szívesen közöltek modellértékűnek tartott példamondatot is. Ilyen - általánosságban ismert, és gyakran éppen a nyelvi értékeket illusztráló, szinte szólásmondássá vált jellemzéseket tartalmaz Haan Lajos Békéscsabáról és Zsilinszky Mihály Szarvasról írt munkája. Úgy tűnik azonban, Haan Lajos példája, a "Tájd'eme na kergát vizállás megtekintovat", illetve Zsilinszkyé is: "Páňi válastmáňi po obeđe buďeme d'ileš fojtatovat"³ nem annyira az akkori beszélt nyelvre jellemző frazeológiát, szókincstartalmat idézi fel, hanem inkább kivételnek számító, s inkább az új technikai-környezeti változásokra (vízszabályozás, körgátépítés), illetve a közigazgatási-hivatali közügyekre vonatkozó formákat idéznek fel, s emelik általános megjelenési szintre. S hogy a 19. század második felében nem ilyen volt az alföldi szlovákok beszélt nyelve, elegendő bizonyítékot nyújtanak nemcsak az egykorú népi írásos emlékek, levelek, gazdasági bejegyzések, családi események följegyzése, stb., hanem napjainkban a legidősebb generációktól gyűjtött, spontán beszélgetéseket rögzítő recens nyelvi anyag is.

Mind a beszélgetések, mind pedig a hasonlóképpen spontán módon keletkezett írásos anyag csak ritkán tartalmaz olyan, a magyar szókincs fölényét igazoló mondatfelépítést, mint Haan és Zsilinszky példamondata, s így e tárgykörben főként az ő közlésükre hivatkozó szerzők vélekedése sem helytálló. E negatív nyelvi értékelések feltehetően a szlovák nyelv társadalmi szerepében bekövetkezett változásokat jelzik, mintsem a valós nyelvi helyzetet, azt az állapotot, amikor a magyar nyelv társadalmi térhódítása, intézményi szerepe felerősödött, s a szlovák közösségekben is fokozatosan csökkenni kezdett a társadalmilag meg nem becsült nyelv értéke.

Feltételezéseink szerint a negatív nyelvi értékrend a szlovák nyelvszigeten a két világháború közötti időszakban erősödhetett fel, bár a "szabadkozás"-magatartás aktív közlési formát az utóbbi négy évtizedben nyerte el, amikor a közösség egyre többször került szembe a szlovák irodalmi nyelvvel, s a nyelv modern intézményesített formáival. Mindezt pedig már akkor élte meg, amikor saját helyi nyelve a legtipikusabb diglosszia stádiumában volt; akkor, amikor a szlovák nyelv - kevés kivételtől eltekintve - a társadalmi élettől teljesen elszigetelten a közösség, a család és az egyén legbelsőbb ügyét, a közösség külső kapcsolataira ki nem vetíthető kommunikációját szolgálta.⁴ Ebben a visszafejlődési stádiumban, ilyen modellben néhány kisebb közösségnél, vagy egy nagyobb szlovák közösség egyes rétegeinél él még ma is a helyi nyelvjárás, oly módon, hogy sem a négy évtizedes szlovák irodalmi nyelvi oktatás, sem pedig az anyanyelvi művelődés más formái ezt a hátrányos nyelvi kommunikációs modellt nem tudták megváltoztatni.⁵

A magyarországi szlovákok körében nem vizsgáltuk még azt a folyamatot, hogy mennyire járulhatott az anyanyelv értékvesztéséhez a magyar nyelv elsa-

játítása, illetve az elsajátításáért kifejtett törekvések, s ezek következménye, a kétnyelvűség állapota.

A magyarországi szlovákok esetében a kettős nyelvűség külön is figyelmet érdemel. Két aspektusból is. Kétnyelvűségük egyrészt "történeti kérdés", hiszen a magyar nyelvvel - a kultúrához hasonlóan - már egy részük jóval a letelepedés előtt a hétköznapi életben is kapcsolatba került s el is sajátította azt. A nyelvi kontaktusokat részben a belső gazdasági kapcsolatok, részben pedig a mindennapi együttélés természetessé tette. Így pl. a török uralom idején nagyobb tömegű magyarság északi megyékben való letelepedése, kettős nyelvű nemesi udvarházak léte ezen a tájon, s a társadalmi élet más formái: a német-magyar-szlovák lakosság városi együttélése vagy a nyelvhatár mentén a végvári katonaság életvitele vagy akár a szlovák aratómunkások Alföldre járása. Ezért azután a török uralom megszűnésével vándorolni kezdő, letelepedési helyet kereső szlovákság többnyire már kétnyelvűnek számított, s ezt pontosan érzékelteti Bél Mátyás jellemzése: "S mivel több helyen a magyarokkal elvegyűlten élnek, vegyes házasságot is kötnek, s a gyermekeiket mindkét nyelvhez hozzászoktatják. Emiatt néha a magyarok, néha a szlávok (szlovákok) elfelejtik a saját nyelvüket, azon társalognak, amelyik erőteljesebben érvényesül."⁶ Több mint egy évszázad múlva Fényes Elek magyarországi geográfiai szótárában (1851) elsősorban a magyarországi szlovák nyelvszigetek lakosságának jó magyar nyelvtudását dicséri (hasonlóképpen - de jóval kevesebb településnél - nyilatkozik a hazai német falvak lakosságáról is), s adatai szerint több településen már inkább a magyar nyelvet használják.⁷

Mégis úgy tűnik, hogy Bél Mátyás és Fényes Elek megfigyelései nem egy általános, valamennyi szlovák településre jellemző képet rögzítenek. Az bizonyos, hogy a nyelvszigeti szlovákok közt figyelemre méltó kétnyelvűséggel is számolnunk kell a 18-19. században is. Ugyanakkor akár az egykorú dokumentumok, akár az a nyelvi állapot, amely a szlovák közösségekben a közelmúltig fennállt, azt jelzik, hogy a kétnyelvűség nem volt mindenütt és minden társadalmi rétegre jellemző. Erre csupán néhány, modellértékűnek tartott példát említenék. 1848-ban Békéscsabára szlovákul tudó honvédtiszteket kérnek, hogy megfelelő kapcsolatot tudjanak teremteni az önkéntesekkel.⁸ 1861-ben a pitvarosi szlovákok szlovák nyelven elhangzó kortesbeszédhez ragaszkodnának, mivel a hallgatóság többsége nem érti a magyar nyelvű választási politikai beszédet, de hasonló nyelvi állapotról a népi próza különböző műfajai, főként az anekdoták is vallanak.⁹ Példákat évtizedekre bontva idézhetnénk, hiszen pl. az 1960-as évek első felében még több szlovák településen, főként az idősebb és középkorú asszonyok és az iskolába még nem járó gyermekek alig, vagy egyáltalán nem tudnak magyarul.¹⁰

A Fényes által kiemelt szlovák településeken domináns magyar nyelvű kommunikáció a hazai szlovák közösségek körében kb.1965-1975 között

vált - most már minden település vonatkozásában - általánossá, mégpedig oly módon, hogy a magyar nyelv társadalmi szerepe intézményi kereteken kívül is felerősödött s a szlovák nyelv közösségi szinten a fentebb bemutatott hátrányos funkcióban maradt fenn, még annak ellenére is, hogy az utóbbi évtizedben néhány településen, intézményekben a szlovák nyelv társadalmi szerepe újra érvényesülni kezdett.¹¹

Jegyzetek

1. Az utóbbi évtizedben ez az ítélet a szlovák közösségen belül az idősebb és a fiatalabb generációk viszonyában is megjelenik. Jól tükrözik ezt egy idős, Vanyarcon (Nógrád megye) élő adatközlő szavai (1988): "Hát mladí, tí už nepočúvaju na nás, keď' hát mi to ľen tak trepeme." (Bizony a fiatalok, azok már nem figyelnek ránk, amikor azt csak úgy (szlovákul mondjuk.)
2. Eötvös Károly: A Bakony c. művében azt írja a sári szlovák asszonyokról, hogy nagyon öntudatosan, magabiztosan beszélnek, használják nyelvüket, még a hivatalos helyeken is. Vö. az 1909-es Révai-kiadást, 172-189.p. A Borsod megyei szlovákság nyelvéről kedvezően ír a század elején megjelent, BOROVSZKY szerkesztette megyemonográfia is (1909).
3. Zsilinszky Mihály: Szarvas város történetének és jelen viszonyainak leírása. Pest. 1872. 148.o. Zsilinszky a mondatot Szarvas város történetének magyar nyelvű variánsában magyar helyesírással közli, s közli magyar fordítását is. "Választmányi tag urak délután folytatni fogjuk a gyűlést"; de több hasonló példát is közöl, pl. a 149. p. "Tam býva egészen pri temetowe" (ott lakik egészen a temető mellett.) Haan könyvében más ilyen jellegű mondatot is közöl, pl.: "páni Kjpwišelowja na választmányi gyjliši ten vjgzjš donjésli, žeby sa tüzfale zwižgálowale a kdo má plany žeby sa zbintetowaw". (A tisztviselő urak a választmányi gyűlésen azt a végzést hozták, hogy vizsgálják meg a tűzfalakat, s akié rossz, azt büntessék meg.) Haan, Lúdvít: Pamětnosti B. Čabanské (Békéscsabai nevezetességek) Budín (Buda) 1845.
4. A nemzetiségi nyelvek mai társadalmi helyzetéről, "többszörösen veszélyeztetett helyzetéről" Győri-Nagy Sándor: A kétnyelvűségdinamika Felsőszolnokon (Horni Senik) In: Magyarok és szlovénok. Budapest. 1987. 543-570.

5. Arra, hogy a négy évtizede oktatott szlovák irodalmi nyelvet a szlovák közösségek miért nem fogadták be, s miért nem gazdagította tájnyelvüket, talán alapos pszicholingvisztikai kutatások választ tudnának adni.
6. Bél Mátyás Notitia... Pest megyére vonatkozó részeinek kivonatos magyar nyelvlű kiadása: Pest megyéről. Szentendre. 1977.
7. FÉNYES-nél (1851) néhány nagyobb szlovák település közösségeinek nyelvismerete, illetve nyelvi asszimilációja ilyen jellemzést kapott: *Békéscsaba és Békés megye*: a csabai lakosok "mind a mai napig tútul beszélnek, holott más békési tót helységek meglehetősen megmagyarosodtak". (I. 193.p.); *Kiskőrös*: "legöregebbeket kivéve mindnyájan beszélnék magyarul". (I. 264.p.); *Szarvas*: "Magyarosodni kezdődő tót mezőváros". (II. 67.p.); *Mezőberény*: "... a tótok nagyrészt már elmagyarosodtak s a németek is mind tudnak magyarul." (I. 121-122.p.)
8. Virágh Ferenc: Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc Békéscsabán. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba. 1970. 77-90.
9. vö. pl. a Pesten megjelenő satirikus szlovák folyóirat a Černokňažník 1861-s évfolyamát.
10. Pl. a Nógrád megyei szlovák falvakban az óvodába, iskolába menő kisgyermekek közül még nagyon sok nem tudott magyarul az 1960-as évek első felében. Erről számol be a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége 1964-s kongresszusának jegyzőkönyve is. (Szlovák szövetség Irattára.) Hasonló nyelvi helyzetről számol be TEINER - OBERMAYER - KOZEL, a komárom megyei szlovák falvak vonatkozásában. In: Új Forrás. 3. sz.
11. Ezt jelzik a középületek kétnyelvű feliratai és azok a társadalmi rendezvények, amelyeket kétnyelven igyekeznek megtartani. Pl. Tardosbányán kb. tíz éve, a Komárom megyei szlovák települések között elsőként, szervezték meg a kétnyelvű társadalmi-családi ünnepeket: esküvőket, névadókat. Ezzel szemben a társadalmi nyelvi kommunikációban is sokáig szlováknyelvű Tótkomlóson a társadalmi rendezvények nagyrészt magyar nyelvűek. Csak külön kérésre tartják meg kétnyelvűen pl. a társadalmi temetéseket. a társadalmi kétnyelvűség "szóbeli" gyakorlata a közigazgatási és a kulturális élet írásos dokumentumaiban alig, vagy egyáltalán nem érvényesül. A dokumentumok kizárólag magyar nyelvűek.

Bartha Csilla

Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban

A magyarság összlétszámát általában 15 millió főre becsülik, bár ez az adat mindenképpen elnagyolt. Mint ismeretes, e népességet három részre szokás tagolni, nevezetesen: (1) magyarországi magyarok, (2) a környező országokban élő magyar nemzeti kisebbségek, (3) az ún. szórványmagyarság vagy nyugati magyarság. E 3. csoportot a legutóbbi időkig az "emigráns" szinonimájaként is használták. SZÁNTÓ MIKLÓS ezt a következőkért kifogásolja: "túl általános, elmosódó fogalom: nem más, mint a világ különböző országaiban élő magyar etnikai csoportok összessége. Nemcsak a kivándorlókat, hanem azokat is magában foglalja, akik már a befogadó országokban születtek, közvetlen leszármazottak, és anyanyelvük, azonosságuk kinyilvánítása alapján a magyarsághoz tartoznak. Ezért ez a fogalom semmiképpen nem használható az emigráció szinonimájaként." (SZÁNTÓ 1984: 23)

Politikai értelemben valóban pontatlanságot tükröz a szó fentebbi jelentésben való használata, szociolingvisztikailag azonban nem. Hangsúlyozza azt a különbséget, hogy míg a régió kívüli élő magyarság első generációja elhagyta az anyaországot, addig a régió belül leggyakrabban tömbökben élők történeti-politikai okok miatt váltak kisebbséggé. Mindebből mentális és nyelvi eltérések adódnak: a régió belül és kívül a kisebbségi beszélőknek a többséggel, a többségi nyelvvel kapcsolatos attitűdjei különbözőek, amelyek másfajta nyelvi stratégiákat, következtetésként eltérő nyelvvállapotot eredményeznek. A szórványmagyarság esetében a befogadó nemzettel, a környezeti nyelvvel szemben tanúsított magatartásformák, az asszimilációs és/vagy akkulturációs törekvések mind a bevándorlókra, mind pedig a kint születetteknek jellemzőek. E folyamat legvégső stádiuma a nyelvhalál (vö. DRESSLER 1988); vagy kissé eufemisztikusabban s a fogalmat az etnicitás, identitás felé tágitva: a nyelvcseré.

Ha egy közösség elveszti eredeti nyelvét, annak különböző indítékai lehetnek, s maga a folyamat is eltérő megjelenési formákat ölthet. (vö. GAL 1979, 1991) A régió kívüli élő magyarság legnagyobb hányadát kitevő amerikai magyarok közösségeinek nyelvhasználatára hasonló tendenciák jellemzőek, mivel azonban nem rendelkezünk ezek átfogó monografikus leírásával, megállapításaim – az általánosítás igénye nélkül – elsősorban az általam 1987 óta vizsgált detroiti magyarságra vonatkoznak.

A nyelvcseré vizsgálatában GAL (1991) megközelítési módszere irányadó. Nevezetesen az, hogy e szociolingvisztikai jelenséghez csak akkor jutunk kö-

zelebb, ha társadalmi és nyelvészeti kérdésként kezeljük **egyszerre**. „A szociológiai kérdés az, hogy milyen társadalmi helyzetben történik a nyelvcsere, pontosan mi a folyamata, milyen társadalmi, szimbolikus és nyelvi tényezők határozzák meg... Másrészt vannak a nyelvészeti kérdések. Fogadjuk el azt a szociolingvisztikai elméletet, hogy a nyelv nem csupán autonóm rendszer, hanem kognitív tényezők, társadalmi funkciók és használati szokások mind befolyásolhatják és korlátozhatják struktúráját. Ekkor azonnal világossá lesz, hogy a nyelvcsere voltaképpen egy »természetes kísérletet« nyújt: egy közösségben drámaian megváltozik a nyelv használata és funkciója, gyakran egy-két generáció alatt. Ebben a folyamatban megfigyelhetjük, hogy az ilyen változásoknak van-e hatása a nyelv szerkezetére, és ha van, akkor milyen ez a hatás.” (GAL 1991: 66-7)

A következőkben ezt a gondolatmenetet követve két aspektusból próbálom felvázolni azt a folyamatot, amely a detroiti magyarok nyelvhasználatában az évtizedek során végbement. Először a nyelv egészét szimbolikus környezetének átalakulásával együtt vizsgálom, majd pedig e változások néhány konkrét nyelvi hatását mutatom be.

A detroiti magyar kolónia ma már absztrakció: azokat a Magyarországon született vagy magyar származású csoportokat és egyéneket jelenti, akik jelenleg Detroit területén vagy a környező parkvárosokban élnek ún. "közös lakóterület nélküli etnikai közösséget" (vö. AGÓCS 1981) alkotva. Társadalmi-gazdasági státuszuk, az anyaországhoz és a magyar nyelvhez fűződő viszonyuk rendkívül nagy szórást mutat. A különbségek a kivándorlás idejében és módjában gyökereznek: a történeti-szociológiai-demográfiai örökség alapvetően meghatározza az egyes csoportok társadalmi-nyelvi integrációjának esélyeit. Így a három nagy migrációs hullámmal érkezők élesen elkülönülnek egymástól: öregamerikások, dípik, 56-os szabadságharcosok. (az egyes csoportok bemutatását lásd FISHMAN 1966; KONTRA 1990, BARTHA 1991)

Kolóniaalkotó és nyelvfenntartó szerepük miatt az öregamerikások csoportja különösen érdekes. Ők rendelkeznek a leghosszabb "amerikai múlttal", hiszen kint született gyermekeik is (a 2. generáció) már 60-70 évesek.

Nagy tömegben az 1880-1918 közötti időszakban érkeztek az Egyesült Államokba. Az ezt követő kisebb migrációs hullámok motiváltságukat tekintve nagyobb heterogenitást mutatnak, más szempontokból viszont hasonlóak az 1918-ig tartó népmozgásokhoz. A körülbelül 1920-ig tartó kivándorlásuknak legfőképpen **gazdasági** indítékai voltak. Legfontosabb kulcsszó az **ideiglenesség**, paradox módon az egyik olyan tényező, amely megkülönbözteti az öregamerikásokat a későbbi csoportoktól. A hazatérés explicit szándékával szorosan összefüggött a **vendégmunkás-szerep** is. A fogadó ország részéről ez a bevándorlónál és a menekültnél is alacsonyabb státuszt jelentett, korlátozott jogokkal és lehetőségekkel. Az ebből adódó személyes csalódottság érzetét

némelyest kompenzálta egyrészt a vágyott anyagi érvényesülés, másrészt az, hogy az egyének maguk is ideiglenesnek tartották az ott-tartózkodást. A "kötelező" látszat-szolidaritást fenntartva a befogadó ország iránt ebben az időben inkább igyekeztek megőrizni a magyar csoporthoz való tartozás tudatát; csak egymással érintkezni, de – egyelőre – a tartóssághoz szükséges települési, társadalmi-kulturális intézményes keretek kiépítése nélkül.

A következő korszak, a megszilárdulás ideje fordulatot jelent, amely szükségszerűen megváltoztatja az anyanyelvhez fűződő viszonyt is. A vesztes háború, Trianon, az oda-visszavándorlást nehezítő amerikai kvótarendeletek megjelenése stb. után szertefoszlott a visszavándorlás, az otthoni érvényesülés illúziója. Delray-ben (a detroiti bevándorlónegyedben) ekkor épülnek ki a végleges letelepedéshez szükséges etnikai-kulturális, szociális szervezetek. A hagyományőrzés a vallásban, népi kultúrában és szokásrendszerben (magyar istentiszteletek 5 működő egyházzal, magyar ünnepek, népviselet, állattartás, disznóölés, kenyérsütés, szüreti bál) egyszerre jelent meg a városi kultúra attribútumaival: olyan szokásokkal, melyeket itthon a rossz anyagi körülmények miatt nem engedhettek meg maguknak: magyar színház Magyarországról hívtak vendégművészekkel, magyar mozi, éttermek stb. mind erősítették a csoporthoz tartozás tudatát és megtartották az anyanyelvet eredeti funkcióiban. Megnő az egyházak mellett szerveződő egyesületek szerepe is. Sőt, 1924 után a második generáció anyanyelv-tanulásának egyetlen intézményes kerete a templom által fenntartott magyar iskola, s a vasárnapi iskola is ekkor működik a leghatékonyabban.

A detroiti bevándorlók Magyarország különböző területeiről érkeztek. Az azonos helyről származók lehetőleg egymáshoz közel telepedtek le, így eleinte maga a településszerkezet is segítette a regionális nyelvi formák megőrzését, melyekre az angol nyelvnek az átmenetiség időszakában igen csekély befolyása volt. A kint születettek tehát első nyelvként nem a sztenderd magyart, hanem egyfajta detroiti regionális sztenderdet sajátítottak el, mely a szülők nyelvjárása mellett nem volt mentes más dialektusok és a szomszédságban beszélt egyéb kisebbségi nyelvek hatásától sem. Az angol eleinte még a lingua franca szerepét sem töltötte be, hiszen a lakóhelyen és a munkában is érintkező etnikai kisebbségek valamilyen mértékben igen hamar megtanulták egymás nyelvét. Egy közép-kelet-európai koiné lehetett ez, melynek maradványai a lexikonban és a morfológiában is tettenérhetők. (vö. KONTRA 1990)

A kétnyelvűvé válás első fázisa egybeesik a megszilárdulással, a szimbolikus közösséggé formálódás szakaszával. Az e megállapításban rejlő ellentmondás csak látszólagos. Az egyházi, szervezeti élet fellendülése valóban erre az időre tehető, de ez a többségi társadalom velük szemben tanúsított első nyílt diszkriminációjának ideje is egyben: amikor a munkahelyeken egyik napról a másikra tilossá vált magyarul beszélni (HUSEBY 1987: 45); amikor

törvény mondta ki, hogy a már kint születettek csak angol nyelven folytathatnak tanulmányokat stb. A háttérben pedig végig ott szerepelt a gazdasági-társadalmi érvényesülés, a felfelé való mobilitás igénye, melyet a bevándorlók gyermekeikben akár az asszimiláció árán is erősítettek. Saját sikertelenségükből arra következtettek, hogy az út a beolvadás, a jó amerikaivá válás felé a jó angoltudáson, az iskolázottságon keresztül vezet. Fontos adalék ehhez, hogy a két későbbi migrációs csoporttal ellentétben a delray-i öregamerikások legnagyobb része (kb 54 %) az iskolázatlan vagy csak néhány osztályt végzett, írni-olvasni nem vagy csak alig tudó mezőgazdasági munkás/napszámos foglalkozási csoportba tartozott (vö. HAUK-ANDERSON 1976). Az elenyésző számú első generációs értelmiség nem tartott kapcsolatot a kolóniával, egy-két év alatt elsajátította az angol nyelvet, és tudatosan integrálódott az amerikai társadalomba. A kolóniát ténylegesen alkotók, a napszámosból gyári munkássá lett bevándorlók emelkedési esélyei csak a 30-40-es években kezdtek növekedni: felvették az állampolgárságot, többnyire spontán tanulással valamennyire elsajátították az angolt, így távolabbi, jobban fizető munkahelyekre kerülhettek. A gazdasági differenciálódással megindul a fokozatos kitelepülés a Detroit környéki kertvárosokba, amerikai környezetbe. Delray-ben csak az idősek és néhány etnikai intézmény maradt.

Az új helyzetben a magyar és az angol nyelvhasználat eddig jól elkülönült színterei kezdenek összemosódni. Ennek néhány fő okát a következőkben látom:

1) Az angol legintenzívebben a 2. generációs gyermekek kötelező angol nyelvű iskoláztatása által hatol be a családi szférába;

2) Munkalehetőség, egzisztencia, a diszkrimináció elleni védekezés felismerteti velük, hogy a mobilitási esélyek, a teljes jogú állampolgárrá válás és a nyelvhasználat szorosan összefüggnek;

3) Sok, már vegyesházasságból született unoka (3. generáció) angol egy nyelvű, esetleg passzív kétnyelvű; a velük való érintkezés az idősek számára sokszor kommunikációs zavarokhoz vezetett;

4) A negyed megszűnése, ezzel együtt az ott lévő szervezetek fokozatos visszaszorulása; a jobbára angol nyelvű környezet: szomszédság, munkahely stb.

5) Jelentős az angol nyelvű tömegkommunikációs eszközök nyelvi és mentális befolyása;

6) Az Egyesült Államok politikai és gazdasági presztízse, ahol a szimbolikus összetartozást a nyelv fejezi ki stb.

A heti 1 órányi magyar nyelvű istentisztelet mellett a család volt és maradt a magyar nyelv fenntartásának és elsajátíthatóságának legfontosabb színtere. A család közvetítette az elsődleges szocializáció során forrásként és eszközként azokat a nyelvi és kulturális mintákat, amelyek az intézményes

szocializációban is végigkísérték a beszélőt, némiképp előrevetítve az érvényesülés sikereit, sikertelenségeit. A második generáció tagjai nem ugyanúgy váltak kétnyelvűvé, mint szüleik. Mindemellett az eddig bemutatott tényezők – szociolingvisztikai szempontból – a kétnyelvűségnek egy sajátos, leginkább az Egyesült Államokban tapasztalható típusát hozták létre, melynek legfontosabb ismérve a több generációra kiterjedő stabilitás hiánya: ez az ún. emigráns átmeneti kétnyelvűség.

Univerzálé, hogy egy beszélőközösség egészét jellemző kétnyelvűség az egyéni típusok változataiból tevődik össze például attól függően, hogy a beszélő hol, mikor, milyen körülmények között sajátította el az egyik, ill. a másik nyelvet. A skála a magyar egynyelvűségtől az angol egynyelvűségig terjed diszkrét pontokat jelölve ki a magyar-domináns, balansz-koordinált, additív vagy éppen szubsztraktív stb. változatoknak. A kontinuum kezdőpontján jelen esetben az öregamerikások állnak; a végponton pedig a már többnyire angol egynyelvű harmadik, esetleg negyedik generáció. Csak egy hosszabb longitudinális vizsgálat dönthetné el, hogy az öregamerikások esetében mit jelent a nyelvvesztés (language attrition), s a második generációnál mit takar a tökéletlen elsajátítás. Szimptómák azért az általam felvett irányított beszélgetésekben is vannak.

A korpuszban a sztenderd magyartól való eltérésekként kódolt jelenségek (ez természetesen csak munkahipotézis) egy része az előbbiekkal, egy másik hányada pedig egyértelműen angol interferenciával magyarázható. Szemléltetésképpen két adatközlőt választottam ki: egy 1987-ben 92 éves öregamerikás asszonyt, a magyar negyed egyik "utolsó mohikánját", valamint 59 éves leányát.

Először a nyelvhasználati kérdőívre adott válaszokat ábrázoltam, azt, hogy meghatározott szintereken, bizonyos interakciókban a beszélők melyik nyelvet választják.

Nyelvválasztás az egyes nyelvhasználati szintereken

Nyelvhasználati Generációk szintér	G1 (92)	G2 (59)
CSALÁD gyerekekkel unokákkal szülők egymással	M MA	M A A
MAGYAR KOLÓNIA TÁR- SADALMI ÖSSZEJÖVETE- LEI a) <u>informális</u> magyar piknik, ünnepek, partik b) <u>formális</u> társ.-i szervezetek gyűlései	MA MA A	MA MA —
LAKÓHELY szomszédokkal közeli boltban	MA M	A A
ISKOLA alapfokú középfokú	M —	M A
EGYHÁZI ÉLET istentisztelet imádkozás társalgás a pappal (+ gyónás) egyházi összejöv.	M M M MA	A A A A
MUNKAHELY főnökkel munkatársakkal	M MA	A A
SAJTÓ mo.-i amerikai m. nyelvű amerikai ang. nyelvű	M M A	— — A
RÁDIÓ magyar adások angol nyelvű adások	M A	— A
TELEVÍZIÓ	A	A

A beszélők mindennapi nyelvi érintkezései a felvázoltaknál természetesen szélesebb skálán mozognak. Itt azokról az interakció-típusokról (nyelvi funkciók és célok csoportja) van szó, melyek bizonyos absztrakt nyelvhasználati színterekhez rendelhetők. FISHMAN definíciója alapján ezek "intézményes kontextusok vagy társadalmi-gazdasági-környezeti együtt-előfordulások, melyek segítségével megragadhatók az interakciós helyzetek azon főbb osztályai, melyek meghatározott többnyelvű környezetben jelennek meg." (FISHMAN 1972: 19)

Ugyanaz a beszélő az egyes színtereken eltérő szerepeket tölt be a különböző céloknak, elvárásoknak, szerepviszonyoknak, a színterekre jellemző kulturális szabályrendszereknek megfelelően. A nyelvválasztást persze több tényező együttesen befolyásolja:

1. elrendezés (idő, hely és szituáció);
2. az interakció résztvevői (kor, nem, foglalkozás, társadalmi-gazdasági státus, eredet, etnikum, a beszélők egymáshoz viszonyított relatív szerepei);
3. téma;
4. a nyelvi érintkezés funkciója (kérés, megállapítás, rutinok stb. <= az egyes beszédaktusok illokúciós értéke>); (vö. ERVIN-TRIPP 1968);
5. a beszélők kommunikatív kompetenciájának összege; (vö. HAMERS & BLANC 1989)
6. egynyelvű – egynyelvű; egynyelvű – kétnyelvű; kétnyelvű – kétnyelvű kommunikáció. (vö. GROSJEAN 1982)

A táblázaton az is jól látszik, hogy az öregamerikás beszélő interakcióiban a magyar dominál, míg gyermekénél, aki pedig a két nyelvet szukcesszíve (egymás után) és nem párhuzamosan sajátította el, az anyanyelv csak korlátozott színtereken működik. Hasonló a helyzet, mint amit GAL tapasztalt Burgenlandban: a magyar Detroitban is egyre inkább az öregek nyelvévé válik. A fiatalabbak már csak informális helyzetekben, családi körben, a szülők és a kisközösség iránti lojalitásból használják.

Nyilvánvaló, hogy a funkcióknak az angol, ill. a magyar irányába történő eltolódása és a beszélő nyelvi rendszerének változása között – ha nem is egyenes, de – összefüggés van.

A két beszélőnél szereplő jelenségtípusok mind a tizenöt adatközlőnél megtalálhatók – eltérő mértékben. A közösség kölcsönzési és kódváltási szokásait már több ízben vizsgáltam. (BARTHA 1991, 1992). Most azonban csak a két szóbanforgó adatközlő transzkriptjéből szeretnék néhány jelenséget kiemelni. Voltaképpen azért érdekes a két beszélő összevetése, mert anyáról és leányáról lévén szó, nyomokban talán még tettenérhető az a nyelvvaltozat, amely az utóbbi adatközlő anyanyelv-elsajátításának alapjául szolgált.

Az anya irányított beszélgetésében a sztenderd magyartól való eltérések egyik csoportját a megőrzött nyelvjárási jelenségek adják; a másik viszont az

őregamerikásokra mennyiségileg jobban jellemző valódi kölcsönszavak használata. Elsősorban főnevek: *párdikat*, *kampjútör*, *dzsangot*, *hájszékulba*, *perfedg-pörföktre*, *rentet*, *bet* (kád), *apszterre-apszterzra*, *grétgremmával*, *stórjok*, *frendeket* stb; néhány melléknév: *mekszikon*, *pólis* stb; végül az igék: *felpikkol*, *meridol*, *megszévol*, *elmuffol* stb.

Az amerikai magyarok beszédében a magyarországi magyarhoz képest devianciákat tapasztalhatunk a nyelv minden egyes szintjén. Ugyanakkor az egyik vagy a másik nyelv ismerete szintenként el is térhet: például lehet valakinek tökéletes kiejtése, de alacsonyabb szintű grammatikai, kommunikatív kompetenciával rendelkezik és fordítva. KONTRA South Bend-i korpusza alapján a sztenderd magyarral összevetve írta le az eltéréseket. Adataim megerősíteni látszanak észrevételeit, bizonyos jelenségekkel ki is egészítve azt. Az egyezések azt sejtetik, hogy a magyar-angol kontaktus szisztematikus változásokat hoz létre az amerikai magyarok nyelvi rendszerében, s hogy a tipológiai különbségek irányadóbbak, mint az érintkező nyelvek területi változatai. Csak jelzésszerűen emelek ki néhány jelenséget – elsősorban fonetikai/fonológiai problémákat –, de igyekszem más szintekre is kitérni.

Az irányított beszélgetésekben igen jellemző az aspiráció. A szó elején lévő *p*, *t*, *k* zöngétlen zárhangokat az adatközlők általában hehezetesen ejtik. A detroiti születésűek beszédében előfordulásuk jóval gyakoribb, ami egyértelmű angol interferencia, hiszen az angolban hangsúlyos szótag elején kötelező. A leány beszédében rendszeresen alkalmazta ezt a "szabályt": *kidobnak*, *küldeni*, *kéit*, *közel*, *papának*, *pénzüik*, *tegnap* stb. A szupraszegmentális szint eltéréseivel és a magyar hangsúlyviszonyok hiányos ismeretével is összefügghet a szabály túláltalánosítása: amikor szó belsejében is aspirált ejtést produkált az adott szótagot is nyomatékkal ejtve. Kettőnél több szótagú szavakban és igekötős igéknél szinte minden alkalommal: pl. *törleszteni*, *odaálltam*, *odateszi*, *legtöbbet* stb. Az első generációs beszélőnél az aspiráció ritkán, kizárólag angol eredetű szavakban jelent meg.

"Intervokális helyzetben, szó belsejében vagy szóhatáron, amerikai hatásra a *t* zöngésülhet és *d*-szerű hanggá válhat." (KONTRA 1990: 51) Mivel ez őregamerikás adatközlőmnél sokkal gyakrabban előfordult: pl. *vód* itt, *hád* osztán, *mind* = mint a Fordnál; nem zárható ki mint nyelvjárási örökség sem.

"Az azonos töre visszavezethető vagy rokonszavak (angolul cognate-ek) esetében a SM [ti. sztenderd magyar] kiejtés mellett gyakran előfordul a szavak többé-kevésbé angolos ejtése." (KONTRA 1990: 52) Az első generációs beszélőnél *párdi*, *pörfikt*, *flesztör*, *rédijó*, *enidzsöri* stb. Véleményem szerint ennek elsődleges magyarázata nem minden esetben az, hogy az őregamerikások magyar beszédükben próbálják közelíteni a sztenderd angol kiejtést, hanem hogy ezen lexémák nagyobb részénél a beszélő nem is ismeri az esetleges magyar kiejtési változatot (*parti*, *perfekt*, *flaszter*, *rádió* stb). Ezt erősíti, hogy

olyan szavaknál, amelyek mindkét ejtősváltozatban élnek a beszélő nyelvi repertoárjában, sokszor választja a magyart, ami az első generációs beszélőnél pl. ilyen hibrid megoldást szült: *Ameriken Káre Kantri Kompánija*. Lánya e rokonszavakat sztemderd angol módjára ejtette, sőt, – mint fentebb már láttuk –, angol analógiára a magyar szavakra is az angol szabályokat alkalmazta. Pl: mivel az angolban a *c* önálló fonémaként nem létezik, ezért – a helyettesítés stratégiáját alkalmazva – a *c*-t minden esetben spiránsként oldja fel: *arsza, hunszutok, eszer, szérna, franszia, szipő, Riteszékhöz* stb.

Azt is csak kint születetteknél észleltem, hogy szó belsejében, intervokális helyzetben a gemináták nem jönnek létre, hiszen hosszú mássalhangzókat az angolban csak morfémahatáron találunk. (Vö.KONTRA 1990: 43) Példák az interjúból: *töbet, meni, otan, látam, számítotam, elvesztetem, szível, szeretem, kelet, nevetem* stb. Noha perceptív adataim nincsenek, valószínűsíthető, hogy adatközlőm számára az utolsó négy szóval alkotható minimális párok (*szível-szívvel, szeretem-szerettem, kelet-kellett, nevetem-nevettem*) különbségei nem érzékelhetők.

Idős adatközlőm dentális pergő *r* hangokat ejtett még angol szavakban is, míg lánya fonémaállományában az angol retroflex [r] (aproximáns) is megtalálható. Másrészt mivel szülei idiolektusára nem jellemzőek a záródó diftongusok, az *ei* és az *ou* kettőshangzók középnyugati angol interferenciával magyarázhatók: *testéibe, pénzét, jou* stb.

Néhány további példa egyéb nyelvi szintekről:

KONTRA a kölcsönigék átvételével kapcsolatban említi az *-l* és *-z* honosító képzők közötti morfológiai ingadozást: pl *ritájeroz-ritájérút* (KONTRA 1990: 69). A két vizsgált adatközlőnél egyetlen esetben sem fordult elő ingadozás. Öregamerikás adatközlőim az igéket következetesen *-l* képzővel adaptálják. Megjegyzem, a magyarországi magyarban, ha megnézzük az idegen átvételeket (angol vagy a latinból angol közvetítéssel átkerült igéinket), az *-l* produktívabb a *-z*-nél. (BARTHA 1991).

Van néhány lazulási tendencia, mely csak a második generációs adatközlőre jellemző:

- a tárgyrag rendszertelen használata vagy hiperkorrekcióból származó reduplikáció formájában ragozott névmásokban: *ötet, engemet, aztat* stb; vagy elhagyása angol hatásra:

Csak adok neki öt dollár.

A papa odatett a mamának pecsenyehús a tátra.

Mindig kijussolta az ennivaló.

Az én apám egy kicsi lusta.

- leggyakoribbak a szórendi tévesztések

- az alanyi és tárgyas ragozás disztribúcióját nem ismeri:

Eccer leültöttünk a konyhába, a székre, oszt mondtuk: nézzünk meg az órát, meggyig ül otan.

Ha azt gondolod, azt akarsz csinálni (ti. biliárdozni), odamegyünk.

– előfordulnak egyeztetési hibák:

Azok vót az utolsó nevük.

– Vonzattévesztések, inkább szintaktikai kalkok, hiszen minden egyes magyar elem megfeleltethető egy angolnak:

piszkát velem – to be angry/cross with

valutát játszott – to play currency

lesújtottam magamat – to be shocked

vigyázta azt a pénzt – to watch money or sg.

A példák egytől egyig a részrendszerek felbomlását illusztrálják: nevezetesen, hogy egy angol-domináns második generációs beszélő esetében a magyar korlátozott, visszaszorult kódként működik. Emigráns kétnyelvűségi helyzetben ilyen rövid idő alatt is fellazulhatnak a grammatikai és kommunikatív normák, miután bekövetkezhet a nyelvcsere. Míg például az amerikai német kisebbség nyolcadik-tizedik generációját is vizsgálhatják a kutatók, nem szólva a nyolc-angol kétnyelvűség stabilizálódásáról, addig a magyar származású harmadik-negyedik generációk számára a magyar nyelv identitás-megtartó szerepét már másfajta identitás-szimbólumok veszik át.

A folyamat kimenetele – legalább is az idő tekintetében – mégsem olyan egyértelmű. Amerikai születésű adatközlőm végig ragaszkodott ahhoz, hogy olyan dolgokat is magyarul próbáljon kifejezni, melyek kommunikatív nehézségeket okoztak számára; egy-egy kölcsönszóval, kódváltással kikerülhetne volna az efféle locusokat. Ezzel szemben anyjához képest lényegesen kevesebb tényleges kölcsönszót használt, inkább tükörfordításokkal, kalkokkal, körülírással, néhol pedig lexikai innovációkkal élt:

Aszonta, mindég kell menni vizeletre. Hát nem ment be ott, ahol kéne, hol kelet vóna a vizelet."

Úgy szokott bolondoskodni velem.

A mama vót a pénztárnok;

vagy ilyen hibrid kölcsönszavak születtek, mint *horszlég* és *nyaktáj*. A csoporthoz való tartozásnak, a szolidaritásnak éppen azok a nyelvi jegyei, melyek más oldalról az erős angol interferenciának köszönhetők. Mindez egy, a burgenlanditól teljesen különböző közösségben is erősíti SUSAN GAL tételét a nyelvcsere dinamikájáról és a hagyományos megközelítések ártértékelhetőségéről. A burgenlandi fiatalabb generációk nyelvével kapcsolatban a következőket írja: "Nyelvi alkotóképességük, kreativitásuk nem veszett el. Arra használják, hogy gondolataikat kifejezzék, még az adott hátrányos helyzetben is. Amit elvesztenek a nyelv egyik részében, azt igyekeznek máshol pótolni. Tehát a nyelvcsere nemcsak nyelvsorvadáshoz, hanem a nyelv újratерemtéséhez

is vezethet. De ez csak akkor derül ki, ha nem a sztenderd nyelv és a preskriptív nyelvészet szempontjaiból indulunk ki, hanem a beszélő helyzetéből és stratégiájából." (GAL 1991: 75)

Kérdés persze, hogy az Egyesült Államokban, ahol a többségi nyelv használata sokkal magasabb gazdasági, társadalmi, netán politikai presztízst jelent a kisebbség számára, meddig lehet stabil ez az új nyelvállapot.

Hivatkozások:

AGOCS, CAROL (1981). "Settlement in a metropolitan area: A typology of communities". *Ethnicity* 8:127-148.

BARTHA CSILLA (1991). *Nyelvhasználat - emigráns kétnyelvűség: Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben*. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE, Budapest.

BARTHA CSILLA (1992). "A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi: Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez". Kozocsa Sándor, Laczkó Krisztina, szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre professzor hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest.

DRESSLER, WOLFGANG U. (1988). "Language death". *Linguistics: The Cambridge Survey*. Newmeyer, F., szerk., IV: 184-192. Cambridge University Press, Cambridge.

ERVIN-TRIPP, SUSAN (1968). "An analysis of the interaction of language, topic and listener". Fishman, J., szerk., *Readings in the sociology of language*. Mouton, The Hague.

FISHMAN JOSHUA A. (1966 b). *Hungarian Language Maintenance in the United States*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 62. Bloomington.

FISHMAN JOSHUA A. (1972). "The Relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When". Pride, J.B. és Holmes, Janet, szerk., *Sociolinguistics*. Penguin.

GAL SUSAN (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York.

GAL, SUSAN (1991). "Mi a nyelvcseré és hogyan történik?". *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 1:66-76.

GROSJEAN, FRANÇOIS (1982). *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

HAMERS, J.F. - BLANC, M. (1989). *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge University Press, Cambridge.

HAUK-ABONYI, MALVINA - ANDERSON, JAMES (1977). *Hungarians in Detroit*. Wayne State University Center for Urban Studies, Detroit.

HUSBY, ÉVA VERONIKA (1987). Minding old traditions, meeting new realities: *The Experience Of Older Women In A Hungarian Rural Community*

And An American-Hungarian Immigrant Settlement. University of Michigan Department of Anthropology, Ann Arbor. Kézirat.

KONTRA MIKLÓS (1990). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Linguistica series A Studia et Dissertationes 5. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

SZÁNTÓ MIKLÓS (1984). *Magyarok Amerikában.* Gondolat, Budapest.

Csuka Gyula

Egyes szakterületek nyelvi különfejlődése Szlovákiában

Az egyes szakterületek, társadalmi rétegek nyelvi különfejlődése eltérő intenzitású, aminek okai sokrétűek és nehezen tetten érhetők.

Az irodalmi nyelvünk nem tér el az egyetemes magyar nyelvtől. Az iskola az a terület, ahol legalább részleges magyar nyelvű kommunikáció folyik szóban és írásban az oktatók, tanulók és szülők között kölcsönösen. A kommunikáció a közületek felé és felfelé már nem magyar nyelvű. Ezen a területen kellene legtisztábbnak lennie terminológia használatunknak. A nyelv bizonyos szintű használata ellenére az iskolaügyi terminológiánk is jelentősen torzult, és sok helytelen terminust használ, nagyban eltér az egységes magyar nyelvtől, pl.:

Helytelen		Helyes
természetbeni iskola	škola v prírode	erdei iskola
távhallgató		levelező hallgató
érdekkör		szakkör
hoteliskola	hotelová škola	vendéglátóipari
exkurzió		tanulmányi kirándulás
tanítók napja	deň učiteľov	pedagógusnap
nyelvterem		nyelvi laboratórium
szakgyakorlat		szakmai gyakorlat
óvónői iskola		óvónőképző
iskolnap		tanítási nap
pionírdolgozó		úttörővezető
iskolakönyv		tankönyv
olimpiász		olimpia
nyelvi iskola		nyelviskola
szakmanevelés		szakmai képzés
lelki képességek	duševné schopnosti	szellemi képességek
iskolai rendszer	školský systém	iskolarendszer
iskolagazdaság	školské hospodárstvo	tangazdaság, tanüzem
iskolai rendszabályzat	školský poriadok	iskolai rendtartás
mikroszkopikus ki-vizsgálás	mikroskopicé vyšetrenie	mikroszkópos kivizsgálás
élettan	biológia	élettudomány

Az egyetemi oktatással összefüggő kifejezések még torzultabbak, pl.:

aszisztens	asistent	tanársegéd
szaktanársegéd	odborný asistent	egyetemi adjunktus
egyetemi pedagógus	vysokoškolský učitel'	egyetemi oktató
prorektor	prorektor	rektorhelyettes
kandidátus jelölt	kandidát vied	a (tudomány) kandidátus(a)
tudományos aspirantúra	vedecká aspirantúra	aspirantúra
extern aspiráns		rendes aspiráns, levelező a.
szakmunkatárs	odborný pracovník	munkatárs
szakdolgozó	odborný pracovník	munkatárs
tudományos dolgozó	vedecký pracovník	tudományos kutató
Vegyésztechnológiai kar	Chemickotechnologická fakulta	Vegyészeti és Technológiai Kar
piros diploma	červený diplom	vörös diploma
tudományos növekedés	vedecký rast	szakmai fejlődés, sz. előrehaladás
diplomás technikus	diplomovaný technik	üzemmérnök
szakaszisztens	odborný asistent	egyetemi adjunktus
prodékán	prodekan	dékanhelyettes
tudományos-pedagógiai fokozat	vedecko-pedagógická hodnosť	oktatói fokozat
akadémiai terület	akademická pôda	egyetemi autonómia

Az alap- és középiskolai tankönyveink is sok, a magyar nyelvben nem létező terminust tartalmaznak, pl.

fiziológiai oldat	fyiologický roztok	fiziológiás oldat
csillagásattan	hviezdárstvo	csillagászat
szántó	oráč	szántóvető
asanáció	asanácia	szanalás
artefaktok	artefakty	artefaktumok
szövőrsó	tkáčský člnok	repülő vetelő
hidrogén	peroxid vodíka	hidrogénperoxid
rostély	roštová podlaha	rácspadozat
funkciós csoport	funkčná skupina	funkcionális csoport
kémiai állvány	chemický stojan	laboratóriumi állvány., Bunsen-állvány
neutrális vörös	neutrálna červen	neutrál vörös
elaginsav	elaginová kyselina	ellagsav
milliméteres papír	milimetrový papier	milliméterpapír
ökölék	päst'oklín	szakóca
lelki kultúra	duševná kultúra	szellemi kultúra
munkabiztonság	bezpečnosť práce	munkavédelem
szervezeti rend	organizačný poriadok	szervezeti szabályzat
forgalmi baleset	dopravná nehoda	közlekedési baleset
fagykatlan	mrazová kotlina	fagyzug
redukció cukor	redukčný cukor	redukáló cukor
illatos olajok		illó olajok
önellátottság	sebestačnosť	önellátás
mesterséges öntözés	umelé zavlažovanie	öntözés
izmos gyomor	svalnatý žaludok	zúzógyomor
harántcsíkos izomszövet	priečne pruhovaný sval	harántcsíkos izomszövet
sütőélesztő	kvasnice	pékélesztő
testi magasság	telesná výška	testmagasság
pénzüzlet	peňažný obchod	pénzgazdaság
természetbeni gazdálkodás	naturálne hospodárstvo	naturális gazdálkodás
húzóerő	tázná sila	vonóerő
kultivar	kultivar	kultivár
renta	renta	földjáradék

srótoló	šrotovník	daráló
vasazott eke	položelezný pluh	félvaseke
kémiai ipar	chemický priemysel	vegyipar
találmány	objav	felfedezés
kampó	háč	faeke
kőőrlő	kamenný mlyn	kőmalom
ekevas	rúhadlo	ruhadló eke
fajta	druh	faj

A tudományos diákköri tevékenység és verseny, melyet rövidítve szlovákul ŠVK, SVOČ, SOČ-nak nevezzünk, cseh-szlovákiai magyar nyelvünkben számtalan helyen, változatban él, pl. olimpiász, szakköri tevékenység, középiskolai szaktevékenység, k. szakverseny, főiskolások tudományos munkássága, egyetemi tanulmányi verseny, szakverseny.

A sajtónk gyakran összekeveri az egyetemi kar és tanszék fogalmát, amivel nemzetiségi életképességünket is megkérdőjelezi, pl., "diákokat felvettek a Nyitrai Magyar Tanszékre, Nyitrai Pedagógiai Főiskolán Magyar Tanszék létesül (1990), a Bratislavai K. Egyetem Filozófiai Tanszékének diákjai, "stb.

Iskolaügyi terminológiánk eddig véletlenszerűen alakult, egy-két vadhajtásának lenyeseése (nyelv művelésünk) sem volt igen eredményes. Nyelvünk központja nem gondolt a nyelvi szigetek terminológiájának ápolására, szlovákiai iskolaügyünk hivatásos képviselői (minisztérium, kutatóintézet és részben a tankönyvkiadó is) nem figyelték és igényelték a nyelvapoló forrásanyagokat. E súlyos megállapításokat csak akkor lehet kimondani, ha tudjuk, hogy a 15 nyelvű Egyetemi szógyűjtemény (VVE, Veszprém 1967) és a 11 nyelvű Pedagógiai Szótár (OPM, Bp, 1983) amelyek a szlovák és cseh nyelvet is érintik, létezéséről pedagógustársadalmunk és legfelső iskola irányításunk a mai napig nem tud, nem rendelkezik vele, sőt az egyetemi könyvtárakban sem találhatók meg.

Az elsőként említett 166 szakszót tartalmaz, ezekből a csehszlovákiai magyarság 31-et már nem a magyar terminológiának megfelelően használ, pl. nem használja az *egyetemi adjunktus*, *beszámoló*, *leckekönyv*, *egyetemi jegyzet*, *tanársegéd*, *levelező oktatás*, *tanulmányi kirándulás*, *tudományos diákkör*, *utóvizsga*, *zárthelyi*, *első félév*, *második félév* szavakat.

Annak ellenére, hogy az alap- és középiskolákban magas szintű egészségügyi képzés folyik az anyanyelven, orvosi nyelvhasználatunk a közéletben, de írott formában is alacsony színvonalú. Ennek egyik oka, hogy az orvostanhallgatóink elszoktak az anyanyelvtől, és orvosi gyakorlatukban nem találkoznak olyan motivációval, amely visszavezetné őket az anyanyelvi szakterminológiához.

Beszélt nyelvünkben a *szanítka*, *platnyicska*, *cukrovka*, *szesztra*, *primár* stb. szavakkal is találkozunk; az írásbeli közléseinkből már kiszorultak. Az *infarkt*, *elektroencefalogram*, *profilakció*, *gombabetegség*, *szolgálat* még a napilapokban is olvashatók, helyes megnevezésük: *infarktus*, *elektroencefalogram*, *profilaxis* (megelőzés), *gombás betegség* és *ügyelet*.

Az iskolai tankönyvek visszakerülnek a raktárakba, a népegészségügyi előadás ritka kivétel, egészségügyi magyar könyv nálunk egyáltalán nem jelent meg, brosrák tömkelege terjeszti a terminológiai törzszülötteket, mint pl.: *egészségügyi gondoskodás*, *munkabaleset*, *gyermektáp*, *reszuszcitációs modell*, *méhen belüli testecske*, *tizenkettes bél*, *porckorongdugulás*, stb.

Gyakori szavunk az *ambulancia*, *poliklinika*, *cholesterol*, *prednosta* (*klinika*), *výživa*. Ha olyan szavakat hallunk, hogy: *betegellenőr*, *csecsemőnővér*, *próbababa*, *szívelégtelenség*, *egyetemi kórház*, *oktatókórház*, azt sem sejtjük, hogy mire gondoljunk. Nem tudjuk, hogy a *posudkový lékař* az *felülvizsgáló orvos*, a *středný zdravotný pracovník* az (egészségügyi) *szakdolgozó*, a *zdravotné středisko*-t elnevezhetjük rendelőközpontnak. Ha nem is hiszik, a *sanitárny deň* az *takarítási nap*.

Nálunk *beteglap* van *kórlap* helyett, *szexuológia* *szexológia* helyett, *ellenőrzés* vagy inkább *kontrolla* *kivizsgálás* helyett, *vízkezelés* *vízgyógyászat* helyett, *transzfúziós állomás*, *vértranszfúziós állomás* helyett. A *szuvas fog lyukas*, a *vér piros*, nem *vörös*, az orvos *diagnosztikál*, *dezinfikál* (Helyesen *diagnosztizál*, *dezinficiál*). A beteg azt kérdezi: a gyógyszer "*mire használ*", nem azt, hogy "*mit gyógyít*", "*alkoholizmusra való hajlandóság*"-ot ír az újságíró, van akinek "*felemelkedik a gyomra*" ahelyett, hogy felfordulna.

Az iskolának szánt polgárvédelmi szótár azt terjeszti, hogy az *antidotum ellenanyag*, holott az *ellenmérég*, az *ovínadlo szorítókötés*, holott *kötőzőpólya*, (*fásli*) és a *tlaková vlna nyomáshullám*, holott az *lökéshullám*.

Orvosi nyelvünket Magyarországról is rontják, ha rosszul fordított könyvet üzleti szándékkal adnak ki. A Fabula Kiadó Az emberi test című könyvével olyan helytelen szakszavakat akar elterjeszteni mint: *felnőtt fogak*, *testsejt*, *átlagos alkat*, és felcseréli a *sperma* és a *spermium* fogalmát. Ezt az utolsó hibát Popper: Lexikon a szerelemről (Bp. 1987, Kossuth K.) és számtalan nálunk megjelent újság is elköveti. Mindezek után nem csoda, ha a Természetrajz 7. oszt. is átveszi a hibát. Néhány ilyen melléfogás akár sikertelen felvételt is eredményezhet.

Az ezévi lapokban a *salmonella*, *lymphicita*, *botulokszin*, *ellentest* (ellenanyag) *véreredmények* (vérkép) szavakkal találkozunk. A forró nyár megszülte a *testi sérültek* (testi fogyatékosok) és *tehetetlenségi pótlék* (*magatehetlenségi p.*) terminusokat is.

Orvosi nyelvünk tisztulását volna hivatott szolgálni az egészségügyi szlovák—magyar szótár, amelynek hibajegyzéke a Hétben megjelent. Legnagyobb

hibája, hogy nem hozzáférhető. Lényeges javulást az orvos-beteg kapcsolatára orientált magyar—szlovák és szlovák—magyar képes kiadványtól várunk, amelynek megírása folyamatban van. Igyekezetünkben szorongat a nyelvtörvény is.

A genetika új tudomány, komplikált kódrendszere, angol és latin eredetű szavaik is nehezítik elsajátítását. Az alapjait 15 éve oktatják a középiskolában. Fajsúlyban a számítástechnikához hasonlítható. A közép- és idősebb generáció idegenkedik tőle, mert elűt eddigi tudomány- és életszemléletétől. Holnapi életünk számára ugyanolyan fontos, mint a számítástechnika. Majdnem minden évben kap genetikus Nobel-díjat. A genetika napjainkban megdönti a paleontológia téziseit, holnap átrendezi Linné növény- és állatrendszertanát.

A magyar tanulók késve jutottak a genetikát taglaló tankönyvekhez. A pedagógusok előkészítése szlovákul folyt és folyik. Az alapiskola kétoldali tananyagával nem szükséges foglalkozni. A gimnázium első, genetikát tartalmazó tankönyve 1975-ben jelent meg. A 105 oldalnyi genetikai szöveg 25 hibát tartalmaz, ezeket egy publikációban 1981-ben részleteztem.

Az 1986-ban megjelent Biológia, 2. oszt. 57 oldalnyi genetikát tartalmaz. Ezt a részt nem legálisan én bíráltam felül, 48 javítást eszközöltem, ebből 28 genetikai jellegűt. A szerkesztő nem vette figyelembe, hogy a nukleotidhármas-t kijavítottam *triplet, trinukleotidra*, ami szintén lehetne *bázishármas* vagy *háromnukleotid* is, hogy az *ellentétes öröklődést* kijavítottam *ivarhoz kötött (cikk-cakk) öröklődésre* és az *indukciós mutagén tényezők* helyett *mutagén ágenseket* javasoltam, ez *indukáló ágens* is lehetne, csak nem *indukciós mutagén ágens*, amelyben részben az *indukciós* szó helytelen.

A fejezetben szintén korrigálni kell az *autoszómás öröklődést autoszómális öröklődésre* és az elméleti *elosztást elméleti eloszlásra*. Azóta szintén tudjuk már, hogy a *munkakörnyezet* magyarul *munkahelyi környezet*.

Örvendek, hogy az észrevételeket figyelembe véve a gimnázium tanulóinak végre olyan tankönyv kerül a kezébe, amelyből a genetikai alapismereteket könnyen megtanulhatják amellet, hogy terminológiahasználatuk sem ferdül el.

A mezőgazdászok a genetikát az Állattenyésztés alapjai c. tankönyvből tanulják. A fordító a genetika fejezetben a "vlohy" szlovák genetikai szakterminust mind az öt esetben "*hajlam*"-nak és nem *génnek, faktornak* fordítja. A kromoszómákban magyarul nem "*építőtervek*" (*stavebné plány*) vannak, hanem utasítás, információ. A "*križenec*" szót mind a hét esetben "*keresztetetre*" fordítja a fordító, és nem a megfelelő *hibrid* szóra. A *Punett-féle négyzetrajz*, nem pedig *Punett-tábla*. Az "*öröklődő anyag*" (*dedičná látka*) helyesen *genetikai anyag, örökítő anyag*. A "*dedične založený*" összetétel nem *örökletesen hajlamos*, hanem *genetikailag megalapozott, örökletesen meghatározott*.

A genetika egyszeri olvasásra nem érthető, és köznyelvi szótárral nem fordítható. Genetikai szlovák—magyar szótár még nincs, csak kéziratban, mint a szlovák—magyar mezőgazdasági szótár része. A sors iróniája, hogy több mint tíz éve ugyanabban a könyvkiadóban porosodik, ahol a tárgyalt könyvet is kiadták.

A magyar nyelvű genetika irodalomban 240 olyan szakkifejezést számoltam össze, amelynek első eleme a *genetikai*, illetőleg némelykor a *genetikus* szó. pl. *genetikai információ*, *genetikus információ*, *genetikai anyag*, *genetikus anyag* stb.

1987-ben az *Élet és Tudományban* (30. sz., 942 old.) részletesen indokoltam megállapításomat, hogy csak a *genetikai* forma helyes. A szerkesztőség lábjegyzetben külön hangsúlyozta állításaim helyességét. Később cikkemet elküldtem a Delta szerkesztőségének, ennek ellenére még 1992 nyarán is (35. sz.) a *genetikus vonal* szót használják a *genetikai vonal* helyett. Egy világnyelveket és kárpát-medencei nyelveket felölelő genetikai szótár megírása javaslat szintjén előkészületben van.

Egyetemi szintű magyar genetikaoktatás nálunk még nincsen.

Nyelvhasználat és szociális háttér

A tavalyi kolozsvári előnyelvi konferencián már beszámoltunk azoknak a kutatásoknak az első eredményeiről, melyek célja a szlovákiai magyar gimnazisták nyelvhasználatának feltérképezése. A vizsgálatokat azóta tovább folytattuk, ennek eredménye az a három beszámoló, mely a mostani konferencián elhangzik.

A kérdőíves vizsgálatot eddig öt középiskolában végeztük el: Szlovákiában a nyugat-szlovákiai Somorja magyar és szlovák tannyelvű gimnáziumában, valamint a kelet-szlovákiai királyhelmeci gimnáziumban, ez utóbbiban magyar és szlovák tagozat működik. Magyarországon kontrollcsoportként a csornai és a tokaji gimnázium¹ diákjai szerepeltek. A kérdőíveket eddig kb. 1200 diák töltötte ki. Mivel beszámolómban csak a magyar anyanyelvű adatközlők nyelvhasználatának néhány aspektusával kívánok foglalkozni, a vizsgálat során nem vettem figyelembe a szlovák iskolába járó nem magyar - vagyis szlovák - anyanyelvűek válaszait². Így a vizsgált minta 1092 adatközlőre apadt:

1. tábl.: Az adatközlők nem szerinti megoszlása

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
férfi	150 (25,8%)	111 (30,74%)	376 (24,60%)
nő	432 (74,35%)	250 (69,25%)	113 (75,33%)

A minta általános jellemzői a következők:

A fiúk száma a vizsgált magyarországi középiskolákban és a királyhelmeci gimnázium szlovák tagozatán mintegy harmada a lányokénak, a másik három csoportban a nemek aránya valamivel kedvezőbb, ezekben az iskolákban hozzávetőleg kétszer annyi lány tanul, mint fiú. (1. táblázat) ⁴

Az iskolák felvevőkörzete meglehetősen nagy: a csornai gimnáziumba 42, a somorjaiba⁵ 55, királyhelmecibe 35, a tokajiba pedig 60 településről járnak diákok. A szlovákiai mintában a kisebb települések vannak többségben, a szlovákiai diákoknak majdnem a fele lakik 2 000-nél⁵ kisebb lélekszámú faluban; a kistelepülések főleg Kelet-Szlovákiára jellemzőek, a királyhelmeci diákok 60%-a lakik olyan faluban, ahol a lakosok száma legtöbb esetben még az ezret

sem éri el. A tokaji gimnázium felvevőkörzetébe is kisebb települések tartoznak, hiszen a diákok 40%-a él 4 000 lakosúnál kisebb faluban; ezzel szemben a dunántúli adatközlőknek több mint a fele 10 000-20 000 lélekszámú városban lakik. Az adatokban mutatkozó különbségek nyilván összefüggenek az érintett területek eltérő településszerkezetével, elsősorban azonban abból adódnak, hogy a diákok egy jelentős része helybeli, Csorna és Somorja pedig nagyobb városok, mint Tokaj és Királyhelmec⁶. A vizsgálat során egyszerűsített mintával dolgoztunk, a településeket lakónépességük alapján három csoportba soroltuk:

2. tábl.: Az adatközlők megoszlása a lakóhely nagysága szerint

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
1-2000	24,78%	48,6%	42%
2000-6000	48,5%	16,6%	24,2%
6000-	25,6%	34,3%	32%

Ez a bontás több problémát is felvet, elsősorban azt, hogy városi jogállásúknak általában az 5 000 lakosúnál nagyobb települések számítanak, osztályozásunkban tehát bizonyos városok (elsősorban Tokaj) egy csoportba kerültek nagyobb falvakkal; ezenkívül a népességszám csak közvetetten utal az adott helység fejlettebb vagy elmaradottabb jellegére⁷.

Az adatközlők a szülők végzettsége szempontjából a következőképp jellemezhetők:

Mindhárom csoportban mind az apa, mind az anya esetében a középfokú végzettség⁸ dominál (60-70% körül), de a férfiak végzettsége általában magasabb, mint a nőké, ugyanis a csak általános iskolát végzettek között több a nő, a közép- és felsőfokú végzettségűek között pedig a férfi. Az összetársadalmi irányzatokkal egyezően a férfiak esetében a szakmunkásképzőt végzettek vannak többségben (kb. 40%), a csak gimnáziumi érettségivel rendelkezők aránya 10% alatt van. Köztudott, hogy a szlovákiai magyarok körében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya alacsonyabb, mint az országos átlag⁹. Ez a tény anyagunkban is megmutatkozott: a magyarországi diákok esetében a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők aránya 20% körül van; ennél valamivel magasabb (26%) a somorjai szlovák gimnazisták csoportjában a diplomás apák aránya, a magyarországi átlaghoz közelít még a somorjai magyar gimnázium, ahol a főiskolát vagy egyetemet végzett apák aránya 16,56%. A szlovákiai gimnáziumokban a többi esetben ez az érték 10-12% körül mozog. (3. táblázat)

3. tábl.: Az adatközlők megoszlása a szülők végzettsége alapján

a/ Az anya végzettsége

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
alapfokú	11,93%	21,75%	17,36%
középfokú	67,06%	69,08%	71,24%
felsőfokú	18,9%	9,13%	11,28%

b/ az apa végzettsége

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
alapfokú	11,8%	11,03%	5,85%
középfokú	69,91%	79,59%	73,35%
felsőfokú	18,46%	14,35%	20,76%

Kérdőívünk két változatban készült, mindkettőben lényegében azonos jelenségeket vizsgáltunk (a kérdések száma kérdőívenként 90), ezek közül előadásomban csak a következőkkel foglalkozom: **suksüiközés, szuksüiközés, nákozás, az -e kérdőszócska igekötő és a tagadószó mögött, az ikes igeragozás használata kijelentő mód egyes szám első személyében.** A vizsgált jelenségek kiválasztását elsősorban az motiválta, hogy nagyrészt stigmatizált nyelvi formákról van szó, melyeket a nyelv művelők a műveletlen nyelvhasználatra jellemzőnek tartanak (G. VARGA 1990; PLÉH 1990 stb.) Előadásomban arra keresem a választ, van-e összefüggés e nyelvi változók, valamint a válaszadó neme, lakóhelyének nagysága és szüleinek végzettsége között¹⁰.

A **suksüikölés**-t az alábbi példákon vizsgáltuk: Az egyik feladattípusban az adatközlőknek választaniuk kellett, hogy az alábbi mondatokba a *nyitja* vagy a *nyissa* alak illik:

(65A) ¹¹ Azt akarom, hogy ő . . . ki az ajtót.

(65B) Az üzletvezető reggel kilenckor . . . a boltot és este hatkor zárja.

A másik feladatban viszont a *nyit* és a *lát* megfelelő alakját kellett az adott mondatba helyezniük:

(111A) Az a helyzet, hogy az üzletvezető mindig reggel nyolckor . . . a boltot, és este hatkor zárja.

(111B) Én látom az összefüggéseket de ő nem . . .

A válaszokat összesítve elmondhatjuk, hogy a suksüikölés az M csoportban elhanyagolható, 1% alatt van, az SZM csoportban 3% körüli, az SZ csoport-

ban viszont 13%. A nyelvjárási háttér hatása a szlovákiai mintában annyiban kimutatható, hogy a somorjai magyar gimnazisták közül többen választották a felszólító módú alakot a kontextusba illő kijelentő módú helyett, mint a királyhelmecek¹². A hiperkorrekció (*Azt akarom, hogy ő nyitja az ajtót, az M és az SZM csoportban 1% alatt van, az SZ csoportban viszont 6%-os* (4. tábl.). Mivel a suksükölés az egyik leginkább stigmatizált nyelvi jelenség, nem meglepő a standard normától eltérő adatok kis száma: csak 32 adatközlő választotta a felszólító módú alakot kijelentő módú helyett. Úgy tűnik, a fiúk és a lányok között ebben a tekintetben nincs különbség, a szülők végzettsége azonban befolyásolhatja a nyelvhasználatot. Ez elsősorban az M csoportra érvényes: a felsőfokú végzettséggel rendelkező anyák gyermekeire jellemző legkevésbé a suksükölés¹³.

4. tábl.: A -t végű igék kijelentő és felszólító módú alakjainak megkülönböztetése

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
standard válasz (65A, 65B, 111A, 111B)	99,1%	97,85%	89%
"suksükölés" (65B, 111A, 111B)	0,74%	2,75%	13,86%
hiperkorrekció (65A)	0,62%	1%	5,56%

A **szuksükölés**: A korábbi magyarországi vizsgálatok már kimutatták, hogy a szuksükölés gyakoribb, mint a suksükölés, a beszélők kevésbé is utasítják el (KONTRA 1989: 393; PLÉH 1990: 70; G. VARGA 1990: 181 stb.). Ez az irányzat anyagunkban is megmutatkozott. Ezt a jelenséget két kérdésben vizsgáltuk, egyszer kijelentő módú, a másik változatban pedig felszólító módú alakot kellett az adatközlőknek a mondatba illeszteniük:

(80A) A plakátragasztó pedig naphosszat . . . . a plakátokat. (ragaszt)

(80B) Kovács János azt kérte, hogy a jelölő bizottság tekintszen el attól, hogy őt titkárrá jelölje és . . . . (megválaszt).

A szuksükölés az M csoportban volt a legalacsonyabb, 2,2%, az SZM csoportban [2,96%], de az SZ csoportban már majdnem 11%. A nyelvi elbizonytalanodást jelzi viszont a hiperkorrekciós adatok száma (5. táblázat). A szülők végzettsége - úgy tűnik - ebben az esetben is befolyásolja a gyermekek nyelvhasználatát, mert a normálistól eltérő (vagyis szuksükölő és hiperkorrekt) alakot legritkábban a felsőfokú végzettségű szülők gyermekei választották (6. tábl.).

5. tábl.: Az -szt végű igék kijelentő és feltételes módú alakjainak megkülönböztetése

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
standard válasz (80A, 80B)	94,1%	89,2%	67,6%
"szukszükölés" (80A)	2,22%	2,97%	10,3%
hiperkorrekcio (80B)	10,83%	20,38%	57,95%

6. tábl.: A standard és "szukszükölő", ill. hiperkorrekt alakok megoszlása csoportonként a szülők végzettsége alapján

a/ M csoport:

	standard válasz	"hibás" válasz
alapfokú v.	31,4 (28,9)%	55,9 (4,4)%
középfokú v.	34,1 (31,4)%	24,6 (2,0)%
felsőfokú v.	34,5 (31,8)%	19,5 (1,6)%

b/ SZM csoport:

	standard válasz	"hibás" válasz
alapfokú v.	34,1 (31,0)%	26,1 (2,4)%
középfokú v.	32,0 (29,1)%	46,4 (4,2)%
felsőfokú v.	33,9 (30,8)%	27,5 (2,5)%

c/ SZ csoport:

	standard válasz	"hibás" válasz
alapfokú v.	33,1 (22,2)%	33,8 (11,1)%
középfokú v.	30,6 (20,5)%	39,0 (12,8)%
felsőfokú v.	36,3 (24,4)%	27,2 (8,9)%

A *nákozás*-t háromféle környezetben vizsgáltuk, mindhárom aktív jellegű feladat volt. A 83A és 83B feladatokban a pontok helyére a *tud* ige megfelelő alakját, a 105A kérdés esetében pedig a hiányzó toldalékot kell beírni:

(83A) Ha szüleim akarnák, . . . én szorgalmasabb is lenni.

(83B). . . én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék.

(105A) Ha jobban megfizetnének, tud . . . én jobban is dolgozni.

Az összesített¹⁴ eredmények hasonlóak, mint az előző esetekben: a normához leginkább a magyarországi diákok tartják magukat, őket követik a magyar gimnáziumok diákjai, viszont a szlovák gimnáziumba járók csoportjában már több az egyeztetett, mint a "szabályos" válasz (7. tábl.). Az előző esetekhez hasonlóan itt is kapcsolat mutatható ki az adatközlők szüleinek végzettsége és a válaszok között, mert a stigmatizált *-nák*-os alak a legritkábban a diplomás szülők gyermekeinél fordult elő (8. tábl.)¹⁵.

7. tábl.: A feltételes mód egyes szám első személyének egyeztetett (-nák) ragja csoportonként

M csoport	SZM csoport	SZ csoport
14,95%	24,86%	63,74%

8. tábl.: A feltételes mód egyes szám első személyének egyeztetett (-nák) ragja a szülők végzettsége szerint csoportonként (105A alapján)

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
alapfokú v.	43,0 (6,7)%	36,2 (11,1)%	41,4 (33,3)%
középfokú v.	28,2 (4,4)%	38,2 (11,7)%	33,1 (26,7)%
felsőfokú v.	28,8 (4,5)%	25,6 (7,8)%	25,5 (20,5)%

Az *-e* kérdőszócskát két helyzetben vizsgáltuk: a nem tagadószo és igekötő után. Az adatközlőknek meg kellett ítélniük a következő mondatok helyességét, s ha rossznak tartották, ki kellett javítaniuk őket:

(131A) Nem tudom, holnap meg-e jön a vendég.

(131B) Meg kell kérdezni nem-e ő volt az, aki beleesett a pöcegödörbe.

Az *-e* kérdőszócska ilyen használatát erősen helytelenítik a nyelvművelők, a köznyelvben "kirívó hibának" számít (NyKk I. 1980: 458), az adatközlők mégis nagy százalékban fogadták el. Az előzőekben vizsgált jelenségek esetében azt állapítottuk meg, hogy szlovákiai adatközlőink válaszai jobban eltértek a normától, mint a magyarországi diákokéi. Ez a megállapítás összhangban volt azzal az általános nézettel, hogy a szlovákiai magyarok nyelvhaszná-

lata nyelvjárásosabb, mint a magyarországiaké, s több is benne az ún. vulgarizmus (vö: DEME 1970: 39; DEME 1974: 196; JAKAB 1983: 185 stb.). Ezzel szemben már a somorjai és a csornai anyag feldolgozásakor felfigyeltünk arra, hogy a magyar gimnáziumban tanuló szlovákiai magyar diákok válaszai bizonyos jelenségek esetében inkább normakövetők, mint magyarországi társaikéi. Ez a másik két középiskola esetében is megfigyelhető volt. A példamondatokat jónak tartotta a magyarországi diákok 27%-a és a szlovák gimnazisták 57%-a, de a szlovákiai magyar gimnazisták közül csak 14%¹⁶. A lányok viszont mindhárom csoportban "jobbak" voltak, mint a fiúk, mert viszonylag kevesebben fogadták el ezeket a mondatokat, s többen javították ki őket, mint a fiúk (9. tábl.). A magyarországi adatközlők esetében a lakóhely típusa is befolyásolta a választ: leginkább a 6 000 lakosúnál nagyobb településen (tehát lényegében városon) élő diákok utasították el és javították ki a mondatokat (10. tábl.).

9. tábl. a/ Az -e kérdőszót tartalmazó mondatok elfogadásának aránya nemenként

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
férfiak	54,3 (15,6)%	69,2 (11,2)%	51,7 (30,0)%
nők	45,7 (13,1)	30,8 (5,0)%	48,3 (28,0)%

b/ Az -e kérdőszót tartalmazó mondatok javításának aránya nemenként

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
férfiak	45,6 (25,4)%	46,7 (27,6)%	38,5 (5,0)%
nők	54,4 (30,3)%	53,3 (31,5)%	61,5 (8,0)%

10. tábl.: Az -e kérdőszót tartalmazó mondatok elutasításának és javításának aránya az M csoportban a lakóhely típusa szerint

	elutasítja	javítja
1-2000	33,8 (9,3)%	34,8 (20,4)%
2000-6000	38,8 (10,6)%	27,3 (16,0)%
6000-	27,4 (7,5)%	38,0 (22,2)%

Az **ikes igeragozás** problematikájából csak az egyes szám első személy igeragjaira térek ki. Ezt a kérdést a következő igéken vizsgáltuk: *alszik, iszik, elkésik, vitatkozik*, ill. *edz, alhat*.

(81A) Én ritkán . . . reggel hétnél tovább. (aludni) ¹⁷

(82A) Versenyúszó vagyok, naponta kétszer . . . (edzeni)

(84A) Ha én még egyszer . . . nagyon megszidnak. (elkésni)

(81B) Nem baj, ha te nem iszol kólát, én azért . . . (inni)

(82B) Nem csak te nem alhatsz ebéd után, én sem . . . ("alhatni")

(84B) A főnökkel én is . . . amikor kell. (vitatkozni)

Közismert tény, hogy az *-ik* végű igék eltérően viselkednek, egyesek kevésbé "ikesek", mint mások (NyKK I. 1980: 1009-1011, HORVÁTH-REMÉNYI 1990) Ez a mű anyagunkból is kitűnik. Az ikesen ragozott szavak sorát az *alszik* nyitja, majd a *vitatkozik, iszik, elkésik* következnek. Ez utóbbit kevesebben ragozzák ikesen, mint az egyébként iktelen *edz* szavunkat (Vö. HORVÁTH-REMÉNYI 1990: 14) (11. tábl.), a szlovákiai magyar gimnazisták viszont gyakrabban választották az ikes ragozás igeragját, mint a magyarországiak, illetve a szlovák iskolások. Összességében elmondhatjuk, hogy az SZM csoportban az *alszom, iszom, vitatkozom* stb. válaszok 10-20%-kal múlják felül az M csoportbeli adatokat. Ugyanakkor általában a lányok viszonylag gyakrabban választották az ikes alakot, mint a fiúk; ez főleg a magyar gimnáziumba járó szlovákiai diákok esetében mondható jellemzőnek (12. tábl.). A magyarországi gimnazisták csoportjában a két másik tényező is befolyásolhatja a nyelvhasználatot: az értelmiségi családból származó, illetve - érdekes módon - a kistelepüléseken élő diákok aránylag gyakrabban írták be az *-m* ragos alakot, mint a többiek (13. tábl.).

11. tábl.: Az ikesen ragozott igék megoszlása csoportonként

	M csoport	SZM csoport	SZ csoport
alszik	64,8%	78,0%	40,6%
vitatkozik	59,0%	70,1%	50,5%
iszik	38,4%	63,2%	41,8%
edz	31,4%	51,4%	41,4%
elkészik	17,1%	36,6%	16,1%
alhat	15,6%	27,4%	6,5%

12. tábl.: Az ikesen ragozott igék megoszlása az adatközlő neme szerint csoportonként

	M csoport		SZM csoport		SZ csoport	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
alszik	45,6%	53,5%	47,6%	52,4%	40,1%	59,9%
vitatkozik	47,4%	52,6%	42,2%	57,8%	42,2%	57,8%
iszik	49,7%	50,3%	45,2%	54,8%	55,3%	44,7%
edz	44,2%	55,8%	41,6%	58,4%	42,6%	57,4%
elkészik	55,9%	44,1%	42,0%	58,0%	25,8%	74,2%
alhat	52,7%	47,3%	45,2%	54,8%	77,8%	22,2%

13. tábl.: A szülők végzettségének hatása az adatközlő nyelvhasználatára (az ikes igeragozás) a magyarországi mintában

	alszom	vitatkozom	iszom	edzem	elkészem	alhatom
alapfokú v.	25,5%	36,3%	33,3%	21,9%	0,0%	33,1%
középfokú v.	36,4%	33,4%	29,7%	37,6%	48,8%	30,2%
felsőfokú v.	38,1%	30,3%	36,9%	40,5%	53,2%	36,7%

Összefoglalás

Amint a bevezetőben is említettem, beszámolóim célja egy hosszabb és többlepcsős kutatás néhány eredményének ismertetése volt. Kutatásainkat abból a célból indítottuk, hogy feltárjuk a magyar nyelv szlovákiai változatának jellemző jegyeit; ennek első állomása volt a szlovákiai magyar gimnazisták nyelvhasználatának vizsgálata. A választott kutatási módszer (anonim kérdőív

kitöltése közvetlenül a tanórán) nyilván befolyásolta az adatközlőket, a válaszok valószínűleg nem tükrözik pontosan a diákok valós nyelvhasználatát; ennek ellenére a kapott adatok lényegében összecsengenek a hasonló jellegű magyarországi kutatások eredményeivel.

Az előadásban érintett nyelvi jelenségek azok közé tartoznak, melyek mentén általában elkülönítik az ún. művelt, iskolázott nyelvhasználatot a műveletlentől, az iskolai oktatásban ezért aránylag nagy figyelmet fordítanak elsajátíttatásukra. Ezzel a ténnyel magyarázható, hogy a magyar tannyelvű iskolába járó diákok (mind a magyarországiak, mind pedig a szlovákiai magyarok) minden esetben kisebb százalékban választották a stigmatizált alakokat, mint a szlovák iskolások. Iskolai tananyagról lévén szó, nem meglepő, hogy a lányok bizonyos esetekben jobb "teljesítményt" nyújtottak, mint a fiúk¹⁸.

Néhány jelenség esetében kimutatható a szülők végzettsége és az adatközlők választási közötti kapcsolatot. Ez leginkább a magyarországi csoportban egyértelmű, itt élesebben megvonható a határ az egyes kategóriák között. A szlovákiai magyar gimnazisták csoportjában a középfokú és felsőfokú végzettség között a határ elmosódottabb. Ez adódhat egyrészt a főiskolát és egyetemet végzettek alacsonyabb számából, de abból is, hogy a Szlovákiában élő magyarok elenyésző töredéke folytatja felsőfokú tanulmányait anyanyelvén, vagyis számukra a magyar nyelvű és magyar nyelvi képzés az érettségivel lezárul: a továbbiakban pedig - akár munkahelyükön, akár a közéletben - korlátozottak a választékos nyelvváltozat használatának a lehetőségei.

JEGYZETEK

- 1 A csornai iskolában gimnáziumi és szakközépiskolai osztályok működnek, a tokaji iskola pedig gimnázium és óvónőképző egyben. Az adatközlők között nem tettünk különbséget a tekintetben, hogy milyen osztályba járnak. A magyarországi és szlovákiai tanintézetek igazgatóinak és tanári karának ezúton mondunk köszönetet, hogy lehetővé tették és segítették kutatásunkat.
- 2 A szlovák tannyelvű iskolát látogató diákok esetében meghatározó az volt, hogy az illető milyen anyanyelvűnek vallja magát; osztályozásom tehát eltér a LANSTYÁK ISTVÁNÉTÓL, aki a osztályozási szempontként a szülők anyanyelvét vette figyelembe (1. ebben a kötetben). Az SZ csoportban egyébként mind az adatközlő, mind a szülők anyanyelve magyar az esetek 76 %-ában. (Az adatközlők egyéb jellemzőit 1. LANSTYÁK ISTVÁNÁL.)

- 3 A somorjai szlovák gimnázium tanulóinak száma azért alacsony, mert a tanárok a vizsgálathoz azokat a diákokat választották ki, akikről feltételezték, hogy jól beszélnek magyarul. A királyhelmeci gimnáziumban az igazgatóság jóvoltából lehetőségünk volt a vizsgálatot úgy végezni, hogy a diákok maguk dönthették el, kitöltik-e a magyar nyelvű kérdőívet, így osztályonként csak 5-6 tanuló nem kapcsolódott be a magyar nyelvű vizsgálatba.
- 4 A táblázatokban helykímélés végett csak a csoportonkénti összesített adatok szerepelnek.
- 5 A településeket az egyes csoportokba az 1990-es magyarországi, illetve az 1991-es csehszlovákiai népszámlálás adatai alapján soroltuk be.
- 6 Az érintett városok lakónépessége a legutóbbi népszámlálás alapján a következő volt: Csorna 12 470, Tokaj 5 358; Somorja 12 063 (71,2 % magyar), Királyhelmece 7 981 (80,5 % magyar).
- 7 Mind a négy város mezőgazdasági jellegű település. Mivel a nyugati országrész hagyományosan fejlettebb, mint a keleti, Csorna és Somorja már fekvésüknel fogva is előnyben vannak a két keleti várossal szemben. A lakosság helyzetét továbbá nyilván nyagymértékben befolyásolja, hogy Csorna és Somorja egy-egy nagyváros (Győr, ill. Pozsony) vonzáskörzetébe tartozik, Tokaj pedig kedvelt turisztikai központ. A négy település közül a legrosszabb adottságokkal Királyhelmece rendelkezik.
- 8 Az osztályozás szempontjai a következők voltak: alapfokú végzettség: általános iskola
középfokú végzettség: szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnázium, szakosító iskola
felsőfokú végzettség: főiskola, egyetem.
A szakosító iskolákat azért soroltuk a középfokú végzettséghez, mert az első, Csornán és Somorján használt kérdőívben így szerepelt. A további változatban már megkülönböztettük a különböző iskolatípusokat. Eszerint a tokaji mintában a szakosító iskolát végzett szülők száma kb. a háromszorosa a királyhelmeciének.
- 9 Az 1991-es népszámlálás adatai szerint a szlovák lakosság 6,1 %-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel; a szlovákiai magyarság körében ez az arány 2,9 %.

- 10 A számítógépes adatfeldolgozáshoz használt statisztikai programot Lippai Béla, a Computer Consulting munkatársa készítette. A lakóhely minősítése az említett osztályozás szerint, a szülők végzettségének megállapítása pedig mindig a magasabb végzettségű szülő alapján történt. A táblázatokban egyrészt megadjuk az adott válasznak az említett szempontok szerinti relatív gyakorisági mutatóit (Vö. KONTRA 1989: 392-393), illetve a lehetséges válaszok közötti százalékos megoszlást. Pl. az *edzek/ledzem* változatok megoszlása az M csoportban az adatközlő neme alapján a következő: Adatok száma: 293, férfi: 76, nő: 217

	edzenek	edzem
férfi	52,4 (36,8)	44,2 (13,2)
nő	47,6 (33,4)	55,8 (16,6)

A táblázatból leolvasható: 1: a lányok közül viszonylag többen választották az *-m* ragos alakot, mint a fiúk; 2. az *edzek* válasz mindkét csoportban gyakoribb volt, mint az *edzem*.

- 11 A példamondatok egy részét a BUSZI kérdőívéből vettük át. A zárójelben feltüntetjük a mondat sorszámát, illetve azt, hogy a kérdőív A vagy B változatában szerepelt-e.
- 12 A somorjai magyar gimnazisták közül 4,01 %, a királyhelmeciek közül pedig 1,5 % használta a felszólító módú alakot a kijelentő módú alak helyett.
- 13 Az M csoportban a tokaji gimnazisták válaszaiban fordult elő ilyen alak; csak egy olyan "süksükölő" válaszadó volt, akinek az anyja felsőfokú végzettséggel rendelkezik.
- 14 A nákozás aránya a szövegkörnyezet függvényében:

	M	SZM	SZ
83A	17,5	28,2	73,28
83B	12,7	20,0	52,87
105A	13,8	30,8	70,2

(A BUSZI hasonló adatait l. LACZKÓ 1990).

- 15 Az M csoportban a felsőfokú végzettségű anyák aránya 18,08 %, az egyeztetett alakot választott diákok esetében (83A és 83B alapján) viszont 12,7 %; az SZM csoportban a különbség kisebb, 9,12 % : 8,5 %.

LACZKÓ (1990: 30) szerint is nákozás a legmagasabb végzettségűek esetében a legritkább, a szülők nyelvhasználata pedig köztudottan hat a gyermek nyelvére.

- 16 A hibásnak tartott mondatot az M csoportban a diákok 58,3 %-a javította ki (a kérdőszót az ige után írta), az SZM csoportban viszont a várt-nál kevesebb, 60,4 %-uk. A különbség abból adódik, hogy az SZM csoportban aránylag több volt az olyan adatközlő, aki a mondatokat hibásnak tartotta ugyan, esetleg meg is jelölte a kifogásolt részt, de nem javította azt ki.
- 17 Az igéket a kérdőívben nem szótári alakjukban tüntettük fel, hogy az esetleges *-ik* rag ne befolyásolja az adatközlőket.
- 18 Mind az M, mind az SZM csoportban a lányoknak saját bevallásuk szerint jobb az előmenetelük magyar nyelvből, mint a fiúknak.

IRODALOM

- DEME, L. (1970). *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava, Madách
- DEME, L. (1974). Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. In: *Zborník FFUK Philologica XXIV* (1973) Bratislava, SPN 191-198.
- HORVÁTH, V.- REMÉNYI, A. A (1990). Az ikes ragozásról. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Balogh L.-Kontra M. szerk. Budapest, MTA Nyelvtudományi intézet 9-19.
- JAKAB, I. (1983). *Nyelvünk és mi*. Bratislava, Madách 1983
- KONTRA, M. (1989). Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról. *Hungarológiai Közlemények* 21, 3, 391-397.
- LANSTYÁK, I. (1993). A magyar — szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról (ebben a kötetben)
- LACZKÓ, M. (1990). Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (én tudnék/tudnák) használata különböző társadalmi csoportokban. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Balogh L.-KONTRA M. szerk. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 20-31.
- NYKK. I Nyelvművelő kézikönyv I. Szerk. Grétsy L.- Kovalovszky M. Budapest, Akadémiai Kiadó 1980

- PLÉH, CS. (1990). A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Balogh L.-Kontra M. szerk. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 55-75.
- G. VARGA, GY. (1990). Presztízsváltozat, stigmatizált változat. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Balogh L.- Kontra M. szerk. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 178-181.

V. Borbély Anna

Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi Románok román és magyar nyelvválasztására

1. BEVEZETÉS

A kétnyelvűségi kutatók a kétnyelvű közösség nyelvhasználatának elemzésekor nem kerülhetik meg a nyelvközösségen belül kialakult nyelvválasztási szokások vizsgálatát. Nevezetesen annak leírását, hogy a kétnyelvű beszélők az általuk ismert és használt két nyelv közül a különféle beszédhelyzetekben melyik nyelvet választják beszélgetésük eszközeként, hogy ezt a választást milyen nyelvi és szociológiai tényezők befolyásolják, alakítják.

FRANÇOIS GROSJEAN az eddig ismert kétnyelvűségi kutatások alapján tárgyalási helyzetben a nyelvválasztást befolyásoló tényezőket az alábbi négy csoportba gyűjtötte egybe (GROSJEAN, 1982:136):

a) a beszélgetés résztvevői (nyelvi jártasság, nyelvi előny/ben részesítés/, szociális-gazdasági státusz, életkor, nem, foglalkozás, iskolázottság, etnikai hovatartozás, a beszélő beszédaktusainak előtörténete, kapcsolatok minősége, bizalmasság, a kapcsolat határfoka, a nyelvekhez fűződő érzések / attitűdök, külső hatások)

b) a szituáció (helyszín/környezet, egynyelvű(ek) jelenléte, a formális kapcsolat mértéke, a bizalmasság foka),

c) a beszélgetés tartalma (téma, szókincs típusa), és

d) a beszélgetés mint szociális interakció funkciója (a társadalmi státusz emelése, a társadalmi különbségek, valaki kizárása, felkérés vagy parancs).

Előadásomban egy 1990-ben, Kétegyháza¹ magyarországi románok közösségében rögzített szociolingvisztikai vizsgálat (I. V. BORBÉLY 1991) keretében alkalmazott nyelvhasználati interjúval kapcsolatos eredményeket ismertetem. A gazdag empirikus anyagból a magyarországi románok román, illetve magyar nyelvválasztásával kapcsolatos eredményekre térek ki részletesebben. Vizsgálatom megtervezésekor elemzési szempontként a GROSJEAN által összefoglalt, a nyelvválasztást befolyásoló tényezők közül a kétnyelvű beszélő élet-

korát, nemét és iskolázottságát, a társalgási szituáció szempontjából pedig a helyszínt és a kétnyelvű beszédpartner jelenlétét választottam ki. Vizsgálati hipotézisem szerint:

(a) a beszélő életkora, neme és iskolázottsága hatással van a beszélő nyelv-választására a különböző beszédhelyzetekben;

(b) a magyarországi román nyelvközösségen belül megfigyelhető a román nyelv használatának fokozatos háttérbe szorulása.

2. A VIZSGÁLAT

2.1. A vizsgálat során megkérdezett hatvan személy Kétegyháza született (kivételt képez öt személy, akik a faluval határos tanyákon születtek), s a vizsgálat időpontjában valamennyien itt éltek. Életkoruk szerint három csoportba oszthatók. Fiatalok: 18-39, középkorúak: 40-58 és idősek: 59-69 évesek. A mintán belül fele-fele arányban oszlanak meg a férfiak és a nők. Iskolázottság szerint szintén három csoportra bonthatók: 4-7, 8-11 és 12-14 osztályt végzetek. A faluban a felsőfokú iskolai végzettségük száma olyan alacsony, hogy ezt az iskolai szintet vizsgálatomba bevonni nem tudtam. A megkérdezettek szülei kivétel nélkül földművesek voltak. Gyermekkorukban 88,3 százalékuk elsőként a román nyelvet sajátította el, míg 10 százalékuk a román és a magyar nyelvet egyszerre tanulta meg. Egy adatközlő volt, aki családi körülményei folytán először magyar nyelven, majd egy-két évvel később román nyelven tanult meg beszélni. Adatközlőim 76,7 százaléka román származású házastársával él együtt. 95 százalékuknak vannak romániai rokonai és 83,3 százalékuk legalább egyszer járt már Romániában. Munkahelyüket tekintve az adatközlőknek több mint a fele (55%) nem a falu határain belül dolgozik, hanem a környező városokban (Gyulán, Békéscsabán).

A mintával kapcsolatban még meg kell jegyezni a következőt. A nyelvhasználati interjúkat román nyelven vettem fel, így adatközlőim csak azt a kétegyházi román populációt képviselik, akik vállalták a román nyelvű vizsgálatot (az esetleges nyelvi nehézségekkel együtt). Így tehát fontosnak tartom elmondani, hogy nem szerepel a mintában olyan adatközlő, aki származását tekintve román, de a román nyelvet nem beszéli (vagy azért mert "elfelejtette", vagy pedig azért, mert gyermekkorában meg sem tanulta).

2.2. A vizsgálat során egy közel száz kérdésből álló, a román és a magyar nyelv használatára rákérdező kérdőívet alkalmaztam. A kérdőívben felsorolt kérdéseket elsősorban GAL (1979) és KONTRA (1990) nyelvhasználati kérdőívei alapján állítottam össze, igyekezve ezeket a kérdéseket a magyarországi románok sajátosságai szerint kibővíteni, illetve módosítani (példaként említtem meg a népszokásokkal, a román nemzetiségi rádió és tévé műsoraival kapcsolatos kérdéseket).

A kérdések témái, illetve az azokban megemlített nyelvi/társalgási helyszínek a következők voltak: otthon, munkahely, egyház, iskola, közigazgatás, egészségügy, vásárlás, népszokások, írás, olvasás, rádió, tévé, a kétegyházi román nyelvváltozat, önértékelő tesztkérdések (vö GAL, 1979), köszönés. Előadásomban az alábbi kilenc beszédhelyzetre vonatkozó eredményeket ismertetem: otthon/házastárs, otthon/gyermek, munkahely/munkatársak, templom/hívótársak, iskola/iskolaiak, községi tanács²/ügyintézők, orvosi váróterem/betegvárak, ABC/ABC-eladók, piac/kereskedők.

Az elemzett színterek - a munkahely kivételével - a falu határain belül találhatók, a beszédpartnerek pedig minden esetben kétnyelvű románok. Nem ismertetem részletesebben a falun kívüli beszédhelyzetek nyelvválasztását. Annál is inkább, mivel adatközlőim tanúsága szerint a beszélgetések választott nyelve a városban esetükben is a magyar. Akadt olyan adatközlő (39 éves, 12 osztályt végzett nő), aki megemlítette, hogy amikor lányával (14 éves) Békéscsabára utazik, mindig figyelmezteti, hogy csak magyarul beszéljen. Az okok között szinte kivétel nélkül azt említik meg, hogy nem szeretik, ha megbámulják őket vagy ha megjegyzést tesznek a városiak a román nyelv használatára miatt.

A kérdésekre kapott válaszok, a közösségen belül háromféle nyelvválasztásra utalnak: (a) román, (b) magyar, (c) román és magyar felváltva. Idősebb adatközlőim szerint a század első feléig csak a román nyelvet beszélték. Ennek alapján feltételezhető, hogy az a beszélő, aki bizonyos helyzetekben a román nyelvet választja, a régi nyelvhasználati szokásokhoz ragaszkodik. A magyar nyelvet beszélők ebből következően az újabb nyelvhasználatot képviselik. A román és magyar nyelvet felváltva beszélők még ragaszkodnak a régebbi, de nyitottak az új szokások felé is. Adatközlőim között nem akadt egy sem, aki a vizsgált helyzetekben a három lehetőség közül csak az egyiket választotta volna, az eltérések az arányokban keresendők.

2.3. A feltett kérdéseket és az azokra kapott válaszokat magnókazettán rögzítettem. A válaszokat kódoltam és számítógépre vittem. A statisztikai

feldolgozás eredményei közül elsősorban a legalább 5 százalékos szinten szignifikánsakat ismertetem (ezek esetében a populációra vonatkozó következtetések megbízhatósága legalább 95 százalékos).

3. EREDMÉNYEK

3.1. A beszédszituáció hatása a román és a magyar nyelv választására

A kétegyházi románok beszédszituációi közül kilencet vizsgáltam meg annak tisztázására, hogy különböző helyzetekben a beszélők (adatközlők) nyelv-választására mi a jellemző: kizárólag románul beszélnek, kizárólag magyarul, illetve a két nyelvet váltakozva használják. Az eredményeket az 1. ábrán mutatom be. Az adatok a román nyelv igen kismértékű használatára mutatnak rá. A kilenc beszédszituáció közül csak egy olyan akadt (a templom/ hívőtársak), amelyben az adatközlők többsége a román nyelvet választotta volna. Négy beszédszituációban (községi tanács/ügyintézők, orvosi váróterem/betegtársak, piac/kereskedők, ABC/ABC-eladók) ugyanakkor a megkérdezettek vagy eleve magyarul beszélnek, vagy pedig a jelenlévő többi személytől függően döntenek, hogy milyen nyelvet használjanak.

Most pedig nézzük meg részletesebben, hogy az adatközlők az egyes szituációkban milyen arányban választják a román nyelvet. A megkérdezettek fele a román nyelvet használja a görögkeleti szertartások előtt és után hívőtársaival. Mindenképpen a román nyelven tartott liturgia pozitív hatása figyelhető meg ebben az esetben. A többi beszédszituációban ezzel szemben a választott nyelv leginkább a magyar és csak kisebb mértékben a román (otthon/házastárs: 33.3%, iskola/iskolatársak: 18.3%, otthon/gyermek: 16.7%, munkahely/munkatársak: 15%).

A magyar nyelv használata minden beszédszituációban előfordul. A templom/hívőtársak (5%) és az otthon/házastárs (36.3%) kivételével mind-egyik helyzetben a magyar nyelv használata a nagyobb mértékű a románnal szemben (otthon/gyermek: 55%, munkahely/munkatársak: 43.3%, községi tanács/ügyintézők: 80%, piac/kereskedők: 68.3%, ABC/ABC-eladók: 86.7%).

Minden szituációban akad számos adatközlő, aki a két nyelvet esetenként felváltva használja. Ennek két fajtája fordul elő: (a) amikor a beszélő átvált egyik nyelvről a másikra (ez leginkább a bizalmasság fokától függ: a család-

tagokkal, vagy közeli kapcsolatban lévők esetében érvényesül), illetve (b) amikor a beszélő a beszédpartner korától, illetve a szituációban jelenlevők nyelvtudásától teszi függővé a nyelvválasztást (ez a családi szférán kívül eső színhelyekhez, partnerekhez köthető leginkább). Vizsgálatomban mindkét esetet egyazon kategóriába soroltam be.

Az ismertetett beszédshituációk mindegyikében akad olyan adatközlő, aki a két nyelvet felváltva használja. Ezek közül két beszédhelyzetben a román és a magyar nyelv kizárólagos használata helyett azok esetenként változó használata volt a jellemző: iskola/iskolatársak (56.7%) és orvosi váróterem/betegársak (60%).

3.2. Az életkor hatása a magyar nyelvválasztásra

A különböző életkorú beszélők egyazon időpontban észlelt nyelvhasználatbeli különbségeit alapvetően két körülmény okozhatja. Egyrészt az egyén életkorának változása, másrészt a nyelvi közösségen belül történt nyelvhasználatbeli változások. Az egyén életkori változásának a nyelvhasználatra gyakorolt hatását erre vonatkozólag nem tudjuk kimutatni, mivel nem állnak rendelkezésre több évtizeddel ezelőtti adatok. A különböző életkori csoportba tartozók nyelvhasználati jellemzőit ezért úgy értelmezzük, mint az egy-egy eltérő időszakra jellemző nyelvhasználati szokásokat. Ezek főképpen a társadalmi változásokkal hozhatók szoros összefüggésbe. Másképpen nézve a dolgot, az adatközlők életkori csoportjai a különböző időszakokból pótlólagosan történő mintavételeknek felelnek meg (LABOV, 1965: 94-95; in GAL, 1979: 154-155). Vizsgálatomban a beszélők életkora és a magyar nyelv választása közötti összevetéskor három helyszín, illetőleg három partnerrel kialakított beszédshituáció mutatott komoly összefüggést. Ezek a következők voltak: iskola, óráközi szünetek/iskolatársak, orvosi váróterem/betegársak és piaci vásárlások/kereskedők. Mindhárom beszédshituációban a mintában a magyar nyelv vagy pedig a két nyelv együttes használata a gyakoribb. Az iskola kivételével a másik két szintéren (orvosi váróterem, piac) a román nyelv kizárólagos használatát egy adatközlő sem említette meg. Ezt befolyásolhatja az a körülmény, hogy míg az iskolában a tanárok is használják a román nyelvet, addig sem az orvosok, sem pedig a piacra más helységből érkező kereskedők nem beszélnek. Még egy különbség akad a három szintérhez köthető nyelvválasztásban. Feltehetőleg a nyelvközösségen kívüliek jelenléte indokolja, hogy a három színhely közül a piac az, ahol a magyar nyelv használata a leggyakoribb előfordulása, hiszen mind az iskolában, mind pedig az orvosi váróteremben falubeliek társalognak egymással.

A beszélgetésekben a magyar nyelv választása mindhárom helyszínen fordítottan arányos az életkorral, vagyis leggyakrabban a fiatalok és legritkábban az idősebbek választják ezt a nyelvet (l. 1. táblázat). A magyar nyelv választása tekintetében a fiatalok a következő két beszédhelyzetben tértek el szignifikánsan a középkorúaktól: az iskola/iskolatársak, valamint az orvosi váróterem/betegtársak. E két szituáción kívül a fiatalok/idősek összehasonlítás a piac/kereskedők szituáció esetében is szignifikáns volt. Az adatok tanúsága szerint tehát a kétegyházi román származású fiatalok - az idősebbektől eltérően - a falu határán belül is gyakran részesítik előnyben beszélgetéseikben a magyar nyelvet a románnal szemben.

1. táblázat
Az ÉLETKOR hatása a MAGYAR nyelv választására

SZINTER	ÉLETKOR			SZIGNIF.
	(1) 18-39	(2) 40-58	(3) 59-69	
ISKOLA iskolatársak	57	11	7	1-2 $p < 0,05$
				1-3 $p < 0,01$
ORVOSI VÁRÓTEREM betegek	81	26	13	1-2 $p < 0,01$
				1-3 $p < 0,01$
PIAC kereskedők	99	68	39	1-3 $p < 0,01$

3.3. Az életkor és a nem interakciós hatása a román nyelvválasztásra

Ismert szociolingvisztikai tény, hogy a kisebbségben élő kétnyelvűek a családon belül használják legszabadabban anyanyelvüket. Vizsgálatomban az otthonhoz kapcsolható beszélgetések közül egyrészt az adatközlő/házastársa, másrészt az adatközlő/gyermek nyelvválasztását vizsgáltam. A két beszédhelyzet összehasonlításakor kitűnik, hogy a házastárral történő beszélgetésekben közel kétszer olyan gyakori a román nyelvet használók száma, mint a gyermekekkel történő beszélgetések során. Ennek ellenére még a házastárral történő társalgásban sem lényegesen gyakoribb a román nyelvválasztás, mint a magyar. Az adatközlő/házastársa esetében a román nyelvválasztás 33,3 százalék, a magyar nyelvválasztás pedig viszont 36,7 százalék, annak ellenére, hogy az adatközlők 76,7 százaléka (vö. 2.1.) román származású házastársával él együtt. Ugyanakkor az adatközlő/gyermek beszédhelyzetben mintánkban 16,7 százalék volt a román és 55 százalék a magyar nyelvválasztás (l. 1. ábra).

Az adatok arra engednek következtetni, hogy a vizsgált nyelvközösségben az otthoni/házastárssal, illetve gyermekkel történő beszélgetések többnyire magyar nyelven folynak.

Vegyük most szemügyre a 2. táblázatot, ahol is az életkor és a nem interakciós hatását tükröző eredményeket foglaltuk össze! A táblázatból kitűnik, hogy az interakció oka mindhárom beszédssituáció (otthon/házastárs, otthon/gyermek, templom/hívőtársak) esetében az, hogy az idős nők minden más alcsoportnál gyakrabban használják a román nyelvet a magyarral szemben. Részletezve ez azt jelenti, hogy az 56-69 éves nők az otthoni beszélgetések folyamán házastársukkal és gyermekükkel sokkal gyakrabban beszélnek románul, mint az ugyanebbe az életkori kategóriába tartozó férfiak, illetve a középkorú vagy a fiatal nők. A templom/hívőtársak beszédssituáció esetében is kiemelkedően magas (88 százalék) az idős nők csoportjában a román nyelv választás, és szignifikánsan nagyobb, mint az ugyanabba az életkori csoportba tartozó férfiak hasonló értéke. Az adatok alapján feltételezhető, hogy az idős nők képviselik a mintán belül a század eleji román nyelv választási szokásokat. A társadalmi változások ellenére ők őrizték meg leginkább a szülők életmódját, ami természetesen nyelvhasználati szokásaik megőrzésével is együtt járt.

2. táblázat

Az ÉLETKOR és a NEM interakciós hatása a román nyelv választására

SZINTER partner	NEM	ÉLETKOR			SZIGNIF.
		18-39	40-58	59-69	
OTTHON házastárs	férfiak	17	14	21	p < 0,05
	nők	15	53	80	
				p < 0,01	
OTTHON gyermek	férfiak	11	1	19	p < 0,01
	nők	11	0	59	
				p < 0,01	
TEMPLOM hívőtárs	férfiak	38	65	39	p < 0,05
	nők	16	54	88	
				p < 0,05	

3.4. Az életkor és a nem hatása a magyar nyelv választásra

A kérdőívben a munkahellyel kapcsolatos kérdések között arra is rákérdeztem, hogy az interjúalany a munkahelyén a falujabeli kétnyelvű munkatársak-

kal milyen nyelven beszélget. A megkérdezettek közel fele (43,3 százaléka) magyar nyelvet nevezte meg az említett beszédhelyzetben választott nyelvként, 40 százaléka pedig mindkét nyelv együttes használatát (vö. 1. ábra). Az életkor és a nem interakciós hatása nyilvánul meg abban, hogy az idős és legfőképpen a középkorú nők választják legritkábban a magyar nyelvet ebben a beszédhelyzetben (l. 3. táblázat). Ennek okát mindenképpen a II. világháborút követő gyökeres társadalmi változásokban kell keresni. A közép- és idős-korú nők többnyire még nem dolgoztak vagy a faluban található, alacsony fizetést biztosító munkahelyen dolgoztak, illetve dolgoznak (termelőszövetkezet, napszám), vagyis megmaradtak a közösségen belül. A férfiak többsége ezzel szemben már a szűkös falusi lehetőségek miatt a környező városokban keresi a megélhetést. Hasonlóképpen a fiatal nők többsége is már csak a városban tud igényeinek megfelelő munkát találni. A román anyanyelvű beszélő így kiszakadva környezetéből, az új szokásokhoz alkalmazkodva a magyar nyelvet használja. Vagyis számára a magyar nyelv már a megélhetés, boldogulás elengedhetetlen feltétele lett (vö. RADÓ 1992:46). Ebben a helyzetben tehát nem elsősorban a beszédpartner és a helyszín határozza meg a választott nyelvet, hanem maga az idegen (városi) környezet is (vö. RUBIN 1968:520-521).

3. táblázat

AZ ÉLETKOR és a NEM interakciós hatása a MAGYAR nyelv választására

SZINTÉR partner	NEM	ÉLETKOR			SZIGNIF.
		18-39	40-58	59-69	
MUNKAHELY	férfiak	42	65	61	
m. társak	nők	64	6	22	p < 0,05
			p < 0,01		

3.5. A nem és az iskolázottság hatása a magyar nyelvválasztásra

A községi tanács/ügyintéző (80 százalék) és az ABC/ABC-eladó (86,7 százalék) beszédhelyzetekben esetében adataink szerint a magyar nyelv használata domináns (l. 1. ábra). Különösen kifejezett ez az alacsony iskolázottságú (4-7 osztályt végzett) nők esetében, akik ebben a két helyzetben a többi alcsoporthal összehasonlítva szignifikánsan gyakrabban (és pedig az adatok tanúsága szerint 100 százalékban) a magyar nyelvet részesítik előnyben a románnyal szemben (l. 4. táblázat). Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a 4-7 osztályt végzettek az idős (59-69 éves) életkori kategóriába tartoznak. Feltételezhető, hogy az

életkor hatása is érvényesül ebben az esetben, de ezt bizonyítani nem lehet, mivel az életkor és az iskolázottság szerint nem tudtam teljes alcsoportokat felállítani. Elsősorban azért, mert csak az idősök között találtam olyan adatközlőket, akik nem végezték el az általános iskolát, ugyanakkor nem voltak közöttük olyanok, akik érettségi bizonyítvánnyal rendelkeztek volna. Az adatok alapján így csak az állítható biztonsággal, hogy az alacsony iskolázottságú nők választják a leggyakrabban a községi tanács/ügyintéző és az ABC - ABC-eladó beszédsszituációkban a magyar nyelvet.

4. táblázat

A NEM és az ISKOLÁZOTTSÁG interakciós hatása a MAGYAR nyelv választására

SZINTER partner	NEM	ISKOLÁZOTTSÁG (osztály)			SZIGNIF.
		4-7	8-11	12-14	
KÖZSÉGI TANÁCS ügyint.	férfiak	62	82	88	
	nők	100	67	79	p < 0,05
		p < 0,01			
ABC- eladó	férfiak	79	95	80	
	nők	100	80	80	
		p < 0,05			

4. Az adatközlőktől kapott adatok általában tükrözik a teljes közösségre vonatkozó valóságot, bizonyos esetekben viszont nem. Ez annál is inkább előfordulhat mivel "(...) az interjú elég természetellenes kommunikációs helyzet, sokban torzítja az információt, és lényeges mértékben el is zárhatja a kutatót az információtól" (KONTRA 1991:363). Éppen ezért az egyéni interjúkat a résztvevő megfigyelés módszerrel célszerű kiegészíteni (l. LABOV 1988:22). Ilyen megfigyeléseket én is végeztem. A nyelvhasználati interjúk adatai közül tapasztalataim szerint leginkább ez utóbbi két beszédsszituáció nyelv választásától térnek el nagymértékben. Megfigyeléseim szerint a tanácsban éppúgy, mint az ABC-ben a magyar nyelvet illetően nem tűnik reálisnak a nem és az iskolázottság interakciós hatása a populációban, mivel ott-tartózkodásom alatt nemtől és iskolázottságtól függetlenül (kevés idős és középkorú személytől eltekintve) mindenki a magyar nyelvet használta.

ÖSSZEGZÉS

A kétegyházi kétnyelvű románok nyelvválasztását elsősorban a beszélő életkora vagy pedig az életkor és a nem együttesen határozza meg. A román nyelv használata mindenképpen a falu határain belüli szinterekhez köthető. A nyelvközösségben élők lakóhelyén a templom/hívőtársak beszédsszituáció az, ahol a román nyelv használata (50 százalék) meghaladja mind a magyar, mind pedig a román és a magyar nyelv együttes használatát. Minden egyéb beszédsszituációban a magyar nyelv választása a gyakoribb. A magyar nyelv az ABC/ABC-eladók (86,7 százalék) és a piac/kereskedők (80 százalék) beszédsszituációkban domináns.

Adataink alapján elmondható, hogy a kétegyházi román fiatalok sokkal gyakrabban választják a magyar nyelvet az iskola, orvosi rendelő, piac helyszíneken, mint az idősebbek. Továbbá, hogy az otthoni és a templomi beszélgetések során az idősebb nők használják leggyakrabban a román nyelvet. A középkorú nők esetében a munkahelyen ritkább magyar nyelv választás a falubeli, illetve falun kívüli (városi) munkahelyek nyelvhasználati különbségeire mutat rá.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném köszönetemet kifejezni a vizsgálat megtervezésében, módszereinek kidolgozásában és a feldolgozásban nyújtott segítségért témavezetőmnek, Bakos Ferenc egyetemi tanárnak, Réger Zita és Kontra Miklós kandidátusoknak. Szintén köszönet illeti Vargha András matematikust az adatok statisztikai feldolgozásában végzett munkájáért.

A kutatás "A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért" Alapítvány támogatásával készült.

Jegyzetek

- 1 Kétegyháza Békés megyében található, közel a magyar-román határhoz. A faluba a románok ősei a XVIII. század elejével bezárólag telepedtek le (SANTÁU 1986:45). Származásuk pontos helyéről nem sok adatot ismerünk. A román nyelvvaltozat adja talán a legfontosabb támpontot ebben a kérdésben. A magyarországi románok nyelvvaltozata a körösi nyelvjárás (dialectul crișean) sajátosságait örzi (BORBÉLY 1990). Ennek alapján feltételezhető, hogy az elődök a Sebes-Körös - Fekete-Körös - Maros között fekvő területekről származnak (COSMA 1985:26). A kétegyházi ro-

mánok a kollektivizálásig egyéni gazdák voltak. Azóta többségben a helybeli termelészövetkezetben vagy a környező városokban fizikai munkásként dolgoznak. Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a faluban 1485 románul beszélő, román nemzetiségű él. A település vezetőségének becslése szerint a statisztikai adatokkal ellentétben a faluban a románok aránya nem 33%, hanem ennek legalább kétszerese. Az 1724-ben alapított görögkeleti egyház (KARÁCSONYI 1896:393, 396) román nyelvű szertartásai a román identitástudat erősítésében fontos szerepet tölt be ma is.

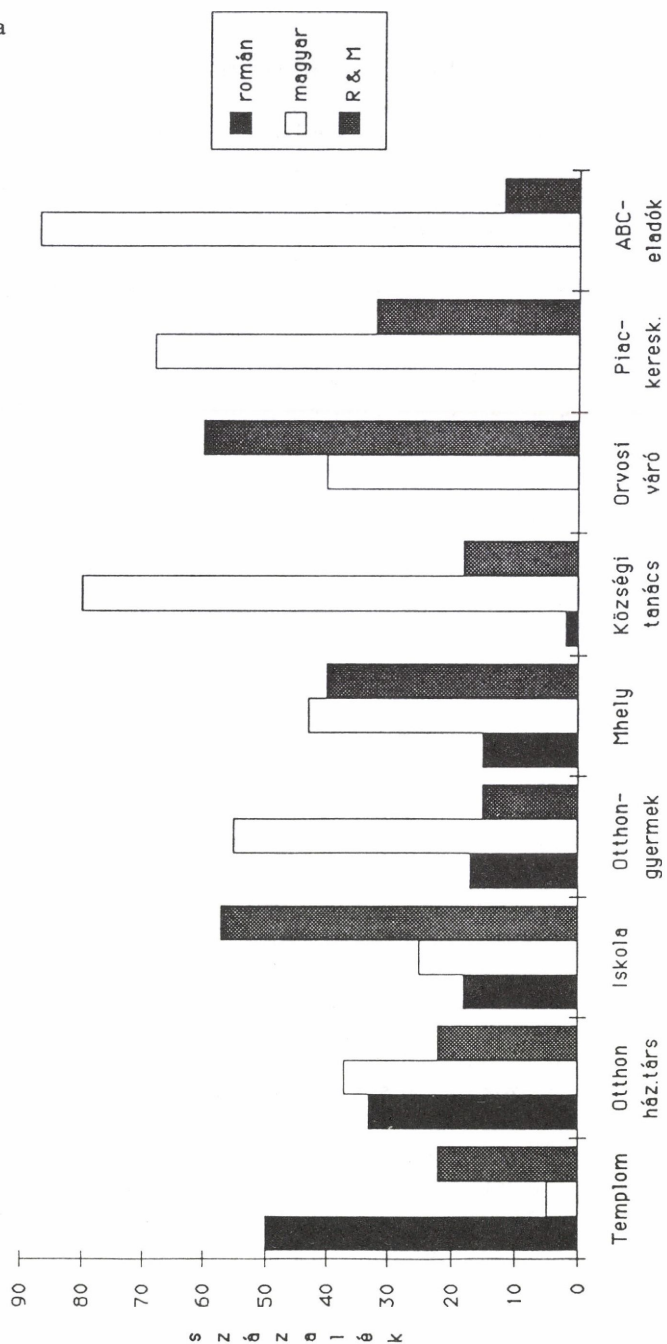
- 2 Vizsgálatom idejében a falu közigazgatási szervét községi tanácsnak hívták, ezért előadásomban is ezt, és nem a polgármesteri hivatal elnevezést használok.

Irodalomjegyzék

- BORBÉLY, ANA (1990). *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- COSMA, MIHAI (1985). *Situația limbii noastre materne*. In Timpuri 1985, 25-34. Giula.
1990. évi Népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960-1990). (1991). Központi Statisztikai Hivatal Budapest.
- GAL SUSAN (1979). *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- GROSJEAN, FRANÇOIS (1982). *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1896). *Békés vármegye története*. I-II.
- KONTRA MIKLÓS (1990). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica series A Studia et Dissertationes, 5. MTA Nyelvtudományi Intézete.
- KONTRA MIKLÓS (1991). *A terepmunkás dilemmái*. In BUKSZ 1991. 362-366.
- LABOV, WILLIAM (1988). "A nyelvi változás és változatok". Egy kutatási program terepmunka-módszerei. In: *Szociológiai Figyelő* 1988 IV. évi. 4. szám 22-48. Budapest.

- RADÓ PÉTER (1992). *Asszimiláció és nyelvhasználat*. (Nemzeti kisebbségek Magyarországon). Citoyen Kiadó Budapest.
- RUBIN, JOAN (1968). Bilingual usage in Paraguay. In: *Reading in the Sociology of Language*. Ed. Fishman, Joshua A. Mouton, The Hague - Paris. 512-530.
- SANTĂU, GHEORGHE (1986). *Despre originea românilor din Chitighaz*. In Timpuri 1986, 45-55. Giula.
- V. BORBÉLY ANNA (1991). A kétegyházi románok nyelvhasználata, valamint nyelvjárásuk jellemzői az életkor, a nem és az iskolázottság tükrében. In Bakos Ferenc - V. Borbély Anna - Fejér Viola: *A magyarországi román nyelvjárások szociolingvisztikai vizsgálata*. (Előzetes jelentés) Kézirat gyanánt kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete 1991.

1. ábra

Szabó Dávid

Az argó kutatás módszertanának néhány kérdése

Előadásom némileg eltér a konferencia tematikájától: nem azért, mert az argó kutatás módszertani kérdéseit vizsgálja, hiszen ez a mai magyar élőnyelvkutatásnak izgalmas és fontos része, hanem sokkal inkább azért, mert látszólag jobban kapcsolódik a francia, mint a magyar nyelvtudomány kérdésköréhez. De úgy érzem, a kutatás, amelyet ismertetni fogok, sem tartalmi, sem módszertani szempontból sem lehet érdektelen a magyarországi argó vizsgálata szempontjából.

1990-91-ben Franciaországban írt disszertáciomban¹ a párizsi fiatalok szlengjét vizsgáltam. Ez a dolgozat folytatása volt 1989-ben elkészített szakdolgozatomnak, amely szintén a párizsi szlenget, azaz a "mindennapi argót" (argot commun) vizsgálta - főleg funkcionális és lexikai szempontból - dal- szövegek alapján². A DENISE FRANÇOIS-GEIGER által bevezetett "argot commun"³ definíciójának kérdésébe most nem kívánok belemerülni, egyrészt az idő hiánya, másrészt az angol-francia-magyar terminológia számos belső ellentmondása, valamint inkompatibilitása miatt. Mindenesetre az "argot commun" meghatározása szerint közel áll az ERIC PARTRIDGE⁴ által megfogalmazott "slang" definícióhoz, amelyet a magyar szakirodalomban is többen elfogadtak⁵. A francia "argot commun" kifejezés az argónak arra a szélesebb körben elterjedt, vulgarizálódott rétegére utal, amely megszűnt egy zárt csoport titkos szóhasználatának lenni, de még megőrzött valamit eredeti argotikus töltéséből.

Párizsi disszertáciomban is az argónak ezt a rétegét vizsgáltam, ezúttal élőnyelvi korpusz, középiskolásokkal készített magnetofonos vizsgálat alapján. Következő lépésként hasonló vizsgálat elvégzését tervezem budapesti fiatalok körében, amely szándékom szerint egy alaposabb francia-magyar összehasonlító argóvizsgálatot is lehetővé tesz majd a későbbiekben.

Ha számba vesszük a közelmúlt francia és magyar argóval kapcsolatos publikációit, sok pusztán elméleti munkát találunk; számos munka az irodalmi előfordulásokat elemzi⁶. Az élőnyelvi argóvizsgálatok a legtöbb esetben kérdőívek segítségével készülnek: a kutató vagy szavakat, kifejezéseket ad meg, amelyek jelentésére, használatára kérdez rá, vagy felkéri az adatközlőket, hogy azok írják össze az általuk használt vagy ismert argószavakat⁷. Én magam is végeztem budapesti és párizsi középiskolások és egyetemisták körében kérdőíves vizsgálatot, és francia irodalmi szövegekkel is dolgoztam már; nem is vetem el az ilyen típusú vizsgálatok hasznát és szükségességét. Viszont érvényességükkel, általánosíthatóságukkal kapcsolatban felmerül néhány kérdés. A modern élőnyelvi kutatások, a természetes beszédsszituációkban készí-

tett magnetofon (video) felvételek bizonyították, hogy mennyire nem vagyunk tisztában avval, hogyan is beszélünk valójában, s hogy még a legképzettebb, legtudatosabb beszélő sem ura tökéletesen a maga beszédének. Így felmerül a kérdés, hogy a kérdőívek segítségével gyűjtött (produkált) anyag mennyire felel meg a valós nyelvi produkciónak. Nem is beszélve arról, hogy ily módon az argó elemek használati körülményeiről, funkciójáról, gyakoriságáról stb., csak igen keveset tudhatunk meg. A kérdőíves argó kutatás sokkal inkább jellemzi az adatközlők az argóról alkotott képét, mint azok tényleges argóhasználatát. Mindezek a megfontolások különösen érvényesek a szlengre, a korábbi "gettójukból" kilépő, szélesebb körben elterjedt argó elemekre. Ha pontosabb képet kívánunk alkotni egy többé-kevésbé zárt csoport - vagy akár réteg - szlenghasználatáról, akkor a mindennapi nyelvhasználatához minél közelebb álló körülmények közt kell azt vizsgálnunk; természetesen a kérdőíves kutatások ehhez hasznos kiegészítő anyagot biztosítanak, sőt bizonyos esetekben, mint pl. a szótár készítése, a kutatás nem lehet meg nélkülük.

Párizsi kutatásaim során WILLIAM LABOV⁸ és más amerikai szerzők, így pl. JOHN BAUGH⁹, szociolingvisztikai kutatásai és a MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi csoportja által Budapesten készített szociolingvisztikai interjúk (BUSZI) inspiráltak. Bár egyikük sem kifejezetten a szlenget vizsgálta, mind Labov, mind Baugh (aki a feketék nyelvhasználatát kutatta), hasonló nehézségekkel találkozott, mint amelyek rám is vártak. Az első probléma avval kapcsolatban merül fel, hogy a kutatónak egy viszonylag zárt közösségbe kell bejutnia, ahol megpróbál minél hitelesebb, objektív, tudományos módszerekkel elemezhető nyelvi korpuszra szert tenni.

A vizsgálatot, amelyet most röviden ismertetni fogok, a francia kormánytól kapott ösztöndíjam és a Paris V (Sorbonne) egyetemen működő Argó központ támogatása tette lehetővé. 1990-91-ben posztgraduális képzésben vettem részt a Sorbonne-on, és dolgozatom - kissé szerénytelenül - "A párizsi fiatalok mindennapi argója" címet viselte, hiszen az általam gyűjtött korpusz távolról sem lehetett reprezentatív sem a párizsi fiatalság, sem akár csak egy szűkebb csoport nyelvhasználatára szempontjából.

Az első és legalapvetőbb problémát természetesen az jelentette, hogy kerülhetek külföldi létemre közelebbi kapcsolatba egy olyan csoporttal, amelynek nyelvhasználatára az argó szempontjából érdekes lehet, és hogyan tudom bizalmat, együttműködésüket megnyerni, hiszen a hitelesebb adatok érdekében titokban kívántam tartani, hogy valójában mi is érdekel.

Eleinte úgy tűnt, hogy egy gimnáziumban gyűjthetek anyagot, de ez a lehetőség végül meghiúsult, és egy külvárosi szakmunkásképzőben "kötöttem ki". Párizs 20. kerülete valójában ma már nem külváros, hanem egyértelműen belterület, de elég szegény és lerobbant városrész, ahol régi házakban és hatalmas lakótelepeken igen sok bevándorló él - afrikaiak, ázsiaiak, de kelet-euró-

paiaik is. A szleng vizsgálata szempontjából végül mind a szóban forgó szakmunkásképző, mind közvetlen környezete kedvezőbbnek bizonyult, mint egy gimnázium. A leendő villanszerelők nyelvhasználata kevésbé tudatos, mint a jóval komolyabb nyelvi képzésben részesülő gimnazistáké, ráadásul - már csak családi háttérüknél és lakhelyüknél fogva is - közvetlenebb kapcsolatban állnak a klasszikus értelemben vett argót beszélő elemekkel, ill. az argó használatát indokló, magával vonó tevékenységgel stb.

A Jacquard szakmunkásképzőbe egy nyelvészhallgató segítségével jutottam el, aki ott felügyelőtanárként dolgozott; a diákokkal való jó kapcsolata jelentősen segített abban, hogy azok a "külföldi újságíró" bizalmukba fogadták. Ui. a diákok számára én magyar újságíró voltam, aki a francia iskolások életéről készít riportot. Ezzel kapcsolatban persze egy etikai kérdés is fölmerül, ám a szakmai indokokon túl talán az is mentségemül szolgál, hogy nem éltem vissza a tanulók bizalmával.

Magnetofonos interjúkat készítettem egy walkman-méretű Sony diktafon segítségével. Itt nem feledkezhetünk meg - a magnófelvételek elvitathatatlan megbízhatóságán, objektivitásán túl - a Labov-féle megfigyelői paradoxonról: "the problem of observing how people speak when they are not being observed"¹⁰; így a "természetes" nyelvhasználatot vizsgáló kutató akaratlanul is befolyásolja, megváltoztatja az őt érdeklő szituációt. A titkos felvételek az előzőeknél jóval súlyosabb etikai problémát hordoznak magukban. Labov a paradoxon feloldására egyebek közt az interjútemák megfelelő megválogatását, több, egymást jól ismerő adatközlő együttes felvételét ajánlja, de az igazi megoldás, amelyre nekem nem volt lehetőségem, a "participant observation"¹¹, a résztvevő-megfigyelés: a kutató egy ideig együtt éli a vizsgált csoporttal/közösséggel annak mindennapi életét.

A szleng vizsgálata még egy sajátos ellentmondást is magában foglal: az argó, s még a mindennapi argó is, nem kifejezetten a kommunikáció hatékonnyabbá tételét célozza; arra gondolok, hogy ha egy többé-kevésbé zárt, többé-kevésbé sajátos argót használó kör tagja egy kívülállóval, be nem avatottal közölni kíván valamit, és nem az illető kívülállását akarja hangsúlyozni, akkor igyekszik minél érthetőbben, tehát nem argóban kifejezni magát. Márpedig ha valaki hajlandó interjút adni, az általában azt jelenti, hogy valamiféle közlendője van. Igaz, helyzetemet megkönnyítette, hogy vizsgálatom főleg a vulgarizálódott, szélesebb körben elterjedt, s így kevésbé tudatosan használt argó elemeket vette célba.

Igyekeztem a beszélgetések légkörét a lehetőségekhez képest bizalmassá tenni: fiatalos külsőm is segített, valamint az, hogy hasonlóan öltözködöm, mint a párizsi fiatalok (farmer, edzőcipő, dzseki, stb.), még ha az ő mércéjükkel nem is lehettem túlságosan divatos. Már az interjúk elkészítése előtt igye-

keztem többször elbeszélgetni a jelentkezőkkel, tegeződtem velük, rágyújtottam velük együtt az osztálytermekben, ahol ez természetesen tilos volt, stb.

Az sokakat meglepett, hogy magyar létemre a párizsi argót vizsgálom. De a kívülről állónak megvan az a kétségtelen előnye, hogy objektívebben, előítéletektől mentesebben képes egy adott jelenséget megfigyelni. Ráadásul ezek a többnyire második generációs bevándorló fiatalok meglehetősen bizalmatlanok voltak a felnőtt francia társadalommal szemben, de láthatóan szívesen beszélgettek egy idegen újságíróval, aki messziről jött és hamarosan messzire is megy. Sőt két szerb származású fiú számára (egyikük félig magyar volt, de nem tudta a nyelvet), egyfajta szomszéd voltam. Természetesen a francia argó vizsgálata aligha lehetséges megfelelő francia tudás, az élőnyelv alapos és az argó bizonyos fokú ismerete nélkül.

Hét interjút készítettem tíz diákkal, így kb. nyolc órányi élőnyelvi anyaghoz jutottam. Két alkalommal három-három, megint két alkalommal két-két alannyal - egymással jó barátságban levő diákokkal - beszélgettem egyszerre. Magam is bedobtam a beszélgetésbe argó - vagy legalább is a familiáris köznyelvbe tartozó - szavakat, amelyeket korombeli francia barátaimmal szoktam használni, illetve használtam bizonyos, a diákok által gyakran használt argó elemeket is. Az elemzés során aztán másodlagos előfordulásként különböztettem meg a közvetlenül az én szóhasználatom által kiprovokált lexikai elemeket. A kérdéseket is úgy igyekeztem összeválogatni, hogy azok vagy témájuknál fogva csalogassák elő az argót, vagy kellően érdekesek legyenek ahhoz, hogy a beszélgetés hevében az interjúalanyok elfeledkezzenek a mesterségesen teremtett szituációról. A magnót többnyire már az interjú megkezdése előtt bekapcsoltam, és olyankor sem kapcsoltam ki, amikor mások váratlanul beléptek a terembe. A felvételeket később feljegyzésekkel is kiegészítettem.

A különböző interjúk során többé-kevésbé ugyanazokat a kérdéseket tettem fel, közel ugyanolyan sorrendben. A kérdések lényegében egy zurnalisztikai interjúnak feleltek meg, de a válaszokból nyert információ az argó használatának szociolingvisztikai igényű elemzéséhez is szükséges volt. Az első kérdéseket bemelegítésnek szántam: az iskola, a tanárok, a 90-es diáktüntetések, amelyekben ők is résztvettek stb. Később következtek azok a témák, amelyekről azt vártam, jobban izgatják majd őket, s így - témájuknál fogva is - sűrűbb argó előfordulást reméltem: a zene, a bulik, a "csajok", és a labovi "halálveszedelem"¹² alapján a közbiztonsággal, verekedésekkel kapcsolatos kérdéseket is feltettem. Az interjúk végén azért a saját speciális szóhasználatukra is rákérdeztem, példákat kértem tőlük, anélkül azonban, hogy elárultam volna a vizsgálat valódi célját. Később az első interjúk tapasztalatai alapján olyan témákat is felhoztam, amelyeket eleinte vagy nem mertem érinteni, vagy amelyek újak voltak számomra: a kábítószer, a "bandák háborúja", a "rap", a "tag"-ek¹³ stb.

Bár előadásom elején kifejtettem a kérdőíves argó kutatással kapcsolatos kétségeimet, ezek létjogosultságát nem tagadtam. A most ismertetett kutatást is kiegészítettem egy kérdőíves kontrollvizsgálattal. Az interjúim során kapott argó korpuszból kérdőívet állítottam össze, amely a különböző szavak és kifejezések ismeretére és használatára kérdezett rá. A kérdőívet egy jó hírű gimnáziumban tölttettem ki. A kontraszt a két iskola és a két környék közt megdöbbentő volt: a gimnázium az egyik legelitebb párizsi kerületben, a 16.-ban található, s míg mind a 10 szakmunkástanuló fiú volt, a 31 gimnazista túlnyomó többsége lány.

A Jacquard szakmunkásképzőben készített kb. nyolc órányi felvétel viszonylag sok argó, illetve familiáris elemet tartalmaz, mintegy 900 a francia köznyelv peremére szoruló - CELLARD és REY kifejezésével élve "nem konvencionális"¹⁴ - előfordulások száma, míg a dolgozatomhoz csatolt szószedet 211 lexikai elemet tartalmaz. Persze ennek egy része már a familiáris köznyelv kategóriájába tartozik, egy másik része viszont, amelyeket még a 16. kerületi gimnázium diákjai sem ismernek, a klasszikus, szoros értelemben vett argó kategóriájába sorolható. Az argó elemek jelentős része pedig a széles körben elterjedt és értett, de nem feltétlenül használt "argot commun"-nek felel meg. De ezeknek a mindennapi nyelvhasználatba bekerült, de argó tartalmukból valamit még őrző elemeknek a használata is eltér korcsoportonként és régióként, más pl. az "argot commun" Párizsban vagy Lille-ben, más a közepiskolás vagy a főiskolás korcsoportban.

Ahogy a definíciós kérdésekben nem áll módomban elmerülni, sajnos ugyanúgy nincs időm a Jacquard-korpusz funkcionális vagy lexikai elemzésének ismertetésére sem. De hogy röviden magát a vizsgálatot is értékeljem: ahogy várható volt, a barátok együtt való meginterjúvolása oldottabbá tette a hangulatot, néha még azért is használtak - viccből - argó szavakat, hogy én ne értssem; ugyanígy egyértelmű a kérdések tematikájának és a terepmunkás és az adatközlők közti viszony jelentősége.

Persze tudom, hogy az ilyen típusú vizsgálat csupán félmegoldás az argó belső, résztvevőként való kutatásához képest, de azt hiszem, mégiscsak egy lépés a "természetes" környezetben és körülmények közt gyűjtött argó korpusz megteremtése felé.

Bár dolgozatom inkább a francia nyelvészet problematikájához kapcsolódott, ez a fajta problémafelvetés talán nem érdektelen a magyar argó kutatás szempontjából sem. A közeli jövőben Magyarországon is tervezek egy hasonló, de szándékom szerint a franciaországinál átfogóbb és a valós nyelvhasználatot még inkább tükröző vizsgálatot.

JEGYZETEK

- 1 Szabó 1991.
- 2 Szabó 1989.
- 3 François-Geiger 1989, p. 14.
- 4 Partridge 1970, p. 6-7.
- 5 Péter 1980, pp. 273-281.
- 6 Kassai 1988, pp. 423-530; Varsányi 1988, pp. 136-142.
- 7 Erdős 1988, pp. 145-148.
- 8 Labov 1977 és Labov 1972.
- 9 Baugh 1983.
- 10 Labov 1977, p. 256 és Labov 1972 p. 209.
- 11 Labov 1977, p. 354.
- 12 Labov 1977, p. xviii.
- 13 Amerikai eredetű falfirkálás-divat.
- 14 Cellard-Rey 1991, pp. IX-X.

IRODALOM

1. BAUGH, JOHN (1983). *Black Street Speech*, Austin
2. CELLARD, J.-REY, A. (1991). *Dictionnaire du français non conventionnel*, Paris
3. ERDŐS GÁBOR (1988). újabb jelentésváltozások az ifjúsági nyelvben, in: *Magyar Nyelvőr*, 1988/2.
4. FRANÇOIS-GEIGER, DENISE (1989). *L'argoterie*, Paris
5. KASSAI GYÖRGY (1988). Argó és "fanyelv" Kolozsvári Grandpierre Emil prózájában, in: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest
6. LABOV, WILLIAM (1977). *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, Oxford
7. LABOV, WILLIAM (1972). *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia

8. PARTRIDGE, ERIC (1972). *Slang To-day and Yesterday*, London
9. PÉTER MIHÁLY (1980). Szleng és költői nyelvhasználat, in: *Magyar Nyelvőr*, 1980/3.
10. SZABÓ DÁVID (1991). *L'argot commun des jeunes Parisiens*, Université Paris V
11. SZABÓ DÁVID (1989). *L'argot commun*, ELTE, Budapest
12. VARSÁNYI GYÖRGY (1988). Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben, in: *Magyar Nyelvőr*, 1988/2.

Kassai Ilona

Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán

Bevezetés

A nyelvművelés esélyeit a Valóság hasábjain latolgató írásában *Tolcsvai Nagy Gábor*¹ kitér arra, hogy a nyelvszokás szociológiai háttere egyáltalán nincs kiderítve, következésképpen nem tudjuk, hogy kik, mikor, milyen körülmények között használják a normatív nyelvváltozatot, továbbá milyen társadalmi rétegekre jellemzőek a leggyakoribb nyelvhelyességi hibák (süksükölés, nákolás, egyeztetési hibák, hangsúly- és hanglejtési hibák)². Éppen ezért az elvégzendő feladatok között első helyen említi a mai valós nyelvi rétegződés felmérését³. Előadásomnak az a célja, hogy hírül adja: megkezdődött ennek a fehér foltnak az eltüntetése. Az 1985-ben indult budapesti élőnyelvi kutatások fő célkitűzése ugyanis éppen a szociológiailag minél pontosabban leírt budapesti társadalmi rétegek nyelvhasználatának a vizsgálata.

A vizsgálat

A budapesti nyelvhasználat fentebb említett átfogó vizsgálatát célzó ún. szociolingvisztikai interjú egyik kiemelt kérdése az *-e* kérdőszó mondatbeli helyének a tisztázása. A megkülönböztetett figyelmet azzal vívta ki magának az *-e* kérdőszó, hogy helyét a *Mai Magyar Nyelv Rendszere* és a *Nyelvművelő Kézikönyv* egyaránt az egyszerű állítmány mögött, a nem egyszerűnek ragozott része mögött, a *volna* elemmel összetettnek pedig egésze mögött jelöli ki, és a *Mai Magyar Nyelv Rendszere* "terjedő hibának"⁴, a *Nyelvművelő Kézikönyv* pedig "kirívó hibának"⁵ tekinti a kérdőszó elmozdulását a kijelölt helyről az ígekötőhöz (*Meg-e jött a vendég?*), a tagadószóhoz (*Vajon nem-e szükséges erről beszélnünk?*), a névszói-igei állítmány névszói részéhez (*Jó-e volt az ebéd?*), összetett igealakban pedig a főigéhez (*Mertél-e volna ellenkezni?*). Természetes módon vetődik fel a kérdés, hogy milyen ennek a negatív címkével illetett nyelvhasználati jelenségnek a társadalmi elterjedtsége.

Alant az előmunkálatokból kikerekedő képről szeretnék számot adni.

Az idézett szociolingvisztikai interjú népeségmintájának a meghatározása érdekében az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Közvéleménykutató

Intézet (korábban Tömegkommunikációs Kutatóközpont) 1988-ban a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős országos mintáján, amely a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív volt, kérdőíves adatgyűjtést végzett bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelvközösség egészének körében.⁶ Ebben az adatfelvételben két feladat vonatkozott az *-e* kérdőszóra. Az egyik a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat grammatikalitásának, tehát helyességének, illetőleg helytelenségének megítélése, a másik pedig a *Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.* mondat kijavítása egy hibákkal teletűzdelt szövegben.

Az első feladat esetében a megkérdezett személyek közül 305-en válaszoltak úgy, hogy **helyes** a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat, 505-en pedig **helytelennek** tartották. Az előbbi számadat a minta 36,7 %-ának felel meg, az utóbbi pedig 60,7 %-ának (1. táblázat).

1. táblázat. Grammatikalitási ítélet (N=850)

Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.	
nincs adat	1.4 %
"helyes"	36.7 %
"helytelen"	60.7 %
"más miatt helytelen"	1.2 %

A táblázatban szereplő értékek arra utalnak, hogy a nyelvközösség tagjai hajlamosak elfogadni az *-e* kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását. Ez a hajlamuk még nyilvánvalóbb a szövegjavításra irányuló feladatban, ugyanis a megkérdezettek 45,9 %-a nem javított, tehát jóváhagyta a *nem-e késik* szerkezetet, és csak 45,3 % javította *nem késik-e*-re. További 8,7 %-a az adatközlőknek vagy hibásan javított, vagy csak aláhúzta a hibásnak ítélt szövegrészt, de nem javította, vagy pedig "nem tudom"-mal válaszolt (2. táblázat).

2. táblázat. Hibajavítás (N=850)

Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.	
nincs adat	2.7 %
nem javította	45.9 %
csak aláhúzta	1.6 %
rosszra javította	4.4 %
jóra javította	45.3 %

A két feladatban a kérdőszó elmozdulását nyugtázó 36,7 % és 45,9 % közötti különbség alighanem a két feladat különbözőségének tudható be: a helyesség-helytelenség megítéléséhez elegendő a passzív felismerés, a szövegjavításhoz azonban már aktív tudásra van szükség, ezért magasabb itt a nem javítók aránya.

Mármost ha azt keressük, hogyan függenek össze ezek az eredmények a felmérésbe bevont szociológiai tényezőkkel, a következőket állapíthatjuk meg:

(1) A **nem** szerinti különbség nem befolyásolja a teljesítményt;

(2) Az **iskolázottsággal** való összefüggés tendenciája olyan, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál kisebb a negative teljesítők aránya. A tendenciának ellentmondó esetet meglepő, bár — mint látni fogjuk — nem értelmezhetetlen módon a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők képviselik, akik az intuícióval ellentétben nagy százalékban minősítik helyesnek a megítélendő mondatot, és szintén magas százalékban nem javítják a kijavítandó mondatot. A magyarázatot maguk az adatközlők adják meg ugyanennek a felmérésnek egy másik feladatában, amely azt kérte tőlük, hogy a nyelvhasználatról tett, egymással ellentétes tartalmú kijelentéspárok tagjai között válasszanak. A jelen esetet az a kijelentéspár teszi értelmezhetővé, amelyik a tartalom, illetőleg a nyelvi forma elsőségére vonatkozik, és így hangzik:

"Az a legfontosabb, hogy mit mondunk, mi a mondanivalónk, nem pedig, hogy hogyan mondjuk, és milyen kifejezéseket használunk.

Bármilyen fontos is a mondanivalónk, az csakis attól ér valamit, hogy hogyan tudjuk elmondani, milyen kifejezésekkel tudjuk előadni."

Nos, a magasabb iskolázottságú adatközlők többsége a kijelentéspár első tagját választotta, ezzel kifejezte, hogy számára a tartalom fontosabb, mint a nyelvi forma.⁷

(3) A **lakóhely típusával** olyan az összefüggés, hogy minél kisebb a település mérete, az ottlakók közül annál többen ítélik helyesnek a normasértő szerkezetet, és annál kevesebben javítják.

(4) Az **életkor** tekintetében meglehetősen kiegyensúlyozott az adatközlők teljesítménye. Említést érdemel, hogy a szerkezetet helyesnek ítéző rangsorában a 18-19 év közöttiek vannak az utolsó helyen, azaz ők képviselik leginkább a normát. A szövegjavítást illetően a 70 év fölöttiek vezetnek, ők "csak" 40,3 %-ban nem javítanak.

Míthogy azonban az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen szociológiai tényező esetében sem érik el a szignifikanciaszintet, vagyis statisztikailag nem tartandók számon, kimondhatjuk, hogy az adatközlők nemre, korra, iskolai végzettségre és a lakóhely típusára való tekintet nélkül 36,7 %-ban **helyesnek** ítélik, és 45,9 %-ban **nem javítják**, tehát elfogadják a tagadó-

szó+-e kérdőszó szerkezetet. Ezek az eredmények egyszersmind cáfolni látszanak azt az eléggé közkeletű szakirodalmi vélekedést, amelyik szerint a szóban forgó szerkezet nyelvjárási és népies. Az azonban nem derül ki a fenti számadatokból, hogy vonatkoztathatók-e valamennyi olyan esetre, amikor az -e kérdőszó nem a norma által előírt helyen áll.

Egy árnyaltabb válaszalmaz reményében a mindennapi kommunikáció gyakorlatából gyűjtött példaanyagomból összeállítottam egy 18 mondatot tartalmazó tesztlapot, amelyen a kérdőszó elmozdulásának különféle típusait szerepeltettem: részben olyanokat, amilyeneket a bevezetőben a Nyelvművelő Kézikönyvből idéztem, tehát ahol az -e az igekötő, a névszói rész, a főige és a tagadósó után áll, de olyanokat is, amilyenek sem az akadémiai nyelvtanban, sem a Nyelvművelő Kézikönyvben nem szerepelnek. A tesztlappal az volt a szándékom, hogy felmérjem, milyen tényezők és milyen mértékben befolyásolják a jelenséghöz fűződő értéktételeinket. A mondatokat a következő előfeltevésekkel válogattam össze, és egy esetben módosítottam is : (1) különbség van a kérdőszó helyének a megítélésében aszerint, hogy milyen nyelvi elemhez csatlakozik, (2) a mondat egészének vagy valamely elemének a jelentése vagy az általa keltett asszociációk befolyásolják az ítéletalkotást, (3) a kérdőszó elmozdulása nyomán kialakult hangsorszerkezet szintén belejátszhat a minősítésbe és (4) a használati gyakoriság enyhíti a negatív megítélést.

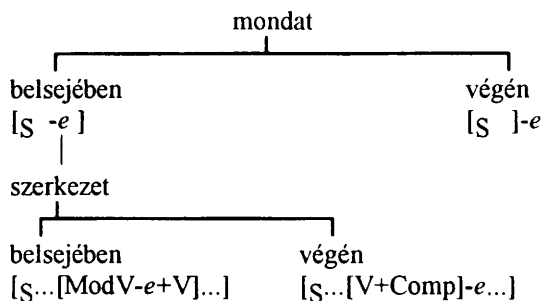
A tesztlapot kiosztottam 63 első éves magyar szakos egyetemi hallgatónak, és azt kértem tőlük, hogy lássák el a mondatokat "tetszési indexszel": 1-es számot írjanak az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartják, 2-es számjegyet annak a mondatnak adjanak, amelyiket az előzőnél kevésbé szeretik és így tovább az utolsó helyezettig. A 63-ból 13 hallgató nem végezte el a feladatot, mondván, hogy a megítélendő mondatok teljességgel elfogadhatatlanok a számukra. Egy hallgató ezt írta a feladatlapjára: "Csak két kategóriát tudok felállítani. 1-es a számomra abszolút elfogadhatatlan. 2-es, amit már annyit hallottam, hogy végülis elmegy". Így összesen 49 hallgató válaszait értékeltem. Persze meg kell jegyeznem, hogy ezek a hallgatók sem tartották helyesnek a tesztlapon szereplő mondatokat, ami, leendő magyartanárokról lévén szó rendjén is van, de vállalkoztak a feladatra. Az ő válaszaik alapján kialakult a mondatok között egy rangsor (1. melléklet). Ebből kitűnik, hogy a megkérdezett egyetemi hallgatók szívesebben látják a kérdőszót az összetett ige főigéje (1. és 3. mondat) és a tagadósó mögött (2. és 4. mondat), mint az igekötő (5. mondat), az állítmányi szerkezet (8. mondat) vagy a névszói-igei állítmány névszói része mögött (9. mondat). Az is kitűnik továbbá, hogy az előfeltevésekkel összhangban azonos típuson belül jelentésbeli és hangzásbeli tényezők is belejátszanak az ítéletalkotásba. A szójelentés hatását

példázza a 9. helyre sorolt *jó-e lesz* és a 18. (utolsó) helyre sorolt *buzi-e vagy* szerkezet szembesítése. A *be-e dobta* és a *le-e van plombálva* az 5. helyezett *viszsa-e tudok jönni*-vel szemben nyilván a két azonos magánhangzó találkozása miatt került a 16. és a 17. helyre. És az sem kétséges, hogy az *ott-e van a Biblia* 7. helye és az *ott-e van a véső* 13. helye a *Charles Bally* által bevezetett "környezetfelidéző hatásnak" (effet par évocation du milieu)⁸ tudható be: a Biblia az átszellemült imádkozást, a véső a kevésbé éteri fizikai munkát idézi fel.

Utánanéztam a jelenség történetének, és kiderült, hogy az szinte egyidős a magyar írásbeliséggel, hiszen már a legkorábbi kódexeinkben is szép számmal akadnak példák különféle szórendi megoldásokra. Az 1651-ben megjelent Szigeti Veszedelemben ugyancsak előfordulnak változatok, később pedig *Vajda János* és *Czuczor Gergely* szolgál adalékokkal. Madách csak azért nem, mert Arany János "Rossz magyarság" megjegyzéssel mind egy szálig ki-gyomláta az Ember Tragédiája kéziratából a *nem-e* szórendű mondatokat.⁹ 1882-ben *Simonyi Zsigmond*, a nyelvész teszi szóvá a jelenséget, és megjegyzi, hogy "Legföltűnőbb, mert legtöbbször olvasható az a szerkezet, melyben a tagadószó mellé járul az *-é*".¹⁰ 1905-ben legifjabb *Szász Károly* nyilatkozik úgy, hogy "... újságban és szóbeszédben évek óta naponként találkozom az *-e* kérdőszó rossz helyen való használatával".¹¹

Az eddigiekből az az egyenes következtetés adódik, hogy ha egy jelenség ilyen makacsul tartja magát a nyelv története során, annak feltehetően komoly oka van. Ennek feltárására teszek kísérletet az előforduló szerkezetek tipologizálása és elemzése révén.

Lássuk tehát, milyen szórendi megoldások fordulnak elő a nyelv története folyamán egészen a jelenig!

Állhat az *-e* kérdőszó a mondat belsejében és a végén. Ez utóbbi megoldás a kódexekben gyakori. A XVI. századtól kezdve nem találtam rá irodalmi adatot, de a gyereknyelvi szakirodalom szerint a nyelvelsajátítás folyamatában van rá példa, ami arra utal, hogy a jelenség az egyén életének a kezdetén éppúgy előfordul, mint a nyelv "kiskorában".¹² Íme néhány példa a mondatot záró kérdőszóra:

Nemde három férfiakat ereszténk a tűz közepibe e? (Bécsi kódex 133)

Nemde két verebek adatnak egy fél pénzen e? (Münchener kódex 32b)

Ebbe (!) nincs tea-e? (gyereknyelvi adat)

Ha az *-e* kérdőszó a mondat belsejében áll, két lehetőség van. Az egyik az, amikor a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára, amint az alábbi példák szemléltetik.

Nem-é vagyok magam e' nagy világban? (Madách)

Nem tudom, jól-e vagyok informálva? (TV-riport)

Nyilvánosan megkérdezte, hogy buzi-e vagyok. (TV-riport)

Nézd meg, ott-e van a vész! (tatarozó munkás)

Megváróm, hogy ki-e kapcsol a bojler. (tatarozó munkás)

Nincs kipróbálva, hogy lehetett-e volna másként csinálni. (nyelvész)

Szót-e fogad? (szakirodalmi adat)

Csak a látogatás után derül ki, hogy a párizsi találkozó Jelcinnek vagy

Mitterrandnak-e a fontosabb. (tudósítás Párizsból)

A másik lehetőség az, amikor a kérdőszó egy olyan szerkezet (szintagma) végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak. Az közömbös, hogy a szerkezet értelmileg nyomatékos-e vagy nyomatéktalan. A példák:

Siklós várában-é ti akartok futni? (Szigeti Veszedelem III:73);

A tanárok döntik el, hogy tegezzenek minket-e vagy magázzanak. (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú)

Sok esetben nem tudjuk, nem Pétőfi vette át-e a néptől a népdalt. (rádióriport)

Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk, nem tudom. (rádióriport)

Az előbbi esetben a kérdőszó — ahogyan a képletszerű ábrázolás is szemlélteti — egy szintagma belsejében helyezkedik el, míg az utóbbi esetben mögötte áll, mintegy kívül maradván a szintagmán.

Mármost az a kérdés, hogy értelmezhetők-e valamiféleképpen az ismertetett szórendi megoldások. Nos, igen. A következő értelmezési lehetőségek ki-

nálkoznak. Az a két megoldás, amelyik szerint a kérdőszó kívül marad a mondat egészen, illetőleg annak egy összetevőjén, magának a kérdőszónak a természetével indokolható. Nevezetesen, hogy az *-e* kérdőszó akkor tud eredményesen a hatókörébe vonni, azaz vezérelni valamely nyelvi szerkezetet, ha kívül marad rajta. Ennek a mondattani viselkedésnek a lehetőségét az a tény teremti meg, hogy beszédünket értelmi egységekben és ezeknek megfelelő szintaktikai tömbökben tervezzük, mások beszédét pedig ilyen tömbökben észleljük. A tényre pedig azok a beszédészleléssel, beszédmegértéssel kapcsolatos kísérletek világítottak rá, amelyekből kiderült, hogy ha a hallgatókat a közlemény értelmezésében a szintaktikai szerkezet tetszőleges pontján megzavarják, nem a félbeszakított részekre, hanem a megzavarást megelőző egységes szintaktikai tömbre emlékeznek vissza.¹³ A különbség a kétféle megoldás között annak tudható be, hogy a kérdőszó hatóköre nem egyforma a kétféle pozícióban: amikor a mondat végén áll, akkor a mondat egészére vonatkozik a kérdés, amikor pedig valamelyik összetevő végéhez kapcsolódik a kérdőszó, akkor csak erre az összetevőre vonatkozik. Végül az a megoldás, amikor az *-e* kérdőszó az értelmileg kiemelt mondatrész (fókusz) akusztikailag kiemelt, tehát hangsúlyos eleméhez tapad, azzal indokolható, hogy a hangsúly — a fizikai hangfolyamat kiemelkedő pontja lévén — ráirányítja a hallgató figyelmét a közlemény értelmileg fontos pontjaira, tehát kézenfekvő, hogy a mondat tartalmilag kiemelkedő részére vonatkozó kérdőszó ennek a résznek formailag kiemelkedő pontjához kapcsolódjon.¹⁴ Valamennyi ismertetett szórendi képlet értelmezhető tehát a kétféle stratégia valamelyikével: a hangsúly figyelemirányító funkciója kerekedik felül a *jól-e vagyok informálva?* szerkezetben, míg a *tegezzenek minket-e ?* szerkezetet az egységes szemantikai-szintaktikai tömb prioritása hozza létre. Bármelyik eljárás működjön is, úgy tűnik, hogy az *-e* kérdőszó elmozdulásának mindkét esetben a **beszélő szándéka** és a **mondat szerkezete** közötti közvetlenebb kapcsolat megteremtése a célja, hiszen a kérdezést megalósító grammatikai elem, az *-e* kérdőszó a kommunikáció szempontjából fontos és/vagy egységes szakaszhoz csatlakozik. Így pedig már érthetőbb, hogy miért hajlamosak az országos felmérésben a megkérdezett személyek helyesnek ítélni a kérdőszó elmozdítását az ige mellől. Nos azért, mert az értelmileg nyomatékos és/vagy egységes összetevőhöz közvetlenül kapcsolódó kérdőszó szerkezetileg is tükrözi a beszélő szándékát. És ez a következtetés voltaképpen összhangban van a magyar nyelvre irányuló újabb mondattani kutatásokkal, amelyek megállapították, hogy a magyar olyan nyelv, amelyben az elemek sorrendjét a kommunikatív-logikai funkció határozza meg.¹⁵

Az eddigiekben elemzett példákon kívül olyanok is akadnak, történelmi távlatban is, amelyekben a kérdőszó megkettőzése figyelhető meg:

Minemde elfeledheti e az anya ő kis gyermekét e, hogy ne könnyörülne ő méhének szülöttén e? (Nádasdi Kódex)

Az ember nem tudta, hogy érdemes-e volt-e kinlódni. (értelmisségiek beszélgetnek)

Kérdezd meg anyukától, ezt-e elviheti nagymama-e. (gyereknyelvi gyűjtésből)

Ezekben a mondatokban az egyik kérdőszó a norma által előírt helyen áll, tehát az állítmány mögött, a másik pedig azoknak a megoldásoknak valamelyikét tükrözi, amelyeket fentebb bemutatam. A kérdőszó megkettőzése feltehetőleg annak tudható be, hogy a beszélő a közlemény létrehozása folyamán öntudatlanul elhelyez egy kérdőszót ott is, ahol a kommunikáció aktuális menete szempontjából szükségesnek ítéli.

Van végül a példatáramban egy 5 éves kisfiútól származó, erős érzelmi töltésű kérdés, amelyben annyi kérdőszó van, ahány elemből áll a mondat:

Itt-e akarsz-e ülni-e?

A példa azt szemlélteti, hogy a mondatnak mindegyik eleme külön-külön kérdéses. A kérdőszó "túlada golásában" pedig az eredetét érhetjük tetten, hiszen a Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótárának szófejtése szerint az -e kérdőszó a finnugor korban figyelemkeltő indulatszó volt.

Zárómegjegyzések

A fentiekből — úgy gondolom — nyilvánvaló, hogy a beszélőknek az -e kérdőszó mondatbeli helyére vonatkozó intuitív tudása jelentősen eltér a norma által rögzített megoldástól. Mivel pedig az eltérés — mint bemutatam — indokolható, adódik a következtetés, hogy a nyelvtani szabályok megállapításakor érdemes lenne több figyelmet fordítani a mindennapi kommunikációban működő implicit, rejtett szabályok feltárására. Ennek nyomán talán azt is megérnénk, hogy a nyelvtan kedvenc tárgyává válna tanárnak, diáknak egyaránt.

MELLÉKLET

Olvassa végig a mondatokat, majd pedig lássa el őket "tetszési indexszel": 1-es számjegyet írjon az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartja; a 2-es számjegyet az a mondat kapja, amelyiket az előzőnél kevésbé szereti, és így tovább egészen az utolsó helyezettig.

- 1 Nincs kipróbálva, hogy **lehetett-e** volna másként csinálni.
- 2 Jó lenne tudni, **nem-e** lesz vihar.
- 3 Nincs eldöntve, hogy **kellett-e** volna a példák közé betenni új kártyákat.
- 4 Az utas persze nem tudta, **nem-e** én vagyok az ellenőr.
- 5 Nem tudom, hogy hétfőn **vissza-e** tudok jönni.
- 6 Bizonytalan, hogy ez **az-e** a könyv.
- 7 Nézd meg, **ott-e** van a Biblia!
- 8 A tanárok döntik el, hogy magázzanak **minket-e** vagy tegezzenek.
- 9 Kíváncsi vagyok, hogy **jó-e** lesz a műanyagtipli.
- 10 Sok esetben nem tudjuk, hogy nem Petőfi vette **át-e** a néptől a népdalt.
- 11 Rajtam függött, hogy **meg-e** büntetik vagy nem.
- 12 Most azért jut **kevesebb-e**, mert kevés a gépsorunk, nem tudom.
- 13 Nézd meg, **ott-e** van a véső!
- 14 Nem tudom, hogy **magyar-e** volt vagy külföldi volt.
- 15 Megvárom, hogy **ki-e** kapcsol a bojler.
- 16 Kérdezd meg Verát, hogy **be-e** dobta a lottót.
- 17 Megnézzük, hogy **le-e** van plombálva a vezeték.
- 18 Nyilvánosan megkérdezte, hogy **buzi-e** vagyok.

Jegyzetek

- 1 Valóság 32, 1989. október, 95--103.
- 2 I. m. 98.
- 3 I. m. 102.
- 4 *A mai magyar nyelv rendszere*. 1962. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 5 *Nyelvművelő Kézikönyv*, I-II., 1980-85. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 6 *A TÁRKI V. felvétel dokumentumai*. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest.
- 7 *Terestyéni Tamás*, Nyelvi kultúránk a vélemények tükrében. *Jelkép* 9:65-73 1988/1, (71).
- 8 *Bally, Charles: Traité de stylistique française*. 1921. Klincksieck, Genf.
- 9 Ezekre a vonatkozásokra vö. *Szabó T. Attila*: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában. *Magyar Nyelv* 65:195--214, 1969.
- 10 *Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók*. MTA Kiadó hivatala, Budapest, 1881-83.
- 11 *legíjf. Szász Károly*: A kérdő -e kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 1:459-460. 1905.
- 12 *Kenyeres Elemér, A gyermek beszédének fejlődése*. Stadium, Bp., 1926. 76.; *MacWhinney, B. How Hungarian children learn to speak?* Doktori értekezés. University of California, Berkeley, 1974, 476.
- 13 vö. *Riding, R.J.*: A Method for Investigating the Perceptual Segmentation of Speech. *Language and Speech* 18: 153--157, 1975.
- 14 A hangsúlynak a közlemény értelmezésében betöltött szerepére vonatkozólag l. *Cutler, A.--D.J. Foss: On the Role of Sentence Stress in Sentence Processing. Language and Speech* 20, 1--10, 1977; valamint *Nooteboom, S.G.--J.P.L. Brokx--J.J. de Rooij*: Contributions of Prosody to Speech Perception. in: Levelt, W.G.M.--G.B. Flores d'Arcais (szerk.) *Studies in the Perception of Language*. New York 1978.
- 15 vö. pl. *É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Nyelvtudományi Értekezések 116. sz. Budapest, 1983, különösen 22)

P. Lakatos Ilona - T. Károlyi Margit

Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Előadásunkban a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyolc községében az igeragozás körében végzett nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai felmérésünk eredményeiről szeretnénk vázlatosan beszámolni. A nyolc község közül Oros, Nyírtét, Ófehértó, Nyírlövő: Szabolcs; Géberjén, Tyukod, Hermánszeg: Szatmár; Tiszakerecseny Bereg megyébe tartozik. A szombathelyi dialektológiai szimpóziumon is elmondtuk már, hogy e nyolc község mindegyike kutatópontja volt "A magyar nyelvjárások atlaszá"-nak, így lehetőségünk van bizonyos esetekben a változásoknak és a változások irányának a feltárására is. A kutatópontok elhelyezkedése, némileg különböző nyelvjárási alaprétege nyelvföldrajzi összevetést is lehetővé tesz.

Az előkészítésben és az adatközlők kiválasztásában nemcsak az atlasz módszereit követtük, mert a vizsgálatot igyekeztünk kiterjeszteni - a település szerkezetét szem előtt tartva - valamennyi társadalmi rétegre, hisz ma már nyelvjáráskutatás elképzelhetetlen szociolingvisztikai nézőpont nélkül (vö. Kiss 1981: 24). E körben talán fölösleges is lenne részletezni, hogy miért. A kiválasztás fő szempontja az életkor, nem és iskolázottság volt (vö. Kiss 1981: 23; SEBESTYÉN 1988: 110; NytudÉrt. 100: 8 — 11). (Adatközlőink kutatópontkénti megoszlását l. MNy. XXX, /1992.: 58).

A gyűjtést kérdőívvel végeztük, mert tapasztalataink szerint alaktani jelenségek vizsgálatában - a közismert buktatói ellenére - előnye az, hogy valamennyiünket érdeklő jelenséget megfigyelhetünk, lehetőségünk van például egy-egy ige akár teljes paradigmásozárának a feltárására is. A morfológiai jellegű térképlapok hiányosságai miatt kérdőívünket csak részben alapozhattuk "A magyar nyelvjárások atlaszá"-ra. Ezt ki kellett egészíteni G. VARGA GYÖRGYI és kutatócsoportja hatvani és ceglédi kérdőívével (l. NytudÉrt. 100: 23 — 31), illetőleg a megyére vonatkozó nyelvjárási szakirodalom (l. CSÜRY 1936; LUKA 1926: 84; TÖRÖS 1910: 22; stb.) alapján néhány saját kérdéssel. A vizsgált jelenségek köréről írtunk többek között a Magyar Nyelvjárások XXX. évfolyamában megjelent cikkünkben (l. 55 — 68).

Mostani hozzászólásunkban az igeragozás néhány - évszázadok óta vitatott - kérdéséhez szeretnénk néhány adalékot szolgáltatni. Az igeragozás kérdésköréből kiemeltük az alanyi ikés és iktelen ragozás kölcsönhatásának a vizsgálatát a következő igék paradigmáinak, illetve egyes paradigmatajainak felmérése alapján: *eszik, iszik, alszik, lakik, túloz, elfogy, dől, vigyáz, elvész, vágvik, jelenik meg, összegyűlik, csuklik, gyónik; tud, olvas, fő, nő*. Ezeken

kívül föltérképeztük az iktelen alanyi ragozású igék paradigmáinak használatát a következő alaplexémában: *ad, fog* (ige), *fog* (segédige), *kell, lát, lesz, megy, mond, tud, vesz, visz*. Az egyes igék paradigmáiból csak azokat a paradigmákat emeltük ki, amelyeknek akár a köznyelvhez viszonyítva, akár a nyelvjáráson belül sajátos alakrendszeri, szociolingvisztikai vonatkozásai vannak (vö. IMRE 1971: 320). Ilyenek például az alanyi ikes és iktelen ragozás körében érvényesülő kölcsönhatások (*eszek, látol*), a különböző tőalternánsok jelenléte azonos toldalék előtt (*mondassz~monc*), 0 morfémás és ragos alak szembeállása, váltakozása (*megy~megyen*) stb.

Jelen előadásunkban nem térünk ki az ún. süksükölés, szukszükölés és nákozás kérdésére, mert nem áll rendelkezésünkre kellő számú adat e jelenségek jelenlegi tendenciájának felvázolásához. Most is csak azt mondhatjuk, ami már Szombathelyen is elhangzott, hogy próbáljuk a címben jelzett kérdésben pontosítani a képet, összegezni a legfontosabb tendenciákat.

Az ikes ragozás elméleti, történeti kérdéseivel most nem foglalkozunk, számos értékes tanulmány megtette már helyettünk; a bőséges szakirodalomból is csak kettőt emeltünk ki: TEMESI MIHÁLY, Az igealakok rendszere nyelvjárásainkban. MNy. XV, 3 — 20. Debrecen, 1969. és JAKAB LÁSZLÓ, Az ikes ragozás a magyar nyelvben. Nyr. 95 (1971.) 270 — 81. című munkáját (mindkettőben részletes bibliográfia is található). Nyelvterületünk sajátos képet mutat, hiszen az ún. állandó ikes igék mellett több olyan ikes alakot is találhatunk, amelyek az egységes nyelvtípusban csak iktelenül szerepelnek, ill. olyan köznyelvi ikes igék, amelyek kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében nyelvterületünkön iktelenek. (Vö. pl. TEMESI MIHÁLY 1969: 16, 17.) Úgy gondoljuk, adataink a változásvizsgálat mellett az ikes ragozás köznyelvi állapotához is adalékul szolgálnak.

A keleti nyelvterületre jellemző, hogy egyes szám 3. személyében számos olyan ige ikes, amely a többi nyelvjárásban, valamint a köznyelvben iktelen (vö. pl. KÁLMÁN BÉLA 1975: 54). LUKA JENŐ (1926: 84) is a nyíregyházi nyelv egyik sajátosságaként említi, hogy a több nem ikes igét ikesként ragoz. " Pl. *tudik, mosik, hozik, olvasik*. [Vö. még Horger (1934 : 150) : 'Nyíregyházán ilyenek is hallhatók: *tudik, firkantik, mosik, hozik, elkezdik*. De ez aligha természetes nyelvfejlődés eredménye, hanem csak annak a jele, hogy az eredetileg tót anyanyelvű lakosság még nem tud tökéletesen magyarul. "] A korábbi szakirodalom meglehetősen hiányos adatait kiegészítve saját eddigi megfigyeléseink, gyűjtéseink eredményeit felhasználva válogattuk ki a kérdőívbe bekerülő lexémákat (vö. P. LAKATOS 1990: 36). A *tud, mos, olvas, dől, mulat, sző, nő, elfogy, vigyáz, túloz* szavak egyes szám 3. személyű alanyi ragozású alakjait vizsgáltuk, azokat, amelyek nyelvterületünk bizonyos részein ikescs lehetnek. (Az atlasz nem vizsgálta ezeket, a SzamSz-ban valamennyi iktelen.) A *tud, hoz, olvas, mulat* adataink alapján a köznyelvi normának

megfelelően az iktelen változatban él. (Minden lexémánál kb. 90 adattal számolhatunk.) A *nő* és a *fő* v-s változatú igeővekről ugyanezt mondhatjuk el (egyetlen *nővik*, *fővik* alakot sem kaptunk), meglepően kevés az l-s változat is (*fől*: 7 adat, *nől*: 3 adat). A *mos* ige egyetlen ikes alakját (*mosik*) egy 14 éves nyírtéti fiútól kaptuk. Érdekes, hogy az egyes szám 3. személyben jellemzőbb ikes igék (pl. *elfogy*, *elvész*) ikes adatait is jelentős mennyiségben általános iskolai tanulók adták. Talán - a fiatal adatközlők nyelvi tudatosságának alacsonyabb foka miatt - feltételezhetjük, hogy ezek az adatok arról is vallanak, otthon, a szűkebb környezetben gyakrabban használják az ikes változatot. Passzív megfigyeléseink is ezt támasztják alá. A *túloz*, *elfogy*, *dől*, *vigyáz* már változatosabb képet mutat. A *túloz* hangzóhiányos változatban ikes: *túszik* (4 adat); a *dől*ik (5 adat) mellett kisebb arányban a régiesebb *dül*ik (3) is használatos (vö. SzamSz. dül I, 183). A fenti lexémák körül a *vigyáz* ikesedett a leggyakrabban (14 *vigyázik* adatot kaptunk). Érdekes a nyelvföldrajzi megoszlás. Kutatópontjaink közül nagyon határozottan Nyírtét emelkedett ki. (Az eddig vizsgált lexémák összesen 32 ikes adatából 17 származik nyírtéti adatközlőktől.) Egyetlen ikes változatot sem kaptunk Géberjénben, kevesebbet Ófehértó, Tyukod, Nyírlövő községekből. Nyelvterületünkön a köznyelvi *elvész* nemcsak ikesen ragozódik (*elveszik*), hanem sajátos tölváltozatot mutatva *elveszlik* alakban a legjellemzőbb (vö. LUKA 1926: 84, SzamSz. I, 230: *éveszlik*) első sorban Nyírtéren, Nyírlövön és Ófehértón. Számolva a kérdőíves módszer hátrányaival is azt mondhatjuk, hogy a fenti lexémák egyes szám 3. személyű alanyi ragozása alakjaiban - a köznyelvi normának megfelelő iktelen alakok vannak túlsúlyban.

A korábbi szakirodalom alapján az előbbivel ellentétes nyelvi jelenségekre is találunk példákat: egyes szám harmadik személyben a köznyelvi ikes igéje helyett/mellett iktelen használatos (pl. IMRE SAMU 1971: 308, TEMESI 1969: 16). Kérdőívünkben e jelenség vizsgálatához a *vágy* (*ik*), *jelen* (*ik*) *meg*, *összegyűl* (*ik*) (SzamSz. II, 203: *összegyűl*), *gyón* (*ik*) (SzamSz. I, 342: *gyóun*ik) szavakat találjuk. Az Értelmező Szótár s ennek nyomán JAKAB LÁSZLÓ (1971) régiesnek ítéli az *összegyűl*, a *megjelen*, a *vágy*; ritkának a *gyón* változatokat. Gyűjtésünk azt mutatja, hogy a *vágy*ik és a *jelen*ik *meg* ige szinte csak ikesként ragozódik egyes szám 3. személyében. Három *jelen meg* adatunk van (Ófehértó 1; Nyírlövő 2) s két *vágy* (Tyukod, Nyírlövő). Inga-dozó, bizonytalan nyelvhasználatot mutatva tyukodi adatközlőnk kis szünet után a tőhöz kapcsolta az -ik személyragot. E két lexéma esetében nincs iktelen adat Nyírtét, Oros, Géberjén, Hermánszeg, Tiszakerecseny községekből.

A változás irányának megállapításához igazán megbízható alapunk a *gyűlik* és a *gyón*ik igék esetében van, hiszen mindkettő megtalálható a SzamSz.-ban, a *gyón*ik pedig a nyelvatlaszban is. [Igaz, hogy az atlasz itt igen hiányos, kutatópontjaik közül csak Orosról (*gyaon*), Ófehértóról (*gyóun*ik), Tyukodról

(*gyóunik*) és Tiszakerecsenyből (*gyaón*) vannak adatok (Nyelvatl. 594.) J. Összességében mindkét ige iktelen alakváltozata a jellemzőbb egyes szám 3. személyben, de az alaplexémáktól függően és nyelvföldrajzi szempontból elég jelentős megoszlás figyelhető meg. A *gyűlik* nagyobb arányban ikes Géberjében (innen csak ikes adataink vannak), Oroson, Ófehértón. Csak iktelen változatot kapunk a hermánszegi adatközlőktől, s az iktelen változat van túlsúlyban a beregi Tiszakerecsenyben is. Ebben a vizsgált csoportban leginkább a *gyónik* lexéma egyes szám 3. személyű alanyi ragozása alakjaira jellemző az iktelen használat. Minden kutatópontra ez a jellemzőbb (összesen csak 11 ikes alakváltozatot kaptunk), Tyukodról (Nyelvatl. *gyóunik*), Géberjéből nincs is ikes adatunk. CSÜRY BÁLINT is ikes alakot adott meg a Szam Sz.-ban (*gyóunik* I, 342), ezzel, ill. az atlasz adataival összevetve jelenlegi gyűjtésünk eredményeit egyetérthetünk JAKAB LÁSZLÓVAL abban, hogy azoknak az igéknek a ragozása, amelyekben az -ik végződés előtt -n hang áll, változóban van (JAKAB LÁSZLÓ 1971: 277), az ősibb változattal szemben a *gyón* az elterjedtebb.

A *csuklik* ikes igét elsősorban felszólító módú alakja miatt vettük be a kérdőívbe, hiszen "a hangzóhiányos változatú igetövek között vannak olyanok, amelyeknek a felszólító módjával . . . nehézségeink támadhatnak. Szokatlanságuknak az az oka, hogy szótári alakjukban is a hangzóhiányos tő szerepel. Ennek igen erős hatása van a többi toldalékos alakra is, ezért bizonytalankodunk, ha ettől eltérő tőalakra lenne szükség. A régebbi ilyen igéknek szabályosan kialakult a torlódás nélküli változatuk, de feledésbe ment" (MMNy 97.) A *csuklik* nyelvatlaszbeli adatai szintén hiányosak, 4 községből (Oros, Ófehértó, Tyukod, Tiszakerecseny) vannak forrásaink. Tyukod kivételével *csoklik* [*csuklik*] valamennyi adat *csuklik* (Nyelvatl. 559). A SzamSz.-ban *csoklik*, ill. CSÜRY megadja az ige felszólító módú alakját is: *csokojjon* (SzamSz. I, 159). Gyűjtésünk során mi is elsősorban a felszólító módú alakokra voltunk kíváncsiak. (Kijelentő módban *csoklik* alakváltozatot nem kaptunk: úgy tűnik, ebben a módban már csak a köznyelvi u-s forma él.) Több adatközlő megjegyzése utal arra, hogy ezen a nyelvterületen sem nagyon használják ennek az igének a felszólító módját, a szükséges körülírással fejezik ki: "Hagyd abba a csuklást!" Annak ellenére, hogy minden kutatópontról kaptunk ilyen adatokat, minden kutatópontról kaptunk szápszámmal és igen változatos formában felszólító módú alakokat is. A legtöbb adatközlő mindenképpen megpróbált létrehozni még akkor is, ha furcsának találta, s ha kérdésünkre azt válaszolta, hogy nem használja. Nézzük a leggyakoribb felszólító módú változatokat: *csukolj (ál)*, *csuklódj (ál)*, *csuklj (ál)*, *csukladjál*, *csokladozz*, *csuklass*, *csuklódjon*.

Előadásunk második részében az ún. állandó ikes igék ragozási sajátosságait ismertetjük. A nyelvatlaszban is megtalálható *eszik*, *iszik*, *alszik* mellett a

lakik paradigmásmorát is vizsgáltuk. (Most csak az ikes ragozás szempontjából fontos alakokat elemezzük; egy-egy egyéb kérdést csak vázlatosan érintünk. Kijelentő mód egyes szám 1. személyben már a korábbi szakirodalom a -k iktelen személyrag túlsúlyáról vall, ill. az ikes és iktelen alak együttélését mutatja. (vö. HORGER 1934: 144; SzamSz. *eszek* I, 245; *iszok* v.-om I, 420; *lakom* v.-ok II, 7; *alszom* v.-ok I, 38; a Nyelvatl. valamennyi adata iktelen: 795., 789.) A nyelvatlasz különbséget tesz az alanyi és a tárgyas ragozású alakok között, hiszen a köznyelvben az 1. személy iktelenedését ösztönözve az -m ragoz (tárgyatlan) ikes alaknak (én eszem vmit) és a tárgyas változatnak (én eszem a húst) egybeesése (vö. KOVALOVSKY 1977: 81). Már a nyelvatlasz adatai is bizonyították *iszom* 795 (A); 796 (T), s jelenlegi gyűjtésünk is ezt támasztja alá, hogy nagyon határozott elkülönülés figyelhető meg: határozott tárggyal egyeduralkodó az -m, tárgyatlan használatban vagy határozatlan tárggyal a -k az általánosabb. Egyetérthetünk PENAVIN OLGÁVAL, hogy "alanyi és tárgyas ragozású ellentétpárban valósul meg az ikes ragozás a nyelvjárások hatására" (PENAVIN OLGA 1986: 45). Különösen igaz ez a feltételes és a felszólító mód egyes szám 1. személyében. [(Az atlasz adatai is ezt mutatták már: *innám* (A) 798. valamennyi adat *innék*; *innám* (T) 799. valamennyi adat *innám*; SzamSz. *innék* I, 420; *enném* (A) 805. minden kutatóponton *ennék*; *enném* 806. valamennyi adat: *enném*; Szamsz. *ennék* I, 245.)] Gyűjtésünk eredménye azt mutatja, hogy az eredeti ikes -m személyrag ebben a két módban szinte teljesen kiszorult a nyelvhasználatból. A "Megéheztem. Azt mondom, ha volna kenyérem, most sokat. . . " hívómondatra mindössze 5 *enném* válasz érkezett (85 *ennék*). Hasonlóan 3 *innám* alakot kaptunk tárgyatlan használatban (87 *innék*). Ugyanígy arányokat figyelhetünk meg az *egvem*, *igyam*, *aludjam* felszólító módú alakokban. A *lakik* ige egyes 1. személyű felszólító módjában valamivel gyakoribb az -m ikes személyrag, mint a többi vizsgált lexéma toldalékos alakjaiban (17: 67). Kijelentő mód egyes szám 1. személyében is igaz az alanyi és tárgyas elkülönülés [(pl. *iszom* (T) valamennyi adat *iszom* (vö. Nyelvatl. 796.)] Ugyanakkor az alanyi ragozás az előbbieknél változatosabb képet mutat. Az atlasz valamennyi kutatóponton iktelen *iszok* (795.) alakot rögzített, ezzel szemben jelenlegi adataink az ikes és iktelen személyragok egymás mellett éléséről tanúskodnak. Az *eszem* és az *iszom* esetében ugyan az iktelen változat van túlsúlyban (52: 37, ill. 56: 29), de az *alszom* (Nyelvatl. 789. valamennyi adat *alszok*) és a *lakom* igealakokban a kérdőíves felmérés alapján (s ezt ismét hangsúlyoznunk kell) jobban megőrződött az ikes személyrag (57: 27, ill. 71: 15). Azt mondtuk, hogy megőrződött, de számolnunk kell azzal, hogy az ikes igeik "feltámasztására" tett kísérletek, az iskola hatása, s ennek következtében az adatközlők többségének nyelvfelfogása, a jelentő mód egyes szám 1. személyű alakok ikes ragozásának normaként élése nem csak erősíti hanem megpróbálja visszaállítani a -m sze-

mélyrag pzícióját, legalábbis bizonyos szituációkban (KOVALOVSKY 1977: 82 — 83, SZILVÁS IZABELLA 1978: 77). Elsősorban egyes szám első személyben vált az ikes igék ragozása "sok ember szemében műveltségi fokmérővé" (KOVALOVSKY 1977: 82). "Az ikes ragozás kijelentő mód egyes szám első személye szociolingvisztikailag jól diszkriminál" (HORVÁTH VERA - REMÉNYI ANDREA ÁGNES 1990: 13), az ikes ragozású alakok aránya a mi felmérésünk eredményeként is a magasabb iskolai végzettségűek körében a legnagyobb.

Az egyes szám 3. személyű alakok szintén az ikes ragozás erős megromlásáról tanúskodnak. Felszólító módban az -n ragos formák, feltételes módban a 0 morfémák használata az iktelen ragozás kiterjedését mutatja (vö. még pl. VÁMSZER MÁRTA 1972: 97). Már a SzamSz.-ban is az iktelen formákat találjuk: *egyen*, *enne* I, 245; *igyon*, *inna* I, 420; s a nyelvatlasz gyűjtői is iktelen alakokat jegyeztek le: *inna* 800; *enne* 105. valamennyi kutatópontot: az *alszik* ige felszólító módját Oroson, Ófehértón, Nyírtéten *aluggyiék* formában használták, a többi községben már iktelen (Nyelvatl. 793). Jelenlegi gyűjtésünk azt mutatja, hogy feltételes módban ebben a személyben egyetlen ikes alakot sem használtak (*enne*, *inna*, *lakna* minden adat). Felszólító módban mind a négy vizsgált lexémában találtunk ikes változatot, igaz nem jelentős mennyiségben: *egyék* (5), *igyék* (6), *aludjék* (6), *lajjék* (4). (Vö. Nyelvművelő kézikönyv (1012) : "A felszólító módban jobban tartja még magát az ikes jelleg, mint a feltételesben.") Itt is érdekes a nyelvföldrajzi megoszlás. Szinte valamennyi ikes formát nyírtéti és orosi adatközlők adták. Szociolingvisztikai szempontból talán az mutatkozik érdekesnek, hogy többségükben középkorúak. A felszólító módban található ikes személyrag megerősítését növelheti az is, hogy nyelvterületünkön a korábbi szakirodalom alapján a 3. személyben az ikes ragozás vált általánossá, az iktelen igék is az ikes paradigmához alkalmazkodnak. (Vö: PORZSOLT ISTVÁN 1936: 6; TEMESI MIHÁLY 1969: 17; KÁLMÁN BÉLA 1971: 54.) Pl. Üjjék le! Jöjjék már! Ezt a jelenséget most nem vizsgáltuk, a későbbiekben érdemes lenne a változás irányát, ill. a jelenség esetleges izoglosszáját megállapítani.

Az ikes és iktelen igék ragozásának kölcsönhatását bizonyítja az is, hogy ragokat vehetnek fel analógiás úton az iktelen igék is. Közismert köznyelvi példánk az -s, -sz, -z, -dz végű iktelen igék kijelentő módjára áttérjed 2. személyű ikes -l személyrag, mivel a szabályszerű -sz torlasztaná a sziszegő hangokat (NyKk. I. 1012). Az eredetileg ikes paradigmába tartozó 2. személyű -l rag a nyelvjárásokban s a kevésbé művelt köznyelvben analógiás úton továbbterjedt, s benyomult a nem sziszegő hangokra végződő igék 2. személyű -sz ragja helyére ingadozást, változást okozva a ragozásban: *adol* ~ *acc*, *látol* ~ *lacc* stb. A nyelvtörténeti szakirodalom tanúsága szerint ez a jelenség több évszázada él a magyar nyelvterület több pontján (vö. BÁRCZI - BENKŐ - BERRÁR 1967: 418, HORGER 1931: 147). A különböző nyelvtanok, illetőleg nyelvészek

az elmúlt évszázadok során hol tudomásul vették a két ragozás kölcsönhatását, hol pedig egyik vagy másik irányba próbálták meg befolyásolni a nyelvhasználatot. Csak egy-két példát említünk ennek illusztrálására. A Debreceni Grammatica (1975) pl. egyenrangú formákként kezeli nemcsak az *olvassz* és *olvasol* második személyeket de a *látol*, *hívol*, *ölöl* stb. alakokat is a *látsz*, *hívsz*, *ölsz* mellett (BÁRCZI 1975: 276). Ezzel szemben a reformkorban mereven ragaszkodtak a szabványos ikes és iktelen ragozáshoz, még az *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű igék jelentő módjában sem lehetett használni az *-l* ragot, melynek ekkor már múltja volt, -sőt többen ezt tartják az eredeti 2. személyű igei személyragnak - (1. pl. SIMONYI 1895: 595), hanem követelték a szabályos iktelen *-sz* ragot (vö. BÁRCZI 1975: 276). Később az irodalmi nyelvi norma szempontjából az ikes *-l* rag az iktelen ragozásban a nyelvjárásias minősítést kapta. Ezt igazolja, hogy a század első évtizedeiben megjelenő nyelvjárásleírások az ingadozó használatot bizonyítandó közlik az *adol* ~ *adsz*, *mondol* ~ *mondassz* stb. alakpárokat (vö. TÖRÖS 1910: 22; SZABÓ 1912: 19; CSÜRY SzamSz.). Az *adol*, *kapol*, *mondol* alakok elterjedését a nyelvjárási szakirodalom a Dunántúlra és az Alföldre teszi (1. HORGER 1931: 147; KÁLMÁN 1975: 54; IMRE 1971: 322), s többen felhívják a figyelmet az ingadozó használatra is. A különféle időpontokból rendelkezésre álló szinkrón adatok összevetéséből nem tudjuk megállapítani a használatban bekövetkezett változás mértékét és esetleg irányát, mert a század első feléből származó *adol* ~ *adsz* féle ragos szóalakpárok nincsenek minősítve a szinkroniában betöltött szociális érvényük szerint. A nyelvatlasz nem nyújt támpontot ehhez, mert mindössze a *mondasz* és *mész* alakok variánsait vizsgálja (1. KISS JENŐ bevezető előadását). Ennek következtében az *-sz*, *-l* ragos alakpárok használatát inkább csak szociolingvisztikai aspektusból minősítjük. A szinkrón szempontok egyalakú, történeti szempontból több alakú változó tőhangzójú tőtípusba tartozó igék alanyi iktelen paradigmasorában jelentkező egyes szám 2. személyű *-sz* ~ *-l* rag változatok mai használatát igazolja felmérésünk is, de az egyik vagy másik ragmorféma nagyobb megterheltsége életkori / foglalkozási vagy iskolai végzettség szerinti csoporthoz köthető. A dialektális *-l* ragos variánsok használati gyakorisága az életkor növekedésével egyenes, az iskolai végzettséggel fordított arányban áll.

A nyelvjárási alaprégteg hordozóinak - az idős paraszti foglalkozású adatközlők - (vö. KISS MNy. 1989: 449.) anyagában az *-l*-es paradigmata tagok vannak túlsúlyban: *adol*, *kapol*, *mondol*, *vetel*. A tőlük származó 206 adatból 127 tartalmaz *l*-ragmorfémát. A fiatalabb és középkorú adatközlők viszont a köznyelvi normának megfelelően ragozzák az általunk vizsgált igéket, azaz az *-sz* ragos igealakok megterheltsége anyagukban lényegesen nagyobb, mint az *l*-személyragosoké: *adsz*, *kapsz*, *mondassz* ~ (*adol*, *kapol*, *mondol*). Az idősebb középkorúak 111 adatából 73, a fiatalabbak 107 adatából 79, s az iskolásko-

ruák 124 adatából 92 az *-sz* személyragos szóalakok száma. E számokból arra következtethetünk, hogy az alanyi iktelen ragozásban jelentkező 2. személyű *-l* igei személyrag *-d*, *-t*, *-nd*, *-p* stb. végű igehez való kapcsolódása napjainkban is nyelvjárási minősíthető (vö. NyKk. I. 1012.; KOVALOVSKY 1977: 83). Ezt támasztja alá az a megfigyelésünk is, hogy az érettségizettek nagyobb részét, a diplomások pedig szinte kizárólag csak a köznyelvi normának megfelelően használják a 2. személyű alanyi személyragokat: *adsz*, *mondasz*, *tudsz* stb. (vö. P. LAKATOS 1990: 36). A diplomásokra jellemző általában az, hogy közlik a vizsgált nyelvi jelenséggel kapcsolatos értéktételeiket, ezért az általuk esetleg második változatként megadott szóalakváltozat a közösség nyelvhasználatára vonatkozik (vö. SVEJČER 1975: 69 — 70).

Felmérésünk eredménye azt is igazolja, hogy az adatok értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni a vizsgált alaplexéma szemantikai alkatát sem. Az általunk kikérdezett lexémák mindegyike az alapszókinszbe tartozó, gyakran használt, a mindennapi tevékenységhez kapcsolódó ige. Mindegyikükre jellemző a 2. személyű *-sz* ~ *-l* ragok ingadozó használata, de nem azonos az *-l* személyragos variánsaik megterheltsége a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 2. személyében. Nem lehet véletlen az, hogy éppen a hagyományos paraszti gazdálkodás szókinszbe tartozó *vet* alaplexéma *-l* ragos változatai állnak megterheltség szempontjából az első helyen. A nyelvjárási alaprétég hordozóinak adatai között csak kivételesen bukkan fel egy-egy *-sz* ragos igealak (*vetesz*) (28 *-l* : 2 *-sz*). Ez az egyetlen olyan 2. személyű igealak, melyben az *-l* ragos megoldások száma minden korosztálynál felülmúlja az *-sz* ragosokét. A példamondat szinte előhívja a nyelvjárási ragozást: "Gazdák beszélgetnek egymással. Tavasszal a földbe te milyen magot. .... (vetel)". Vizsgáljuk azt is, hogy a nyelvjárás fölhasználja-e a két eltérő hangzású, de azonos funkciójú ragmorfémát ellentétezésre. A *fog* ige és a *fog* segédige adatainak összevetéséből az derül ki, hogy az *-sz*, illetőleg *-l* ragokhoz nem köthető az ige segédige oppozíció. Említettük már, hogy egyedül a *mondassz* igealak szerepel "A magyar nyelvjárások atlasz"-ának térképlapjain, ezért ebben az egy esetben lehetőségünk van a változások irányának megállapítására is. Az atlasz a szabolcsi kutatópontokon (Oros, Nyírtét, Ófehértó, Nyírlövő) csak *-l* ragos alakos alakokat rögzített: *mondol*. A kutatópontok nyelvjárási alaprétégeiben ma is ez a ragos igealak az általános, de a középkori és fiatalabb adatközlők adatai már az ingadozó használatot mutatják: *mondassz* ~ *mondol*. A többi kutatópontra régebben is és ma is az ingadozó használat a jellemző a fentebb már elített szociolingvisztikai megoszlásban. (Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a SzamSz. csak a *mondassz* igealakot adja meg, de mások a század elején közlik a *mondol* alakot is Szatmárból, ezért feltételezhetjük, hogy a lexéma *-l* ragos alakja nem CSÜRY gyűjtése után terjedt el) (vö. pl. SZABÓ 1912: 19).

Adataink arra engednek következtetni, hogy az utóbbi két-három évtizedben jelent meg területünkön a 2. személyű -sz személyrag előtt a tőalakingadozás, azaz az igényesebb nyelvhasználatban az -sz igei személyrag a teljes tőhöz, a kevésbé igényes nyelvhasználatban pedig a csonka tőhöz járul, s a tő végső explozivájával affrikatává olvad össze: *monc* (vö. IMRE 1971: 308). A három variáns (*mondasz* ~ *mondol* ~ *monc*) közül az áll legmesszebb a köznyelvi normától, bizonyos nyelvtanok népnyelvinek minősítik, vagy éppen a kevésbé művelt köznyelv jellemzőjének tartják (vö. SIMONYI 1895: 227; NyKk. II. 1052). Ez a jelenség azonban semmiképpen sem e nyelvjárásterület sajátja (vö. CSÜRY 1936: 117; SZABÓ 1912 : 19; TÖRÖS 1910: 22; NyAtl. 852; IMRE 1971: 308).

Véleményünk szerint e változat neologizmus, ezt látszik igazolni az is, hogy főként a fiatalabb korosztályok adatai között bukkan fel, s a három variáns közül ennek a legkisebb a megterheltsége. A kétféle ragozásban mutatkozó analógiás hatás vizsgálata nem lenne teljes, ha nem hasonlítanánk össze az ikes és iktelen igék kijelentő mód jelen idejének egyes szám 2. személyű -l, illetőleg -sz személyragos alakjainak megterheltségét. Az ikes igék közül a *lakik* alkalmas arra, hogy a 2. személyű paradigmatis alakjait összevegyük az iktelen igék 2. személyű alanyi ragozású paradigmatisaival. Felmérésünk adatai szerint az ikes és iktelen igék 2. személyű paradigmatis alakjaiban egyaránt egymás mellett élnek az ikes és iktelen személyragok: *laksz* ~ *lakol*, *adsz* ~ *adol* stb. A két igitípus ikes, illetőleg iktelen ragozásának szociolingvisztikai jellemzői is azonosak, vagyis az idősebb paraszti foglalkozású adatközlők inkább az -l ragos igealakokat használják, a fiatalabbak adatai között pedig az -sz ragos alakváltozatok vannak túlsúlyban. A *lakik* igét a diplomások ugyanúgy iktelenül ragozzák, mint az *ad* vagy *mond* igét: *laksz*, s az érettségizettek adatai között jelentkező hat -l ragos alak is inkább az iktelen ragozásban jelentkező -l rag analógiás hatását tükrözi, s nem a köznyelvi tudatosságot.

Előadásunk utolsó részében röviden vázoljuk a több alakú igeformák kijelentő módú, alanyi ragozású egyes szám 2. és 3. személyű igealakjaira, továbbá a *kell* személytelen ige feltételes módú alakjaira vonatkozó tapasztalatainkat. Az e csoportba tartozó igék (*megy*, *lesz*, *vesz*, *visz*) ragos alakjainak használatára a nyelvjárási variánsok erős visszaszorulása jellemző. A *megy* igeről például tudjuk azt, hogy régebben az egyes szám második személyű ragos alakjaiban az -*n-es* tőalternáns szinte egyeduralkodó (vö. CSÜRY 114., NyAtl. 770.), az atlasz mindössze két kutatóponton (Oros, Nyírlövő) tünteti fel a *méisz* variánst ritkán használatosnak minősítve. Felmérésünk szerint minden kutatóponton elterjedt, s a nyelvjárási alaprétégbe is behatolt a köznyelvi -*é-s* tőváltozat, illetve a szintén köznyelvi 0 morféma -*gy-s* tő. A nyelvjárási alaprétég hordozóinak 32 adatából 18 a *mé-sz*, s csak 14 a *men-sz*,

a középkoriak és a fiatalok adatai pedig az *-n-es* tövvariánsok még nagyobb méretű visszaszorulásáról tanuskodnak, 65 adatból csupán 14 az *-n-s* változatú fő, s ez is csak az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél fordul elő (vö. P. LAKATOS 1990: 36; T. KÁROLYI 1986: 280).

Noha régebben az *-sz-szel bővülő -v-tövű igék* (pl. *tesz, vesz, lesz, visz*), továbbá a *megy* a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyű anyagi paradigmáiban a köznyelvi normától eltérően *-n* személyragot kaptak (vö. CSÜRY 1936: 116; 387 — 464; BENKŐ 1957: 104; KÁLMÁN 1974: 54; IMRE 1971: 322), gyűjtött anyagunk ezt nem támasztja alá. Az általunk kikérdezett lexémák közül egyedül a *megy* az, amelynek minden kutatópontról fölbukkan egy-két 3. személyű *-n* ragos alakja: *megyen*. Ellenben az *-sz-szel bővülő -v-tövű igék* szótári alakja a köznyelvi normának megfelelően 0 morfémás. Az északkeleti nyelvterületen végzett más jellegű vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a folyamatos spontán beszédben jobban tartja még a ragos igealak: *megyen, veszen ~ megy, vesz* (vö. T. KÁROLYI 1986: 282; 1991: 27).

Kérdőíves módszer "csődje" mutatkozott meg a *kell* ige köznyelvitől eltérő paradigmatisz alakjainak vizsgálatában. Ismeretes, hogy a személytelen ige a nyelvjárásokban a több alakú *-l* tövű igék csoportjába tartozik (vö. IMRE 1971: 219), mert a feltételes mód jele előtt *-é-s* főalternáns jelentkezik: *ké-ne*. A nyelvjárásra vonatkozó orvanyagunk, s régebbi vizsgálataink szerint ma is ez a nyelvjárási normának megfelelő variáns, de az általunk kérdőívvel gyűjtött 72 adatból mindössze 4 a nyelvjárásias *ké-ne*.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy területünkön a magyar nyelvterület más részeihez hasonlóan erős köznyelvi hatás mutatható ki, de az eredeti nyelvjárásias igealakok is élnek még legalább a nyelvjárási alaprétégben. Már a gyűjtés, de még inkább a feldolgozás időszakában nyilvánvalóvá vált az, hogy az igeragozási rendszernek melyek azok a tagjai, amelyeket mindenképpen szükséges egy újabb, a jelenség használati körét, s a nyelvhasználatban betöltött presztizsét feltáró kérdőívvel megvizsgálni. Ezek a már említetteken kívül a suksükölés és szukszükölés, nákozás, az igtelen igék igtés ragozása a felszólító módban.

Felhasznált irodalom

BENCÉDI JÓZSEF - FÁBIÁN PÁL - VELCSOV MÁRTONNÉ: *Mai magyar nyelv*. Budapest, 1972. Tankönyvkiadó.

BÁRCZI GÉZA - BENKŐ LORÁND - BERRÁR JOLÁN (1967). *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BÁRCZI GÉZA (1975). *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat.
- CSÜRY BÁLINT (1935-6.) . *Szamosháti Szótár. I — II*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- HORGER ANTAL (1934). *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- HORVÁTH VERA - REMÉNYI ANDREA (1990). Az ikes ragozásról. In: *Élő nyelvi tanulmányok*. Szerk.: Balogh Lajos és Kontra Miklós. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- IMRE SAMU (1971). *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- JAKAB LÁSZLÓ (1971). Az ikes igék ragozása a mai magyar nyelvben. Nyk. VC. 270 — 81
- KÁLMÁN BÉLA (1975). *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ (1981). *Nyelvjárási tanulmányok*. MNyTK. 159. sz. Bp., Magyar nyelvtudományi Társaság.
- KISS JENŐ (1988). Mai nyelvjárásaink és változataik. MNy. LXXXIV. 443 — 52.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1977). *Nyelvfejlődés - nyelvhelyesség*. Bp., Akadémia Kiadó.
- LUKA JENŐ (1926). Adatok Nyíregyháza nyelvjárásához. Nyk. LV. 50 — 4., 84 — 6., 111 — 5. I — II. Főszerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp., 1980 — 5. Akadémia Kiadó. Nyelvművelő kézikönyv
- P. LAKATOS ILONA (1988). Alaktani nyelvjárási jelenségek a nyíregyházi beszélt nyelvből. In: *Nyelvészeti közlemények*. Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis. Tomus 12/c. 33 - 9.
- P. LAKATOS ILONA - TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT (1992). A családi helyhatározóragok szociolingvisztikai vizsgálata Szabolcs- Szatmár- Bereg megyében. *Magyar nyelvjárások XXX*. Debrecen. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tamszékének könyve 57 — 68.
- PENAVIN OLGA (1986). *Nyelvjárás és köznyelv*. (Nyelvművelő füzetek) Újvidék, Forum kiadó.

- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1988). A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk.: Kiss Jenő és Grétsy László. Bp., Akadémia kiadó. 108 — 19.
- SIMONYI ZSIGMOND (1895). *Tüzetes Magyar Nyelvtan*. Bp., MTA.
- SZABÓ GÉZA (1982). *Magyar nyelvjárások*. Bp., Tankönyvkiadó.
- SVEJČER, A. D. (1975). A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése. In: *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Szerk.: Papp Mária és Szépe György. Bp., Gondolat Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN (1912). *Koltó Szatmár vármegyei falu nyelvjárása*. Nagybánya, Nánásy.
- SZILVÁSI IZABELLA (1978). Az ikes igék ragozása a zalaegerszegi regionális köznyelvben. *ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok* 26. Bp., ELTE.
- T. KÁROLYI MARGIT (1986). Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10 — 14 évesek nyelvhasználatában. In: *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában*. Bp., OPI. 275 — 85.
- TUKACS NÉ KÁROLYI MARGIT (1991). *Alaktani nyelvjárási jelenségek vizsgálata a hajdúhadházi élőbeszédben*. 31 l. Kézirat. Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből. Szerk.: Imre Samu. NytudÉrt. 100. sz. Bp., Akadémia kiadó.
- TÖRÖS BÉLA (1910). *A beregszászi nyelvjárás*. Bp., Athénæum.
- VÁMSZER MÁRTA (1972). *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Bp., Kriterion.

Lanstyák István

A magyar-szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról

1. Bevezető

Előadásom anyaga azokra a kérdőíves kétnyelvűségi vizsgálatokra épül, amelyeket a somorjai magyar és szlovák gimnáziumban, a csornai gimnáziumban és szakközépiskolában, a királyhelmeci gimnázium magyar és szlovák osztályaiban, valamint a tokaji gimnáziumban és óvónőképzőben¹ végeztünk *Szabómihály Gizellával*.²

Kutatásunk fő célja a kétnyelvű magyar és szlovák nyelvvaltozatok jobb megismerése. Fontosnak tartjuk, hogy a kétnyelvű diákoknak mindkét nyelvvel foglalkozzunk, mert mi sem érthetünk egyet azzal a gyakorlattal, amely a kétnyelvűek nyelvhasználatának vizsgálata során csak az első nyelvi jelenségekre van tekintettel (vö. KONTRA 1982:523; 1990:126-7). Előadásom mintegy ikerpárja *Zuzana Drábeková* (l. e kötetben) dolgozatának, aki nagyrészt azonos anyagon vizsgálta ugyanazoknak a diákoknak a szlovák szókincsét.

A fent említett kutatások során használt kérdőív nagyon sokrétű volt, s viszonylag nagyszámú jelenség vizsgálatára szolgált. Ez alkalommal - *Zuzana Drábeková*-hoz hasonlóan – én is csupán egyetlen feladat (rész) eredményeiből ismertetek néhányat, a *képmegnevező tesztéből*. Előadásom a királyhelmeci-tokaji vizsgálatra épül, de több helyen utalok a somorjai-csornai kutatás eredményeire is.

A képmegnevező teszt magyar részében Királyhelmecen és Tokajban változatokként 12-12 közhasználatú tárgyat, eszközt kellett lehetőleg egy-egy szóval megnevezni. A magyar kérdőívnek valamennyi képét a szlovák kérdőív is tartalmazta. A kapott adatokat több szempontból is feldolgoztuk.

Vizsgáltuk mindenekelőtt a *megnevezések pontosságát*, vagyis azt, hogy az egyes almintákban milyen arányban fordultak elő *pontos megnevezések*, *hasonló tárgy nevével való helyettesítések*, *fajfogalommal való megjelölések*, illetve *hibásnak tekinthető megnevezések*. A hasonló tárgy nevével való helyettesítés során az esetek egy részében *téves megnevezésről* is beszélhetünk, olyankor, amikor a diákok egy létező szóval jelölték ugyan meg az adott tárgyat, ám ez a szó nemigen tekinthető "hasonló tárgy" nevének.³

Meg kell jegyezni, hogy *Drábeková* a szlovák nyelvű anyag feldolgozása során mindkét csoportot, tehát a *hasonló tárgy nevével való helyettesítést és a jelentéstani tévesztést* is "tévesztések" címszó alatt tárgyalja, ám szintén kü-

lön-külön alcsoportként. Én a hasonló tárgy nevével való megjelölést főként azért nem tekintem szoros értelemben vett tévesztésnek, mert ez a jelenség az egynyelvűekre is jellemző, s alighanem a mindennapi élet megszokott pontyoltságaihoz tartozik, amely ráadásul a konkrét élethelyzetekben alighanem ritkán minősül *hibának*. Ezenkívül ha a hasonló tárgy nevének használatát tévesztésnek tekintenénk, éppúgy tévesztésként kellene kezelni a *fajfogalommal való megnevezést* is, amely szintén szokásos eljárás az egynyelvűek körében is, s még kevésbé érződik a beszélők által az adott helyzetben hibának.⁴

Az adott értelemben vett tévesztéstől meg kell különböztetni azt az esetet, amikor az adatközlő nem ismerte föl a képet, és pl. a jelzőlámpát polcnak nevezte: ezeket az adatokat x-szel kódoltuk, és feldolgozáskor egyáltalán nem vettük figyelembe. Gondot okozott továbbá, hogy bizonyos témakörökben nehéz volt eldönteni, hogy a megnevezés helyes vagy helytelen volta mennyiben kompetencia kérdése, és mennyiben a világ ismeretének kisebb vagy nagyobb mértékét tükrözi. Ez főképpen a növénymegnevezéseknél mutatkozott meg, ahol pl. az *árvácska* föl nem ismerése esetleg nem nyelvi deficit, hanem biológiai ismeretek hiánya, illetve rossz megfigyelőképesség következménye. Mivel azonban minden almintá diákjai között elvben egyformán fordulhattak elő ilyen szempontból gyöngébb diákok, nem valószínű, hogy ezeknek ilyen vagy olyan megítélése nehezítené az egyes alminták összehasonlíthatóságát.

Mivel a megnevezések pontosságát teljesítménymérő feladatnak (is) tekintettük, azaz az egyes alminták közötti különbségek egy *részében* az eltérő szintű nyelvi kompetencia megnyilvánulását láttuk, azt is megvizsgáltuk, *hány kép maradt megnevezetlenül*.⁵

Továbbá megvizsgáltuk a *két nyelv kölcsönhatásának eredményeit* a nyelvnek minden releváns síkjában: a *hangtanin*, *lexikain*, *alaktanin* és *jelentés-tanin*, sőt tulajdonképpen még a *mondattanin* (egyes és többes szám használata) is.

2. Az adatközlők jellemzése

1. A kérdőívet a *tokaji gimnáziumnak* 380 diákja, a gimnáziummal egy épületben és egy igazgatás alatt álló óvónőképzőnek pedig 40 diákja töltötte ki: ezek alkották az első almintát, az ún. *Mo csoportot* (magyarországi egynyelvűek).

2. A *királyhelmeci gimnázium* magyar és szlovák osztályaiban kitöltött 351 kérdőív közül összesen 339-et dolgoztunk föl. A maradék 22 azért maradt ki, hogy homogénebbé tegyük az egyes almintákat (ezek kitöltőinek ugyanis egyik szülője más, mint magyar vagy szlovák anyanyelvű). Ezeket négy almintára bontottuk:

2.1. Az ún. M csoportot alkotják a magyar tannyelvű osztályok diákjai, összesen 191 fő.

2.2. A *szlovák tannyelvű* osztályok diákjait három almintához soroltuk.

2.2.1. Az ún. *MM csoportba* tartoznak a szlovák tannyelvű osztályoknak azok a diákjai, szám szerint 87-en, akiknek saját bevallásuk szerint *mindkét szülője magyar anyanyelvű*. E diákok közül három szlovák anyanyelvűnek vallja magát, de a besoroláskor nem ezt, hanem a szülők anyanyelvét vettük figyelembe. (Nemzetiségüket tekintve ezeknek kerek egyötöde vallja magát szlovák nemzetiségűnek, azaz 17 diák a 87-ből).

2.2.2. Az *MS csoportot* az a 46 diák alkotja, akiknek a kérdőívben föltüntetett adatok szerint *egyik szülője magyar, másik szlovák anyanyelvű*.⁶ Ezek közül 21 magyar anyanyelvűnek vallja magát (45%). 24 szlovák anyanyelvűnek (52%), egy diák pedig (2,2%) mindkét nyelvet anyanyelvének érzi. Nemzetiségre nézve 8 diák vallja magát magyarnak (17,8%), a többiek szlováknak.

2.2.3. Az *SS csoport* abból a 15 diákból áll, akik a kérdőívben mindkét szülőjüket szlovák anyanyelvűnek tüntették föl. Ezek közül egy sem tartja magát magyar anyanyelvűnek, viszont meglepő módon kettő magyar nemzetiségűnek. Ezt első látásra egyszerű tévesztésnek tekinthetnénk, viszont más adatok is vannak, amelyek kérdésessé teszik a szülők anyanyelvi bevallásának pontosságát.⁷

Ami az adatközlők *nyelvi dominanciáját* illeti, az *M csoportnak* 179 diákja tud saját megítélése szerint jobban magyarul, mint szlovákul (95,2%), 8 diák beszéli a két nyelvet nagyjából egyformán (4,3%), egy pedig szlovákul beszél jobban (0,5%). – Az *MM csoport* 87 diákja közül 41 beszél magyarul jobban (47,1%), 40 pedig nagyjából egyformán (46,0%). Csupán 6 diák állítja magáról, hogy szlovákul jobban beszél (6,9%), pedig e csoport diákjai már legalább 9 éve járnak szlovák tannyelvű iskolába, s járt előtte 57,7%-uk (49/85) szlovák, 32,6%-uk (28/85) kétnyelvű óvodába, s csak 9,4%-uk magyarba (8/85). – A "nagyjából egyformán" az ő esetükben nem föltétlenül jelenti azt, hogy egyformán magas szinten, hanem vagy azt, hogy a két nyelv között bizonyos témákról az egyik, más témákról a másik nyelven tudnak jobban beszélni, vagy pedig azt, hogy mindkét nyelvet "egyformán rosszul" beszélnek, tehát az ún. *kétszeres félnyelvűség* jelenségével állunk szemben (vö. SKUTNABB-KANGAS 1977; GÖNCZ 1985:130; a fogalom történetére és a vele kapcsolatos problémákra l. ROMAINE 1989:6; 108; 232-44 stb.). – A képmegnevező teszt alapján állíthatjuk (s ezt támasztja alá a somorjai-csornai vizsgálat is), hogy e föltevésnek van alapja, mivel e diákok *magyar nyelvi teljesítménye elmarad a szlovákiai magyar iskolásokétól, ugyanakkor szlovák nyelvi teljesítményük sem éri el a szlovák anyanyelvű diákokét*. – Az *MS csoport* 46 diákja közül 6 állítja magáról, hogy magyarul jobban tud (13,0%), annak ellenére, hogy

egyik szülője saját bevallása szerint szlovák anyanyelvű, s szlovák tannyelvű iskolába jár. 24 diák (52,2%) a két nyelvet nagyjából egyformán beszéli, 16 diák pedig (34, 8%) szlovákul beszél jobban. – Az *SS csoportban* senki sem beszél jobban magyarul, mint szlovákul. Nagyjából egyformán beszéli a két nyelvet 5 diák a 15-ből (33,3%), 10 pedig jobban beszél szlovákul (66,7%).

A nyelvi dominancia természetesen nem jelenti azt, hogy a domináns nyelvet a diákok úgy beszélnék, mint az illető nyelvek egynyelvű beszélői; az eltéréseket még a laikus beszélők is nagyon sok esetben fölismerik. Ezt jól mutatják azok a válaszok, amelyeket arra a kérdésre adtak, észreveszik-e a magyarországiak a magyar beszédükön, hogy nem magyarországiak, illetve a szlovákok a szlovák beszédükön, hogy nem szlovákok (a szlovák esetében: hogy magyarul laknak). – Azt, hogy a magyar nyelvhasználatukról a magyarországiak nem veszik észre, hogy ők nem Magyarországon élnek, a diákoknak csak kisebbik része állította mindegyik almintában: az *M csoportban* 31,7%-uk (57/180), az *MM csoportban* 27,1%-uk (23/85), az *MS csoportban* 15,6%-uk (7/45), az *SS csoportban* pedig 33,3%-uk (5/15). – Ami a szlovák nyelvet illeti, itt az *M csoportban* csak 3 diák írta, hogy a szlovákok nem veszik észre, hogy nem szlovák (1,6%); az *MM csoportban* 23 (a 86 válaszoló 27,4%-a), az *MS csoportban* 14-en (31,1%), az *SS csoportban* pedig 10-en (66,7%). – Az adatokból nyilvánvaló, hogy a diákok túlnyomó többségének mindkét nyelvbeli megnyilatkozásaiból felismerhető, hogy kétnyelvű nyelvvaltozatot beszél, amely nem azonos az egynyelvűek által beszélt magyar, illetve szlovák nyelvvel (vö. GYÖRI-NAGY 1991:7).

Hogy a nyelvi dominancia "önbevallásos" megítélése mennyire fedi a valóságot, erre irányuló kutatások nélkül nem lehet megítélni. Valószínűnek tűnik, hogy azoknál a diákoknál, akik saját bevallásuk szerint mindkét nyelvet egyformán beszélik, egyfajta "felszíni folyékonyság" (SKUTNABB-KANGAS 1988:77) valóban megvan mindkét nyelvben, s ezzel ők a mindennapi élet legtöbb beszédhelyzetében lényegében be is érhetik. Más kérdés, hogy ez a felszíni folyékonyság nemigen épül mély, rögzült nyelvrendszerbeli ismeretekre sem a magyarban, sem a szlovákban, ez pedig hatással lehet nemcsak a további nyelvek elsajátításának sikerére, hanem általában az ismeretszerzés minden verbális fajtájának eredményességére is. Erre utalnak eddigi vizsgálódásaink, biztosan azonban egyelőre semmit sem állíthatunk.

3. A képmegnevezések

Tesztünkben a magyar, illetve szlovák iskolába járó magyar anyanyelvű diákok nyelvi tudásának különbségeire több képmegnevezési sajátosságból is tudunk következtetni.

3.1. A megnevezetlen képek aránya

Az egyik az, hogy a diákok hány képet hagytak *megnevezetlenül*. – A magyarországi kontrollcsoport diákjai (Mo) a képek 5,5%-át nem tudták egyáltalán megnevezni (275 megnevezetlen kép az 5040-ből)⁸. A királyhelmeci gimnázium magyar osztályaiba járó magyar anyanyelvű diákjai a képeknek 7,1%-át nem nevezték meg (163/2292). *Az MM csoport diákjai viszont, akik ugyanúgy magyar anyanyelvűek, mint az előző csoportok diákjai, csak éppen szlovák nyelven végzik tanulmányaikat, a képeknek 13,3%-át nem tudták megnevezni (139-et az 1044-ből).* (A "vegyes anyanyelvű"-eknél az arány 18,1%, a szlovák anyanyelvűeknél pedig kerek 30%). – A fentiek alapján tehát a képmegnevezésben a *szlovák iskolába járó magyar anyanyelvű diákok mintegy kétszer bizonyultak rosszabbnak a magyar iskolába járó társaiknál.*⁹ (Természetesen ez az arány csak a kiválasztott képekre és a konkrét teszthelyzetre érvényes, és nem vonható le belőle semmiféle következtetés sem szókincsük egészére, sem általános nyelvtudásukra nézve.)

Ami a szlovák nyelvű tesztekkel illeti, itt kontrollcsoportként a szlovák anyanyelvű diákokat kezelhetjük, akik a képeknek 4,5%-át (25 képet a 552-ből) nem tudták megnevezni.¹⁰ – Hasonló teljesítményt nyújtottak a "vegyes anyanyelvű" diákok is, akiknél a képek 4,9%-a (72 az 1464-ből) maradt megválaszolatlan. – Ezzel szemben viszont a magyar anyanyelvű, de szlovák iskolába járó diákok a képeknek kerek 13%-át nem nevezték meg (309-et a 2376-ból), tehát kb. háromszor bizonyultak rosszabbnak szlovák anyanyelvű diaktársaiknál. – Igaz, a magyar iskolába járó magyar diákoknál sokkal jobban teljesítettek (azok a képeknek 39,6%-át nem tudták megnevezni, 1747 képet a 4416-ból).¹¹ A magyar iskolások mégis előnyben vannak, mivel nekik egy viszonylag szilárd anyanyelvi tudásuk van, amelyre nemcsak általában az ismeretszerzést, hanem a nyelvi ismeretszerzést, így a további szlovák nyelvi ismereteiket is építhetik (vö. SKUTNABB-KANGAS 1977). – Ezzel szemben a szlovák iskolások mindkét nyelvben rosszabb teljesítményt nyújtottak a két kontrollcsoportnál. Amennyiben ez a nyelv más részrendszereiben is így van (márpedig mind a somorjai-csornai, mind a királyhelmeci-tokaji vizsgálat nyelvtani része is erre utal, amint erre Szabó Mihály Gizella előadásából is láthatunk adatokat), s másfajta beszédhelyzetben is megnyilvánul, azt lehet mondani, hogy e diákoknak egyik nyelvben sincs olyan szilárd alapjuk, amelyre a nyelvi és nem nyelvi ismeretszerzésüket építhetnék.

3.2. A pontatlan megnevezések aránya

A gyöngébb teljesítmény nemcsak a képek megnevezni nem tudásában mutatkozott meg, hanem a *pontatlan vagy hibás megnevezések számában* is. –

Ami e csoport magyar nyelvi teljesítményét illeti, itt a pontos képmegnevezések aránya az MM csoport esetében 82,2% (745/906); érdekes, hogy ez az arány nemcsak az Mo csoporténál (87,5%; 4195/4793) és az Ms csoporténál (87,8%; 1944/2213) rosszabb, hanem még az SS csoporténál is (82,7%; 105/127), bár ez utóbbi adat a minta kicsisége miatt nem megbízható. (A vegyes anyanyelvűek a képek 79,93%-át nevezték meg pontosan: 358/448).

Ami a többé vagy kevésbé hasonló tárgy megnevezésével való helyettesítést illeti, itt az arányok a következők: Mo: 4,8% (228/4793), M: 5,6% (124/2213), MM: 7,6% (69/906), MS: 8,7% (39/448). SS: 7,9% (10/127). Az MM csoport itt is jelentősen elmarad a magyar iskolába járó M csoporttól. Ehhez még hozzávehetjük, hogy az MM csoport a képeknek 0,4%-át (4/906) nyelvileg hibásan nevezte meg, (pl. *kávécésze*, *motorkerékpár*); az Mo, az M és az SS csoportban nem fordult elő nyelvileg hibás megnevezés, az MM csoportban az arány ugyanilyen volt (2/448).

A hasonló tárgy nevével való helyettesítés mellett egy másik jellemző képmegnevezési eljárás a *fajfogalommal való helyettesítés*, pl. a *könyvesszokrénynnek szobabútorként vagy bútorként* való megnevezése. Ilyen eljárással nevezte meg az MM csoport a képek 8,8% át (80/906); ez az arány is magasabb az M csoporténál (ott 6,0%, 132/2213). Egyébként e tekintetben az Mo csoport is elmarad a M csoporttól (7,3%, 351/4793), a "vegyes" és szlovák anyanyelvűeknél az arány az MM csoporténál is magasabb (MS 9,6%, 43/448; SS 9,4%, 12/127).

A mindennapi életben jó szolgálatot tesz, ha a beszélő az eszébe nem jutó szót körül tudja írni. A *körülírással* vagy inkább *alkalmi megnevezésekkel* a tesztben is éltek a diákok, bár a feladat-meghatározásból és a beszédhelyzetből következően *elenyésző arányban*: Mo 0,4% (19/4793); M 0,6% (13/2213); MM 0,9 (8/906); MS 1,3% (6/448); SS 0% (0/127). Itt is azt látjuk, hogy az MM csoport diákjai jóval gyakrabban szorultak körülírásra, mint az M csoportéi.

A diákok magyar és szlovák teljesítménye között számszerű összehasonlítást egyelőre nem tudunk tenni, mivel a szlovák anyagból nem készült statisztika. Ezért az egyes alminták közötti *gyakorisági különbségeket* nem tudjuk bemutatni, csupán néhány *abszolút eltérésről* tudunk beszámolni, azaz példát hozni néhány olyan szóra, szóalakra, amely a szlovák anyanyelvű kontrollcsoport válaszaiban nem fordult elő. Példáinkat az MM csoport anyagából válogattuk; az M csoport tesztjeiben is ezek vagy ehhez hasonlóak fordultak elő, csak nyilván nagyobb arányban.

Ilyen pl. a *klokan* "kenguru" helyetti *skokan* (1/47), *hroch* "víziló" helyetti *slon* (1/40), *panvica* "palacsintasütő" helyetti *pekač* (2/28), *drez* "mosogató" helyetti *umyvárka* (6/33). Nézzünk meg még néhány hangtani példát is, bár ezek már a "hungarizmusok" címszó alá is sorolhatók, mivel összefüggnek az

adatközlők anyanyelvének hangtani sajátásaival. Ilyen a *vrchnák* helyetti *vrhnák* (1) a *fedő* megnevezéseként, *hrach* "borsó" helyetti *chrach* (3), a *hroch* "víziló" helyetti *hroh* (1) és *chroch* (4).

3.3. A nyelvi kölcsönhatás mértéke

További adat, amely az MM és az M csoport *magyar* nyelvi tudásának különbségeire utal, a képek megnevezésében előforduló *szlovakizmusok aránya*. Az M csoportban a képek 5,4%-át nevezték meg szlovákosan (116-ot a 2129-ből megnevezett képből), addig ez az aránya az MM csoportban 8,0% (72/903-ból). A *szlovák iskolások tehát másfélszer annyi szlovakizmust használtak, mint a magyar iskolások*. (A további alminták adatai: MS 8,5% (38/445), SS: 11% (14/126).¹² Természetesen ez az arány a szavak kiválasztásától is függ, s nem jelentheti azt, hogy az ő szókincsük általában ennyivel lenne szlovákosabb az M csoporténál.¹³

Ami a csoportok *szlovák* nyelvi teljesítményét illeti, itt statisztika híján szintén csak néhány példát hozhatunk, szintén az MM csoport tesztjéből, hogy érzékeltessük a standard szlováktól való eltéréseknek legalább a jellegét. *Hangalakkölcsönzés*: 6 diák az MM csoportból a citromot szlovákul a standard *citrón* helyett a következő szóalakok valamelyikével nevezte meg: *citron*, *citróm*, *citrom*. 3 diák a biciklit *bicikli*-nek nevezte szlovákul is *bicykel* helyett, 3 további a *csizma*-t *čizma*-nak vagy *čizmy*-nek a standard *čizmy* helyett, 2 diák a kengurut *kenguru*-nak, *kengura* vagy *klokan* helyett. *Tükörfordítások*: motorkerékpár: *motorbicykel* (1/50), teaőző: *čajovar*, *varič na čaj*, *konva na čaj*, *konvička na čaj* (5/32), könyvesszekrény *knižná skriňa*, *knihová polica* (2/47), konyhaszekrény *kuchynská skrina*, *kuchynská skrinka* (7/47). *Jelentéskölcsönzésre* példa egyebek közt a *polička na hry* (1/43).

3.4. A nyelvjárásiasságok mértéke

Mivel a gimnázium olyan műveltségi szintet jelent, amelyre jellemző a standard nyelvváltozat aktív ismerete is, a nyelvi tudás fokmérője lehet a képek megnevezésében előforduló *nyelvjárásiasságok* (valódi, alakí, jelentésbeli tájszavak, hangtani jelentések) előfordulása is.

Ezek aránya a *magyar nyelvi* tesztekben a következő volt: Mo 0,7% (33/4765), M 2,9% (62/2129), MM 6,5% (59/905), MS 7,0% (31/445), SS 6,3% (8/126). A *szlovák isko. is magyar anyanyelvűek tehát több mint kétszer több nyelvjárásossággal éltek a képek megnevezésében*. (Ezek között még kettőshangzó is előfordult – írásban – a *televíziou* alak).¹⁴ Természetesen az

arányok itt is a képkiválasztástól függenek.¹⁵ – Érdekes, hogy a *szlovák* nyelvi tesztekben is elsősorban az MM és az MS csoportra volt jellemző a nyelvjárásiasságok használata, pedig – az MM csoport esetében legalábbis – nem ezt vártuk, hiszen a magyar anyanyelvű gyermekeknek elvileg kevesebb esélyük van tájnyelvi elemeket "fölszedni", mint a szlovák anyanyelvűeknek, akik ezeket anyanyelvjárásukból is hozhatják magukkal. Mindez azonban lehet véletlen is, mivel csak néhány szóelemről van szó (*bledula* "hóvirág", *bandurky* "krumpli", *findža* "bögre" *palačintovka* "palacsintasütő; ez utóbbi csak az SM csoportban).

3.5.

Összoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szlovák iskolába járó magyar anyanyelvű gyermekek a képmegnevező tesztben *minden vizsgált vonatkozásban kimutathatóan gyöngébben szerepeltek, mint a magyar iskolába járó társaik.*¹⁶ Továbbá minden valószínűséggel a magyar anyanyelvű, de szlovák iskolába járó gyermekek *szlovák nyelvi tesztjei is rosszabbul sikerültek, mint az egyanyanyelvű vagy "vegyes anyanyelvű" szlovákokéi.* Mivel a képek nagyrészt a *legközönségesebb, leghétköznapiabb használati tárgyakat, állatokat, virágokat* stb. ábrázolták, olyan dolgokat és élőlényeket, amelyeknek a nevét a beszélők *nem az iskolában hallják először, hanem még otthon sajátítják el gyermekkorukban,* e szókincsbeli deficit (amennyiben helytálló a képek megnevezetlenül hagyásának illetve pontatlan megnevezésének nagyobb arányából erre következtetni) arra utal, hogy itt nemcsak a magyar nyelvi fejlődés lelassulásával vagy megtorpanásával lehet dolgunk, hanem akár bizonyos nyelvi *visszafejlődéssel* is. Természetesen ezt jelenlegi ismereteink alapján még elhamarkodott volna biztosan állítani.

Eredményeinket egyelőre nem lehet általánosítani. Csupán föltevés, noha egészen kézenfekvő, hogy más, kevésbé magyar jellegű vidékeken a helyzet még rosszabb lehet a nem anyanyelvükön tanulók számára. Tudni kell, hogy Királyhelmece, illetve a Bodrogköz esetében *rendkívül erős magyar háttérű gyermekekről van szó.* Ez nemcsak a családjukra értendő, hanem tágabb környezetükre is. Ezt jól tükrözi arra kérdésre adott válaszuk is, milyen nyelven beszélnek általában a barátaikkal. Itt csupán 7 magyar iskolás (a 190 válaszoló 3,7%-a), valamint 3 magyar anyanyelvű szlovák iskolás (a 85 válaszoló 3,5%-a) írta be, hogy vagy minden barátjával, vagy barátainak nagyobbik részével szlovákul beszél. Az összes többi, beleértve a vegyes és a szlovák anyanyelvűek csoportjának *egészét* is, vagy minden barátjával, vagy barátainak nagy részével magyarul beszél. Ami érthető, ha Királyhelmece és a város

felvevőkörzetébe tartozó községnek a nemzetiségi összetételét figyelembe vesszük (1. Gyönyör 1989:61-2).

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a vegyesebb lakosságú területeken még ennél is rosszabb következményekkel járhat a magyar anyanyelvű gyermekek számára a szlovák nyelven való tanulás.

Jegyzetek

1. Az egynyelvű csornai diákok a somorjaiak kontrollcsoportjaként, a to-kaji diákok pedig a királyhelmeciek kontrollcsoportjaként szolgáltak. Szlovák vonatkozásban egyelőre nincs teljesen egynyelvű kontrollcsoportunk, viszonyítási pontként ezért az illető gimnáziumok szlovák anyanyelvű diákjai szolgáltak.
2. Kutatásainkat anyagilag a Csemadok, valamint a *Csehszlovákiai Magyar Kultúraért Alapítvány* támogatta. A kérdőívek anyagát az *Illyés Alapítványtól*, valamint a *Csehszlovákiai Magyar Kultúraért Alapítványtól* kapott számítógéppel dolgoztuk föl. A számítógépes földolgozáshoz a *Computer Consulting* cég alkalmazottja, *Lippai Béla* nyújtott nekünk pótolhatatlan segítséget. A megnevezetteknek ezúton mondunk támogatásukért köszönetet.
3. A hasonló tárgy neve és a jelentéstani szempontból téves megnevezések között nincs éles határ, s nem mindig volt könnyű eldönteni, hova soroljuk az illető szót. Pl. ha a lábast ábrázoló képet *fazék*-nak nevezi valaki, ez hasonló tárgy nevével való helyettesítésnek tekinthető, mivel a *lábás* és a *fazék* szó jelentése közel áll egymáshoz: a két tárgy alakjában van különbség, de funkciójuk lényegében azonos. Viszont ha a tálat *csészé*-nek nevezi valaki, azt már inkább téves megnevezésnek kell tekinteni, mivel a *tál* és a *csésze* szavak jelentése már több szemantikai jegyben tér el egymástól: az őket jelölő tárgyak nemcsak méretben, hanem funkcióban is különböznek.
4. Az ilyen jellegű adatokat KONTRA is (1982) "elfogadhatónak, bár nem egészen helyesnek" (*acceptable but not quite correct*) minősítette, és nem tekintette azonosnak a "helytelen szavakkal" (*incorrect words*).
5. A meg nem nevezésnek természetesen nemcsak nyelvi okai lehettek, hanem pl. a képek rossz fölismerhetősége, de erre ugyanolyan esélye volt minden almintá diákjainak, s ugyanazokról a képekről lévén szó, ez a hátrány mindkét nyelvben azonos volt.
6. Nem azt néztük tehát, hogy *ő maga* milyen anyanyelvűnek tekinti magát, mivel az anyanyelvi hovatartozás eldöntése sokszor problematikus, illetve érzelmi tényezőkre épül, mi viszont *nyelvi* szempontok alapján akartuk kialakítani az egyes almintákat. (Az anyanyelv-meghatározás problémáira l. ROMAINE 1989:18-21; SKUTNABB-KANGAS 1988:34-38; 1990:9-10.)

7. Kérdőívünkben ugyanis az a kérdés is szerepelt, hogy a diákok milyen nyelvet használnak a családban, közvetlen családtagjaikkal (szüleikkel, nagyszüleikkel, testvéreikkel). Ha ezeket összevetjük a szülők anyanyelvével, érdekes eltéréseket vehetünk észre. – Az MS csoportban például, tehát azoknál a diákoknál, akiknek egyik szülője magyarként, a másik szlovákként volt föltüntetve, 20 diák, azaz a diákoknak 43,5%-a *csak magyarul beszél a családban*, 24 diák (52,2%) mindkét nyelvet használja, s 6 azoknak a diákoknak a száma (42,9%), akik csak szlovákul beszélnek. Ez azt jelenti, hogy az ún. szlovák anyanyelvű szülők közül legalább 8 nemcsak hogy tud magyarul, hanem ezen a nyelven beszél a gyermekeivel. Ez a tény némileg érthetővé teszi azt is, hogy két diák magyar nemzetiségűnek tartja magát. (Ugyanakkor az is érdekes, hogy a *magyar tananyelvű* osztályok diákjai között is van 8, aki szlovák nemzetiségűnek vallja magát (4,3%), miközben mindannyian a magyart tüntették föl anyanyelvükként.) – Ezekben az esetekben arról lehet szó, hogy a szülők is bizonytalan anyanyelvi hovatartozásúak, mert pl. ők maguk is vegyes házasságokból származnak, vagy pedig (*még mindig* vagy *már megint* ilyen-olyan félelmek munkálnak bennük. – Mindez arra is utal, hogy az MS és az SS alminta semmiképpen sem tekinthető egyneműnek, sőt egyáltalán: nehezen tekinthető reális egységnek. Inkább csak mint az MM-től eltérő kategóriának van realitása. Az MM csoport ugyanis valóban meglehetősen egynemű: az anyanyelvei és nemzeti hovatartozása, a családban és a barátokkal használt nyelvvél, a nyelvi dominanciával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok *nagyfokú következetességét* mutatnak. A csoportnak nyelvlélektani szempontból is van alapja, mivel itt az esetek elsőprő többségében az anyanyelv-elsajátítás is azonos módon zajlott. Mindez nem mondható el az MS és az SS csoportokról.
8. Az 5040-et mint a képek számát úgy kaptuk, hogy a diákok számát (420) beszoroztuk a képek számával (12). Hasonlóan a többi alminta esetében is.
9. Jegyzetben közöljük mindig a somorjai-csornai vizsgálat néhány eredményét is. Hogy ezeket nem építettük be szervesen a szövegbe, annak az oka, hogy a két vizsgálat adatai közvetlenül nem különböztettük meg a magyar és a "vegyes" anyanyelvű szlovák iskolásokat, azok egy csoportot alkotnak (tehát nincsen itt az MM és az MS alkotna egy csoportot), másrészt azért, mert a somorjai-csornai vizsgálat során több képet kellett megnevezni, ennél fogva a tesztnek ez a része tulajdonképpen könnyebb volt (mivel az egyszerűbb képek javítják a jó válaszok ará-

nyát). Tehát a *Cso csoport* (csornai, azaz magyarországi egynyelvű magyar anyanyelvű diákok) meg nem nevezett képeinek aránya: 2,67% (100/3785). *Som csoport* (somorjai magyar tannyelvű gimnázium diákjai) 1,38% (55/3996), *Sosz* (somorjai szlovák tannyelvű gimnázium magyar diákjai) 9,00% (108/1200). Itt tehát a szlovák iskolások hat és félszer szerepeltek rosszabbul, mint magyar iskolába járó társaik.

10. A szlovák nyelvi teljesítménynek a magyarral való összehasonlítását itt is megnehezíti, hogy a szlovák nyelvű kérdőívek azon képei, amelyek a magyar változatban nem szerepeltek, még kevésbé voltak problematikusak, mint a magyar változatban is szereplők, s így az arányok ez esetben némileg a szlovák nyelvi teljesítmény javára torzulnak.
11. A somorjai szlovák nyelvű kérdőíveket ilyen szempontból még nem dolgoztuk föl.
12. Vö. Som: 1,9% (73/3941); Sosz: 4,9% (54/1092). A somorjaiak tehát látványosan sokkal kevesebb szlovakizmust használnak. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy ez a kérdőív számos olyan szót tartalmazott, amelyet nem szoktak a szlovákiai magyarok szlovákosan használni, s ez a somorjaiak javára torzítja az arányt. Ezért itt csak a magyar és a szlovák iskolások aránybeli különbsége a tanulságos: a szlovák iskolások több mint két és félszer használtak több szlovakizmust Somorján.
13. Ha pl. a szavak közül csak egyet kiveszünk, pl. a *szemafor*-t, amely nagyon gyakori "jelzőlámpa" jelentésben a szlovákiai diákoknál, az arány jelentősen módosul, nagy mértékben romlik az MM csoport hátránya: 2,8 az M-ben, 6,7 az MM-ben.
14. Vö. Cso: 0,4% (13/3685); Som: 0,7% (29/3941); Sosz: 5,6% (61/1092). A szlovák iskolások tehát pontosan nyolcszor nyelvjárásosabban nevezték meg a kiválasztott képeket, mint a magyar iskolások.
15. Pl. az Mo és az M csoport nagy különbségét nem találjuk meg Somorja és Csorna viszonylatában. Ennek egyik oka az, hogy a királyhelmeciek nagyon nagy százalékban nevezték meg a gáztűzhelyt egy, azon a vidéken igen eleven tájszó jellegű, illetve népies elemmel, a *spór*-ral és összetételeivel. Ha ezt a szót nem tartalmazta volna a kérdőív, az Mo és az M közötti különbség jóval kisebb lett volna.
16. A somorjai szlovák gimnázium diákjainak esetében még nagyobb a különbség a magyar iskolásokhoz képest, ez utóbbiak javára.

Hivatkozások

- GÖNCZ LAJOS (1985). *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar-szerb-horvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- GÖNYÖR JÓZSEF (1989). *Államalkotó nemzetiségek*. Madách. Bratislava.
- GYÖRI-NAGY SÁNDOR (1991). "Változathatás a Kárpát-medencei kétnyelvű kisebbségek anyanyelv-dinamikájában". Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.* 6-19. Széchenyi Társaság/Pszicholingva Nyelviskola, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS (1982). "The Relation of L1 Vocabulary to L2: A Study of Hungarian-Americans". Waldemar Gutwonski és Grace Jolly szerk., *The Eighth Lacus Forum 1981*. 523-540.
- KONTRA MIKLÓS (1990). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* (Linguistica, Series A. 5.) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- ROMAINE, SUZANNA (1989). *Bilingualism*. Basil Blackwell. (Language in Society; 13.)
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE (1977). "Language in the process of cultural assimilation and structural incorporation of linguistic minorities". C. C. Elert stb. szerk., *Dialectology and Sociolinguistics* 191-203. Umea. Acta Universitatis Umensis. 12.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE (1988). *Vähemmistö, kieli jarasismi. Painokaari oy*, Helsinki.

F ü g g e l é k

A kérdőívek képeinek jegyzéke

A változat: 1. tányér, 2. kukta, 3. lábas, 4. fazék, 5. tál, 6. palacsintasütő, 7. fedő, 8. sótartó, 9. kancsó, 10. poharak, 11. bögre, 12. csésze, 13. teáskanna, 14. citrom, 15. cseresznye, 16. bab, 17. borsó, 18. zsömlé, 19. jelzőlámpa, 20. kerékpár, 21. motorkerékpár, 22. teherautó, 23. trolibusz, 24. mentőautó.

B változat: 1. tévékészülék, 2. fotel, 3. rekamié, 4. könyvesszekrény, 5. játékpolt, 6. konyhaszekrény, 7. gáztűzhely, 8. mosogató, 9. kesztyű, 10. kardigán, 11. dzseki, 12. csizma, 13. cipő, 14. hóvirág, 15. gyöngyvirág, 16. árvácska, 17. gyermekláncfű, 18. fecske, 19. gólya, 20. viziló, 21. teve, 22. kenguru, 23. oroszlán, 24. tigris.

A dőlt betűvel szedett 12-12 szó a magyar kérdőív szava volt. A szlovák kérdőív egy-egy változata a fenti 24 képet tartalmazta.

Zuzana Drábeková

A magyar-szlovák kétnyelvű diákok szlovák szókincsének néhány sajátosságáról

1.

Előadásomban a *Csehszlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának élőnyelvi szakcsoportjában* folyó kétnyelvűségi kutatások kérdőíves anyagának egy részét dolgoztam föl, mégpedig a *királyhelmeci gimnázium* magyar és szlovák tannyelvű osztályaiba járó diákok szlovák nyelvű kérdőíveinek egyik feladatát, az ún. *képmegnevező tesztet*. A kérdőív szlovák változatában változatónként 24-24 kép szerepelt, ezeket kellett a diákoknak szlovák nyelven megnevezniük.

Az egyes almintákat a következők alkották: 1. mintegy kontrollcsoportként *a szlovák tannyelvű osztályokba járó szlovák anyanyelvű diákok* (ezek azonban valójában szintén nagyrészt kisebb-nagyobb mértékben kétnyelvűek voltak), tehát azok, akiknek mindkét szülőjük szlovák anyanyelvű (az *SS csoport*, amely mindössze 23 főből állt); 2. *a vegyes házasságból származó, szlovák gimnáziumba járó diákok*, akiknek egyik szülője szlovák, a másik magyar anyanyelvű (az *SM csoport*, 61 fő); 3. *a szlovák gimnáziumba járó magyar anyanyelvű diákok*, akiknek mindkét szülője magyar anyanyelvű (az *MM csoport*, 99 fő); 4. *a magyar gimnáziumba járó magyar anyanyelvű diákok* (az *M csoport*, 187 fő)¹.

A képek megnevezését a következő szempontokból vizsgáltam meg: a) a megnevezések pontossága; b) hangrendszerbeli interferencia; c) hangalakkölcsonzés; d) a szóválasztásban, szóalkotásban megnyilvánuló interferencia; e) a jelentéstan síkján tapasztalható hungarizmusok; f) alaktani; g) mondattani interferencia; h) nyelvjárásiasságok. Nincs szó természetesen a tárgyalt jelenségek kimerítő leírásáról, inkább csak néhány jellemző példa kiragadásáról és bemutatásáról.

2.

A **megnevezések pontosságának** vizsgálata még nem fejeződött be, egyelőre csak a tévesztésekről és a válaszok hiányáról készültek el a kimutatások. Tévesztésnek tekintem azt a kategóriát is, amelyet LANSTYÁK ISTVÁN előadásában "használt tárgy megnevezéseként" szerepel (l. ott)

2. 1.

A *használt hangalak* miatti tévesztésekre a szlovák anyanyelvűek csoportjában nincs példánk, a többi almintában viszont igen. E jelenség oka nyilván az, hogy a magyar anyanyelvű diákok, akik a szlovákot idegen nyelvként tanulják, könnyen összekeverik a hasonló hangzású és sokszor azonos alapszóra

visszamenő szavakat. Pl. ha a hóvirágot akarják megnevezni, emlékeznek a szó motiváltságára, hogy ti. a *sneh* 'hó' szóból származik, de ezt egy másik képzővel látják el, amely a standard szlovák nyelvhasználatban történetesen egy mesebeli alak vagy egy, a Krkonoše hegységben található hegy megnevezésére szolgál (ti. a *Snehulienka*, ill. *Snežka*).

A *snežienka* 'hóvirág' helyett *snehulienka*-t, azaz "Hófehérlét" írt be a kérdőívbe egy diák az SM és 9 diák az M csoportból. Ez utóbbi csaknem a diákok 15 százalékát jelenti (9 a 61-ből). További változatok: *snežka*, ill. *sniežka* (M 2/61), *snehuliaka* (M 1/61)².

Érdekes szótévesztés a *šálka* 'csésze' helyett használt *čajka*, amely szinte népetimológias változata a *šálka*-nak: *čaj* (ová) (*šál*) *ka*; az M csoportban 3 diák használta a 17 válaszolóból. (Egyébként a szlovákban *čajka* szó is létezik, nem is egy, hanem kettő: 'sirály', ill. 'sajka' jelentésű. És persze a magyarban is van *csajka*, amely ráadásul etimológiailag összefügg a szlovák *šálka*-val is, noha a tévesztésnek e tényhez természetesen közvetlenül aligha van köze.)

Mind hangalak-, mind jelentésbeli hasonlóság közrejátszott abban, hogy 8 diák a *klokan* 'kenguru' helyett a *skokan* 'ugró (ember, de békafajta is)' szót használta (SM 1/32, MM 1/47, M 6/32).

További tévesztések: *čajník* 'teáskanna' helyett *čašník* 'pincér' (M 1/8); *nákladné auto* "teherautó" helyett *základné auto* a.m. "alapautó" (M 1/68); *lastovička* 'fecske' helyett *veverička* 'mókus' (M 1/81); *vetrovka* 'dzseki' helyett *vetrák* 'szellőzőberendezés' (M 1/86).

2. 2.

A *hasonló szemantikai jegyek* miatt tévesztés lényege, hogy az adatközlők egy olyan tárgy nevét használták, amely sok mindenben hasonlít a megnevezendő tárgyra.

2. 2. 1.

Az esetek egy részében a két tárgy közötti *hasonlóság nagyobb mértékű* - ilyen tévesztéseket az egynyelvűek is elkövetnek.

Nagyon jellemző és gyakori tévesztés a *kastról* 'lábas' helyetti *hrniec* 'fazék', amelyet a 65 választó közül 38 követett el, vagyis a diákoknak csaknem 60 %-a (SS 4/9, SM 19/24, MM 11/24, M 4/8). Ez érthető, mivel a két edényfajta-nak nagyjából azonos a rendeltetése. Ilyenkor fölmerül a gyanú, nem nyelvi változásról van-e itt szó.

Egy másik tárgy, amelynek gyakran tévesztették el a nevét, a heverő volt, melynek szlovák standard neve *gauč*. Ehelyett használták a *postel* 'ágy' (SM 1/32, M 5/38), a *vál'anda* 'heverő' (MM 2/44, M 1/38) és a *kanape* (SM 1/38, MM 1/48) szavakat. A *gauč* maga jövevényszó, amelynek jelentése sok használó számára nem világos. A szótár szerint ez támlával ellátott ülő-, ill. fekvőalkalmatosságot jelent, viszont a beszélők nem tudatosítják, hogy pl. a *ka-*

napé-val jelölt bútordarabnak nincs támlája³, a *diván* és a *vál'anda* viszont egyszerű kárpitozott fekvőbútor stb.

Ide vehető a *fazul'a* 'bab' és a *hrach* 'borsó' összecserélése is: mindkettő hüvelyes növény, így könnyen összetéveszthető. Ezenkívül vannak magyar nyelvjárások, amelyekben a *hrach* szó magyar megfelelője, a *borsó* 'bab' jelentésben él; ezért pl. a somorjai anyagban ez a tévesztés interferenciának is tekinthető.

E csoportba sorolhatók még bizonyos virág- és állatnevek (*sirôtka* 'árvácska': *fialka* 'ibolya', *tiger* 'tigris': *leopard* 'párduc, leopárd' stb.).

2. 2. 2.

A esetek másik részében a tárgyak közötti hasonlóság kisebb mértékű. Az ilyen tévesztések a kétnyelvűekre jellemzők, és főként nem domináns nyelvekben fordulnak elő, esetünkben a szlovákban. Pl. *čerešne* 'cseresznye' helyett *hrušňa* (M 1/78), *hroch* 'viziló' helyett *slon* 'elefánt' (MM 1/40, M 1/25) és *mrož* 'rozmár' (SM 1/32).

Ilyen a palacsintasütő megnevezésére 4 esetben beírt *pekáč* 'tepsi' (SM 2/24, MM 2/28) szó is, amelynek ilyen értelmű használatában a közös szemantikai jegy (mind a palacsintasütő, mind a tepsi sütésre használatos) mellett szerepet játszhat az is, hogy a *pekáč* szónak éppúgy 'süt' alapjelentésű szó az alapszava (*piecť*), mint a magyar *palacsintasütő* összetétel utótagjának.

További példa arra az esetre, amikor a szótévesztést a közös szemantikai jegyeken túl az alapszó jelentése is motiválja, a mosogató megnevezésére a standardszlovák *drez* helyett használt *umývat'* 'mos' alapjelentésű szavak. Ezek még a szlovák anyanyelvűeknél is előfordulnak (éppúgy, mint a magyar nyelvű anyagban a *mosdó* és hasonló a magyar anyanyelvűeknél).

tévesztéses változatok	SS	SM	MM	M
umývadlo 'mosdó' umývadlá 'mosdók'	1/10 (10%)	7/30 (23%)	8/33 (24%)	19/25 (76%)
umváreň 'mosdó-he- lyiség'		1/30 (3.3%)		1/25 (4%)
umvárka 'mosdó-he- lyiség'	1/10 (10%)	2/30 (6.6%)	6/33 (18.2%)	1/25 (4%)
umývačka 'mosakodás'		1/30 (3.3%)		

Ami a megválaszolatlan kérdéseket illeti, érdekes megvizsgálni, melyek azok a képek, amelyekre a leggyakoribb volt a 'nullás' válasz. Az SS csoportban a *misa* 'tál/vezet' (4 nullás válasz), majd azt a *kastról* 'lábas' (3 nullás válasz), a *hrniec* 'fazék' (2), *panvica* (2) 'palacsintasütő', *čajník* 'teáskanna' (2), *žemľa* 'zsömle' (2), a *semafor* 'jelzőlámpa' (2), a *pokrievka* 'fedő' (1), a *sol'nička* 'sótartó' (1), a *džbán* 'kancsó' (1), a *drez* 'mosogató' stb. követi. Fel-tűnő a "konyhanyelvi szavak" nagy száma.

A többi almintában is nagyrészt ugyanezek a "konyhanyelvi" szavak ma-radtak megválaszolatlanul, csak éppen jóval nagyobb arányban. Helykimélés céljából csak az M csoport adatainak egy részét közöljük: *panvica* (83 nullás válasz!), *pokrievka* (78), *kastról* (77), *hrniec* (77), *čajník* (77), *džbán* (75), *misa* (74), *drez* (72), s csak ezután, ill. ezzel együtt jön az első "nem konyha-nyelvi" szó, a *hroch* 'víziló' (72), utána viszont megint *solnička* (70), *šálka* 'csésze' (68) stb.

Ami a nullás válaszok számát illeti, az SS csoportban 23 válaszoló 25 képet hagyott megválaszolatlanul, az SM csoportban a 61 válaszoló 72 képet, az MM csoportban a 99 válaszoló 309 képet, az M csoportban 148 válaszoló 1747 képet. Az egy-egy diákra eső nullás válaszok száma tehát az egyes almintákban a következőképpen alakul:

SS: 1. 01, SM: 1. 18, MM: 3. 12, M: 9. 49

Tehát ebben a beszédhelyzetben a szlovák anyanyelvűek és a vegyes anya-nyelvűek nagyjából azonosan teljesítettek; hozzájuk képest a szlovák iskolába járó magyar anyanyelvűek háromszor, a magyar iskolába járók pedig több mint kilencszer voltak rosszabbak.

Mivel összesen 367 diák vett részt a vizsgálatban, s ezeknek egyenként 24-24 képet kellett névvel megjelölniük, a megnevezendő képek száma összesen 8808. Ebből összesen 2153 volt a megválaszolatlan képek száma, azaz a képeknek csaknem egynegyede. Az egyes almintákon belül a helyzet a következő:

	SS		SM		MM		M	
összes válasz	552	100%	1464	100%	2376	100%	4416	100%
nullás válasz	25	4.5%	72	4.9%	309	13.0%	1747	39.6%

Tehát megállapíthatjuk, hogy a vegyes anyanyelvűek ilyen szempontból is nagyjából azonosan teljesítettek a szlovák anyanyelvűekkel, ezzel szemben a magyar anyanyelvű szlovák iskolások háromszor, a magyar iskolások pedig kilencszer voltak rosszabbak.

3.

Ami a hangtan síkján megmutatkozó kölcsönhatást illeti, itt elsősorban a (h) és a (ch) fonémáknak a magyar domináns kétnyelvűek által egy fonéma változataként való kezelését tudtuk a képek segítségével kimutatni. A magyarban a [ch] nem önálló hangeszköz, hanem többnyire a (h) fonéma allofonja, amely főleg szóvégi helyzetben jelenik meg, pl. a [doch], [potroch], [sach], [allach] stb. szavakban. A két fonémának allofonként való kezelését, vagyis az ún. *aluldifferenciálás* (LEHISTE 1988: 4-5; ROMAINE 1989: 52) jelenségét az is elősegíti, hogy a szlovák (h) fonémazöngésként valósul meg, szemben a magyar (h) -val, amely többnyire zöngétlen. A magyar zöngétlen [h] viszont - főleg mássalhangzó előtti helyzetben - hangzásban közel esik a szlovák zöngétlen [ch]-hoz.

A jelenségre egy példa még a szlovák anyanyelvűek köréből is van (*vrhnák* 'fedél', a *vrchnák*, ill. a várt *pokrievka* helyett); ez esetleg még elírásnak is tekinthető. Nem lehet elírásról szó az MM és az M csoportnál. Az MM csoportban a jelenségre 9 adatunk van: *vrhnák* (1) a *vrchnák* 'fedél' helyett a fedő megnevezéseként, *chrach* (3) a *hrach* 'borsó' helyett, *hroh* (1) és *chroch* (4) *hroch* 'viziló' helyett. Az M csoportban a jelenséget 28 adat képviseli: *chrnec* (2) *hrniec* 'fazék' helyett a lábas és a bögre megnevezésére; *chrach* (3), *hrah* (9); *kuhinská* (2) és *kuhinova* (1) a *kuchynská* 'konyhai' helyett; *hroh* (6), *chroch* (3), *chroh* (2).

A legtöbb hibát abban a két szóban találjuk, amelyben mind (h), mind (ch) fonéma előfordul. A *hroch* esetében az MM csoportban a válaszok 12. 5%-a,

az M csoportban pedig nem kevesebb, mint 44%-uk volt helytelen. A *hrach* esetében az arány 6. 25, ill. 16. 9%.

Egy másik problematikus hang a magyarban ismeretlen (ô) kettőshangzó volt, amelyből helyettesítéssel könnyen lesz (o) a magyar domináns kétnyelvűeknél, pl. *koš* a standard *kôš* 'kosár' helyett, *sirotka* a standard *sirôtka* 'árvácska' helyett.

Gondot okoz a magyar domináns kétnyelvűeknek a palatális (d'), (t'), (ň), (l') használata is, noha ezek közül az első három megvan a magyar köznyelvben is. A tévesztések egyik oka az lehet, hogy a szlovákban ezek gyakorta alternálnak a palatális változatukkal (pl. *nákladné auto*, de: *náklad'ák*), s ennek szabályait a magyar domináns kétnyelvűek nem sajátítják el tökéletesen. Az (l') esetében azon kívül, hogy ez a fonéma nem része a mai magyar köznyelv hangrendszerének, az a tény is közrejátszhat, hogy az (l') -et a beszélt szlovák köznyelvben (és számos nyelvjárásban) is gyakran helyettesítik (l) -lel.

4.

Szavak hangalakjának megváltozása a domináns nyelv hatására nemcsak ilyen esetekben történik meg, hanem *konkrét szavakhoz köthetően* is, amikor a kölcsönhatást nem maga a hangrendszer, hanem az egymásra hasonlító konkrét szavak hangalakja okozza. Ilyenkor **hangalakkölcsönzésről** beszélhetünk.

A szlovák anyanyelvűeknél a jelenségre nincs példa; a többiek adatait a következő táblázat tartalmazza:

standard változat	kétnyelvű változatok	SM	MM	M
citróny, e.sz.-ban citrón 'citrom'	citron citróm citrom	1/29 (3.4%)	6/49 (12.24%)	36/75 (48%)
čerešne 'cseresznye'	čeresna			1/77 (1.3%)
žemľa 'zsemle'	žemle			4/44 (9%)
bicykel 'kerékpár, bicikli'	bicykli bycikli bicikli		1/51 (2%)	2/84 (2.4%)
trolejbusz 'trolli, trolibusz'	trolibus trolli			3/70 (4.3%)
sveter 'kardigán, szvetter'	svetter			1/86 (1.2%)
čizmy, e.sz.-ban čizmy 'csizma'	čizmy čizma čizmy	2/32 (6.3%)	3/48 (6.3%)	14/86 (16.3%)
kengura 'kenguru'	kenguru	2/32 (6.3%)	2/47 (4.3%)	11/32 (34.4%)
tiger 'tigris'	tigris			2/75 (2.6%)

Érdekes még megemlíteni egy érdekes ellenpéldát is: a magyar *kukta* szó szlovák standard megfelelője a *kukta*, tehát egy gyakorlatilag azonos hangalakú (legalábbis ugyanazokból a fonémákból álló) szó. Az egész anyagban nem kevesebb, mint 31 diák (a 86 olyan válaszoló közül, aki ezt a lexémát választotta, és nem pl. *tlakový hrniec* szerkezetet), tehát a diákoknak több mint 36%-a "szlovákosabb", *kuchta* formát használta. A beszélők a szót nyilván a *kuchtit'* 'főz', *kuchár* 'szakács', *kuchyňa* 'konyha' szavakkal vélték egy etimológiai családba tartozónak, s ennek megfelelően módosították hangalakját, méghozzá - bár eltérő arányban - mind a négy csoport diákjai, tehát a magyar iskolások egy része is ezt érezte "szlovákosabbnak". A *kukta* s a *kuchta* típusú adatok az egyes almintákon belül: SS 1: 6, SM 5: 5, MM 11: 15, M 38: 5, a

kuchta típusú adatok százalékos aránya pedig a következő: SS 85, 7%, SM 50,0%, MM 57, 7%, M 11, 9%.

A **lexikai szinten** megmutatkozó kölcsönhatás legnyilvánvalóbb formája a *szókölcsönzés*. Erre nem sok példa van az anyagban. Ilyen a *rekame* és a *re-kamié*, amelyet a szlovák szótárak nem tartanak számon (MM 1/44, M 1/38).

*Hibrid kölcsönszó*ra példa a *puput'ava*, amely a magyar *puputeve* mintájára jött létre a *pupu* elem átvételével és a *teve* elem lefordításával.

A tükörfordításra való hajlam a legerőteljesebb a konyhaszekrény megnevezésében érvényesül: a magyar iskolásoknak csaknem háromnegyed része tükörszót használt!

Ami a magyar *víziló* tükörfordítását illeti, a *vodný kôň* alak a hatkötetes szlovák értelmező szótárban még megtalálható (nyilván a latin *hippopotamus* mintájára keletkezett, éppúgy, mint a magyar *víziló*, a ném. *Flußpferd*, az ang. *river-horse* stb.), azonban a beszélt nyelvben csak a *hroch* használatos.

6.

Az **alaktan** területéről érdemes foglalkozni a *kicsinyítő képzős* alakok használatával.

A magyar anyanyelvű diákoknál tapasztalt *alaptendencia a kicsinyítő képzős alakok gyéresebb használata*, mivel a magyar nyelvben az ilyen alakok jóval ritkábbak, mint a szlovákban. A kicsinyítő képző nemcsak olyankor marad el, amikor funkciója valóban csak a kicsinyítés, tehát a szónak nélküle is lényegében ugyanaz a jelentése, hanem akkor is, amikor a kicsinyítő képzős alak *lexikalizálódott*, és a képző nélkül mást jelent.

Tipikus példa erre a *hrněček* 'bögře' (ill. a *šálka* 'csésze') helyett használt *hrniec*, *hrnec*, *chrnec*, *hrnec* (MM 5/39, M 18/33, ill. 3/17), amely így, kicsinyítő képző nélkül 'fazék' jelentésű. Ilyen a *sol'nička* 'sótartó' helyett használt *sol'nik* is (SM 1/26, M 1/15), amely így, kicsinyítő képző nélkül a vadállatok sóval való etetését szolgáló berendezést jelenti.

A fenti alaptendenciával szemben előfordul, hogy a magyar anyanyelvű diákok olyankor is *kicsinyítő képzős alakot* használnak, amikor a szlovákok vagy a vegyes anyanyelvűek nem.

Ilyenek a következő példák:

SS, SM	MM		M	
taniere			tanierky	1/86
poháre			poháriky pohárky	2/74 1/74
čerešne			čerešničky	1/77
rukavičce	rukavičky	1/48	rukavičky	1/82
sveter			svetrik	1/86
čizmy			čizmičky	2/86
púpava			púpavienka	3/64

A kicsinyítő képzős alakok megjelenésének többféle oka lehet. Előfordulhat pl., hogy a kicsinyítő képzős alakból könnyebb többes számot képezni, mint az alapalakból (pl. a *pohár* többes száma nehezebben "tálalható ki", mint a *pohárik* többes száma). Máskor a kicsinyítő képzős alakokat népdalokból tanulhatták (pl. *Čerešničky*, *čerešničky* vagy az *Anička dušička* kezdetű népdalok, ez utóbbiban a *čizmičky* szó). De előfordulhat, hogy népmeséből vagy ilyen jellegű tankönyv szövegből ragadt rájuk a kicsinyítő képzős alak, s mivel a szlovák nyelvet aktívan keveset használják, nem tanulták meg mellé az alapalakot. Ezenkívül lehetséges, hogy a kicsinyítő képzős alakot egyszerűen "szlovákabb"-nak érezték, és ezért részesítették előnyben.

Más a helyzet a *hrášok*, ill. *hrach* szavak estében. Itt a kicsinyítő képzős alak lexikalizálódott, jelentésben elkülönült az alapalaktól. Míg ugyanis a *hrach* a borsó általános neve, addig a *hrášok* a borsó fiatal, zsenge termése, tehát az, amit a magyarban a *zöldborsó* összetétel jelöl. Mivel a diákok mint fogyasztók inkább a zöldborsóval kerülnek kapcsolatba, a *hrášok* szó jobban rögzül bennünk (pl. ezt látják a mélyhűtött zöldborsó tasakjára, ill. zöldborsó-konzerv címkéjére írva; a sárgaborsó fogyasztása jóval ritkább, mint nővénnel pedig főleg otthon, magyar közegben találkoznak vele).

	SS	SM	MM	M
hrášok	2/12 (16.6%)	5/29 (17.2%)	4/48 (8.3%)	36/71 (50.7%)
hrach	10/12 (83.3%)	24/29 (82.8%)	43/48 (89.6%)	27/71 (38%)

(A két szó aránya azért nem ad minden esetben 100%-ot, mivel a borsó neveként más szavak is előfordultak, pl. *fazuľ'a* 'bab'.)

7.

Az anyagban előfordul néhány (szókincsbeli) nyelvjárásiasság is; mivel azonban az abaúji szlovák nyelvjárásokban sok magyar eredetű tájszó található, bizonyos esetekben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy itt egyszerűen tájnyelvi vagy magyar köz-, ill. tájnyelvi interferenciáról van-e szó.

A "tisza" nyelvjárásiasságot két szó képviseli: a *bledula*, amely föltehetőleg a hóvirág (standard *snežienka*) nyelvjárási neve (1/31 SM, 4/48 MM); valamint a *bandurky*, amely a *krumpli* (standard *zemiaky*) megnevezésére szolgál (1/44 MM). Sajátos, hogy e nyelvjárásiasságot épp a magyar (vagy részben magyar) háttérű diákok válaszaiban fordulnak elő.

Nyelvjárásiasságnak és/vagy hungarizmusnak tekinthetők a következők: *lábaš*, *láboš*, *laboš*, 'lábas' (3/8 M; a standard *kastról* helyett); *palačtintovka* 'palacsintasütő' (2/24 SM; a standard *panvica* helyett); *findža* 'bögre' (1/27 SM, 1/39 MM; a standard *hrnček* helyett)⁴.

Jegyzetek

- 1 A diákok anyanyelvének kapcsolatos problémákra l. *LANSTYÁK IST-VÁN* dolgozatát (e kötet, ??? o.).
- 2 A törtszám nevezője az összes válaszoló számát adja meg, számlálója pedig azoknak a számát, akik az éppen tárgyalt alakváltozatot választották. Tehát az 1-62 M azt jelenti, hogy a magyar gimnáziumban a kérdőív A változatát kitöltő diákok közül erre a kérdésre 62-en válaszoltak, ezek közül pedig egy használta a *snehuliaka* alakot.
- 3 A magyar *kanapé* viszont támlás fekvő-, ill. ülőbútorként van meghatározva, ezért a magyar nyelvű tesztekben ugyanennek a képnek a megnevezésére a *kanapé* szót pontos válasznak tekintettük.
- 4 A *findža magyar* tájszóként is előfordult a magyar nyelvű tesztekben, szintén két esetben, egyszer a bögre, egyszer pedig a csésze neveként (mindkettő az MM csoportban; a tesztek névtelensége miatt közvetlenül nem állapítható meg, hogy a két válaszoló egyike nem azonos-e a szlovák teszt MM válaszolójával).

Hivatkozások

- LEHISTE, ILSE (1988). *Lectures on Language Contact*. Cambridge, Massachusetts-London, England. The Massachusetts Institute of Technology Press.
- ROMAINE, SUZANNE (1989). *Bilingualism*. Basil Blackwell. (Language in Society; 13).

NYELVJÁRÁSI SEKCIÓK

Cs. Nagy Lajos

Mutató egy felvidéki magyarlakta település nyelvhasználatából

(Jánok nyelvjárásának alaktani sajátosságairól)

IMRE SAMU **A mai magyar nyelvjárások rendszere** (Akadémiai kiadó, Bp., 1971) című kiváló monográfiájában a település nyelvjárását a Hernád vidéki nyelvjárástípushoz sorolja, s azt állapítja meg a **Magyar nyelvjárások atlasza** adatai alapján, hogy a keleti palóc típus peremén található, s lényeges vonásait tekintve megegyezik az észak-borsodival (vö. Imre, 358.).

Előadásomban az 1992 nyarán készített szövegfelvételek és jegyzetelések alapján kívánom bemutatni **Jánok** nyelvjárásának néhány jellemzőjét. A továbbiakban elősorolt jellegzetességek között lesznek olyanok is, melyek nem kizárólag a vizsgált település nyelvére igazak, hanem néhány környező faluéra is. Egyelőre azonban meg kell elégednünk az állapotvizsgálattal. A későbbiekben — ahogy az anyaggyűjtés és földolgozás előbbre halad — már elengedhetetlen feladattá válik az összehasonlító elemzés s — ahonnan van korábbi megbízható leírás — a változásvizsgálat.

A következőkben a leglényegesebb alaktani jelenségeket veszem sorra.

Igetövek:

1. A *v* tövű igék némelyikénél a csonka, tehát a *v* nélküli tőhöz kapcsolódnak a toldalékok: *Hogy is hítäk äszt?*, *Veres lisztnek hítottäk.*, *Mekhljja.*, *A pijocäk mind kiszittäk ä vért.*

2. Az *sz* -szel bővülő *v* tövű igék tiszta magánhangzós tövéhez is kapcsolódik a múlt idő jele. Változva használják a következő formákat: *itt~ivott*, *ett~evett*: *Bement ä kocsmäbä, oszt beitt. Oszt väläki itt, väläki nem itt päjinkät.*

3. Az egytagú *t* végű igéknél is megfigyelhető az előbbi jelenség, a rövid múlt idejű alak: *Ä kezünkbe beleütt ä hideg.* Ugyanaz az adatközlő néhány perccel később a hosszabb, köznyelvi formát is mondta.

4. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű alszik ige kijelentő mód, múlt idő egyes szám 3. személyben az általánosabb *aludt* mellett még találkozhatunk az *aludott* formával is: *De ö nem äludott, amig ön házä nem értem.*

5. Az egyszerű *v* tövű *ig* -hez tartozó *jön~gyön* kijelentő mód jelen idő egyes szám első személyben előfordult a *j*-s tövű változat: *Begyüjök.*

6. A hangzónyújtó tövekhez tartozó *kel~kél* igének a hosszú tőhangzós formája ma is elevenen él Jánok nyelvében, ugyanis nemcsak az idősebbektől

van néhány adatom, hanem a harminc-harmincöt évesektől is. A többjelentésű *kel-kél* három jelentésével és más-más ragozott (jelezett) alakjával találkoztam, a *Magyar értelmező kéziszótár* *kel* szócikkét követve az alábbiakkal: **Kéjj fel, oszt menny a lovakhoz!** ' (fölebredve) fekvőhelyét elhagyja', *Megnészttük, hogy mikor kélnek ki a madarak.* ' (állat) tojásból, petéből kibújik', *Á tészta mekkél.* '(tészta) élesztő hatására duzzad, dagad'.

Igeragozás:

1. A tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejű egyes és többes szám harmadik személyű alakjai az idősebbek nyelvében még *-i*, illetve *-ik* személyragot kapnak. Leggyakrabban az *ásszondi* 'azt mondja' fordul elő (*Ásszondi nekem az orvos.*, *Áz egyik ásszondi.*), de hallani más igéket is (*Csák ászt csinálni.*; *Most kápi á péndzt.*).

2. Az alanyi ragozás kijelentő mód egyes szám második személyében szószagos *-sz* rag helyett az ebben a funkcióban jóval ritkább *-l* szerepel, igaz csak elvétve: *Ászt monták, elméhétél á fálubá.*

3. Elvétve előfordul elemkettőzés a *kell* ige múlt idejű alakjában: *A munkát meg kellett csināni, mire édesmāmā megjött.*

4. Az alanyi és tárgyas ragozás egymással keveredik a vizsgált településen. Hol alanyi ragozású formát használnak tárgyas helyett, hol pedig megfordítva: tárgyast alanyi helyett.

a/ Alanyi ragozású ige áll tárgyas ige értékében a következő mondatokban: *Áki mēnt be āz osztálybá, mindegyiket kikēnték vėlē.*, *Elküldöt átyuská, hotyhá megőrőlnének eszt á zsāk búzāt.*, *A csirkét el kellett ádni, há ákártunk, hogy cukrot vegyünk vágy sót.*

b/ Tárgyas ragozású ige áll alanyi ragozású értékben az alábbi mondatokban: *Lerájzoltuk az úton ijen szögletes kockákat.*, *Most szégyēm ety szátyor orvoságot?*

Az ide tartozó következő példa — **Betüzeltük ety csöppet, hogy meleg legyen.** — kétféleképpen is fölfogható. Egyrészt tárgyas ige alanyi funkcióban való használataként, másrészt pedig — a szövegkörnyezettel kiegészítve — tárgyszempontjából hiányos mondatként. A beszélgető partner ugyanis előzőleg a kemencéről beszélt, s ebből egyenesen következett az előbb elhangzott mondat.

Úgy gondolom, ez utóbbi tény azonban nem kérdőjelezi meg az előző mondatok minősítését.

5. Az igemódok használatában is találhatunk említésre méltó sajátosságot, nevezetesen azt, hogy rendre felszólító módú alakokat használnak kijelentő értelemben. A mondatok intonációja is ezt támasztja alá. A következő két példában az említett jelenség egyértelműen megmutatkozik: *Mink beszéljük így is, meg úgy is.*, *Ázér mos mām küszkögyünk, hogy legaláb mindég karácsonyra disznót ölünk.*

Bonyolultabb a helyzet az alábbi mondatok esetében: *Nem kel semmit csinálni, mindent megcsináljunk.*, *Hatan összeszorújunk a szégre* (= a templomban a padban). A MNyA. jánoki kérdőfüzeteinek a tanúsága szerint az intervokális és a szóvégi helyzetben lévő hosszú mássalhangzók általában megrövidülnek. Ez a jelenség nemcsak az egyszerű hosszú mássalhangzókkal történik meg, hanem a teljes hasonulással keletkezettekkel is. Ezt a tény még motiválja ezen a területen az erős j-zés (vö. 397. és 402. kérdőfüzet vegyes följegyzései).

Igéképzés:

Az igéképzők közül leginkább a visszaható, valamint az álvisszaható igékhez hasonlókat képező formánsok használata a legszembetűnőbb.

1. Az *-odik* visszaható képző igen erős ebben a nyelvjárásban. A köznyelvi *játszik* paradigmáinak megfelelő jelentésben, tehát cselekvő értelemben találjuk a képzett szavakat: *Mindig azt monygyuk, hogy métát jáccóggunk* (= játszunk vagy játsszunk), *A gverek jáccódot* (= játszott), Az előbbi származékokat még megtoldják a ható képzővel is: *A gverekkel jáccódhatnak* (= játszhatnak), *Mi nem jáccódhatunk a gverekkel* (= játszhatunk: a t intervokális helyzetben megrövidült!)

2. A fenti képzőhöz hasonlóan viselkedik a *-kodik~ -ködik* visszaható formáns. Voltaképpen a köznyelvi *tojózik* ('kakas, gúnár párizik') jelentésében használják a beszélők a *tojózkodik* alakot, de ha azt is figyelembe vesszük, hogy tárgyalt képzőnknek ma is él a kölcsönös cselekvést kifejező értelme (*dulakodik, gyűlölködik* stb.), akkor itt lényeges jelentéstöbbletet is feltételezhetünk. Ugyancsak a cselekvés kölcsönösségét fejezi ki az *öntözködni* származékban a *-ködik*: *Öntözködni járták a fíjűk*. (A népszokásokról szóló leírások a locsolkodás, öntözködés kölcsönösségét igazolják.)

3. Anyagomban találtam példákat az álvisszaható igékhez hasonló igéket képező *-skodik~ -sködik* formánsra is, de nem a szokásos funkcióban, hanem cselekvő értelmű használattal: *Már mink is hurcolóskottunk itten be* (ti. a lakodalom után). Inkább csak szerkezettel oldható föl az *elvégezösködtek* ige ('elvégezték, befejezték a munkát') a következő mondatban: *Mikö elvégezösköttek, készültek a bálba*.

4. Egyedi esetekben fordul elő még néhány említésre méltó szóképzés. A köznyelvi *-z* képző helyén az *-l*-et találjuk az *uzsonnázni* főnévi igenév igei tövében. A *ker-* többszörös továbbképzésével alakult ki a 'fogócskázunk' jelentésű *kergetöcskőztünk*. Ismét más szempontból érdekes a *lenyiszkoltam* ('levág, levagdos') ige. A *-nyisz* hangutánzó tőhöz egy igen régi és ma már terméktelen gyakorító képzőkapcsolódott, a *-kol*, s alakult ki az említett származék az alábbi mondatban: *Lettem a kapát, oszt lenyiszkoltam vele* (ti. a pióciát a lábomról). Egyéb szóalkotási móddal, föltehetőleg kontaminációk-

kal keletkezett a *Hol csiperektők* (a madarak) mellékmondat igei állítmánya. A kontamináció alapja a *csipog* és a *csicsereg* lehetett.

Névszótövek

1. A köznyelvben a többalakú, változó tőhangzójú névszók egy jelentős csoportjának csonka tövében hosszú magánhangzó van, a teljes tőben azonban rendszerint rövid. Nem így van ez Jánok nyelvében. A csonka tőben is rövid váltóhangot találunk: **Keves jót éltünk, keves jó dolog volt mindég., Vót tehen., . . . középső malomba. . . , . . . szekerről . . . , ety, kető, hāróm, néty, család mentünk ety tehenes szekéren.**

2. Az *-a*, *-e* végű névszók toldalékos alakjaiban a tővéghangzó a köznyelvben rendszerint hosszú. Az idősebbek nyelvében még találkozhatunk ezen a helyen rövid tővéghangzóval is: *Hoty hany kilométert tettem meg Kássátul Tornáig, ászt mǎ se tudom, . . . nǎgymámáék . . .*

3. A hangzótoldó-hangzóvesztő töveknél általában a váltóhang nélküli teljes tövet találjuk a tárgyrag előtt. Igen ritkán előfordul, hogy a váltóhang megmarad ebben a helyzetben is: **Ēpért mēntünk szēdni.**

Névszóragozás

A határozóragok használatában két lényeges jellegzetességet vehetünk észre, nevezetesen azt, hogy egyrészt egyes ragok alakváltozásai fordulnak elő köznyelvi jelentésben, másrészt pedig a köznyelvitől funkciójában merőben eltérő ragok jelennek meg. A következőkben sorra vesszük mindkét típust.

1. Az alakváltozatok esetei:

a/ A *-ból* a ragnak általános a *-bűl*, a *-bül* és a *-bul* realizációja: *abbűl, pamutbűl; anyagbul, lilábul; ablakbul* stb.

b/ A *-ből* rag igen gyakran l nélkül hangzik: *fészébő, fejibő* stb.

c/ Ehhez hasonló jelenség játszódik le a *-höz* rag esetében is azzal az eltéréssel, hogy a ragvégi mássalhangzó eltűnésével egyszerre a rag magánhangzója megnyúlik: *Megyek a pékhő., A légy odaszāt ā fejihő.*

d/ A *-ról~ről* határozóragnak is az l nélküli alakváltozata él, s a mély hangrendű magánhangzó zártabbá is válik: *Gyūt mǎgyār tányító Kássārú., Levették a fātlyolt ā menyāsszonnāk a fejrő.*

e/ A *-tól* ragnak két variánsa él, mégpedig a rövid és a hosszú zárt magánhangzójú forma: *Hoty hāny kilométert tettem meg Kassátul. A menyasszonytūl is vót egy liter pājinkā.*

2. A funkcióváltás esetei

a/ A *-ban~ben* határozórag szerepében jelenik meg az *-(e)n* rag: *Oszt minden éven kapta vóna a gyótycipőt., Akkó se mentünk vóna ity ketten a falun.*

b/ Az előbbieknél a fordítottjára is vannak példák. Az *-on, ~en* rag funkcióját a *-ban~ben* tölti be: *A jeget kivāktuk télbe., Mikor meleg van, nyárban, mek télben, miko hideg van.*

c/ A *-nál~ -nél* ragot használják a *-hoz~-hez* jelentésében: *Ászt montāk, hoty csāk a bírónāl viszik.*, *Elmentünk oszt ā pāpnāl.*, *Elmentem odā ā rokonoknāl.* A jánokiak körében ez a legáltalánosabb raghasználati jellegzetesség.

d/ Az előbbi fordítottjával találkozunk a következő példában: *Amikor sokáig eggyüt vótak szórakoztāk* (ti. a fiú és a lány), *akkor a fijū megmonta a hászhoz.* (= háznál).

e/ Alkalmanként, nem általánosan előfordul a *-be* rag helyett a *-höz*: *Men-tem ki a szőlőhöz kapálni.*

f/ Az előbbi jelenségnél gyakoribb a *-ba* rag helyett a *-ra* használata: *Áz eggyik fijū odaát ā zajtórā.*, *Ággyuk felsőiskolārā.*

Névszóképzés:

A névszóképzők közül leginkább a kicsinyítő képzők, illetve azok használatainak gyakorisága a legszembetűnőbb. A játékosság, kedveskedés kifejezésén túl a napi ételek tiszteletét, megbecsülését is érzékeltetik: *csirkécskē, kákáskāt, bornyúcskāk, metélkēt, csálókā* ('túrós folyás').

Nagyiván egy közép-tiszántúli nyelvjárássziget

Amikor az 1980-as évek derekán intenzívebben kezdtem foglalkozni a magyarországi, majd a jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetekkel, kettős cél lebegett előttem: egyrészt a nyelvi-nyelvjárási alapon biztosan vagy föltételezhetően nyelvjárássziget helyzetű települések tájszólását abból a szempontból próbáltam vallatóra fogni, hogy milyen jelenségek őrződtek meg bennük eredeti (kibocsátó) nyelvjárásukból, illetőleg milyen tájnyelvi sajátosságok terjedtek el bennük a környező nyelvjárások hatására; másrészt az a településtörténeti problematika is foglalkoztatott, hogy vajon honnan, mely vidék(ek)ről települhetett a szóban forgó nyelvjárássziget lakossága. Az utóbbi kérdés különösen abban az esetben volt izgalmas, vonzó feladat számomra, ha a történeti forrásokból egyáltalán nem volt adat vagy csupán nagyon kevés fogódzó adódott arra vonatkozóan, hogy mikor és honnan történt a vizsgált helyiséget alapító lakosságnak az átköltözése.

Az előzőekben fölvezolt nyelvészeti és településtörténeti kutatási cél szempontjából Nagyiván esetében főképpen nyelvi-nyelvjárási vizsgálódás vehető figyelembe, hiszen ez a község azon csekély számú nyelvjárássziget közé tartozik, amelynek településtörténetét viszonylag részletesen taglalta a (hely)történeti kutatás, olyannyira, hogy a községalapítónak nem csupán a (kibocsátó) származásvidéke ismeretes, hanem konkrétan azon falvak is, ahonnan az áttelepülők elszármaztak. A történeti források vallomása szerint ugyanis a Nagyivánt megalapító lakosság a XVIII. század közepén két Heves megyei faluból, a megye déli részén fekvő Boconádról és az Eger környéki Egerszólátról települt. *SOÓS IMRE* egyik munkájában Nagyiván XVIII. századi újratelepítéséről a következőket írja: "1754-ben Szép Izsák nevű boconádi jobbágy ösztönzésére 11 boconádi jobbágya káptalan engedélyével átköltözött Nagyiván pusztára, és azt véglegesen benépesítette" (**Heves megye benépesülése a török hódoltság után**, Eger, 1955. 45). Ugyanezen dolgozatának egy másik részében azt is megállapítja, hogy Egerszólátról is kerültek áttelepülők Nagyivánra (i. m. 34). Ezen történeti adatok — amint az a nyelvészeti elemzésből kiviláglik — jól összezsengenek azokkal a nyelvi-nyelvjárási alapon levont következtetésekkel, melyek a nagyiváni tájszólás máig megőrzött sajátosságaiból is szinte teljes bizonyossággal megállapíthatók.

Nagyiván nyelvjárásával egyébként alig foglalkozott dialektológiai kutatásunk, hiszen az 1940-es évek végéig csupán egy-két nyelvjárási adatközlés láttott napvilágot róla (vö. *LŐRINCE LAJOS — BENKŐ LORÁND: Magyar nyelvjárási bibliográfia*. Bp., 1951. 89). A község nyelvjárása iránti érdeklődést bizonyos fokig az a körülmény váltotta ki, hogy **A Magyar Nyelvjárások**

Atlaszának (a továbbiakban MNyA.) próbagyűjtései során Nagyiván nyelvjárásában olyan hátrább képzett, postalveoláris *t* hangot jegyeztek föl, amelyhez hehezetes ejtésmód is gyakran társult. Erre a jelenségre — amint *SEBESTYÉN ÁRPÁD* utal rá: MNyj. VI. 150 — *VÉGH JÓZSEF* figyelt föl elsőként, majd *BÁRCZI GÉZA* is foglalkozott vele. A *t* hangnak (ritkábban a *d*-nek) ezen említett sajátsága a SEBESTYÉN ÁRPÁDTól gyűjtött és fonetikus átírásban közzétett szövegekben is megfigyelhető (vö. MNyj. VI, 151-5).

IMRE SAMU "A mai magyar nyelvjárások rendszere" című monográfiájában (a továbbiakban MMNyjR.) Nagyiván tájszólását, amely a MNyA.-ban az M—15-ös kutatópontként szerepel, nyelvjárásszigetnek minősítette (Bp., 1971. 362). Kutatásai szereint "*Heves megyének az a része, amely az á, ā határtól délre, illetve keletre terül el, Szolnok megyének a Tisza jobb partjára eső része, illetőleg a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyének a Sajótól délre eső területe, a magyar nyelvterületnek nyelvjárástani szempontból az egyik legérdekesebb, legszínesebb, legváltozatosabb része*" (MMNyjR. 359). Mivel Nagyiván is ezen a tájegységen fekszik, s ráadásul nyelvjárássziget helyzetű település, tájnyelvének vizsgálata különösen figyelemre méltó.

A nagyiváni tájszólásról készített rövid összefoglaláshoz részben a MNyA. hat kötetének adatai, részben a helyszínen végzett gyűjtésem anyagát használtam föl. Mivel vizsgálati célból adódóan Nagyiván nyelvjárásának archaikus jelenségeit igyekeztem föltárni, ezért mind a magnetofon-fölvételek készítéséhez, mind a kérdőíves gyűjtéshez a község idősebb lakói közül választottam ki adatközlőimet. A továbbiakban a nagyiváni nyelvjárás legjellegzetesebb hang- és alaktani jelenségeit, valamint szóképzetének egy-két sajátosságát próbálom vázlatosan áttekinteni.

A *fonémaállomány* szempontjából az jellemző, hogy él benne *e:ē* fonémaelentét (pl. *fejem, fejēm* stb.), vagyis a rövid magánhangzók rendszerében 8 fonéma használatos. — A *hangszínbeli* sajátosságok közül, miként a magyar nyelvjárások nagy részében, a magánhangzók körében tapasztalunk markánsabb különbségeket a köznyelvhez és más nyelvjárástípusokhoz viszonyítva. Közülük is a hosszú *ó, ő* és *é* helyén jelentkező kettőshangzók előfordulása a leginkább figyelemre méltó. Az *ó* helyén *ou, oy, oo* és *aó*, az *ő*-vel szemben *öü, öy, eő* és *eő*, az *é* helyén pedig *ēj, ej* és *eé* figyelhető meg (pl. *főüd, vőüg; jóu, vout; fejírfi, szépi;* stb.). A diftongusok előfordulásának gyakoriságában a nyelvjárássziget helyzetű Nagyiván nyelvjárása lényegében véve megegyezik a környékén lévő atlaszbeli kutatópontok (pl. Abádszalók, Balmazújváros, Hajdúszovát, Kenderes, Szeren, Tiszabábolna stb.) népnyelvével.

A magánhangzó-fonémák gyakoriságát tekintve a nagyiváni nyelvjárásra az erős fokú illabiális *ē*-zés jellemző (pl. *gyerēk, kellēt, kender, szēd;* stb.), a közép-tiszántúli és a hajdú-bihari nyelvjárástípushoz tartozó kutatópontoktól eltérően viszont a zárt *í*-zés csak szórványosan fordul elő. Nagyiván nyelvjárá-

sának a környező tájszólásoktól elütő, gyenge fokú *i*-zése a község nyelvjárás-sziget voltával, vagyis településtörténeti okkal magyarázható. — Fölbukkan néhány olyan magánhangzó-jelenség is benne, amely a palócos-jászos típusú nyelvjárásokkal mutat rokonságot. Ezek a következők: — 1. A *k* többes jelet követő *t* tárgyrag előtt — a köznyelvinél és más nyelvjárástípusokénál egy fokkal zártabb — középső nyelvallású magánhangzó gyakori (pl. *azokot*, *lovakot*; *minkēt*; *öüköt*; stb.). — 2. A nyílt *ó*-zás és *ő*-zés jelensége — záródó típusú kettőshangzós realizációval — tűnik föl (pl. *szou'szú'*; *gyűszőj*; stb.). — 3. Az *é* helyén egy-két esetben nyílt *e*-zés jelentkezik (pl. *eger*, *kerek*; stb.).

A mássalhangzó-jelenségekre áttérve a hangszínbeli sajátosságok közül — a bevezetésben már említett — hátrább képzett *t*, illetőleg a zöngétlen zárhangok hehezetes ejtése bukkan föl szórványosan. Erre a jelenségre a MNyA.-ban is akad egy-két példa (pl. 301. *kútrovás*, <*kutrovás*>; 309. *határ*; 389. *köpül*; stb.). Megítélésem szerint *IMRE SAMU* helyesen állapította még az utóbbi sajátságáról, hogy "*Nagyivánban a hehezetes ejtésmód csupán ritkán jelentkező egyéni jellegzetesség*" (MMNyjR. 295).

A nagyatlasz tanúsága szerint — a palatális *ly*-ezés kivételével — Nagyiván nyelvjárásában is megőrződött egy-két palatalizált szóalak (pl. 518. *térgy*; 917. *inni*, <*innya*>; 979. *tetük*, *tetyük*; stb.). A *SEBESTYÉN ÁRPÁD* közölte szövegfölvételeken azonban egy adat a palatális *ly*-ezésre is fölbukkan, mégpedig a *talyiga* szóban (vö. MNyj. VI, 151). A MNyA.-ban viszont, melyben a *taliga* címszóként szerepel, *tajiga* hangalakot találunk. — A mássalhangzó-jelenségek körében figyelemre méltó vonás az is, hogy a *meg* igekötő *g*-jének hasonulására a nagyatlaszban több példa is előfordul (pl. 835. *měvver*, *měgver*; 901. *měffokta*, *měgfokta*; stb.).

Az alaktani sajátságokat tekintve az MNyA. adatai alapján azt állapíthatjuk meg, hogy két olyan jelenség fordul elő a nagyiváni nyelvjárásban, amelyben eltérés mutatkozik a szomszédos tájszólásoktól. Ezek a következők: —1. A kijelentő és a felszólító mód jelen idejének tárgyas ragozásában egyaránt használatosak a *taníjja* típusú igealakok. —2. A birtokos személyjelezés többes szám 3. személyében a palatális sorban az *-ik*, *-jik* hangalakú toldalék gyakori (pl. *kertyik*, *szívik*).

A nagyatlaszban található szókészlet elemzésével az volt a célom, hogy a nyelvjárás-sziget helyzetű Nagyiván tájszólásában megvizsgáljam: milyen arányban őrződtek meg benne a kibocsátó nyelvjárás tájszavai, illetőleg milyen mértékben tudtak behatolni a környező nyelvjárások szókészleti elemei. Ennek vizsgálatához a valódi tájszók vallomását vettem figyelembe.

A MNyA. köteteiben Nagyiván anyagában és a vizsgált környező nyelvjárásokban 46 olyan valódi tájszót találtam, amely területi megoszlást mutat. Eből 18 tájnyelvi elem az eredeti palócos tájszólásból őrződött meg (pl. 364. *birbitéil*, *hergél*; 514. *pérc*; 647. *lipe*; stb.). 23 azoknak a tájszóknak a száma,

amelyekben az eredeti palóc elem mellé a szomszédos nyelvjárások tájszava is bekerült (pl. 31. *kukorica*, <*tengëri*>; 354. *röhödik*, *rühet*, *bügik*; stb.), és 5 tájnyelvi elem hatolt be a környékbeli tájszólásokból a nagyiváni népnyelvbe (pl. 33. *csutkaszár*; 234. *vaskonyha*, <*sparhët*>; stb.). Ez más szóval azt jelenti, hogy 10 valódi tájszó közül kb. 4 maradt meg a kibocsátó nyelvjárásból, 5 esetben az eredeti tájnyelvi elem és a környékbeli tájszólásokból bekerült lexéma egyaránt használatos, és átlagosan csupán 1 tájszó hatolt be a környező nyelvjárásokból. Említésre méltónak tartom, hogy több olyan markáns alaki tájszó is él benne, amely a palóc nyelvjárástípusban is megvan (ilyen pl. a *girind* 'görény', *kivël* 'kívül', *tereny* 'tenyér'; stb.).

Fölvetődhet a kérdés, vajon mi az oka annak, hogy a szókincs közismert változékonysága ellenére miért őrződött meg ilyen nagy arányban annyi valódi tájszó az eredeti (kibocsátó) nyelvjárásokból. Ennek magyarázatát elősorban abban látom, hogy a Nagyivánt megalapító lakosság nem olyan nyelvjárásterületre került, amely nyelvileg nagy mértékben elüt a közösség nyelvjárásától. Az egymástól jobban eltérő tájszólásokban minden bizonnyal hamarabb visszaszorulnak a kibocsátó nyelvjárás olyan sajátosságai, amelyek a környékbeliek számára szembeötlőbbek. A hangtani jelenségekről szólva VÉGH JÓZSEF hasonlóképpen vélekedett (vö. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. BP., 1959. 76). Elképzelhetőnek tartom továbbá azt is, hogy a nagyivániai kapcsolata az eredeti tájszólásvidékkel esetleg a község megalapítása utáni időkben is hosszabb-rövidebb ideig megmaradt. A Nagyivánban végzett helyszíni anyaggyűjtéskor — három-négy évtizeddel a MNyA. adatfölvételei után — lényegében véve mindazon hangtani és alaktani jelenségekre, valamint szóképzleti elemekre sikerült példákat találnom, melyek a nagyatlásban is megtalálhatók. Sőt a palóc kérdőív segítségével még néhány olyan adatra is rábukkantam, amely a MNyA.-ban nem szerepel. Ezek a következők: — 1. Szórványosan találunk a kicsinyítő képzős szóalakra (pl. *borocska*, *kényeérke*). — 2. Sikerült néhány palócos-jászos valódi tájszót följegyezni (pl. *dikó-gyikó* 'szalmából font heverő', *masina* 'gyufa', *pampuska* 'fánk' és *zurgvik-zurcik* 'kemencesut'). — 3. Gyerekijesztő szóként a *dróutos*, *mumus* és ördög mellett néhányan a *markoláb* és a *mókár* megnevezéseket is ismerik és használják.

A *markoláb* és a *mókár* gyerekijesztő szavak — mint a gyerekijesztők álltalanban — a szóképzlet archaikus és kevésbé változékonny rétegébe tartoznak, s mivel a néprajzi kutatások szerint elterjedési körük jól meghatározható, ezért érdemes róluk külön is szót eiteni, ha mégoly röviden is. — *DIÓSZEGI VILMOS* "A palóc etnikulturális csoport határa és kirajzolásai (Az égitestet evő lény, a markoláb elterjedésének tanulságai)" című tanulmányában (In: *Népi kultúra — népi társadalom*. Bp., 1968. 217-251) a *markoláb* gyerekijesztőről kimutatta, hogy ennek ismerete az adott településen palóc etnikumra utal.

HOPPÁL MIHÁLY kutatásai szerint pedig "A mókár gyerekijesztő használata napjainkig jól körülhatárolható területre jellemző. Ez a terület hozzávetőlegesen az Eger — Miskolc — Karcag — Kecskemét által határolt vidék, a besenyők, nagykunok és a jász betelepülők szállásterülete volt". (Gyerekijesztők — I. In: Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1969. 260.) — Ezeknek a gyerekijesztőknek a vallomása — természetesen az összes, már részletesen bemutatott hangtani, alaktani és szóképzési sajátosságokkal együtt — szintén fontos adalékként vehető figyelembe annak a kérdésnek a mérlegelésénél, hogy a föltárt nyelvi-nyelvjárási jelenségek együttesen megerősítik-e vagy pedig el-lentmondanak a bevezetésben már említett településtörténeti adatoknak.

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a nagyiváni nyelvjárásnak — a MNyA. anyaga és saját gyűjtésem alapján már kifejtettem — sajátosságai, valamint a *markoláb* és a *mókár* gyerekijesztők elterjedési körére vonatkozó néprajzi kutatások lényegében véve alátámasztják a *SOÓS IMRE* munkájából idézett történeti adatokat, vagyis azt, hogy Nagyiván tájszólása genetikusan összefügg a boconádi és az egerszóláti nyelvjárással.

Péntek János

Regionalitás a szójelentés körében

Az ember az évek múltával egyszer csak ráébred, hogy különböző helyeken és különféle alkalmakkor kifejtett gondolatai gyanúsán egymáshoz kapcsolódnak, és ha-őszinte tud lenni önmagához, kénytelen beismerni, hogy ha nem is föltétlenül egy hipotézist vagy éppen egy elméletet, de legalább egy rögeszmét sikerült megfogalmaznia. Mert végül is többnyire elméleteknek nevezett rögeszmék foglyai vagyunk.

Előljáróban még annyit: az is bizonyára saját "provincális" szakmai iskolázottságból ered, hogy a nyelv és a kultúra viszonyát, amellyel rögeszméim is kapcsolatosak, én csak a népnyelv és a hagyományos népi kultúra felől tudom megközelíteni. Néha már-már kettős ügynöknek érzem magam: nyelvészek körében bennem él a néprajzkutató, néprajzosok körében pedig a nyelvész. Amikor pedig a nyelv területi változatairól van szó, mint ezen a tanácskozáson is, mindig óhatatlanul előtérbe kerülnek a népi kultúra területi változatai, a nyelvjárások mellett a tájegységek, vagy tovább általánosítva: a nyelvjárástípusok mindig földézik a néprajzi tájak típusait is. Ez nem azt jelenti, hogy számomra a nyelv azonosul a kultúrával, vagy egy pillanatra is feltételezném, hogy pl. földrajzilag mindig egybeesnének a nyelv és a kultúra területi változásainak határai.

Ahhoz, hogy a dialektológia felől hidat építsünk a népi kultúra vizsgálatára, *túl kell lépnünk* a nyelv hangzó oldalának, sőt alaki elemeinek tanulmányozására *a szemantika, a szövegtan és szövegsemiotika*, valamint *a beszélnéprajza irányába*. Valahol ott dől majd el, *van-e homológia* egy tájnyelv és egy táji kultúra jellegében és szerkezetében. Én ilyen megfelelést látok valamely nyelvjárás metaforizáló jellege, képszerűsége és az illető táji kultúra szimbolizáló, ritualizáló tendenciája között. Ezt nem könnyű bizonyítani, de cáfolni talán még nehezebb. A bizonyítással két témakörben és két nyelvjárásban próbálkoztam. Az egyik a népi himzés és díszítőművészet terminológiája volt, a másik a népi botanikai terminológia Kalotaszegről, valamint Erdély egész területéről. Mindez persze éppen fordított sorrendben történt. Előbb és hosszú ideig foglalkoztam az említett nyelvi és néprajzi anyaggal, és csak fokozatosan érlelődött meg az a gondolat, hogy az egyes nyelvjárások jellemzésére szemantikai kritériumokat is szükség volna figyelembe venni, illetve meg kellene vizsgálni, hogy az egyes dialektusok között nincsenek-e számottevő különbségek szemantikai tekintetben. Nem csupán és elsősorban az ún. jelentés szerinti tájszavak aránya lehetne releváns, bár valószínűleg ennek vizsgálata is támpontot adhatna az általános szemantikai jellemzéshez. Az egyik leglényegesebb ilyen kritérium éppen a népi terminológiában megnyilvánuló

metaforizációs készség, az, hogy egy nyelvjárás beszélője a logikus, leíró, definiáló terminusokat részesíti előnyben vagy a kifejező, képszerű, emotív színesebb metaforákat. Az illet-e, hogy *fehér horgasrózsa*, vagy az illet: *kúduzláb*, vagy: *kápolnavirág*, mint a Kádár Kata udvarhelyszéki változatában? Ezek mind élő elnevezései vagy éppen elnevezéstípusai Erdélyben a *fehér nárcis*nak. Sőt tovább menően a metaforák tartalmi típusai is jellemzőek lehetnek némely nyelvjárásokra, mint ahogy az egyes nyelvekre is jellemzőek (vö. KÁROLY 1970: 372—373). A perszónifikáció esetében pedig talán az is feltételezhető, hogy a kultúra korábbi antropomorfikus szemlélete él benne tovább szemantikai szabályként. A székely nyelvjárások alaposabb ismerője már eleve feltételezheti, hogy bennük erőteljesebb ez a képszerűség, ez a metaforizációs hajlam, mint más magyar nyelvjárásokban, és nyilván ez az egyik forrása a szépírói stílus sajátos ízeinek a székely anyanyelvjárású írók esetében, MIKEStől TAMÁSig. A növénynevek egy szűkebb csoportjában végzett statisztikai elemzés azt mutatta, hogy hozzávetőleg 20 százalékos eltérés van ebben a tekintetben a székely és a többi nyelvjárás között (vö. PÉNTÉK 1978. 183—184). Bár a többi sem egységes, hiszen a kalotaszegi szókincs speciális tematikai csoportjai szintén erős metaforizációs készségről tanúskodnak. Hogy másrészt a székely népi kultúrának mennyire élő vonása a jelképisége, mennyire eleven a szokások rítussá szerveződésének készsége, talán nem is kell példákkal bizonyítanom.

Ezzel az általános megállapítással kapcsolatban egy olyan ellenvetés tehető, hogy az elnevezés típusát nemcsak a nyelvjárás szemantikai jellege határozza meg, hanem többek között az ismeretek mélysége is. Tehát egy olyan közösség, amely kevésbé ismeri a megnevezendő dolgot, tartózkodni fog a jellemző leíró elnevezésektől. Ennek az érvek van némi jogosultsága a természetett növények esetében, hiszen éppen a székely nyelvjárások egyes részein, mint amilyen Gyergyó vagy Csik, a növénytermesztésnek, kertészkedésnek távolról sincs olyan szerepe, mint a Mezőségen vagy alföldi tájakon. Ennek ellenére túlzás volna a névtípusok megoszlását teljes egészében valamely nyelven kívüli tényezővel magyarázni.

Egy nyelvjárásnak a metaforikus elnevezésekben is megnyilvánuló képszerűsége bizonyára összefügg annak archaikusabb voltával. De ha a nyelvjárás-történet tényeire gondolunk, a Szótörténeti Tár lexikális anyagára vagy akár a régebbi korszakok erdélyi irodalmának nyelvi specifikumaira, be kell látnunk, hogy ilyen jellegű szemantikai különállásuk mindig megvolt az erdélyi nyelvjárásoknak. A két elnevezéstípus és a két névtípus viszonya tehát semmiképpen nem csak kronológiai jellegű, nem törvényszerű, hogy egymást váltsák. Bár — ahogy közhelyszerűen mondani szoktuk — a nyelv kétségtelesen racionalizálódik. Ennek mintha ellentmondana az a tény, hogy pl. a természetett növények hivatalos nomenklaturája is fajtanevekként ún. *fantáziane-*

veket ír elő (vö. VÁCZY 1974: 235). Ez is jelzi, hogy a metaforikus elnevezések, akár egyszerűek, akár analitikusak, tökéletesen megfelelnek a terminológiai megkülönböztetés igényének is. Ezeknek kevesebb ugyan vagy éppen semmi az információs értékük, amennyiben nem leíró, nem definiáló jellegűek, ezzel szemben létrejöttükben nagyobb szerepe van az emóciónak, utalhatnak alaki vagy funkcionális hasonlóságra (vö. KÁROLY i. m. 373). Ez a szemantikai kritérium tehát arra is felhívja a figyelmet, hogy vele kapcsolatosan mint valamely nyelvjárásra jellemző sajátosságot az érzelm kifejezés fokát és nyelvi eszközeit is tekintetbe lehet venni. Ez azonban már túlmutat előadásom keretein. Mint ahogy az is merő spekulációnak tűnhetne, hogy az előbbiekkal összefüggésben a képi és a fogalmi gondolkodás feltételezhető eltéréseiről értekezsem, pedig ez egy kultúra jellege szempontjából egyáltalán nem lényegtelen.

Szeretnék viszont még visszatérni a tájszavak problémájához. Tájszavak részben azért vannak, mert a fogalmak és a fogalmi rendszerek relatív jellegűek, tájanként és nyelvi rétegekként is eltérőek. Az eltérések részben a tapasztalatok, az ismeretek eltéréseiből fakadnak, részben a mezőtagolás eltéréseiből. Egy, a tájszavak osztályozásával foglalkozó, húsz évvel ezelőtt publikált dolgozatomban (PÉNTEK 1972: 231-241) ILLYÉS GYULÁT idéztem, aki a II. Magyar Nyelvészkongresszuson az irodalmi nyelv problémáit érintő vita során mondta a következőket: *"Rengeteg olyan fogalom van a magyar nyelvben, amelyre a köznyelv nem ismer még szót, a tájnyelv pedig ismer. . . Pl. a mosatlan edényt nálunk egy szóval **csetresnek** hívják. Így a **csihatagot** is, azt a hajtást, amely a gyökértől nő fel, körül kell írni ahhoz, hogy világosan megérthessük. Ez is olyan kérdés, amellyel érdemes volna a nyelvészetnek foglalkoznia."* (I. OK. IV, 471-472). Ezen az alapon, ha úgy tetszik, a funkcionális szempont alkalmazásával, különítettem el akkor a denotatív funkciójú tájszavak csoportját azoktól, amelyek a köznyelvhez viszonyítva szinonim értékűek. Ebből adódik, hogy valamely nyelvjárás jellemzéséhez lexikológiai szempontként figyelembe kell venni a tájszavak arányát (ha ez egyáltalán felmérhető), szemantikai kritériumként pedig azt, hogy milyen súlyt, milyen arányt képviselnek az előbbi típusok. Itt megint a népi nyelv és a népi kultúra viszonyához jutunk el, hiszen a speciális fogalmak a kultúrára regionális, esetleg regionálisan izolált voltával állnak összefüggésben.

Ezzel kapcsolatban még három, egymástól független észrevételt kell tennem. Az egyik: hogy van-e vagy nincs egy tájszónak köznyelvi megfelelője, nem ítéltető meg pusztán csak annak alapján, hogy az illető szó lejegyzője vagy publikálója hogyan értelmezi a szót. Néha csak azért folyamosodik körülíráshoz, mert nem ismeri a köznyelvi vagy hivatalos elnevezést, gyakran tapasztalhatni ezt éppen a növénynevekkel kapcsolatban. A másik észrevétel: az ilyen tájszavak léte igazolja azt az empirikus módszertani tapasztalatot, hogy

tájszavakat nem lehet kérdőívvél gyűjteni, egyszerűen nem lehet előre tudni, hogy mi van és mi nincs, harmadszor: mivel többnyire a népi kultúra speciális elemeiről, jelenségeiről van szó, az ilyen elnevezéseket nem lehet a köznyelvre fordítani, még kevésbé helyettesíthetők más nyelvű elnevezésekkel. Ezért is képtelenség, hogy táji múzeumok néprajzi kiállításán, amennyiben nemzetiségek kultúrájáról van szó, a tárgyak elnevezése csak az állam nyelvén szerepeljen.

A fogalom specifikus volta gyakran a mezőtagolás eltéréseiből ered. Ezt a nyelvkarakterológiában gyakran emlegetett szempontot a nyelvjárás-karakterológiában, ill. - tipológiában is figyelembe lehet venni. Ezzel kapcsolatosan annak idején a szénaszáritás egységeit és ezek elnevezéseit említettem Gyertőgy tölgyesről (ott a szokásos három egység helyett: petrence - boglya - kazal, hatot különböztetnek meg: *hurut* - *merékje* - *csélne* - *bugja* - *kalongya* - *kazal*), de hasonlókat fölös számban ismer a néprajztudomány. A kalotaszegi növénynevek köréből az egyik jellemző példa a *fagyöngy* ott családnev értékű, közös elnevezése a *fakínnak* (*Loranthus*) és a *fagyöngynek* (*Viscum*).

A *kert* szónak az a tagolatlan jelentése, amely a 'kert'-et és a 'kerítés'-t is magában foglalja, archaikus jellegű a székely nyelvjárásban. Valószínűleg ebben a tekintetben is nehéz volna általános kronológiai elvet megállapítani, olyan értelemben, hogy a fogalmi és a jelentésmezők fokozatosan tagolódtak-e, tehát a tagolatlanság archaikusabb, vagy fordítva: a konkrét, empirikus, partikuláris tapasztalatok összegeződtek fokozatosan, tehát éppen az általános, átfogóbb terminusok későbbiek. Bizonyára mindkét irányú folyamattal számolni kell, az azonban kétségtelen, hogy a részletezőbb szemantikai tagolás mögött racoinális szinten is - akárcsak a törzsi kultúrákban - gazdagabb tapasztalati tudás áll. Ez a nyelvek esetében is annyira triviális tény, hogy fölösleges volna újabb példákkal igazolni.

A poliszemantikus lexémák táji jelentései szintén többféle eredetűek. Vannak olyanok, amelyek kétségtelenül archaikusak pl. a *bab* 'lóbab' jelentése, vagy a *család* és a *cseléd* 'gyermek, családtag' jelentése, vagy a *zokon esik* kifejezésünk *zok* szavának 'tompá' jelentése Kalotaszegen. Máskor a regionális jelentés újabb, másodlagos pl. a *baraboly* vagy a *mogyoró* 'burgonya' jelentése, aztán a *cserfa* 'égerfa' jelentése szintén Kalotaszegen. Vagy egy más jellegű példa a székelységből: a *közönséges* 'közvetlen' jelentésben is ismert. Az új táji jelentés gyakran a regionális szintű idegen nyelvi hatás, tükörfordítás következménye. A francia eredetű *abonál* szónak Erdélyben román hatásra több helyi jelentése is kialakult. A nyelvművelő irodalom gyakran emlegeti joggal kifogásolva a *régiség* szó szintén románból fordított 'szolgálati idő' jelentését.

Nagyon gyakori még, ezért a nyelvművelésnek kiapadhatatlan témája, közismert idegen szavak úgymond "helytelen" használata. Ezt többnyire jog-

gal értékeli úgy, mint a nyelvi műveletlenség egyik fokmérőjét. Regionális szinten azonban az ilyen szóhasználat normatívvá válik, így aztán nem lehet a 'helytelen, műveletlen stb.' minősítéseket alkalmazni. A sok példa közül csak egyet említek, egy olyat, amelyet sem az éber nyelv művelők, sem a kevésbé éber dialektológusok tudomásom szerint eddig nem jeleztek. Ma sem tudom pontosan, mennyire általános, tehát hogy hol vannak a szóföldrajzi határai, de Háromszék több falujában tapasztaltam, hogy ott a *sakter* szónak egyetlen jelentése ismert, ez pedig a 'sóder'. Ez egy olyan szótévesztés a hasonló hangzás alapján, amelyet naponta tapasztalunk az élő beszédben.

A szemantikai regionalitás sokféle esetéből azt az általánosabb következtetést vonhatjuk le, hogy ezeknek — mint a nyelv táji változatainak általában — mély gyökerei vannak a múltban, a hagyományban, a népi kultúra helyi, táji változatában. Az azonban, hogy miközben a nyelvjárások közelednek egymáshoz és a nyelvi szétterjedéshez, új regionális vonások is megjelennek a nyelvterület némely részein, és éppen szemantikai regionalizmusok, nem magyarázható másként, csak úgy, nem működik kellőképpen és nincs mindenütt jelen a kiegyenlítő szerepű köznyelv, nincs kellő mozgás, vérkeringés sem a nyelvi rétegek, sem a táji változatok között.

Irodalom

HYMES, D. H. 1962/1975. A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 91-146.

KÁROLY SÁNDOR, 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.

MÁRTON GYULA - PÉNTEK JÁNOS - VOÓ ISTVÁN, 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest.

PÉNTEK JÁNOS, 1972. *A tájszók leíró szempontú osztályozásáról*. *NyIrK.* XVI: 231-241.—, 1978. Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. *NyIrK.* XXII: 175-190.

PÉNTEK JÁNOS — SZABÓ ATTILA, 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest.

VÁCZY, C. 1974. Codul international pentru nomenclatura plantelor cultivate. 1969. In: *Cod international de nomenclatură botanică și cod international pentru nomenclatura plantelor cultivate*. Traduse și prevăzute cu studii introductive de C. Váczy. București.

Hévvízi Sándor

Gondolatok Füzesgyarmat nyelvjárásáról

Füzesgyarmatról, erről a régi Békés megyei településről rövidesen egy tanulmánykötet fog megjelenni. A benne lévő tanulmányok egyike lesz a dolgozatom, amelynek címe: **Füzesgyarmat nyelve a nyelvjárástól a regionális köznyelvig**. Ebben megpróbálom felvázolni a község mai nyelvének állapotát, vagyis azt, hogyan használják anyanyelvüket a mai gyarmatiak, hogyan beszélnek, mennyire őrzik meg még a nyelvjárásukat, mennyire hat rájuk az általánosabban használt köznyelv s az irodalmi nyelv. Előadásomban ennek a tanulmánynak a rövid kivonatát szeretném ismertetni.

Néhány alapvetően jellemző adatot azonban most is szükséges közölnünk a mai nagyközségről. Füzesgyarmat megyénk északi részén terül el, a régi Nagy - Sárrét annak idején mocsaras vidékén. Neve részben az ősi magyar *Gyarmat* törzs szálláshelyére utal, másrészt pedig a Sebes-Körös és a Berettyó közötti *füzes* ligetekkel, berkekkel kapcsolatos. Legelső okleveles előfordulása 1219-ből ismert, amikor is itt lakott egy *Csekő* (Chequeus) nevű ügyvivő, aki a szomszédos Csökmő földesurát, Smaragd ispánt szolgálta. (Várad Regestrum 112). 1579 — 90 között ilyen nevű családok laktak a faluban, mint például: Domokos, Fábián, Fási, Gorsás, Harangi, Hegedűs, Jósa, Kis, Kovács, Kövér, Kun, Majlát, Szabó, Szőke, Szömő, Tót. (KARÁCSONYI JÁNOS: **Békésvármegye története I—III.**, Gyula, 1896., 116. lap). 1598-ban ugyan a törökök elpusztították, de a források szerint 1641-ben már újból lakott hely volt. Bár lakóinak a török időkben többször el kellett hagyniuk falujukat, Füzesgyarmat mégsem néptelenedett el végérvényesen. A második "megülés", az újjátelepülés idejét 1711—12-re tehetjük a krónikák tanúsága szerint.

Lakóinak száma 1890-ben 7829 volt, melyek közül református 6701, római katolikus 662, zsidó 297, görögkatolikus 13, görögkeleti 70, (KARÁCSONYI II. 115 — 119). Egyébként a község lakói a XVIII. században szinte kivétel nélkül reformátusok voltak, s csak a XIX. század második felétől települtek le más felekezetek is.

A falu egyik kiemelkedő, köztiszteletnek örvendő papja, *Gacsári István*, aki 1818 és 1838 között volt Gyarmaton lelkész, krónikájában felsorolja azokat a törzsökös lakókat, akik az ő korában a településen éltek. Azonban nemcsak a családok neveit sorolja fel, hanem azt is közli, hogy ezek a családok honnan költöztek az újjátelepüléskor vagy nem sokkal azután a faluba. E szerint a 109 felsorolt család mintegy 70 különböző településről jött Füzesgyarmatra. Ez azt jelenti, hogy jónéhány család visszatért ugyan az újjáépüléskor szülőfalujába (az 1700-as évek legelején), de nagyon sokan más falvakból, városokból költöztek ide.

Miért érdekes vagy fontos ez számunkra? Azért, mert óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy a füzesgyarmatiak akkor és most milyen nyelvjárásban beszéltek (beszélnek), ha oly sok más helyről települtek ide az emberek. Gacsári István lelkész úr krónikája azonban e kérdésben is jó támpontot nyújt számunkra (GACSÁRI ISTVÁN: **Füzesgyarmati krónika**. Bibliotheca Bekesiensis 10., Békéscsaba, 1974). Bár kiderül, hogy néhány család Szabolcs, Szatmár, Bereg megyéből vagy a Nyírségből költözött Füzesgyarmatra, valójában a lakosok döntő többsége a környező falvakból (24 különböző település), mondhatni a Sárrét közelebbi-távolabbi lakott helyeiről települt ide. Ugyancsak Gacsárra hivatkozunk, amikor megállapítjuk, hogy az ő idejében újabban jött 49 család legnagyobb része is a 21 környékbeli településről költözött a faluba.

Ez pedig valójában azt jelenti, hogy a különböző, környező sárréti faluból jött lakosok nyelve, nyelvjárása nagyrészt megegyezett, természetes módon egyesült, ötvöződött az azóta eltelt évszázadok alatt. A visszatérő és füzesgyarmatiakon kívül például, hogy csak néhányat említsünk, a következő falvakból költöztek Gyarmatra lakosok: Nagyrábé, Biharnagybajom (15 család), Szeghalom, Vésztő, Dévaványa, Berettyóújfalú, Turkeve, Sárrétudvari, Komádi, Zsáka, Furta, Darvas, Szerep stb. Akik ismerik vidékünket, azok jól tudják, hogy ezek a falvak részben a Nagy-Sárréten, részben a közvetlen környékén terültek, terülnek el.

Ezeknek a településeknek a nyelve pedig vagy teljesen megegyező, vagy csak kis mértékben tér el a másiktól.

Füzesgyarmat nyelvét, nyelvjárását tudomásunk szerint még senki nem vizsgálta, kutatta tüzetesebben. Ezért tűnt számomra érdekes feladatnak ezen tipikus sárréti falu mai nyelvének, mai nyelvi állapotának a feltárása. A szakirodalomban sem találtam nyomát annak, hogy valaki a füzesgyarmatiakkal foglalkozott volna e téren. Illetve egyetlen eggyel találkoztam, s ez bizonyos szempontból alapot és fogódzót is adott számomra.

VÉGH JÓZSEF 1944-ben Debrecenben adta ki a ma is alapvető, forrásértékű munkáját, amelynek címe: **Sárréti népmesék és népi elbeszélések**. Azon kívül, hogy viszonylag részletesen elemzi a sárréti népnyelvet, ami számunkra különösen fontos, még három kis nyelvjárási szöveget is közöl a füzesgyarmati gyűjtéséből. Ez a három kis nyelvjárási emlék jó összehasonlítási alapot nyújt a mai szövegfelvételekhez is.

Amikor a *Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak anyagát 1950-es években összegyűjtötték nyelvészeink Füzesgyarmat ugyan nem szerepelt kutatópontként, de szerepelt néhány olyan közeli település, amelynek nyelve nagyrészt megegyezik a gyarmatival. Gondolok itt elsősorban Szerepre, Furtára, Dévaványára. Ez is további forrást jelentett ehhez a kutatáshoz. Természetesen egy falu, település nyelvét csak az adott, valóságos helyszínen lehet meg-

ismerni. Ezért 1987-88-ban jó néhány alkalommal felkerestem ottani kedves adatközlőimet, akikkel beszélgetve mintegy 4-5 órás szövegfelvételt sikerült magnetofonon rögzítenem. Ezeknek a szövegfelvételeknek nagy része már nem tisztán nyelvjárási (jelzem már 50 évvel ezelőtt sem volt mindig az), hiszen azt, sajnos, szinte törvényszerűen, egyre inkább "elfelejtjük". Ezek a szövegfelvételek inkább az úgynevezett regionális köznyelvi kategóriába tartoznak, s mint ilyen, átmenet a nyelvjárás és a köznyelv között, vagyis másképpen a nyelvjárási alapokon élő köznyelv. E két kategóriának: a nyelvjárási elemek meglétének, illetve elhalványulásának, elhagyásának, valamint köznyelvi normák érvényesülésének, mértékének a vizsgálata adja meg végül is ennek a készülő tanulmánynak és a hasonló jellegű munkáknak a lényegét.

Természetesen, adatközlőim közül az idősebbek még inkább őrizték a gyarmati nyelv nyelvjárási sajátosságait, mint a fiatalabbak, vagy azok, akik felsőfokú iskolát végeztek. Ezek a szövegfelvételek, illetve azok elemzése, mindenképpen alkalmasak arra, hogy bizonyos törvényszerűségeket állapítsunk meg a Füzesgyarmat nyelvjárásáról, s a mai nyelvhasználatáról.

Nézzük meg, hova sorolja KÁLMÁN BÉLA a füzesgyarmati nyelvjárást! Neves nyelvészünk szerint, bár név szerint nem említi, *Füzesgyarmat nyelve a tiszai nyelvjárástípusba* tartozik. Idézem: "*A tiszai nyelvjárástípusokhoz tartoznak a Duna — Tisza közének nem ö-ző községei, a Tisza és a Körösök, Berettyó vidéke, Szolnok megye a Jászság kivételével, Békés megye és Hajdú megye délnyugati része.*" (KÁLMÁN BÉLA: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Bp., 1971., 78. lap).

Mit ír erről IMRE SAMU: *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1971) című könyvében, amelyet a Magyar Nyelvjárások Atlasza anyagának teljes ismeretében készített? Itt is megjegyezzük, hogy Füzesgyarmat kutatópontként nem szerepel, csak Dévaványa, Szerep és Furta, amelyek azért, mint sárréti települések, az általánosabb következtetésekhez mindenféleképpen párhuzamos példát nyújtanak. IMRE SAMU megállapítása alapján a füzesgyarmati nyelvjárás is a *közép-tiszántúli nyelvjárástípusba* tartozik. Ez a nyelvjárástípus, egy-két kivételtől eltekintve, messzemenően meg egyezik a hajdú-bihari típussal. Idézem: "*A közép-tiszántúli nyelvjárástípus. A hajdú - bihari típustól nyugatra eső tiszántúli részek és a Körösök vidékének nyelvjárása. Egyetlen jelentős eltérése a hajdú - bihari típustól, hogy az ē — e fonológiai ellentétet megkülönbözteti. . . Egyébként csak egészen minimális különbségek vannak a két típus között az egyes jelenségek arányaiban is.*" (IMRE, 362).

Mind KÁLMÁN BÉLA, mind IMRE SAMU részletesen elemzik könyvükben ezeket a nyelvjárási sajátosságokat, típusokat. Tekintettel azonban arra, hogy ők egy tágabb régióban gondolkodtak (bár minden megállapításukkal egyetértünk) itt és most visszatérünk ahhoz a munkához, amely csakis a Sárréttel, a

sárréti népnyelvvél foglalkozik. (1. VÉGH JÓZSEF: **Sárréti népmesék és népi elbeszélések**).

VÉGH JÓZSEF, amikor a sárréti népmeséket, népi elbeszéléseket összegyűjtötte, elsősorban nyelvészeti kutatás céljából, a következő nyelvjárási sajátosságokat állapította meg. Jellemző a Sárrét vidékére a zárt *ē* használata. Zártabb *ē* hangot a Sárrét középső területein (Vésztő, Furta, Zsáka, Biharnagybajom stb.) talált, míg a szélső területeken, amelyhez Füzesgyarmat, Dévaványa, Szeghalom is tartozik, a zárt *ē* képzése az előző falvakéhoz viszonyítva alacsonyabb nyelvállással történik. Ezeknek a községeknek a szomszédságában nyílt *e*-ző vidékek találhatók. VÉGH JÓZSEF szerint a nyílt *e* és zárt *ē* hangok használatában a Sárrét vidéke egységesnek mondható.

Az *ē* hang ejtésében megfigyelte azt, hogy mind a középső, mind a szélső sárréti területen a hosszú *ē* hangszíne valahol középen áll a hosszú *ē* és *e* között. Különösen Konádi, Füzesgyarmat stb. falvakban hallható ez a hang.

Kutatásai szerint az egyik legjellegzetesebb hangja a területnek a hosszú *ā*. Ezt írta róla: "*A hosszú ā képzése alacsonyabb nyelvállással és egy kis ajakerekítéssel történik; bár hangszínen nem egyezik meg a palóc ā - val, mégis a labiális hosszú ā-ra emlékeztet. . . Az a megfigyelésem, hogy azokban a községekben, ahol ez a hang már ritkábban hallik, mint pl. Derecskén, Vésztőn, Füzesgyarmaton, ott ez csak hangsúlyos helyzetben és különösen fűtött lelkiállapotban, nagy lendülettel, erősebb artikulációval képzett hangtani helyzetekben hallik.*" (VÉGH, 10).

Megállapítja, hogy a vidékre jellemző a *kettőshangzók* használata is. Idézem: "*A szélső területeken: Békés, Vésztő, Dévaványa, Füzesgyarmat. . . községekben a hosszú ó helyén ō, hosszú ő helyén őű kettőshang hallható. Ennek a két hangnak a hangértéke igen különböző községenként. . .*" (VÉGH, 10). A mássalhangzók kapcsolatban megemlíti a hasonulás kérdését, az ikerítéses esetek előfordulását a hosszú *ll*, *rr*, *jj* mássalhangzók nyújtó hatását. Egy mondatral utal arra is, hogy már az 1940-es évek elején is az emberek egy része igyekezett elhagyni az *i* - zést vagy ahogyan megfogalmazza: "*Így pl. művelődési törekvések tapasztalhatók az i-zés elhagyásában.*" (VÉGH, 12). Mondanunk sem kell, hogy az *i*-zés az egyik legkarakterisztikusabb nyelvi jelensége a sárréti népnyelvnek s ezen belül a füzesgyarmatinak is.

Mint már utaltam rá, a Sárréti népmesék és népi elbeszélések című könyvben csak három nagyon rövid füzesgyarmati szöveglejegyzéssel találkozunk. Ezek közül egyikből egy kis részletet közlünk, azért, hogy lássuk, hogyan beszélt 1944-ben a Füzesgyarmaton élő Párdi János, aki akkor volt 81 éves. Íme: "*Betyárok és perszekútorok (csendbiztosok). Van it Székhálmon éty Simaji-féle ógvoda. Vóut az a Simaji cséndbiztos. Kérēm, legelőűbb annak loptak kégy gyönyörű szíp csikóút, óútán osz lophatot mindēnki, ha akārt. Neki lop-*

tak el ép kécs csikóút, hármát. Përsze a pasas jelentette, hoty kécs csikóu veszett él. Fëlvette a panasszát, oszt azutány nyomosztak utánna. Osztt akkõr mënt utánna nyomozni. Kikõtõttek, pihenõõt rendëszték maguknak ëty tanyá. Mikor elindúltak a përszekútorog, diszlövist attak, hogy na húzógggyatok. Mindíg odavittik a csikóúknak a szípit, jóvát. Elëb neki loptak, óútá lophatot, ki mennyit akãrt magának." (VÉGH, 128).

Álljon itt rögtön párhuzamként egy olyan szövegrészlet, amelyet én gyõjtöttem Füzesgyarmaton 1988-ban. Adatközlõm az akkor 80 éves Nagy Károlyné Csató Julianna volt, aki beszédében szintén szépen megõrizte az izes füzesgyarmati nyelvet: "Hãt a gyerekkorom az ojan vóut, hogy mán mikor a nêgvedik osztãjt jártam kivettek az iskolából mē õrizni kellëtt a libát mēg a malacot, uty hogy faluba nēmigën vóutunk. Csak kint. Tanyán, tanyán. Ott oszt vóut munka! Mán elik korán mēk kellëtt tanúni fõzni is, mēg mán tizënkét éves koromba markot szëttem, akkor kಿಸõbb, géippel arattak, akkor kivít hortunk, mēg asztagot raktunk, mēg ijesmik vóutak. Mán napēj õtkor mëntünk aratni. Akkor osztán dëlig. Ha vóut közelümgbe víz vagy vittünk lë, asz fëlmelegëdëtt, aszt ittuk. Dëlbe fõuszték, akkor mëgebídëltünk, utánna gye-rünk, estig, míg láttunk, addig."

Sajnos, jelen elõadásomban sem a hosszabb terjedelmű szövegközlésre nem térhettem ki, sem a népnyelvi sajátosságok részletes elemzésére. Azt azonban, úgy vélem, mindannyian látjuk e kis szövegek kapcsán is, hogy mindazon a nyelvjárási jelenségek, amelyeket VÉGH JÓZSEF 1944-ben Füzesgyarmaton rögzített, szépen fellelhetõek még napjainkban is a mai gyarmatiak által beszélt mindennapi nyelvben. Az *i*-zés, a zárt *ë*-zés, a záródó kettõshangzók, az *l* kiesése alkalmanként stb. Természetesen életkortól és foglalkozástól függõen különbözõ mértékben. Ennek a mértéknek a számbavétele azonban már egy részletesebb tanulmány feladata lesz.

Rónai Béla

A nyelvjárási rendszerek elemeinek egyenlőtlen változása

A zselici regionális atlaszom gyűjtési tapasztalatai alapján azt a folyamatot vizsgálom, amely a nyelvjárás rendszerében megy végbe, s jórészt a szemünk előtt játszódik le.

Az első kérdés az, hol bomlik meg a nyelvjárás valamikor viszonylag önálló, autonóm rendszere, és mely szakaszokon keresztül jut el a regionális köznyelvvél való sajátos keveredéséhez, és a távolabbi jövőben hogyan lép a köznyelv mint szabályrendszer a nyelvjárás helyébe.

Az átalakulás, a kétnyelvűvé válás voltaképpen akkor indul meg, amikor a nyelvjárásban beszélők azt tapasztalják, hogy nyelvhasználatuk különbözik, eltér a közelebbi vagy távolabbi népcsoportok nyelvhasználatától. Amíg csak nyelvjárások találkoznak, addig változásra semmi sem késztet, mivel a nyelvjárásban beszélők rendszerint a sajátjukat emelik a norma rangjára, s a közeli, a szomszédos nyelvjárásokat tartják nevetségesnek, s gúnyolják is őket a maguk módján. Ez a vetélkedés a diglossia kialakulásakor is megmarad, jóval tompítottabb és már inkább a köznyelvhez való viszonyítás alapján.

A köznyelvvél találkozáskor azonban a nyelvjárás megtorpan és visszavonul. Egyrészt azért, mert a köznyelv a nyelvjárással szemben magasabb műveltség-eszményt képvisel; az iskolai oktatás pedig szinte napjainkig úgy emelte a norma rangjára, hogy minden egyéb nyelvváltozatot — elsősorban a nyelvjárásokat — kirekesztett belőle. A nyelvjárásban beszélők szinte ösztönösen keresik és találják meg azokat a nyelvjárási jelenségeket, amelyeket elhagyva vagy módosítva a különbségek, a kontrasztok a minimumra szoríthatók. E folyamatnak előrehaladottabb szakaszában meg is szűnnek a nyelv két változata közötti lényeges, feltűnő különbségek.

A kiegyenlítődés, a nyelvjárás visszahúzódása a szókészletben indul el, és a leggyorsabban itt megy végbe. *KISS JENŐ* szerint is: "*A nyelv legváltozékonyabb részlege a szókincs*". (A nyelvjárási szókincs változásáról. Nyr. 1979. 343.). Ezt bizonyítottam az 1990 nyarán a lambergi Nemzetközi Dialektológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban *Änderungen des Wortschatzes eines aus Bukovina übersiedelten Szeklerdorfes* címmel. A tájszókészleten felül pedig a változása valódi tájszavakkal kezdődik.

A hagyományos paraszti gazdálkodás és a paraszti életforma eltűnése, a falu társadalmának gyökeres átformálódása, az iskoláztatás általánossá válása, valamint a tömegkommunikációs eszközök széleskörű elterjedése elegendő és nyilvánvaló magyarázatát adják ennek az egyre gyorsuló változásnak. Azért észlelhető elsősorban a valódi tájszavakon, mert a gazdasági, társadalmi, művelődési változások következtében adva van a nyelvjárási lexéma tartalmi és

funkcionális egyenértéke a normának minősített köznyelvi alakban. A példák még a Zselici regionális nyelvátlasz korlátozott számú lexikai főszempontú címszavai közül is hosszan sorolhatók. Ilyenek: *hé ~ héi > pallás > padlás; isztorháj > üsztörgye > eresz; himpér > mána > málma; szelönce > orgona; kalázli > pohár; pusli ~ susnya > rőzse; csörmő > üszög; pozsovics ~ csausz ~ csahos > vendégihjó; silány > koszoroslány; fërtá ~ fërtál > sajtár; sáfó > fejőke; piskura > nudli; csicsikoma > kikőrics; roboz > sás > gyékény; csete > földibodza; stájër > lóhere; monyasul > tojóz; topor > szekörce; puspány > buszкус; szirogy > dara; sulok > mosófa stb.*

Az előbbi típustól eltérve a valódi tájszavaknak az a csoportja, amely nem köznyelviesült, mert az általuk jelölt fogalmak elavulása, feledésbe merülése miatt köznyelvi szinonimájuk nem is fejlődött, nem lévén rájuk szükség. Kérdőívemből főként a táplálkozás, a kendermunka, a viselet és a szokás világtémakörébe tartozó szavak sorolhatók ebbe a csoportba. Egyrészüket éppen azért kellett elhagynom, mert a kísérleti kérdőív kutatópontjain nem kaptam az őket hívó (kérdező) mondataimra megnyugtató feleletet, azaz már kiestek a megszólaltatott adatközlők emlékezetéből: illetőleg kiavultak a helyi nyelvjárások szókincséből. A *szelemen* címszónak például a Zselic peremvidékein már csak a hangalakja ismert, jelentéstartalma pedig vagy teljesen ismeretlen vagy egészen bizonytalan. Néhány idős ember szerint is annyi, mint padlás, vagy annak legfelső része. Aki nagyon magasra megy, arra mondják, hogy "főmönt a szelemenbe". Nem ismerik a *fecske rakásos* és a *boronás fal* fogalmát, noha elvétele van még az ezekkel a technológiákkal készült épület. A *talpas ház*ra ugyancsak alig emlékeznek, következésképpen nem ismerik a *talp ~ tãp ~ tóp* 'küszöb' jelentését. A régi épületek, építkezés, házbeosztás tekintetében emlékeztük a *füstökonyháig* nyúlik vissza. De a szó értelmezésére már kevesen képesek. A 2. kp.-on (Kaposulán) a 70 év körüli adatközlőim a *zsindelyt* (*sindő ~ séndő*) csak hírből ismerik; s annak ellenére, hogy dolgoztak zsúpolásnál, a különféle zsúpkéve fajtákat (*bakzsúp, kancazsúp, ikörzsúp, babica*) névvel már nem tudták megkülönböztetni egymástól.

A táplálkozásra vonatkozó adatokból kommentár nélkül is megállapítható a nyomasztó — mert a régi nyomorúságra, szegénységre emlékeztető — hagyományoktól való szabadulás szándéka, és az igények szakadatlan növekedése. A hagyományos, valamikor általános kukurica -, hajdinakása — és lisztételek már csaknem teljesen feledésbe merültek. A kukoricából készült ételek jellegzetesen a szegények, a legszegényebbek táplálékai voltak. A visszaemlékezők szerint ők sem jó étvággal, hanem kényszerűségből fogyasztották őket. Továbbbélésüket, nevük szórványos ismeretét az egyéni ízlésen alapuló nagyon is személyes nosztalgia magyarázza.

Az említett okok miatt kihagytam a végleges kérdőívből a táplálkozással kapcsolatos következő szavakat: *kalányos, tãlas, kaponya, nyãrs, maszka, vá-*

szonkorsó, csutora, mazonnakorsó, bodonyoskút, olajmalom, köleshántoló (=külü); a mértékek népi nevét: *fölöntő, merce, mérő, nyolcados, rőf, sukk, öl*; a hagyományos paraszti gazdálkodás néhány lexikai emlékét: *völgyel, hajaz, nyomtat, ágyaz, csép, fölözösöprű, bodony, hombár, metszőkés* (=kacor), *csőbör, löitató egyfűlű faedény*; a házasságkötéssel, szokásokkal, hitvilággal összefüggő szavakat: *alku, möring, kitolokása, váltott gyerek, tétemény, garabonciás, ludvérc, szépasszonyok*; és néhány egyéb tárgykörbe tartozó címszót: *hévizál, dobroc, leves* (=béleletlen kiskabát), *zahin, zsovár*.

Ebben a sorban utolsóként emlitem a *kudarileves* címszót. Leginkább ez váltott ki adatközlőkben múltat idéző reflexiókat "*anyámtu hallottam*" - "*régön sokat emlöggették*" - "*öreganyám kedves étele vól*" - "*gyerökkoromba én is öttem*". Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a tájszavaknak ez az archaikus csoportja szinte falunként és beszélőnként más-más helyet foglal el a nyelvjárási szókincs diakron sorában.

A jelentés szerinti tájszavaknak lényegében ugyanaz a sorsuk, mint a valódiaknak. A jelentéstartalom köznyelvi jelölői lépnek a nyelvjárásiak helyébe. Ilyenek például: *bogár > légy; borsó > bab; kapca > harisnya; kosz > aranka; fej > fűrt, kalász, cső; fenyőguba ~ lucsiguba ~ lucsikörte > toboz; párna > dunyha; vánkös > párna; pörgő > rokka; tuskeszőlő > egrös; kévéskazal > asztag; vágás ~ elevenvágás > sövény ~ élősövény; cáger > mutató; léha > csuma; gunya ~ kusza > kaparé; irtókapa > vermelő; senyved > zsibbad; szentegyház > templom stb.*

A kiegyenlítődés az alak szerinti tájszavakban is végbemegy, amint ezt az atlaszbelialakok mutatják: *csurka > hurka; gelegunya ~ galaginya ~ gelegonya > galagonya; boroc ~ borocka > barac ~ Barack; fűzet (ige) > fizet; fokla > fákla > fákja; geleszta ~ galiszta > giliszta; kökönye > kökény; pipók ~ pippancs > pipacs; pörce ~ pörke > töpörtyű; póka > pujka; rébözli ~ ribözli ~ ribizli stb.*

A nyelvjárási szókincs változásával foglalkozó kutatók lényegében ugyanerre a következtetésre jutottak. (L.: *IMRE SAMU*: ÁltNytan. 8: 85 — 104; *BOKOR JÓZSEF*: Nyr. 103: 346 és MNy. 76: 88; *FAZEKAS TIBOR*: MNy. 75: 355; *KISS JENŐ*: Nyr. 103: 343; *SZABÓ JÓZSEF*: MNy. 72: 11—2.)

Figyelemreméltó a nyelvjárási szókincs köznyelviesülésének az a változata, amelyben a köznyelvi szinonima mellett a tájszó tovább él, de közöttük jelentésmegosztás, jelentésselkülönülés következik be. A Zselici regionális nyelvatlasz erre vonatkozó adataiból idézek néhány példát: *pipitér* = az orvosi székfű bűdös, nagyobb virágú változata; a *kamilla* ~ *kamella* pedig a gyógytea főzésére alkalmas fajtája (2. kp.). Vagy: *pipitér* = az egész növény; *kamilla* = a szárított virágja (22. kp.).

Az *orgona* = dupla virágú, nagy levelű; a *szelönce* = szimpla virágú, apró levelű (2. kp.) növény.

A langalló kemencében süli; a lángos zsírban. (5. kp.)

A korbács ~ korbáncs a lovak; az ostor ~ ustor a tehenek nógatására való (6. kp.). Nyes állófát, rőzséz kivágott, ledöntött fát. (6. kp.). A gyékény szarítva roboz, zölden sás (56. kp.). A töpörtyű ~ töpörtő zsirszalonnából lesz kisütésután, a pórc pedig kisütött szalonnából (7. kp.).

A morfológiai kiegyenlítődés lassúbb ütemű, mint a lexikai. Bár a diglosszia a név- és igeragozásban is valóság, a párhuzamos alakok (nyelvjárási és regionális köznyelvi) egyenlő esélyű realizációja vagy a köznyelvnek a dominanciája nem olyan gyakori, mint a szókincsben, kivéve a köznyelvitől feltűnően eltérő esetek, amilyen például:

1. az -uk, -ük, -juk, jük személyjelek nyelvjárási -ik, jik megfelelése. Ez annyira ismert és tudatos, hogy csúfolkodó szerepű mondóka is keletkezett róla, amelyet gyűjtőmunkám során gyakran hallottam: "Házik, lovik, tiktyik, ludgyik az udvargyikba. "

2. az -i (mélyhangrendű igékhez is járuló) tárgyas igei személyrag: sikáli, dobi, mondi, halli, láti stb.

Olyan árulkodó alaktani jellemzői ezek a nyelvjárásiasságnak a Zselicben, amelyeket legtöbbször ösztönösen, ritkábban tudatosan eltitkolnak az adatközölők. Ha a gyűjtő a helyi nyelvjárás ismeretében rájuk kérdez, akkor a nyelvjárási alak odakerülhet a köznyelvi mellé a "beismerő vallomás" eredményeképpen. Ha pedig valamelyik valóban hiányzik a nyelvjárásból, akkor pontosan megnevezik azt a közelebbi vagy távolabbi falut, ahol "í bötüvő beszének".

3. A tiszta v tövű igék (sző, lő stb.) ragos alakjainak megoldása több variációs elsősorban azért, mert a beszélők számára tisztázatlan a köznyelvi norma. Egyes szám 3. személyben az -n-es tö a nyelvjárási, de analógiás alapon a j-s is előfordul, sőt az -l-es is a köznyelvhez közelítő szű, lű mellett. Ilyenkor az l előtt megrövidülhet az ü: szün ~ szün ~ szűj ~ szül ~ szű.

4. Ugyanez a bizonytalanság jellemzi az ögyünk - öszünk; arassunk - aratunk; beszélgecssünk - beszélgetünk; szeressük - szeretjük; vágunk - vágjuk; szeretünk - szeretjük ragozási alakpárokat.

5. Még ennél is bizonytalanabb a köztünk - köztenk; földünk - földenk; a gondú - gondó - gondol; a kapó ~ kapol - kapsz típusú alakpárok különbsége.

6. A vettem - vetöttem; süttem - sütöttem; üttem - ütöttem; ujétt - ujitt; ritkétt - ritkitt; tanétt - tanitt stb. alakpárokat ebben a sorrendben egy diakron sor tagjaiként fogják fel, és így minősítik.

A kiegyenlítődés, a köznyelviessülés a hangállományban a leglassúbb. Megfigyeléseim szerint az artikuláció, az artikulációs bázis áll ellen legjobban a különféle indítékú köznyelvi hatásoknak.

A nyelvjárásban beszélők nyelvi tudata a hangtani eltéréseket ugyanúgy regisztrálja, mint a lexikai vagy morfológiai kontrasztokat, de az artikulációs

bázis hosszabb ideig, sőt bizonyos beszélők esetében életük végéig megakadályozza a kiegyenlítődést.

A kiegyenlítődés ütemét, gyorsaságát tekintve nehéz volna a jelenségek sorrendezése, időrendbe állítása, a Zselici atlasz adatai alapján kettőt mégis kiemelnék.

1. Az ő hang viselkedése: A Zselic magyar nyelvjárásai az ő-ző nyelvjárás-típusokhoz, a délinek nevezett nyelvjárás-területekhez tartoznak. Hangtani szempontból tehát ebben térnek el a legföltűnőbben az *e*-ző vagy inkább *ĕ*-ző regionális köznyelvtől. Ahhoz, hogy a nyelvjárásban beszélő megközelítse vagy elérje a köznyelv jelentette műveltség szintet, azaz, hogy ne lehessen megállapítani megszólalása pillanatában, hogy falusi, hogy paraszti, meg kell szabadulnia a leginkább áruklódó kiejtési sajátosságától, az *ő*-zéstől. Hasonló következtetésre jut FAZEKAS TIBORC az archaikus és neológ vonásokat vizsgálva a volt jugoszláviai Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában (MNy. 75: 355). Azzal a különbséggel, hogy a debeljacsai ő-ző nyelvjárás kontrasztivitása a környező szerb nyelv *o* fonémát nem ismerő voltából is következhet.

1. A zselici ő-ző nyelvjárásokban megindult tehát a változás a labiális *o*-ból az illabiális *ĕ* felé. Ennek a változásnak füllel is érzékelhető két szakasza az ő illabiálisabb ejtése (*ǫ*) és az *ĕ* valamelyes labilitást még tartalmazó változata (*ĕ̃*). Az első fokozat a gyakoribb: *kőnyér*, *őszök*, *sződör*, *embör*, *egrős*, *beszélők*, *kepésők* stb. Szinte adatközlőnként, sőt adatonként változik, hogy a nyelvjárási *ő*, vagy az átmenet melyik változata realizálódik.

2. Ugyanez a megállapítás érvényes a kettőshangzókra is. Nemcsak a köznyelvet beszélőknek, hanem a monoftongusos helyi nyelvjárásúaknak is feltűnik a kettőshangzók ejtése. A Zselic északi felének közepe táján: Szenna, Szilvásszentmárton központtal még ma is élő nyelvjárási hangtani sajátosság az *é*, *ó*, *ő* diftongusos ejtése. Erre a környező faluk lakói többször is felhívták a figyelmemet: "*A szenaijak ăo-val beszélnek*". Az eredetileg diftongáló helyi nyelvjárásokban erős a monoftongusos ejtés tendenciája. Az általam följegyzett adatok jól mutatják a diftongusok sorvadását egyelőre a diftongoidok javára.

3. A nyelvjárásban beszélők számára nem létező vagy nehezen észrevehető az egyes fonémák ejtészváltozatai, főként a magánhangzók hangszínében mutatkozó különbségek. Ezért ezek az egy- vagy kétharmad fokkal zártabb, illetőleg nyíltabb hangok tartják magukat a legerősebben a vizsgált terület lakóinak kiejtésében. Általános az egyharmad fokkal nyíltabb *e*: *fej*, *tekercs*, *vetőttem*, *rétcs*; a harmad fokkal zártabb *á* és *a*: *szár*, *áspáll*, *pállás*, *taska*, *kamarq* stb.; a kétharmad fokkal zártabb és labiálisabb *ă*: *văgăș*, *Săndor* stb.

A kiegyenlítődés tendenciája bizonyíthatóan ez utóbbi hangjelentésekben a leglassúbb, de korántsem jelenti ez az érintett, illetve a nem említett, de ide

tartozó hangok homogén realizációját az egy - egy helyi nyelvjárást beszélők közösségében. Annak a megállapítása, hogy milyen tényezők befolyásolják a kiegyenlítődés gyorsaságát, nemcsak a dialektológia feladata; hanem fontos lehet a beszédművelés, azon belül a helyes magyar kiejtés nyelvjárási területén végzett iskolai oktatásában.

Lizanec Péter

Ukrán valamint Orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban

("A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá"-nak I. kötete alapján)

A nyelvek közötti érintkezések kérdése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból sok problémát vet fel. A kérdés megoldása több kutatót foglalkoztat, ukrán tudósokat és külföldieket egyaránt. Ennek ellenére az ukrán (korábban keleti szláv) — magyar kulturális és nyelvi kapcsolatok problémakörének a feldolgozása hiányosnak mondható a szlavisztikában és a magyar nyelvtudományban is.

A múlt század végén MUNKÁCSI BERNÁT foglalkozott ezzel a kérdéssel. Nyelvtudományi adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok huzamosabb ideig voltak kapcsolatban a keleti szláv törzsekkel még azelőtt, mielőtt mai területükre jöttek volna (1).

ASBÓTH OSZKÁR véleménye szerint a magyarok nem a régi, hanem az új lakóhelyükön vették át a szláv szavakat (2).

MELICH JÁNOS is sokkal kisebbnek tartja a keleti szlávizmusok szerepét a magyar nyelvben (3).

1955-ben jelent meg KNEZSA ISTVÁN akadémikus kétkötetes, alapos munkája "A magyar nyelv szláv jövevényszavai" címmel (4). Ez a munka sem helyez kellő hangsúlyt a keleti szláv eredetű szókincsre, ezzel szemben túlzott jelentőséget tulajdonít a délszláv lexikai hatásoknak, ami talán azzal magyarázható, hogy a tudós nem rendelkezett elegendő keleti szláv tájnyelvi anyaggal, ezenkívül nem ismerte annyira ezeknek a nyelveknek a lexikális gazdagságát, mint a nyugati és déli szláv nyelveket. A kutató csak három ukrán szótárral dolgozott, nem használta fel a terület gazdag népköltészeti anyagát, hogy a többi szótárról már ne is beszéljünk. Tehát a terület tájnyelvi anyagának ilyen hiányos, nem teljes felhasználása valószínűleg a fő oka annak, hogy KNEZSA ISTVÁN fent említett monográfiája nem magyarázza meg kellőképp és kimerítően a keleti szláv és különösen az ukrán szókincset. Így, például a magyar *puscsina* 'nagybőjt előtti lakoma' szót KNEZSA ISTVÁN nem találta meg a rendelkezésére álló szótárakban és összeveti az ukrán *пущання* 'engedmény' szóval, amely CSOPEY LÁSZLÓ szótárában olvasható (5), de a szerző megjegyzi, hogy a magyar nyelvben elterjedt szláv *puscsinát* nagyon nehéz közvetlenül az ukrán *пущання*-tól származtatni, mivel ennek a hang-

tani szabály mond ellent. További megállapításai szerint az ukrán nyelvben ennek a szlávizmusnak megfelelő szóalak a *пущіня* volna, de a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban "ilyet kimutatni nem tudunk" (6).

A *пущіня* szóalakat valóban nem tartalmazzák azok az ukrán nyelvszótárak, amelyeket a szerző használt, viszont ez a szó elterjedten ismeretes nemcsak a kárpátaljai, hanem más nyugat-ukrajnai nyelvjárásokban is (7).

Láthatjuk tehát, hogy a keleti szláv (később ukrán) — magyar nyelvi kapcsolatok problémája alapos vizsgálatokat igényel mind a szlavisták, mind a magyar nyelvészek részéről.

Véleményünk szerint a magyarok a XII-XIII. sz. folyamán szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban álltak a kárpátaljai ukrán (ruszin) lakossággal. Így már a XIII. századból vannak adatok, hogy az ukránok aratni jártak a magyarokhoz. A XV-XVI. századtól kezdve az ukránokkal együtt magyarok is legeltettek a havasokon szarvasmarhát, juhok, disznót.

A kapcsolatok ápolásában nagy szerepet játszottak az ukrán tutajosok, akik a Tiszán úsztatták le a fát, és azt a magyar lakosságnak adták el. Nagy keresete volt a magyar lakosság körében az ukrán nemzeti mintázatú fafaragásoknak. Sok ukrán szállított a magyar falvakba szekérrel szenet, meszet, kátrányt, szekérkenőcsöt, különféle faedényeket, kosarat és egyéb árut, amit búzára cseréltek el. Ezek a szoros gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatok nyomot hagytak mind az ukrán, mind a magyar nyelv szókészletében.

A magyar jövevényszavakról a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban háromkötetes munkánk jelent meg (8), ezért most csak az ukrán (ruszin) kölcsönzések-ről beszélünk. Ezek két csoportra oszthatók. Az első csoport a leggazdagabb. Ide a régi ukrán (ruszin) jövevényszavakat soroljuk. Például: *bida* 'baj' (< ukr. біда 'ua.'), *boha* 'Isten' (< ukr. бог 'ua.'), *braha* 'zab- v. gabonalisztból készült házi ital' (< ukr. брага 'ua.'), *bránka* 'a szövőszék egyik alkatrésze' (< ukr. бранка 'ua.'), *burján* 'gaz' (< ukr. бур'ан 'ua.'), *cerkó* 'templom' (< ukr. nyj. цир'ков 'ua.'), *cipke* 'a szövőszék egyik alkatrésze' (< ukr. nyj. ципки 'ua.'), *csekáj* 'várj' (< ukr. чекай 'ua.'), *csereda* 'gulya' (< ukr. череда 'ua.'), *cseresz* 'bőrből készült széles derékszíj' (< ukr. чеpec 'ua.'), *cserpák* 'vízmerítő, nyeles faedény' (< ukr. черпак 'ua.'), *cservinka* 'vérhas' (< ukr. nyj. червинка 'ua.'), *durák* 'egy kártyajáték neve' (< ukr. nyj. дурак 'ua.'), *dzóbál* 'csipked' (< ukr. nyj. дз'обрати 'ua.'), *haluska* 'galuska' (< ukr. глущки 'ua.'), *hornya* 'bádorgcsésze' (< ukr. nyj. горн'а 'ua.'), *kalabin* 'kétágú fa, amelyen útközből az ekét csúsztatják' (< ukr. nyj. калабина 'ua.'), *kopács* 'száraz vessző' (< ukr. nyj. копач 'ua.'), *kopácska* 'kapa' (< ukr. nyj. копачка 'ua.'), *kocsán* 'kukoricacső kaccsa v. csutkája, melyről a szemet már lefejtették' (< ukr. кочан 'ua.'), *kolomijka* 'ukrán népdal' (< ukr. nyj. коломийка 'ua.'), *kopka* 'kupas, rakás' (< ukr. nyj. купка 'ua.'), *lipityánka*

'szellős, könnyű, rövid női kabátka' (< ukr. nyj. ліпнiт'анка 'ua.'), *lisaj* 'sömör' (< ukr. лишай 'ua.'), *lopátka* 'zöldbab' (< ukr. nyj. лопатка 'ua.'), *laptyálni* 'sokat beszélni' (< ukr. nyj. лопот'іни 'ua.'), *macsénka* 'kukoricalisztből és tojásból készített mártás' (< ukr. nyj. мачанка 'ua.'), *meskár* 'herélő' (< ukr. nyj. мешкар 'ua.'), *murkó* 'sárgarépa' (< ukr. nyj. морков 'ua.'), *nedájbozse* 'ne adj Isten' (< ukr. nyj. не дай Боже 'ua.'), *pavuzina* 'a házfedeőről v. kazalról kétfelől lecsüngő rúdpár, ami a fedélszalmát a széltől óvja' (< ukr. nyj. павзни, павузини 'ua.'), *petruska* 'petrezselyem — Petroselinum hortense' (< ukr. nyj. петрушка 'ua.'), *pokrova* 'Mária Oltalma' (< ukr. nyj. покрова 'ua.'), *polonina* 'havasi legelő' (< ukr. полонина 'ua.'), *potya* 'madár alakú kalács' (< ukr. nyj. пот'а 'ua.'), *puscsina* 'farsang' (< ukr. nyj. пушчiн'а 'ua.'), *putyinka* 'gombaféle' (< ukr. nyj. путпiн'ки 'ua.'), *proszta* 'vőlegény, aki nősülés után a felesége szüleihez költözik' (< ukr. nyj. присташ 'ua.'), *rokovina* 'amit a papnak évente adtak a hívők' (< ukr. nyj. проковина 'ua.'), *szerbál* 'szürcsöl' (< ukr. nyj. сербати 'ua.'), *szirota* 'árvagyerek' (< ukr. nyj. сирота 'ua.'), *szkotár* 'gulyás, tehén v. tinócsordát őrző pásztor' (< ukr. nyj. сократа 'ua.'), *topolya* 'fehér nyárfa' (< ukr. тополя 'ua.'), *zaha* 'gyomorégés' (< ukr. зага 'ua.'), *zajda*, *zajdina* 'háton hordott nagy tarisznya' (< ukr. nyj. зайда, зайдина 'ua.'), *zavadzsál* 'zavar' (< ukr. nyj. завадж'ати 'ua.'), stb. (9).

Előadásomban rövid áttekintését szeretném nyújtani azoknak az ukrán jövevényszavaknak, amelyeket "*A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*" I. kötetében térképeztem fel. Többségük régi ukrán jövevényszó, például: *bába*, *bábi* 'nagymama' (< ukr. nyj. бабо 'ua.'), *butyka* '1) őrház; 2) kisebb elárusítóhelyiség; 3) kutyaól' (< ukr. бут'ька 'ua.') — 51, 335¹; *dránka* 'régii falusi ház fedésére használt hosszúkás falemezek' (< ukr. дра́нка 'ua.') — 41; *druzszba* 'vőfély' (< ukr. дружба 'ua.') — 326; *gyidu* 'nagypapa' (< ukr. діду 'ua.') — 315; *harisnya* 'női harisnya' (< ukr. nyj. холошні 'vastag fehér posztóból készült, télen viselt parasztnadrág') — 172; *hásnyik* 'gatyamadzag' (< ukr. nyj. гаш'ник 'ua.') — 154; *holupci* 'töltött káposzta' (< ukr. nyj. голупц'и 'ua.') — 285; *kapcsura* 'lábszártekerics' (< ukr. nyj. капчури 'ua.') — 235; *kocserha* 'szénvonó a kemencéhez' (< ukr. nyj. кочерга 'ua.') — 111; *koliszka* 'bölcso — a csecsemő iv alakú talpra szerelt, ringatható ágyacskája' (< ukr. nyj. колиска 'ua.') — 75; *kotyec* 'disznóól' (< ukr. nyj. кутец, кутищ 'ua.') — 48; *kucik* 'sut, kuckó' (< ukr. nyj. куцик 'ua.') — 108; *kurászka* 'fecstej' (< ukr. nyj. купа́стра 'ua.') — 301; *kutaacs* 'piszkavas' (< ukr. nyj. кутач, szlovák kutač 'ua.') — 107; *lóka* 'lóca' (< ukr. nyj. лавка 'ua.') — 88; *mázol* 'agyg, polyva és víz keverékével régi falusi ház szobaföldjét bevon' (<

¹ a megadott szám a térkép számát jelöli

ukr. nyj. мазати 'ua.') — 32; *noszolya* 'az új házások ágya' (< ukr. nyj. носол'а 'ua.') — 74; *pamacs* 'borotvaecset' (< ukr. nyj. помачалка 'ua.') — 223; *pesztonka* 'kisgyermek gondozására felfogadott személy' (< ukr. пестунка, пестунка 'ua.') — 331; *piroha* 'derelye' (< ukr. nyj. пироги 'ua.') — 283; *rajbál* 'mos (fehéreneműt)' (< ukr. nyj. райбати 'ua.') — 217; *skvárka* 'töpörtyűt' (< ukr. nyj. шкварка 'ua.') — 293; *susinka* 'aszalt gyümölcs' (< ukr. nyj. шушинка 'ua.') — 302; *szuszék* 'búzásláda' (< ukr. nyj. сусік 'ua.') — 94; *szvátu* '1) nász, 2) após' (< ukr. nyj. сват 'ua.', megszólító formában свату) — 321, 325; *triszka* 'forgács' (< ukr. nyj. тріска 'ua.') — 102; *zámiska* 'puliszka' (< ukr. nyj. зфмишка 'ua.') — 298.

Az ukrán jövevénytiszavak többsége a magyar nyelvjárasterület csekély hányadán terjed el. Ezeket a jövevénytiszavakat a lakosság többsége párhuzamosan használja a magyar nyelvhasználatban.

Például: *hálsztuk* 'pionirnyakkendő' (< ukr. галстук 'ua.') — 181; *kufajka* 'pufajka' (< ukr. köznyelvi куфайка, irod. фуфайка 'ua.') — 140.

Amint látjuk az új ukrán elemeknek a száma a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban nagyon csekély. Ez azzal magyarázható, hogy az orosz nyelv dominált az ukránnal szemben mind az iskolákban, mind a munkahelyeken (gyárakban, üzemekben).

Például: *batarejka* 'zseblámpaelem' (< or. батарејка 'ua.') — 115; *beretka* 'svájcisapka' (< or. берет, беретка 'ua.') — 132; *bidon* 'tejeskanna (25—30 literes)' (< or. бидон 'ua.') — 245; *bihugyi* 'női haj göndörítésére használt kis fémhenger' (< or. бигуди 'ua.') — 193; *buhánka* 'tégla alakú kenyér' (< or. буханка 'ua.') — 266; *bujjon* 'tyúkleves' (< or. бульон 'ua.') — 272; *bulocska* 'zsemle' (< or. булочка 'ua.') — 305; *butilka* 'üveg (palack)' (< or. бутылка 'ua.') — 253; *csájnyik* 'teáskanna' (< or. чайник 'ua.') — 247; *cserdák* 'parasztház tető alatti térsége' (< or. чердак 'ua.') — 10; *csoodán* 'bőrönd' (< or. чемодан 'ua.') — 95; *fufajka* 'pufajka' (< or. фуфайка 'ua.') — 140; *gyetszád*, szágyik 'óvoda' (< or. детсад, садик 'ua.') — 42; *hálát* 'pongyola' (< or. халат 'ua.') — 165; *izolátor* 'szigetelőporcelán a villanyoszlopon' (< or. изолятор 'ua.') — 117; *jászli* 'bölcsőde' (< or. ясли 'ua.') — 43; *klijonka* 'viaszosvászon (asztal leterítésére)' (< or. клеенка 'ua.') — 208; *kotleta* 'fasírt' (< or. котлета 'ua.') — 288; *koznyak* 'léghuzat' (< or. свкозняк 'ua.') — 66; *kurtka* 'lembérdzsek' (< or. куртка 'ua.') — 141; *májka* 'trikó — ujj nélküli férfialsóing' (< or. майка 'ua.') — 166; *nevigyimka* 'hajcsat' (< or. невидимка 'ua.') — 191; *noski* 'zokni' (< or. носки 'ua.') — 170; *poduska* 'párna' (< or. подушка 'ua.') — 83; *poncsiki* 'fánk' (< or. пончики 'ua.') — 306; *roszkladuka* 'összecsuksukható ágy' (< or. роскладушка 'ua.') — 76; *sláng* 'borszívó gumi' (< or. шланг 'ua.') — 313; *slyopánci* 'kéreg nélküli szandál' (< or. шлепанцы 'ua.') — 233; *stukatura*, *stukatúr* 'vakolat — a fal felületére felrakott habarcs' (< or. штукатурка

'ua.') — 29; *szelyotka* 'pácolt hering' (< or. селедка 'ua.') — 300; *szirok* '10 dekás csomagolásban árusított ömlesztett sajt' (< or. сырок 'ua.') — 299; *szkovortka* 'palacsintasütő' (< or. сковородка 'ua.') — 251; *szosziszki* 'virslif' (< or. сосиски 'ua.') — 294; *szotek* 'háztáji földterület' (< or. сотка 'ua.') — 60; *szpicski* 'gyufa' (< or. спички 'ua.') — 98; *szup* 'disznóhúsból készült leves' (< or. суп 'ua.') — 273; *tápcsoki* — 'házban viselt papucs' (< or. тапочки 'ua.') — 232; *tázik* 'mosdótál, lavor' (< or. тазик 'ua.') — 215; *taburtka* 'hokedli' (< or. табуретка 'ua.') — 92; *usánka* 'füles téli sapka, orosz sapka' (< or. ушанка 'ua.') — 131; *utyuh* 'vasaló' (< or. утюг 'ua.') — 221; *váfli* 'ostya' (< or. вафли 'ua.') — 207; *válenki* 'vastag posztócsizma' (< or. вленки 'ua.') — 237; *vrnjánka* 'nyári konyha' (< or. времянка 'ua.') — 7. Szemléltetőeszközként itt közlünk néhány térképet az atlaszunkból (41., 43., 76., 166., 237.).

Amint látjuk, a kárpátaljai ukrán és magyar hosszás és közvetlen gazdasági, kulturális és politikai kapcsolata nyomot hagyott mind a két nép nyelvén szókészletében. Az ilyen szókincsbeli kölcsönhatások tanulmányozásának fontos történelmi értéke van, mivel adatokat szolgáltat a szláv és külön a keleti szláv nyelvek történetéhez, történeti dialektológiájához és e szavak régi jelentésének (ősjelentésének) a megismeréséhez. Világossá válik, hogy a sok archaikus ősszláv vonást megőrzött ukrán (ruszin) nyelvjárások tanulmányozása mellett felvetődik az az időszerű probléma, hogy vizsgáljuk meg a szomszédos magyar nyelvjárásokat is. Véleményem szerint értékes adalék lenne ez az ősszlávok, keleti szlávok (később ukránok) és a többi nemzetséggel fenntartott gazdaság, kulturális kapcsolatok történetének tanulmányozásához. Minél behatóbban kutatjuk a lexikai kölcsönhatásokat nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a szomszédos szláv és magyar nyelvjárásokban is, sőt, minél figyelmesebben fogjuk tanulmányozni a szomszédos helységek szláv és magyar emlékeit, annál értékesebb anyagot kapunk a nyelvtörténet és a történeti nyelvjárástan problémáinak a megoldásához.

Előadással az anyanyelvjárás és a szomszédos népek nyelvjárásának tanulmányozására szerettem volna felhívni a figyelmet. Közismert ugyanis, hogy a magyar nyelv jelentős számú szlávizmusai között sok az ukrán illetőleg a keleti szláv eredetű szó, amelynek vizsgálata napjainkban sem mondható kielégítőnek. A dialektológusok fontos feladatának tekinthető a rokon és nem rokon szomszédos nyelvjárások kutatása, mivel az így felszínre kerülő anyag nemcsak a nyelvtudomány számára nyújt meggyőző tényeket, hanem a történészeknek és a néprajz szakembereinek is.

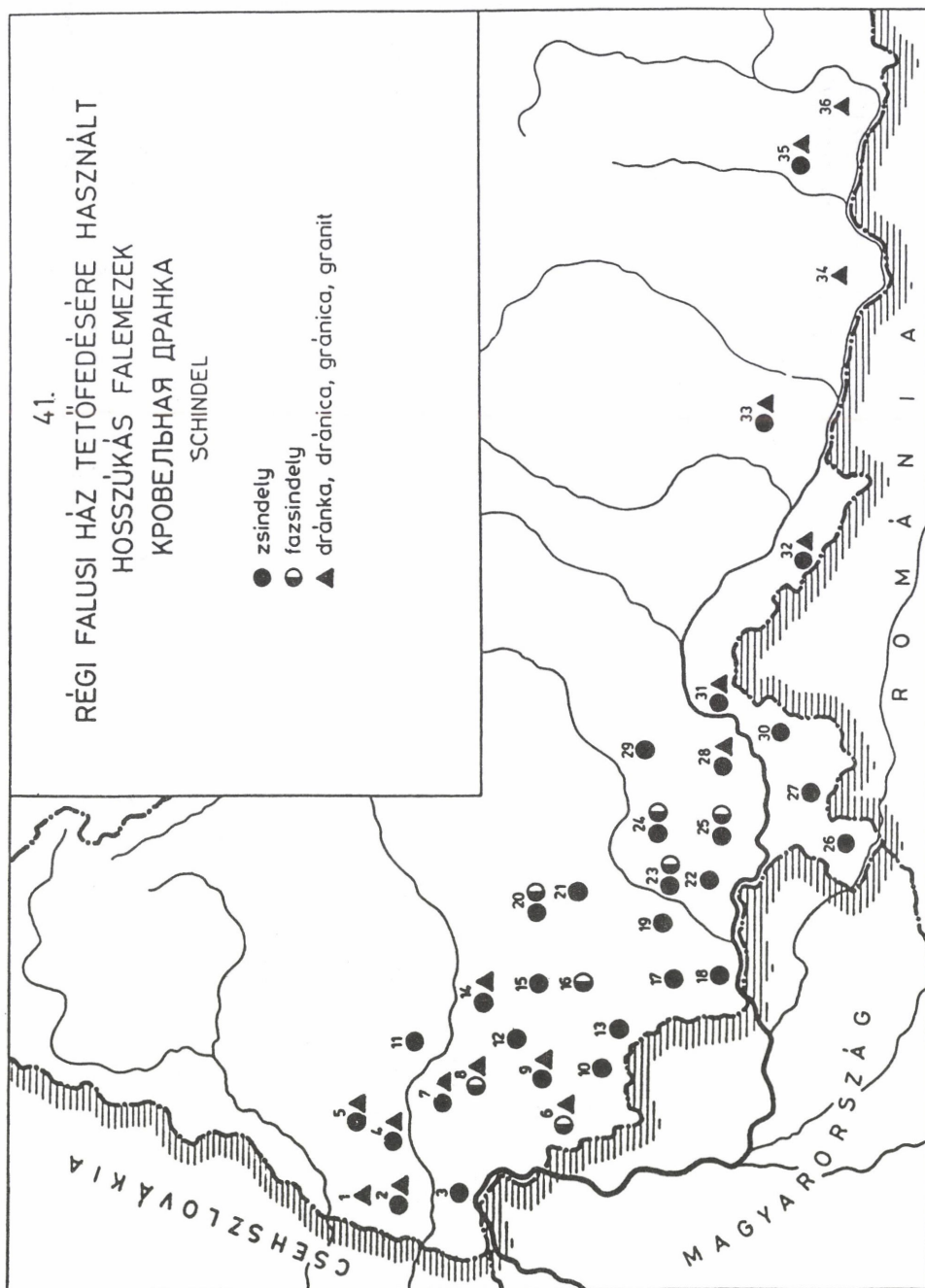
JEGYZETEK

- (1) MUNKÁCSI BERNÁT. A magyar—szláv etnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia*, VIII., 1897, 29. old.
- (2) ASBÓTH OSZKÁR. A magyar nyelvbe került szláv szók.-NyK., 30.-209—230. old.
- (3) MELICH JÁNOS. A jövevényszavak átvételének módjáról. *MNy.*, 29. old.
- (4) KNIEZSA ISTVÁN. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1/1 1/2 k. Bp., 1955.
- (5) CSOPEY LÁSZLÓ. Rutén—magyar szótár.-Bp., 1883.
- (6) KNIEZSA ISTVÁN i. m., 450. old.
- (7) Ld. J. JANOW. Gwara małoruska Moskowiec i Śiwki Neddńistr - zańskej uzględnieniem wśi okolicznych. *Lywów*, 1926.
- (8) ЛИЗАНЕЦ П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття.Т.І—ІІІ., Будапешт — Ужгород, 1970 - 1976.
- (9) Ld. még KOVYUK С. И. Украинизмы в венгерском говоре низовья р. Уж Закарпатской области (Лексика связанная с названиями физических и психических особенностей человека) // Вопросы финно-угроведения.-Вып. VI. Сарак, 1975.-С7 92—97; UŐ. Украинизмы в венгерском говоре низовья р. Уж Закарпатской области Украинскрй СССР // Автореферат кандидатской диссертации. Ужгород, 1973.-20 стр.; ЛИЗАНЕЦ П. Мю До питання по українзми в угорскій мові // Тези доповідей до XX наукової конференції.-Серія мовознавча.-Ужгород, 1966. С. 26—32; UŐ. magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. *Uzshorod*, 1970.-С.-35—40. old.

41.

RÉGI FALUSI HÁZ TETŐFEDÉSÉRE HASZNÁLT
HOSSZÚKÁS FALEMEZEK
КРОВЕЛЬНАЯ ДРАНКА
SCHINDEL

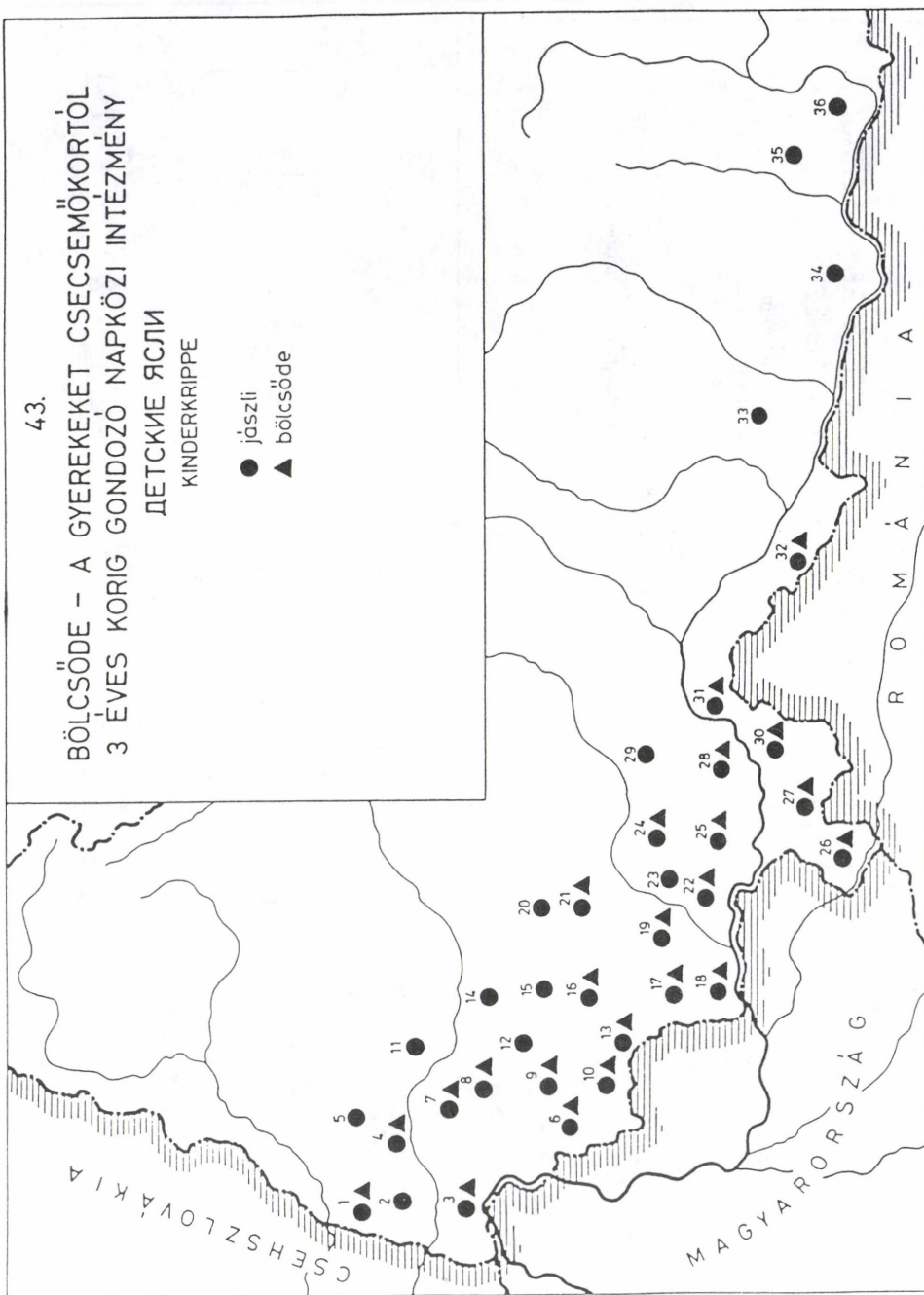
- zsindeľ
- ◐ fazsindeľ
- ▲ dránka, dránica, gránica, granit

43.

BÖLCSSÖDE – A GYEREKEKET CSECSEMŐKORTÓL
3 ÉVES KORIG GONDOZÓ NARKÖZI INTÉZMÉNY
ДЕТСКИЕ ЯСЛИ
KINDERKRIPPE

● jászli
▲ bölcsőde

76.

ÖSSZESZUKHATÓ ÁGY

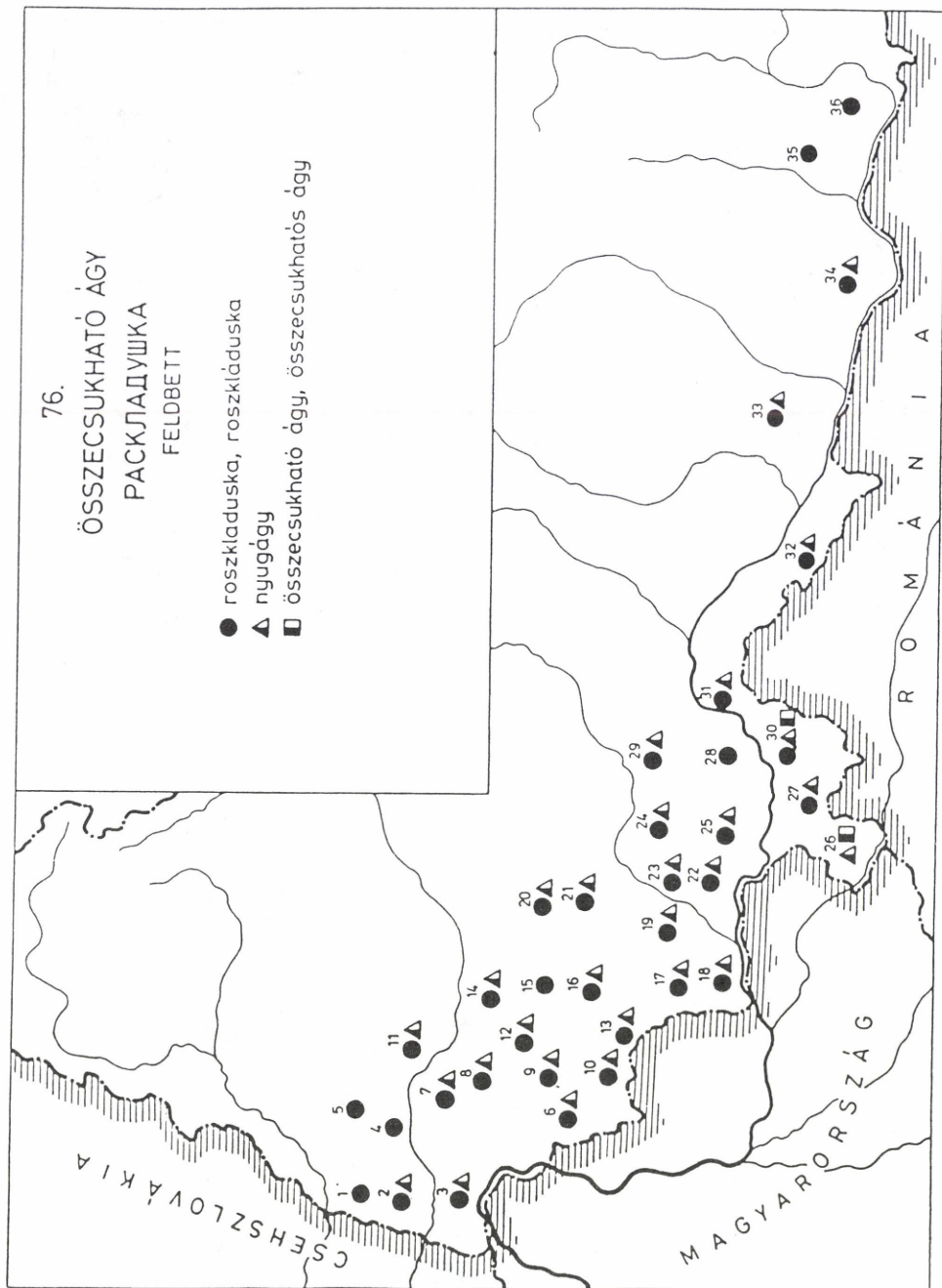
РАСКЛАДУШКА

FELDBETT

● rozkladuska, rozkladuska

▲ nyugágy

▣ összeszukható ágy, összeszukhatós ágy

166.

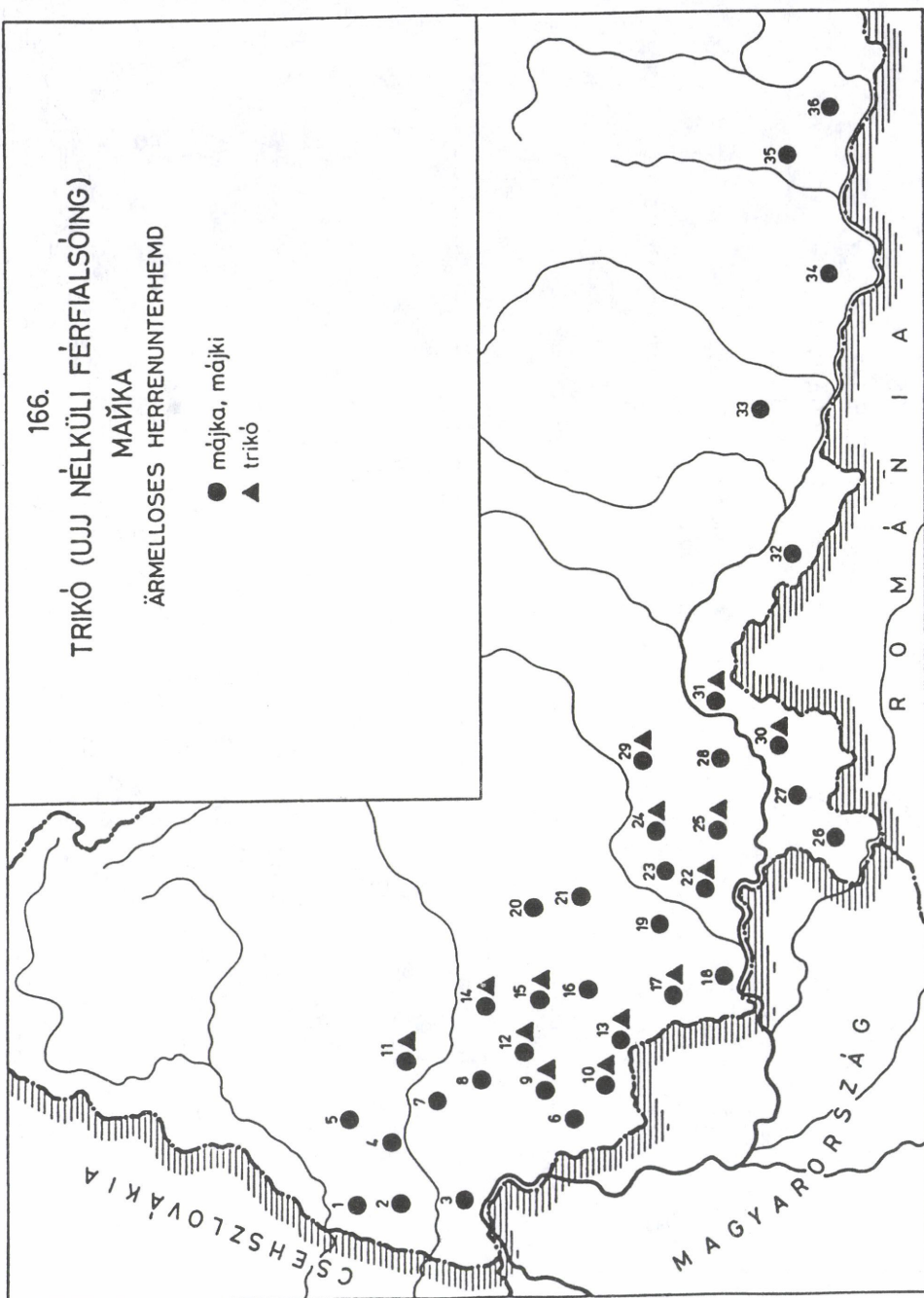
TRIKÓ (UJ NÉLKÜLI FÉRFIALSÓING)

МАЙКА

ÄRMELLOSES HERRENUNTERHEMD

● mājka, mājki

▲ trikó

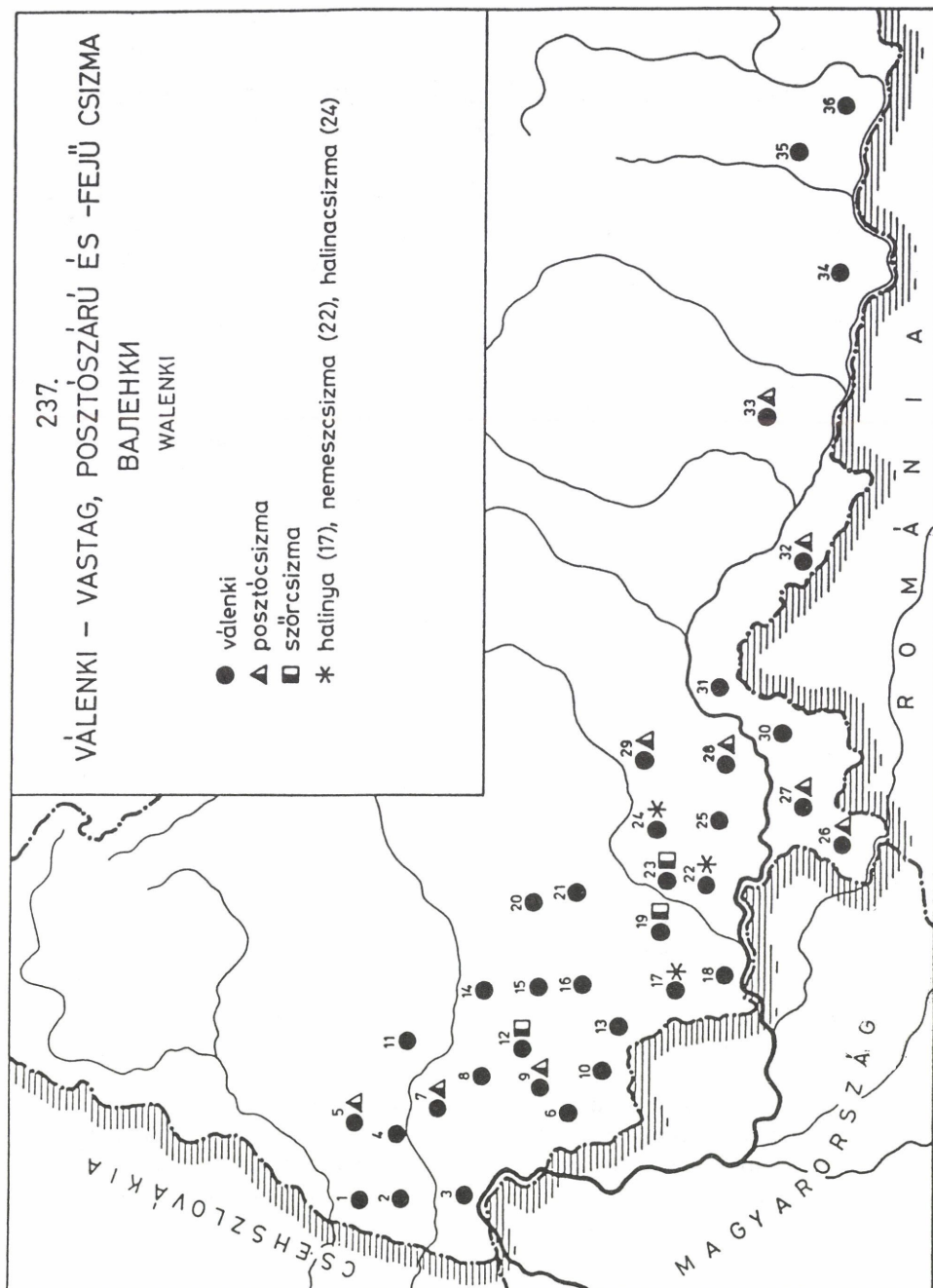

237.

VÁLENKI – VASTAG, POSZTÓSZÁRÚ ÉS -FEJŰ CSIZMA
ВАЛЕНКИ
WALENKI

- válenki
- ▲ posztócsizma
- szőrűcsizma
- * halínya (17), nemeszcsizma (22), halinacsizma (24)

Zsilák Mária

A délalföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése

A délalföldi régió szlovák települései nyelvét illetően kialakulásuk óta számolnunk kell több beszélt és írott nyelvi réteg meglétével. A normatív nyelvváltozat és a nyelvjárási alapréteg közti rétegek gazdagsága az adott település társadalmi differenciáltságának függvénye. A szlovák egynyelvűség korszakában az egyes nyelvi rétegeket csak a szlovák nyelv vonatkozásában kell elkülönítenünk, azonban a magyar mint környezeti nyelv hatását ekkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A magyar — szlovák kétnyelvűség időszakájában az egyes nyelvi rétegek — településétől függően — hosszabb - rövidebb ideig párhuzamosan élnek egymás mellett, majd bizonyos területeken az adott szlovák nyelvi réteg háttérbe szorul, ill. funkcióját veszítve kihal pl. az egyházi adminisztráció nyelve. Amikor egynyelvűségről beszélünk, az adott település közössége szervezettségének belső működéséhez kapcsolódó nyelvhasználatot értjük alatta; hiszen a közösség legműveltebb rétegét alkotó néhány értelmiségi már a letelepedéskor (18. sz.) két- ill. többnyelvű volt (pl. Tessedik Sámuel, Markovitz Mátyás, Skolka András) viszont még az 1950-es, 60-as években is voltak többnyire háztartásbeli idősebb asszonyok, akik alig pár mondatot tudtak magyarul, annak ellenére, hogy az iskolában tanulták a nyelvet.¹ A külső érintkezés nyelve — a környékbeli szlovák településeket leszámítva — a mindenkor hivatalos ill. a magyar nyelv volt.

A délalföldi szlovák települések a bibliai cseh nyelvet tartották normatív nyelvváltozatnak, a szlovák irodalmi nyelv mint norma, ma is kevésbé elfogadott, még azok körében is, akik számára 1945 után az iskola ezt a nyelvváltozatot közvetítette normatív nyelvváltozatként. A Králici biblia a délalföldi szlovák közösségekben a legmagasabb rendű kulturális érték szinbóliumává vált; 1992. júniusi gyűjtésem alkalmával jegyeztem le Tótkomlóson a következő adatot, amellyel szeretném az imént elmondottakat alátámasztani: 1931-ben született adatközlőm, mint jómódú parasztcsalád elsőszülöttje. Amint megszületett, nagyanyja a feje alá tette a bibliát, hogy írástudó ember legyen.² E sajátosan népi értelmezés kialakulásának hátterében az evangélikus egyház-évszázadokra visszatekintő értékközvetítő szerepe áll: részben a templomban, részben az iskolában ezen a nyelven közvetítette a műveltséget.³

Az egyházi szertartások nyelve volt a leginkább kultivált nyelvváltozat a legutóbbi időkig; csak az utóbbi egy-két évtizedben szorult ki részlegesen a templomból, s váltotta fel a magyar nyelv.⁴ Ezt a nyelvváltozatot érték a legkevésbé a nyelvjárási és magyar nyelvi hatások. Gajdács Pál ev. lelkész 1915.

dec. 31-én elmondott prédikációja nyomtatásban is megjelent Tótkomlóson. A szövegben szlovakizmus is alig található: 3. 1.: *zármútek, předmětem, móci*; 7. 1. *ňěšťastného*; 8. 1. *komaury*. Nyelvi bizonytalanságáról inkább a hiperkorrekt alakok árulkodnak (nem zárható ki azonban teljes bizonyossággal az sem, hogy sajtóhibákról van szó): 4. 1. *podpiřati*; 5. 1. *věčer*; 6. 1. *věřní* és hasonló; számuk elenyésző. Helyi nyelvjárási jelenségek csekély mértékben lelhetők fel, a hangtan területére korlátozódnak, egyetlen példa hozható alaktani jelenségre: 4. 1. *napsaná nalezáme, vesti k tomu, s příležitosti této*; 6. 1. *vaši manžele*; 7. 1. *(o) přítomnosti*; 8. 1. *když pravi*; 11. 1. *nynejših*.⁵

Más képet mutat az ugyancsak 1915-ben elhangzott és nyomtatásban is megjelent temetési búcsúztató beszéd, melynek szerzője Hrdlicska Lajos ev. lelkész. A bohémizmusok bibliai idézetekre korlátozódnak, szabados irodalmi nyelven íródott, kis számú helyi lexikális elem található benne: a címlapon: *beliara* irodalmi kifejezés - sükróného másiara); 4. 1. *starčok, rodinky*; 5. 1. *rodinka*; 6. 1. *počůvnu*; 7. 1. *bládne* s a 6. lapon a helyi hangtani sajátosságot tükröző *pocítac* alak. A magyar hatás a névhasználatban érvényesül: *Đord*, címlap: *Đordá*, ill. a mondat szintjén: 8. 1. *do výhledu postavenú = kilátásba helyezett, v zapomenutie pride = feledésbe megy*.

Az egyházi adminisztráció nyelve is a králici biblia normájához igazodik, azonban a jegyzőkönyvvezető nyelvi műveltsége, egyéni ízlése is befolyásolja a nyelvhasználatot, ennek függvényében érvényesülnek a szlovakizáló tendenciák. A tótkomlósi ev. egyházi közgyűlési jegyzőkönyvei között az 1914—1919-es években kétnyelvűek is vannak. A magyar és szlovák nyelven íródott jegyzőkönyvek a következőképpen oszlanak meg, 4 szlovák és magyar változatban készült; 1915: 8 magyar nyelvű, 4 mindkét nyelven, 1 csak szlovákul íródott; 1916: 5 magyarul, 4 szlovákul és magyarul készült; az 1917-es esztendőben 9-et írtak magyarul és csak 3 kétnyelvűt; a következő évben még inkább magyar nyelv irányában tolódik el az arány, 10 készült magyarul és ugyancsak 3 mindkét nyelven; az 1919. évből a tanulmányozott kötetbe nem az egész évi anyag került, csak a IV. 31-ig írt jegyzőkönyvek; ezek közül 4 magyar nyelvű és 2 kétnyelvű. A jegyzőkönyveket Chrenko Gyula / Julius Chrenka, Lachata Mátyás / Matej Lachata, Povázsay Gábor, Trnovszky János / Jan Trnovszky, Lehoczky Mihály / Michal Lehoczky, Pavel Szokolai, Kovácsik Gábor / Gabriel Kovácsik, Francisci Mihály, Matajdesz Mátron vezették. Leginkább Chranka Gyula és Lachata Mátyás igazodik a bibliai cseh úzushoz, Szokolai Pál, Kovácsik Gábor, Francisci Mihály szlovákizál legjobban. Egyelőre nem sikerült magyarázatot találni arra, miért készültek egyes jegyzőkönyvek csak magyarul, mindkét nyelven, vagy csak szlovákul. A jegyzőkönyvvezetők közül többen világi tisztviselők voltak, a korabeli szlovák hivatali / adminisztrációs stílus terminológiáját könnyedén használják, gördülé-

kenyen fogalmaznak. Sok helyütt fellelhetők a szövegben magyaros fordulatok, igen erőteljesen jellemzik a helyi nyelvjárás elemei, akár hangtani, alak-tani vagy mondattani jellegűek, s a tipikusan délföldi lexikális elemeket is megtaláljuk bennük.

Nem sikerült megfelelő írásbeli anyagot találni a világi adminisztrációs nyelv rekonstruálásához. Részben a végrendeletek és egyéb jogi vonatkozású iratok nyelvéből, részben néprajzi és nyelvjáráskutatások alkalmával gyűjtött adatok alapján⁶ arra következtethetünk, hogy meglehetősen nagyfokú rokon-ságot mutathatott az egyházi adminisztráció nyelvével. Erre utalnak a már említett egyházi közgyűlési jegyzőkönyvek következő fordulatai: 1914. IV. 14.: *sabatkanská peňážno-ústavná správa; ... že cyrkvi, ako hmotnému* (áthúzva, javítva:) *mravnému tělesu v tej kúpe prednost' dá...; X. 11. ... ustálěnja a udobřěnja rozvrhu a rozpočtu na buděci 1915 rok ... klúč cirkevnej dani v personálnom peňážnom poplatku...; XIII. 13 ... jednohlasife ...; ... z vetšinou hlasou; 1916. V. 16... zálezitost' IV-tej válečnej pôžičky ...; XII. 17. ... uhodnoverňovat'ov zápisnice vyvolili ...; ... podakujúc sa za dôveru kandidáciu ne prijat. ...*

Engedjenek meg egy rövid kitérőt annak indoklására, miért éppen az első világháború időszakához kapcsolódó írásbeli dokumentumokból és Tótkomlósról hoztam példákat. A 18. századi ill. a 19. század második felére megsza-porodott és műfajukat tekintve is szerteágazó szlovák nyelvű népi írásbeliség dokumentumait több néprajzi és nyelvészeti munka is feldolgozza.⁷ Ha a dél-alföldi szlovák nyelv rétegeződését kíséreljük meg felvázolni, több olyan terület is tekintetbe kell vennünk, amely a néprajzkutatás tárgykörébe tartozik. A néprajztudomány fontos korszakváltásként tarja számon az első világhábo-rút. Nyelvi tekintetben az ún. magas kultúrában⁸ jelen van még a bibliai cseh nyelv, bár ortográfiai tekintetben már modernizált változatban, s megindult az új irodalmi nyelv térhódítása is. A magas kultúra és a nyelvjárási alap közé eső nyelvi rétegekben pedig mindkettő elemei keverednek, ezek mozgása fi-gyelemmel kísérhető. Megragadható az a folyamat, amely a regionális köz-nyelv kialakulása felé mutat. E jelenségek leginkább Tótkomlóson mutatko-znak meg. Itt őrződött meg a mai napig az a magas szintű anyanyelvi művelő-dési igény, amely az Alföldre települt szlovákokban még eredeti lakóhelyükön kialakult, különösen a humán értelmiség attitűdjében érzékelhetők erőteljesen ezek az elemek, a közösség pedig saját értelmiség kinevelésére és megtartá-sára törekedett azokban az évtizedekben is, amikor más helyeken éppen ezzel ellentétes tendenciák érvényesültek.⁹

A továbbiakban az iskolához kapcsolódó nyelvi rétege(ke)t kellene felvá-zolnom, azonban úgy vélem, több tanulsággal fog szolgálni, ha az irodalmi nyelv-ént funkcionáló nyelvváltozat leglényegesebb vonásait mutatom be. Ha kialakulásának gyökereit tekintjük, fontos háttérrel jelent a 18. sz.-i tudós

prédikátorok munkássága, a különböző egyházi és világi kiadványok, sajtótermékek megjelenése, olvasása a 19. sz. második felétől, a Békéscsabán 1896-ban létrehozott evangélikus - egyházi könyvkereskedés, az olvasóköri mozgalom kialakulása, az alkalmi költészet tradíciói. A legfontosabb szerepe azonban az 1920 — 1948 között megjelenő **Čabiánsky kalendár**nak volt, amely publikációs lehetőségeket teremtett a régió szerzőinek. Ugyanígy az 1930 — 1944 között megjelenő **Evanjelický hlasník** c. folyóirat is, amely a szépirodalom terjedésén kívül tudományos ismeretterjesztő funkciót is betöltött. Az 1934 — 38 között megjelenő **Slovenská rodina** c. kiadvány elsősorban társadalmi, gazdasági, népnevelő irányultságú, de szépirodalmi alkotások is helyet kaptak benne. Említést kell még tennünk a **Sloboda** c. hetilapról is (1945 — 48), melyben a háború után folytatódtak a pozitív irodalmi hagyományok, a lap azonban a lakosságszere koncepciójának szolgálatába állt. (Budapesten jelent meg, a Szlávok Antifasiszta Frontjának lapjaként, de délföldi szerzők is publikáltak benne.) Mintegy ennek ellensúlyozására jelenik meg Tótkomlóson a **Slobodný hlas** c. hetilap (1945) ez azonban inkább a publicisztikai stílus bemutatására alkalmas.¹⁰

A szarvasi születésű JÁN KAŠNÍK (1884) már az első világháború előtt írt verseket, de csak a 30-as évektől publikált. Költészetének nagy része alkalmi vers jellegű. Legkorábban, a 20-as évektől, jelentette meg verseit JÁN GERČI (Békéscsaba 1909). A 30-as, 40-es években válik népesebbé a költők tábora (JÁN KORBEL' (1895), ONDREJ KORBEL' (1903), ŠTEFAN NEMČOK (1895) Szarvas; MICHAL KOLIMÁR (1916) Békéscsabán; ONDREJ KULÍK (1899) Tótkomlós; MICHEL BORGUT'A (1902) Mezőberény; ŠTEFAN HUDÁK (1923) Pityvaros; FRANTIŠEK BORÍŠ (1895) Nagybánhegyes.¹¹ Közülük kettőnek jelent meg saját kötete (saját költségen) : JÁN GERČI: **Zornička** 1939, ŠTEFAN HUDÁK: **ZA PLUHIOM** 1941.¹²

Ami a versek tematikáját illeti, tömören megfogalmazva a hagyományos paraszti kultúrához kötődnek, az anyanyelv szeretetének, a szlovák identitás-tudat kifejezői. Nyelvi tekintetben a népdalok nyelve jellemzi őket, igen közel állnak a romantikus Štúr-iskola népies stílusú, új irodalmi nyelven íródott verseihez, a nyelvjárási lexikális elemek természetesen simulnak bele a szövegbe. A délföldi szlovák nyelv rétegei közül e költészet nyelve áll legközelebb a szlovák irodalmi nyelvhez.

A prózai szerzők közül JÁN GERČIT, JÁN SEKERKÁT (Békéscsaba) ONDREJ KULÍKOT (Tótkomlós) említjük meg mint jelentősebbeket: népi életképeket rögzítettek.

Tematikailag és nyelvileg is közelebb áll egymáshoz a prózai és drámai műfaj. A nagy népszerűségnek örvendett JÁN GERČI (-JÁN SEKERKA) *Výslužena žena* c. vígjátéka (1935; 1938. júl. 26.-án a pozsonyi rádió is bemutatta). A legtermékenyebb szerző azonban a tótkomlósi TOMKA JUDIT

(1887) volt, aki rendezőként is működött (több mint 120 előadást rendezt).¹³

A prózában megnövekszik a nyelvjárási elemek száma, továbbá a mondat szintjén észlelhetők nyelvjárási elemek, akár tisztán szintaktikai jelegűek, akár olyan morfológiai elemek, amelyeknek mondattani vetületük van. A nyelvjárási kolorit sajátos atmoszférát teremt, a prózai művek nyelvét akár regionális irodalmi nyelvnek is tekinthetnénk. Mind témaválasztásukat, mind esztétikai megformálásukat tekintve a 19. sz. utolsó évtizedeire jellemző eszményeket követnek.

A drámai műfajban a népszínművek gondolat- és ízlésvilága uralkodik. JÁN GERČI saját meghatározása szerint is csabai nyelvjárásban írta darabját. A tótkomlósi nyelvjárásra alapoz TOMKA JUDIT, bár törekszik arra, hogy közelítsen az irodalmi nyelvhez, pontosabban az átdolgozott művekben az irodalmi nyelvet közelíti a helyi úzushoz. (Kézírtatos munkáinak beható elemzése ortográfiai tekintetben is tanulságos lenne.) Ez a nyelvi sokféleség az, ami délalföldi irodalmi nyelvként funkcionált. A referátum adta keretek között leginkább a magas kultúra nyelvváltozásaival foglalkozom. A régió lakosságát is a környezeti nyelv tekintetében a kultiváltabb nyelvi réteg felől érthették intenzívebb hatások (iskola, sajtó, ill. mindazok a nyelvváltozások, amelyekkel az értelmiség kapcsolatban állt). A szlovák települések — településtől függően — többé-kevésbé a lakosságcsereig etnikai tekintetben kompakt, zárt települések voltak, a mezővárosokban is a lakosság többségét szlovákok lakták. A magyar családok (Tótkomlóson a cigányok is) a többségi lakossághoz asszimilálódtak, így a szlovák lakosság keveset tapasztalt az alföldi magyar nyelvjárásokból, s ennek máig kiható vetületei vannak. 1991. őszén végeztünk gyűjtőmunkát — a Komenský Egyetem Néprajzi tanszékével való együttműködés keretében — Szlovákia két vegyes lakosságú településében, Pribetán (Perbetén) és Nesvadyban Naszvadon, ahová a lakosságcsere során délalföldi szlovák helységekből települtek szlovákok, Perbetén (csallóközi) típusú nyelvjárást, Naszvadon palóc típusú nyelvjárást beszélnek, s ez mindkettő idegen az idetelepült szlovákok számára. Azok az adatközlőink, akiknek családi érdeke volt igazodni a helyi nyelvjáráshoz, elsajátították és természetes kommunikációs eszközzé vált számukra. Akik esetében azonban ilyen motiváció nem áll fenn, nagyon kritikusnak tekintenek a helyi nyelvjárásra: úgy vélik, a helyi lakosok nem tudnak rendesen magyarul, nekik kellett őket magyarul is megtanítaniuk. Rögtön a legszembetűnőbb lexikális példákat sorolják, s olyan lényeges jelentéstani különbségeket az *ety csep* (= kis mennyiség) és *jószág* (= gabona) szavak esetében, amelyekkel a délalföldi régiókban nem találkozhattak.¹⁴

A délalföldi szlovák települések alapnyelvjárásai relatíve feldolgozottak akár szinkrón, akár történeti szempontból, a magyar nyelvi hatásokat tekintve is.¹⁵ Bár e rétegeknek is vannak — több tudományterületet is érintő — vetü-

letei, amelyek eddig kívül estek az érdeklődés fókuszán (pl. ráolvasási formulák szövegtani elemzése, a szlovák néprajz által a "népi etikett" terminussal jelölt szövegek stb.). A két szélső pólus közé eső nyelvi rétegeket egy-két munka érinti¹⁶, ezek feltárása nem könnyű feladat, Részben azért, mert a róluk alkotott képünk az újabb kutatások folyamán egyre árnyaltabbá válhat (pl. népi kismesterségek szókincse, 1992. június gyűjtés folyamán bukkantunk újabb mesterség — lókupecség — meglétére Tótkomlóson) másrészt igen szerteágazó problematikát vetnek fel (pl. a régió népi kerámiáján található obscén szövegek milyen mértékben tekinthetők a fazekas mesterség szókincséhez tartozónak ill. önálló pajzán költészeti műfajnak stb.).

Ha tehát a délföldi régió szlovák nyelvjárásáról (nyelvjárásairól) beszélünk, funkcionális tekintetben gazdagon differenciált nyelvváltozatok gyűjtőfogalmát jelenti. Pontosabb lenne talán a népnyelv megjelölés (bár elavult terminus) a regionális terminus tartalmi kritériumainak nem felelnek meg maradéktalanul, sokkal inkább a regionális köznyelvvé válás megrekedt folyamatát tükrözik.

Jegyzetek

1. Családi köröm idősebb nőtagjai is ide tartoztak. Nagybánhegyesen a 60-as évek végén 70-es évek elején halt ki ez a generáció. A magyar nyelv nem tudása fontos befolyásoló tényező volt a lakosságcsere akcióban. Paradox módon azonban Szlovákiában a magyar szomszédok miatt többen megtanultak magyarul.

2. Lopusnyi András 1931. Tótkomlós.

3. Gyivicsán Anna 1987. 168.

4. A szertartás nyelve a legtöbb helyen magyar, de az éneklés szlovák nyelven folyik.

5. Király P. 1962. 339 — 377.

6. Anekdoták a községházán való kommunikációról Nagybánhegyesen. Kézírt anyag. Adatközlő Zsilák Jánosné Csajági Mária 1923. V. ö. még Király P. i. m., Janecskó János 1979. 233 — 249.

7. Király P. i. m. továbbá 1965., Janecskó J. i. m. Gyivicsán A. i. m.

8. Gyivicsány A. terminusa. A nyelv, a kultúra és a közösség kapcsolatrendszere (etnokulturális változások a magyarországi szlovák nyelvterületeken) c. kandidátusi értekezése megjelenés alatt.

9. Gyivicsán A. 1987. 167 — 168., továbbá saját gyűjtésem 1992. Tótkomlós (kézirat). Adatközlők: Lopusnyi András 1931, Dorotkai András 1906, Dr Antal Mihály 1944.

10. Bartalská L. 1985. 7 — 14. Zsilák M. 1991. 55 — 56.

11. Áttelepült személyekről van szó, ezért szlovák helyesírással írjuk a neveiket.

12. Bartalská L. 1985. 8 - 9.

13. Bartalská L. 1985. 11 — 12., 83.

14. Adatközlők: Pribeta (Perbete — Tóth Béláné Uhrin Mária és családja. A nevezett az áttelepüléskor 20 éves volt, fia 1953-ban született. Mária Strieborná 1913. Nesvady) Naszvad: Vidová Alžběta 1923., Helena Žarnóczayová 1914. Családi környezetbe tartozó e régió más településbe áttelepült személyek is hasonlóképpen vélekednek.

15. Ondrus P. 1956., Király P. i. m. a megjelenés alatt álló Békéscsaba monográfiába a nyelvet Gregor F. dolgozta fel, ugyancsak Gregor Ferencnek kéziratban lévő békéscsabai nyelvjárást feldolgozó munkája.

16. Király P. i. m., Gyivicsán Anna i. m., Národopis Slovákov v Maďarsku évfolyamainak idevágó cikkei.

Bibliográfia

Bartalská Ľubica (szerk.), Ozveny rovin. Martin 1985.

Janeckó János, Život Slovákov usídlených na Sarvaši v zrkadle závetov (1743 — 1772). In. Národopis Slovákov v Maďarsku 1979. 233 — 249.

Gregor Ferenc, magyar eredetű grammatikai szavak szlovákban. In. Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Budapest. 1987. 151 — 163.

Gyivicsán Anna, Az anyanyelvi népi írásbeliség helye a magyarországi szlovákok kulturális rendszerében. In. Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Budapest. 1987. 165 — 176.

Gyivicsán Anna, A nyelv, a kultúra és a közösség kapcsolatrendszere (Etnokulturális változások a magyarországi nyelvviszketeken) Kandidátusi értekezés. Megjelenés alatt.

Király Péter, Beiträge zur Frage der Munbartmischung (Ursprung und Ausgestaltung derslawakischen Mundart von Tótkomlós. In. Studin Slavica VIII. 1962. 339 — 377.

Király Péter, České a maďarské prvky v písomných pamiatkach Slovenskeho Komlóša. In. Studie z filologiei polskiej i slowianskiej. Warszawa 1965. 327 — 333.

Ondrus Pavel, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava 1956.

Zsilák Mária, A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és a kétnyelvűségről. In. kétnyelvűség Kárpát-medencében I. Budapest 1991. 53 — 61.

Továbbá a szerző tulajdonában lévő magnetofonfelvételek és kéziratok anyag.

Molnár Zoltán Miklós

Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány szociolingvisztikai vonása

1. Maribori magyar lektorként — főként az oktatómunkával összekapcsolva — lehetőségem nyílik élőnyelvi-beszélt nyelvi tájékozódásra a muravidéki magyarság körében. Ez ideig mintegy 30 órás magnetofonfölvételnek (fele-fele arányban szókészleti és szöveggyűjtésnek), továbbá 100 géplapnyi gyűjtőfüzetes adatjegyzésnek és szöveggközlésnek vagyok a birtokában. Néhány helyütt már tettem közzé mutatványt ebből az anyagból (1. Naptár. **A muravidéki magyarok szemléje**. Lendva 1990. 72 — 87; MNyj. XXX [1992]: 198 — 207), valamint egy-egy részének bizonyos szempontok szerinti feldolgozásáról is igyekeztem beszámolni (1. pl. **HAJDÚ MIHÁLY — KISS JENŐ** szerk.: **Emlékkönyv Benkő Lóránd hetvenedik születésnapjára**. Bp., 1991. 467 — 71).

Ez az előzetes vizsgálódás megpróbált tágabb és szűkebb körben is tájékozódni. A Muravidékre, vagyis a szlovéniai magyarok lakta terület egészére vonatkozóan hasonló nyelvföldrajzi megoldást tapasztalt, mint amilyent hagyományosan ismerhetünk a szlovéniai őrségi (goričkói), hetési és göcseji régiót illetően (1. pl. a KONTRA MIKLÓS szerk.: **Társadalmi és területi változatok a magyarban** c., megjelenés előtt álló kötet idevágó utalásait). Ugyanakkor az az informálódás, amely a muravidéki magyarok által sűrűbben lakott területre, vagyis Lendva (Lendava) környékére összpontosult, a hagyományos nyelvi kép sokszínűvé, bonyolultabbá válását jelentette. Ez abba az irányba terelte figyelmemet, hogy anyagomból a Lendva-vidéki részkorpuszt kiemeljem, és tüzetesebb, több szempontú elemzés alá vegyem (vö. Szociolingvisztikai sajátosságok egy Lendva-vidéki nyelvi anyagban. = SZABÓ GÉZA szerk.: BDTF TudKözl. VII. Dialektológia — nyomdában; **Élőnyelvi vizsgálatok a Muravidéken**. = Előadás a III. dialektológiai szimpózionon, Szh., 1992. aug. 28.). Ennek a tanulmányozásnak egy újabb vetületét ezúttal szándékozom vázolni.

2. Kiindulási alapként az a SZABÓ GÉZA általános szokásleti kérdőfüzetnek I — III. tétele alapján nyert részkorpusz szolgál, amely három Lendva környéki község (Hosszúfalu — Dolga vas, Felsőlakos — Gornji Lakoš és Csente — Čentiba) kilenc adatközlőjétől származik, és amely 1162 szókészleti egységet (A) 1203 lexéma előfordulásában (B) tartalmazza (1. az előbb i. művek idetartozó utalásait). Ez a mennyiség a nemzedékek, azaz a három-három fiatal, középkorú és idős adatközlő szerint, valamint a magyar sztenderddel és

a helyi nyelvjárási bázissal való megfeleléseit, vagyis köznyelvi- nyelvjárási, illetőleg tájszófajtabeli jellemzőit illetően a következő megoldást mutatja:

A	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Fiatalok	441	298	143	—	52	91
	100%	67,57%	32,42%	—	11,79%	20,63%
Közép- korúak	376	242	134	—	49	85
	100%	64,36%	35,63%	—	13,03%	22,60%
Idősek	345	198	147	—	55	92
	100%	57,39%	42,60%	—	15,94%	26,66%

B	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Fiatalok	466	121	345	202	52	91
	100%	25,96%	74,03%	43,34%	11,15%	19,52%
Közép- korúak	391	107	284	144	51	89
	100%	27,36%	72,63%	36,82%	13,04%	22,76%
Idősek	346	69	277	130	55	92
	100%	19,94%	80,05%	37,57%	15,89%	26,58%

Az adatok számszerű és százalékos összefüggéseit itt nem kívánom részletesen elemezni, egy előző vizsgálat (1. Szociolingvisztikai sajátosságok. . .) során ezt már egyébként is megtettem. Némely tanulságukat azonban szeretném szóba hozni, mert újabb észrevételre ösztönöznek. A lexémák szintjén (A) levő oszlopok mindegyike azt tanúsítja, hogy Lendva vidékére is vonatkozhat a már közhelyszerű megállapítás, amely szerint a nyelvi regionalitás mértéke a fiataloktól az idősek felé haladva általában fokozatosan nő (vö. pl. VARGA JÓZSEFNÉ: MNyj. XXIV, 58 kk.; KÉNER ISTVÁNNÉ: uo. XXVI — XXVII, 51; KISS JENŐ: MNy. LXXXV, 40 kk.; FITOS AMÁLIA: BDTF TudKözl. VI. Nyelvtudomány. Szerk. SZABÓ GÉZA. Szh., 1990. 79). A lexéma előfordulások (B) szerint viszont a párhuzamba állítás nem mindig kézenfekvő lehetőség, mint ahogy az újabb szakirodalom is közöl hasonló tapasztalatokat (1. pl. SZABÓ GÉZA: DialSzimp. II, 50 — 2; PENAVIN OLGA: Élőnyelvi Tan. 141 — 2; M. Z. M.: BDTF TudKözl. VI. i. m. 48). Az itteni helyzet az, hogy nyelvjárásiabbak valamivel a fiatalok a középkorúaknál, és ezt az alaki tájszavakból való, számottevő részesedésük okozza. Kapcsolatban lehet ez főleg az egyik fiatal adatközlő esetében nyelvi tudati tényezővel, az identifikációval (vö. HUTTERER MIKLÓS: DialSzimp. II, 228), a másik kettőnél a családi környezetnek, az idősebbeknek erőteljes nyelvi hatásával (vö. pl. SZABÓ GÉZA: i. m. 50; BOKOR JÓZSEF: uo. 166; PENAVIN OLGA: i. m. 141), nem utolsósorban pedig mindegyiküknél azzal is, hogy számos hangalaki vál-

tozat az átlagosnál jobban tartja magát az adott sziget és perem jellegű nyelvi területen (I. KISS JENŐ: DialSzip. II. 43; SZABÓ GÉZA: uo. 49; BOKOR JÓZSEF: uo. 164, 166; PAPP GYÖRGY: Élőnyelvi Tan. 167; stb.).

Vegyük szemügyre az egyes nemzedéki csoportok további szociológiai jellemzőit! Ha az adatközlőknek a foglalkozását nézzük, azt látjuk, hogy a fiatalok egyetemi halgatók; az idősök gazdálkodók; a középkorúak pedig eladónőként, tanítónőként és gyári munkásként alkotnak viszonylagos, talán az alkalmazott megjelöléssel illelhető egységet. Tehát iskolázottságuk fokát tekintve fokozatos emelkedés mutatkozik az idősektől a fiatalok felé haladva. Ez a szabályos ív nyilvánvalóan nem törvényszerű a Lendva-vidék minden pontján, nem kis mértékben befolyásolhatta az adatközlők megkeresésének behatároltsága. De hivatkozhatunk arra, hogy az idősebbek helyhez kötöttebbek, a fiatalabbaknak viszont mozgékonyabb életmódjuk révén is nagyobb a lehetőségük műveltségi körük tágítására, másutt is, általában is. S így az előbbi foglalkozásbeli-iskolázottsági ívet, noha kizárólagos érvényüként nem is, de tendencia jellegűként mégiscsak vonatkoztathatjuk a Lendva-vidékre.

Ha ebből a szempontból nézzük az adatokat, akkor a lexémaszint (A) azt mutatja, hogy a gazdálkodók a legregionálisabbak, az egyetemisták köznyelviesebbek, az alkalmazottak pedig közbülső helyet foglalnak el. Vagyis a műveltség emelkedésével párhuzamosan a köznyelvvél való kapcsolat-tartás mértéke is nő. Ez megfelel a várakozásnak, a szakirodalomban általában tapasztaltnak (I. DEME LÁSZLÓ: NytdÉrt. 40., 69; KÉNER ISTVÁNNÉ: i. m. 52; KISS JENŐ: MNy. LXXXV, 45; M. Z. M.: BDTF TudKözl. VI. i. m. 49; P. LAKATOS ILONA — T. KÁROLYI MARGIT: MNyj. XXX, 63; stb.). Ha viszont a lexéma előfordulás szintjére (B) vetünk pillantást, az alkalmazottaknak köznyelviesebb, az egyetemistáknak regionálisabb volta tűnik szemünkbe. Az ilyen irányú, az iskolázottság mértékével fordított arányosság sem példa nélküli a szakirodalomban (vö. SZABÓ GÉZA: **Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére**. Szerk. SZENDE ALADÁR. Tk., Bp., 1986. 441 — 51; P. LAKATOS ILONA — T. KÁROLYI MARGIT: i. m. 65; stb.). A Mariborban felsőfokú tanulmányokat végzőknek a nyelvjárásiasságában — a nemzedéki jellemzéskor a fiatalokról elmondottakon kívül — az az ok is közrejátszhat, hogy iskolavárosukban sajátos körülmények között, már nem kétnyelvű közegben élnek, mint otthon, a Lendva-vidéken, hanem teljesen szlovén nyelvű környezetben. Efféle tapasztalataikról lektor elődeim is beszámoltak (RÓNAI BÉLA: **Pedagógiai írások** 1991. 172, 173, 181; GUTTMAN MIKLÓS: **Nemzetközi szlavisztikai napok** I. Szerk. GADÁNYI KÁROLY. Szh., 1982. 116; BOKOR JÓZSEF: uo. II. 1986. 33; stb.). Az alkalmazottak köznyelviesebb, az egyetemisták regionálisabb megnyilatkozásának mérlegelésekor a nyelvi viselkedést sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Míg például az eladónő válaszai sokszor finomkodóak voltak, addig az egyetemisták átértézték a helyi nyelv-

használat értékei iránt is érdeklődő gyűjtés helyzetét. Mert egyébként — szerénytelenség nélkül mondható — a maribori Magyar Intézet nem kevés erőfeszítést tesz az anyanyelv ápolása terén.

Az anyagot az ingázás szempontjából is vallatóra fogjuk. Az idősek, vagyis a gazdálkodók mindnyájan otthon, lakóhelyükön tevékenykednek. A középkorúak, azaz az alkalmazottak a szomszédos településre (a csentei tanítónő Völgyifaluba, az ugyancsak csentei gyári munkás és a felsőlakosi eladónő Lendvára) járnak dolgozni, úgy, hogy naponta hazatérnek. A fiatalok, vagyis az egyetemisták pedig még távolabbra, a Lendvától mintegy nyolcvan kilométerre fekvő Mariborba utaznak a hét elején, úgy, hogy a hét végére visszavissza szoktak menni a rokoni-ismerősi környezetbe. Az otthonról való kiszakadásnak a mértéke tehát az idősebbektől a fiatalok felé haladva fokozatosan nő. Ez a kép is tendenciaszerűen érvényesül az adott régióban (vö. VERSEGI GYÖRGY fel. szerk.: **Magyarok és szlovének** I. Bp., 1987. 99; VARGA JÓZSEF: **Muratáj**, 1989/2, 57).

Ennélfogva — a lexémaszint (A) tanúsága szerint — a helyben maradók a legregionálisabbak, a távolabbra ingázók a legköznyelviesebbek, a szűkebb régiókban mozgók viszont közöttük helyezkedik el. Ez a tény azokhoz a megfigyelésekhez áll közel, melyek szerint a nem ingázók a dialektális változatokat, a bejárók pedig a normatívákat részesítik némileg előnyben (vö. DEME LÁSZLÓ: i. m. 69; T. KÁROLYI MARGIT: *Élőnyelvi Tan.* 208; uő: *DialSzimp.* II, 205, 206; M. Z. M.: **Névtudomány és művelődéstörténet.** Szerk. Balogh Lajos — Ördögh Ferenc. Zg., 1989; uő: *BDTF TudKözl.* VI. i. m. 48 — 9). A lexémaelőfordulások (B) ellenben azt mutatják, hogy a távolabbra ingázók nyelvjárásiasabbak a közelre bejárókhoz képest. Ez a helyzetkép pedig azokhoz a véleményekhez hasonlít, amelyek az ingázóknak, főként a más nyelvi közeggel övezett szigetbe kerülőknek az archikusabb voltát hangsúlyozzák (HUTTERER MIKLÓS: *DialSzimp.* II, 228; SZABÓ GÉZA: uo. 229).

Ahhoz, hogy a nemek szerint is tanulmányozhassuk az anyagot, a gyűjtésnek már említett sajátos körülményei miatt csak a középkorúaknak és az időseknek a korpuszára támaszkodhatunk, kiegészítve egy újabb idős férfi adatközlő adataival (N. I., 1928-ban született, hosszúfalui lakos, ny. kereskedő 1992-ből származó válaszaival). A kiválasztott három férfinak és három nőnek, tehát összesen hat adatközlőnek (724 lexémából, 740 lexémaelőfordulásból álló) a következő megoszlást mutatja:

A	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Nők	374	236	138	—	54	84
	100%	63,10%	36,89%	—	14,43%	22,45%
Férfiak	350	216	134	—	44	90
	100%	61,71%	38,28%	—	12,57%	25,71%

B	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Nők	389	91	298	154	56	88
	100%	23,39%	76,60%	39,58%	14,39%	22,62%
Férfiak	351	108	243	109	44	90
	100%	30,76%	69,23%	31,05%	12,53%	25,64%

A lexémák szintjén (A) azt tapasztaljuk, hogy a nők köznyelviesebbek, a férfiak nyelvjárásiakabbak. Ez utóbbiak főként a valódi tájszavakból részesednek nagyobb arányban, mert egyébként a jelentésbeli tájszavakból némileg több fordul elő a nőknél. Ez a tény, vagyis az, hogy az archaikusabb formák jobban őrződnek a férfiak körében, egybevág a szakirodalom szerint az utóbbi időben másutt is tapasztaltakkal (KISS JENŐ: MNy. LXXXVII, 86 — 9; SZABÓ GÉZA: DialSzimp. II, 52; P. LAKATOS ILONA: uo. 224; uő — T. KÁROLYI MARGIT: MNy. XXX, 64, 65; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: SzóTF TudKözl. IV. Szerk. MOLNÁR KÁROLY. Szll., 1984. 84; uő: BDTF TudKözl. VI. i. m. 48 — 9). A lexémaelőfordulások (B) viszont árnyaltabbá teszik a viszonyokat. Itt a nők regionálisabbak, mégpedig abból kifolyólag, hogy a jelentésbeli tájszavak mellett igen nagy számban használnak alakiakat. A valódi tájszavak terén természetesen ezúttal is a férfiak vezetnek. Az anyag tanúsága szerint tehát a nők nyelvi megnyilatkozásaiknak lexikális vetületében kerülnek közelebb a köznyelvhez, mintsem hangtani-kiejtésbeli arculatában. Ez a szakirodalomnak ahhoz a megállapításához nyújt adalékot, amely szerint a témától, helyzettől, a korosztálytól és egyebektől függően, sokszínűen alakulhat a nemek szerinti nyelvi kép (l. KISS JENŐ: i. m. 88 — 9; VARGA JÓZSEFNÉ: i. m. 59; KÉNER ISTVÁNNÉ: i. m. 52; Szabó Géza: i. m., i. h.; P. LAKATOS ILONA: — T. KÁROLYI MARGIT: i. m., i. h.; stb.).

A muravidéki élőnyelvi-beszélt nyelvi anyag sajátosságainak számbavételekor nem feledkezhetünk meg arról, hogy más, nagyjából szlovén nyelvi környezetből származik. Bár az én megfigyeléseim szerint sem igen kerülnek be az itteni tájnyelvi megnyilatkozásokba (annál inkább a hivatalosabb megnyilvánulásokba) idegen nyelvi elemek, szlovénizmusok (l. pl. GUTTMANN MIKLÓS: SzóTF TudKözl. IV. i. m. 70), a muravidéki magyar nyelvhasználat azonban sziget-, illetőleg peremhelyzetéből, kommunikációs szükségletből fakadóan eleve ki van téve a nyelvi érintkezésnek, hatásainak.

Következésképpen az adott esetben — a tárgyilagosság szempontjából is — nemcsak magyar nyelvjárási, hanem — a lehetőségekhez mérten — szlovén nyelvű viszonyításra is szükség van (vö. HUTTERER MIKLÓS: DialSzimp. II, 31; KISS JENŐ: Magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. KÓSA LÁSZLÓ. Akadémiai K., Bp., 1991. 154 — 6; KONTRA MIKLÓS: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarság kutató intézet. Bp., 1991. 7; SZABÓ JÓZSEF: MagyJugNyjszig. 279 — 80; uő: Corvin Mátyás- konferencia. Mb., 1991. 96; stb.). Hoha a teljesebb anyagnak, a köznyelvi és nyelvjárási adatok együttesének az eredet szerinti vizsgálata is (IMRE SAMU: Nyj Szókünk. 32 — 44) szolgálhat e tekintetben tanulsággal MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Corvin Mátyás- konferencia. (i. h. 164 — 4; uő: Nemzetközi szlavisztikai napok IV. Szerk. GADÁNYI KÁROLY. Szh., 1991. 199 — 202), regionalizmusokat külön is célszerű megnézni belső és külső forrásukat illetően (KISS JENŐ: NytudÉrt. 89, 169 — 75). Mert például míg történeti-szerkezeti szempontból képzett szónak minősül az "állapotos" jelentésű *viselős* tájszó, addig a nyelvközi viszonyítás déli szláv tükörhatást is feltételez benne (KISS LAJOS: NytudÉrt. 92, 213 — 4).

A szóban forgó anyag e vonatkozású részlegéből ezúttal csak egy elemet nézek meg közelebbről: a legkirívóbbat. Ez a rántotta fogalmához kapcsolódik. A magyar nyelvterület közép- és délnyugati régióiból több száz adatom van erre a fogalomra, zömmel következő lexikai egységek különféle változatai: *sülttojás*, *rántotta*, *zsirostojás*. Néhol találkozni lehet csupán a *tojás*, de a *buggyantott tojás* (vö. SZABÓ GÉZA: Vasi Szle XXXIV, 123), sőt a *smarni* megnevezéssel is. A Muravidéken viszont egyre több helyről adatolhatom a *kevert*, *összevert* vagy *zabolt tojás* alakváltozatait is. Sem az általam elért magyar (táj) szótárakban, sem a MNyA.-ban, PENAVIN OLGA MURAVIDÉKI TÁJNYELVI ATLASZÁBAN (MNyTK. 166: 39) nem találkoztam efféle formával. A PENAVIN OLGA és jómagam gyűjtötte muravidéki anyag összevetéséből kitűnik, hogy mindegyik korpuszban a *sülttojás*, ez a jellegzetesen nyugati magyar tájszó (regionális köznyelvi szó?) vezeti a gyakorisági listát. De még az 1960-as évek anyagában még gyakori a *zsirostojás* is mint délnyugati tájszó, és ritkább a köznyelvi *rántotta*, addig az 1990-es évekből származó gyűjteményben a háttérbe szoruló *zsirostojás*, az erősödő *rántotta* és néhány egyéb adat mellet előtérbe került a már említett *kevert*, *összevert* vagy *zabolt tojás*-féle megnevezése.

Emögött az arányeltolódás mögött a köznyelv nyilvánvaló befolyása, valamint nyelvföldrajzi mozgás mellett a nyelvi érintkezés közvetlen vagy közvetett hatását is gyaníthatjuk. A *kevert* és az *összevert tojás*hoz, amelyre csak középkorúaktól és fiataloktól vannak adataim, föltehetőleg a szlovén *umešana jajca* (a szó szerint: összekevert tojás) is mintául szolgálhatott (vö. ANTON GRÁD: Francosko- slovenski slovar. Ljubjana, 1990. 891). A *fel-*, *meg-*,

összezabol kifejezés pedig jóllehet 'felver, megkever, összehabar (valamit)' jelentésében elég elterjedten, mély szociológiai tagoltsággal, így bizonyára már régóta él a muravidéki magyar nyelvhasználatban, de a tojásra nem mindegy, csak most terjedőben vonatkoztatják. A zabol esetében valamilyen szláv (talán szlovén vagy szerb-horvát) eredetű etimont feltételezhetünk, esetleg a *zabosti*, 'beleüt' jelentésű szó származékát (vö. VIKTOR JESENİK — NARCIS DEMBSKIJ: *Slovensko — Francoski slovar*. Lj., 1990. 860; LEVASICS ELEMÉR — SURÁNYI MAGDA: *Szerbhorvát — magyar kéziszótár*. Bp., 1988. ^4 186). Más nyelvekre, a csehre, a németre is találhatunk hivatkozást a szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy a tojást nemcsak sütni, hanem fölverni is lehet (KISS LAJOS: i. m. 146). Így a muravidéki zabolt tojás-féle változatok jelentkezésében valamikor külső forrás, mostani belső erőeltolódás játszhat közre. Az efféle szóképzleti egységek egyszersmind már nem is annyira idegen, mint inkább jövevényelemnek minősülnek a magyar nyelv itteni területi változatában, és a sülttojás, rántotta típusú alakok társaságban a mai nyelvi kép összetettebbé válásához járulnak hozzá.

3. Lendva-vidéki korpusz (az életkor, a foglalkozás, az ingázás, a nemek, a nyelvi érintkezés szerinti) rétegződésének áttekintése után vessünk pillantást az anyag összesített mutatóira is!

A	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Lendva-vidék	1162	738	424	—	156	268
	100%	63,51%	36,48%	—	13,42%	23,06%

B	Összesen	Köznyelvi	Nyelvjárási	Alaki	Jelentésbeli	Valódi
Lendva-vidék	1203	297	906	476	158	272
	100%	24,68%	75,31%	39,56%	13,13%	22,61%

A lexémák (A) szintjén, ahol az alaki tájszavak megfelelői a köznyelvi kategóriában foglalnak helyet, 36,48 százalékos regionalitási mértéket tapasztalhatunk. A lexémaelőfordulások (B) szintjén viszont, ahol az alaki tájszavak a többi nyelvjárási elemmel együtt szerepelnek, ez az adat 75,31 %-ot tesz ki. Számottevő regionalitási értéknek minősül ez, de meg kell jegyeznünk, hogy több mint felét az alaki tájszavak, vagyis a köznyelvben is meglevő lexémák hangtani-kiejtésbeli változatai adják. Ebben a végeredményben az a dinamikus állapot tükröződik, amely a muravidéki magyarság különféle rétegei nyelvhasználati formáinak keveredéséből fakad. Emögött meg a nyelvet használók meg a szerteágazó kapcsolatrendszere húzódik meg. A kettős két-nyelvűségnek, a diglossziának és a bilingvizmusnak ebben a hálózatában a helyhez is kötődő, de helyet is változtató életforma, Lendvának és vidékének sajátos viszonya munkálkodik (l. a költözködés mozzanatára BOKOR JÓZSEF:

DialSzimp. II, 163). A kereskedelmi, közigazgatási kulturális stb. téren vonzerejét visszanyerni látszó vagy vágyó Lendva, illetőleg a ma mozgalmas valóságában egy biztos pontot mégiscsak jelentő falu, a hagyományokat őrző, de megújulni is tudó falusi életvitel központok és régiók olyan kapcsolódására emlékeztet, amelyet a határokon kívüli magyarság körében már másutt is észrevételeztek (PAPP GYÖRGY: Előnyelvi Tan. 166, 167, 168; RAJSLI ILONA: uo. 152). De ennek a további részletezése egy újabb vizsgálat tárgya szeretne lenni.

Sándor Anna

A koloni nyelvjárás néhány morfológiai sajátosságának szociolingvisztikai szempontú vizsgálata

A nyelvjárások szinkrón vizsgálatával foglalkozó munkák eddig többnyire a hangtani sajátosságokat vették szemügyre, holott fontos lenne nyelvünk egyéb összetevőinek, így a szavak alaktani sajátosságainak a vizsgálata is. A morfológiai jelenségmonográfiák fontosságára hívja fel a figyelmünket több jeles nyelvjáráskutatónk (BENKŐ LORÁND: I. Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő, Veszprém 1982. 25. I.; KISS JENŐ: **A rábaközi Mihályi nyelvjárásnak hang- és alaktana.** Bp. 1982. 11.), s ez énám is ösztönzőleg hatott előadásom megírásában.

Kolon község nyelvjárását is hangtani szempontból elemezte a negyvenes években ARANY A. LÁSZLÓ (**Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere.** Pozsony 1944), bár néhány morfológiai sajátosságra és ezek nyelvcsociológiai kötöttségére is rámutatott már.

Mielőtt a vizsgált nyelvjárás alaktani sajátosságait ismertetném, szeretnék a község néhány nyelvcsociológiai jelenségére is kitérni.

Közismert tény, hogy a mai falu nyelvi képe, s így Kolon községé is, rendkívül sokszínű. nyelvhasználatára erősen rétegzett, mert egyrészt a köznyelv intenzívebb hatása, másrészt az idegen nyelvű környezet a klasszikus nyelvjárás bomlását idézi elő. Ez a folyamat azonban több szerző véleménye szerint nem olyan gyors lefolyású, mint azt két-három évtizede még feltételeztük, s e téren az egyes vidékeken belül a körülményektől függően nagyok az eltérések. Így van ez Kolon esetében is, hiszen pl. egy magyarországi vagy egy Dunaszerdahely környéki községhez viszonyítva az egészen más társadalmi, gazdasági és nyelvi körülmények között a nyelvi változások is mások és kisebb mértékűek. Az idő ennek ellenére e nyelvjárás fölött sem állt meg, tehát a kolini nyelvjárás változik. A Kolon nyelvében és nyelvhasználatában végbemenő változásokat, az "uráss" beszédre való törekvést már ARANY A. LÁSZLÓ is megemlíti (i. m.: 12. 15.), de ez a folyamat, a nyelvjárás köznyelvi elemekkel megtűzdelt, manapság "magyaros" jelzővel is megkülönböztetett nyelvváltozat terjedése a 60-as évektől fogva az előző évtizedekhez viszonyítva még jobban felerősödött. Ezért napjainkban a koloniak nyelvhasználatában több változat is él, melyek a *"kor, a műveltség, az állás, a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulás, a nem, illetőleg a mindenkori beszédhelyzet függvénye"* (KISS JENŐ: **Nyelvjárási tanulmányok.** In: A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása II. 440.). A fenti tényezőkön kívül, lévén szó kisebbségi nyelvhasználatról, még az iskolai végzettség megszerzésénél nyelve (magyar~

szlovák) is meghatározó. Egy-egy nyelvjárás visszaszorulásában nem kis szerepet játszhat azonban a beszélők nyelvjárási tudata is, amelyet VÉGH JÓZSEF így jellemez: "*Ahol a nyelvközösségnek megvannak a maga kötött (bár írásban nem rögzített és így nagyobb ingadozási lehetőségek megengedő) normái, ahol egy-egy szó vagy nyelvi alak uraskodó, finomkodó, más esetben pedig elavult, nevetséges, ott van ún. nyelvi tudat is*" (VÉGH JÓZSEF: **Őrségi és Hetési Nyelvatlasz**, Bp. 1959, 34. I).

Milyen a koloniak nyelvi tudata kifelé, azaz más nyelvváltozatokhoz, a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez viszonyítva?

A környező nyelvjárásokkal kapcsolatban megjegyezném, hogy bár a zoboralji falvakat egységes néprajzi és nyelvjárási régióként tarjuk számon, mégis a nyelvi elkülönítő erők olyan lényeges eltéréseket hoztak létre, hogy e terület lakói a népviselet —vö. az öltözet szemiotikájának területre, régióra utaló funkciója (PJOTR BOGATIRJOV: **Funkcie kraja na Moravskom Slovensku**, Martin 1937, 87 — 95.)— megszűnésének korában is meg tudják állapítani a zoboralji nyelvjárási beszélő származását. S ezt éppen a nyelvjárási eltérések teszik lehetővé.

Hogyan viszonyulnak tehát a koloniak a környező nyelvjárásokhoz? Adatközlőim nyíltan vagy burkoltan utaltak arra, hogy saját nyelvjárásukat tartják szebbnek, elfogadhatóbbnak. Erre következtethetünk az ilyen kijelentések alapján: "*ők még rosszabbó beszének, mim mink*". Hasonló megállapítást találunk az ARANY A. LÁSZLÓ köré csoportosult fiatal nyelvjárásgyűjtők egyik tehetséges tagjának, a tragikus körülmények között elhunyt PUTZ ÉVÁNAK kézzel írott dolgozatában "*a koloniak kigúnyolják a szomszéd falubelieket, a zséreieket, akik szerintük igen «csudájó» beszélnek, mert úgy mondják, hogy «kuocs» meg «szedüőkánāl»*". (Adatok Kolon nyelvjárásához, 1941. 6. I.).

Ugyanez fordítva is érvényes, hiszen a környező községek falucsúfólói sem csupán a megtörtént eseményekhez kapcsolódnak, hanem a számukra szokatlan, eltérő nyelvi jelenségek kipellengérezése is indítékul szolgálnak.

A zoboralji nyelvjárások közül a koloniak többnyire a pogrányit tartják a legszebbnek, éspedig a köznyelvi *a*-hoz legközelebb álló, labiális ejtésű *a* miatt, amely Zoboralján mindenütt illabiális, csak Pogrányban nem. S talán már ez is előre sejteti azt, hogy a köznyelvhez viszonyítva a koloniak zöme, főleg a középkorúak és a fiatalok, saját nyelvjárását csúnyának, ezért idegenek előtt kerülendőnek tartja. Ez a véleménycsoport azonban korántsem egységes, hanem különböző fokozatokat különböztethetünk meg benne, s az idegenek előtti nyelvi magatartásuk is eszerint alakul.

Vannak, akik a köznyelvet beszélő idegen jelenlétében is megőrzik nyelvjárásukat, jóllehet a köznyelvi formát szebbnek tartják, s vannak, akik csupán a kirívó nyelvjárási sajátosságok használatát kerülik. Ők vannak jelenleg többségben. Viszont az érettségizettek, a főiskolát végzettek, az olvasottabbak és

újabbán a magyar alapiskolába járó felsőtagozatos, kitűnő előmenetelű diákok idegen jelenlétében már a köznyelvi beszédre törekednek. Ezzel szemben elenyészően kevés azoknak a száma, akik már nemcsak az idegenekkel, hanem a falubeliekkel is a köznyelvet használják. Ide csak a jóval magasabb műveltségűek, vagy a szülőfalujuktól huzamosabb ideje távolabbi, de magyarul a vidéken elő értelmiségiek tartoznak.

Mindezt azért tartottam fontosnak elmondani, mert nemcsak a hangtan és a szókincs terén zajló változásokat határozza meg a társadalmi háttér, hanem a morfológiai átalakulások is erősen nyelvészociológiai kötöttségűek.

Előadásomban ízelítőt szeretnék nyújtani a koloni nyelvjárásra leginkább jellemző alaktani sajátosságokból, ezért vizsgálódásom nem csupán egy jelenségre, hanem az alaktani rendszer több összetevőjére is kiterjed.

A *szótőrendszerből* az *igetővek* közül az egyébként is rendhagyónak tartott *mégy* igét említeném, melynek alapalakja Kolonban: *mín* (*belémín*, *ēmín*, *tönkremín*, *visszānim*). S bár még nem beszélhetünk e változat teljes visszaszorulásáról, de a közép- és fiatalkorúak nyelvhasználatára már inkább a köznyelvi *mégy* alak a jellemző, s a régít mint kirívó nyelvjárási sajátosságot különösen idegen előtt kerülnek.

A *névszótővek* közül két jellegzetes típus vonja magára a figyelmet: 1. A többeliseji időtartamok váltakoztató *szeke*r — *szeke*r, *tehe*n — *tehe*n típusba tartozó névszók alapalakja is rövid magánhangzós: *keves*, *nehez*, *szeke*r, *tehe*n, *szēmet* 'szemét'). Ezekből a *tehe*n, *szeke*r, *nehez* tömorfémák használata visszaszorulóban van, hiszen elsősorban a legidősebbek és az idősebbek beszédére jellemző, tehát szociálisan korlátozott érvényű. Ezzel szemben a *keves*, *szēmet* még szociálisan általános érvényű. 2. Az időtartam-váltakoztató, *v-s* változatú (fű-füvet típusú) *névszótővek* jellemző sajátossága, hogy alapalakjuk *v-s* és hosszú magánhangzós: *csöv*, *fűv*, *lév*, *nyív*. Közülük a *lév* visszaszorulóban van, a legidősebbek és az idősebbek használják, de a *csöv*, *fűv*, *nyív* még általánosan használt tőalak.

A képzők közül a gyakorító jellegű *-ál*, *-él* igeképző tér el a köznyelvtől és más nyelvjárástípusoktól; ez a képző a köznyelvben használt "szokott + főnévi igenév" kapcsolatát helyettesíti: *csinalat* 'szokott csinálni', *főzét* 'szokott főzni', *hasznalat* 'szokott használni', *jarat* 'szokott járni', *vévét* 'szokott venni'. Az igeképzésnek ez a módja erőteljesen tartja magát, szociálisan általános érvényű.

A *névszóképzés* egyik jellegzetessége már csupán a legidősebb nemzedék nyelvhasználatában él az ősi *-tal*, *-tel* képző a *sajtal* 'sótalan' szóban, de a többi korosztály már a *sótalan* alakot használja, vagyis a *sajtal* szó s vele együtt a *-tal*, *-tel* képző is kihalóban van.

A *ragok* közül a legtöbb archaikus sajátosságot a névszói viszonyragok őrizték meg.

Példaként a -ra, -re viszonyragot hozom fel, amely egyalakú, tehát a magas, mély és vegyes hangrendű szavakhoz is *-rē* alakban kapcsolódik: *ámárrē, árrē, ászlārē, bábrē, blúzokrē, fálrē, gyócsrē, pápirosrē, párâdicsomē, sorrē*, sőt a *náprēforgó* szóösszetételben is megmaradt. Kolon nyelvjárásának ez az archaikus vonása erősen tartja magát, szociálisan általános érvényű, de a kétalakú változata sem ritka, gyakran ugyanannál a beszélőnél egy mondaton belül mindkét forma előfordul.

A *-val, -vel* viszonyrag azzal vonja magára a figyelmet, hogy v-je nem hasonul, s a *szótagzáró l* kiesése ill. megmaradása következtében *-vā, -vē*, de *-vāl, -vel* alakváltozataival is találkozhatunk: *bānātvā, botvā, cukorvā, fejvē, hāromvā, hūsvā, késvē, lābvā, Nāpvā* ('égitesttel'), *nāppā*, (időhatározószó), *rövidebvē, urāmvā, zsākvā*; de: *botval, csillogósvāl, kézvel, ötísvél, pāmukvāl, széppānvāl, tōkvel* ('tűkkel'), *tyūzvel*.

Megemlíteném még az *estve* és *régve* időhatározószókat, melyeket 20 éve még hallottam az akkori nyolcvanévesektől, de napjainkban már a legidősebbek nyelvhasználatában sem fordul elő.

A nem hasonuló *-val, -vel* toldalék használata általános érvényű, ma is produktív jelenség, s esetleg idegen jelenlétében kerülik használatát.

E nyelvi magatartásra már ARANY A. LÁSZLÓ is felhívja a figyelmet, s szelint "ezek a jegyek a magas művelődési igyekvés kifejezői: jelzik az illető egyednek vagy nemzedékének városiasodását, világjártságát és a köznyelv iránti tiszteletét. Általában inkább a férfiaknak középkorú csoportját jellemzik ezek a nyelvi sajátosságok (ARANY A. LÁSZLÓ: i. m.: 13. o.). A mai Kolon nyelvhasználatának képe ennél sokkal bonyolultabb és tarkább, sőt a férfiakkal szemben a nőknél nyilvánul meg erőteljesebben a köznyelv hatása.

Befejezésképpen megállapíthatjuk, hogy a község nyelvjárása az alaktan terén is számos archaikus vonást őrzött meg, de felfigyelhetünk azért némi lassú változásra is, amely a köznyelv irányába mutat.

ONOMASZTIKAI SZEKCIÓ

1. The first part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

Balogh Lajos

Állathívogatók és -terelők a Kárpát nyelvatlaszban

1. Kommunikációs problémák

A szemetikai irodalomban közismert, hogy két fél kölcsönös megértése az információ továbbítására használt jelek azonosságán alapszik. Annak, aki közölni kívánja gondolatait, érzelmeit vagy akaratát, ismernie kell a másik fél jelrendszerét is, olyan jeleket kell használnia, amelyeket megértenek mindazok, akiknek a közlés szól. Ember és ember között az információ közvetítésének legfontosabb eszköze a nyelv. Az emberi nyelv bonyolult jelrendszer, amely változó számú elemeinek és azok kapcsolási szabályainak segítségével gyakorlatilag végtelen számú információ továbbítására alkalmas. A nyelvtudomány több évszázados története során feltárta a különböző nyelvek kialakulásának körülményeit, kutatta a történetüket, változásait, és leírta működési törvényszerűségeit. Kétségtelen, hogy a különböző közlésrendszerek között az emberi nyelv kutatása és vizsgálata áll a legmagasabb színvonalon. Ennél jóval szerényebb eredményeket tud fölmutatni a zooszemiotika, amely az állatok egymás közötti érintkezésével foglalkozik. Bár az utóbbi időben igen nagy mértékben föllendült ez a tudomány is, ennek ellenére az ilyen jellegű vizsgálatok még mindig csak kezdeti stádiumban vannak. (Lásd DARWIN 1963. 76, SEBEOK, T. 1965. 291 — 307, a madárhangok vonatkozásában pedig SZÖKE PÉTER 1963. 592 — 607.)

A mindennapi életben eléggé gyakori az az eset, hogy az interakció nem ember és ember, hanem ember és állat között valósul meg, mégpedig kétféle módon: vagy az ember akar közölni valamit az állattal (menj ki, gyere ide, add föl a lábad stb.), vagy pedig az állat szeretne valamit az ember tudomására hozni (azt, hogy éhes, ennivalót kér, fázik, és be akar jönni a konyhára stb.). Amikor a gazdasszony etetni akarja a tyúkokat, és magához hívogatja őket, a kommunikáció zavaró körülménye az, hogy a közlés szándéka az embertől indul ki, de a megszólított állat más jelrendszert ismer. A megértés csak akkor következik be, ha az egyik fél alkalmazkodik a másikhoz. Az állat gyakorlatilag képtelen arra, hogy megtanulja az emberi nyelvet, ezért inkább az ember törekszik az állatok jelrendszerének átvételére. Hogyan történik ez?

a. Hangutánzással. Az ember megfigyelte a környezetében élő állatok gyakori hangjeleit, és ezeket a saját fonetikai rendszerével kiejthető szavakká formálta át. A magyar nyelvben például a madárfajhoz tartozó háziállatok — tyúkok, csirkék, kacsák, libák, galambok, pulykák — hívogató szavai nagy

részben felső nyelvvállású (*i, iː, u*) magánhangzókat tartalmaznak: *pipipi; pit'ː, pit'i, piːsi, čiri, put', put'i, lililili** stb. Hangszínükkel, frekvenciájukkal ugyanis ezek a magánhangzók állnak legközelebb a madarak kellemes állapotot, érzelmet kifejező hangjaihoz.

b. Az elemek ismétlésével. A hívogatás és bizonyos mértékig még a kergetés, elűzés során is az akcióban részt vevő személy feladja az emberi nyelv legfőbb sajátságát, a variációs szerkesztésmódot. Az alanyi és állítmányi szerkezetet ezért az állathívogatókban és -terelőkben az elemismétlés helyettesíti, amely az állatok közlésmódjának tipikus sajátága, például a lengyel *kyc-kyc-kyc* (kecskehívogató), a moldován *nia-nia-nia* (tehénhívogató), az ukrán *kuc'-kuc'* (disznóhívogató), a magyar *tu: p-tu: p-tu: p-tu: p* (galambhívogató) stb.

c. A dallam és hangjelzés utánzásával. Különösen a szárnyas állatok, tyúk, kacska, liba, galamb hívogatói erősen dallamosak, éneklő jellegűek. Ezek az intonációs sajátságok is azt a célt szolgálják, hogy az ember által kiejtett hangsorok közelebb kerüljenek az állati hangjelzéshez. Nem véletlen, hogy éppen a tyúk, kacska, liba és a galamb hívogatója a legdallamosabb, hiszen közismerten ezek az állatok adnak éneklő, dallamos hangokat.

Az állathívogatókban és kergetőkben gyakran szerepelnek olyan szavak is, amelyek nem hangutánzó eredetűek, hanem elsősorban inkább az ember és ember közötti kommunikációban használatosak, például *id'ěš* (lengyel: *Id'eš, id'ěš přeč* - kecskehívogató; szlovák: *'id'es* = disznókergető); *'d'e rε ide* (magyar: *'d'e rε ide* + név = lóhívogató); *be* (magyar: *haj be, ne* = tehénkergető) stb. Fölmerül a kérdés, hogy ezeknek a lexikai elemeknek az állatok közlésrendszerében van-e önálló jelentése, értik-e az állatok, hogy mit jelentenek az ilyen szavak. Erre a kérdésre egyértelmű nemmel válaszolhatunk. Az emberi és az állati kód között ugyanis éppen abban van a legélesebb különbség, hogy a verbális emberi nyelv fogalmilag tagolt, a közölni kívánt gondolat, akarat, érzelem lexikális elemek jelentéstartalmának összegezésével jut kifejezésre. Az állatok közlései, hangmegnyilvánulásai viszont nem bonthatók önálló jelentéssel bíró morféimákra. A kívánságot, óhajt, érzelmet tehát az állathívogatókban és -terelőkben nem jelentéssel bíró morféimák közvetítik a másik fél számára, hanem jelentéstartalom helyett közvetlenül a hangok akusztikája, gyakori periodikus ismétlődése az információ fő hordozója. Éppen ezért a dallam és a szöveg mellett gyakran lábdobbantás, fenyegető kézmozdulat, ütlegetés is elősegíti a közlés felfogását. A hívogatók és a terelők

---

* Mivel a cikkben idézett állathívogatók és -terelők több nyelvből valók, az egyértelmű olvasat értelmében az adatokat a Kárpát nyelvátlasz transzkripciójával közlöm, amely nagyrészt azonos az APhI hangjelölésével.

jelelemeit tehát úgy foghatjuk föl, hogy azok az emberi nyelv rendszerében önálló jelentéstartalommal rendelkező nyelvi jelek, de az állatok nem e jelek jelentését, a kimondott szavakat értik meg, hanem az elhangzó megnyilatkozás teljes egészét. Azért figyelnek föl ezekre a jelzésekre, mert az élettapasztalat, az interakciók gyakori megismétlődése során kialakult bennük a reflexszerű reakció az efféle hangjelekre.

2. Morfológiai szerkezet

Hogyha az állathívogatókat és -terelőket szerkezeti szempontból vizsgáljuk, akkor elkülöníthetünk bennük olyan konstrukciós egységeket, amelyek funkcionálisan az ember és ember közötti kommunikációban használatos mondatokkal egyenértékűek. Igaz, hogy ezekben a mondatokban az egyes lexikai elemeket nem kötik össze olyan szoros szálak, mint például a többszörös bővítménnyel teletűzdelt predikatív szerkezetek elemeit, ahol a prepozíciók és a szuffixumok világosan jelzik a lexémák egymáshoz való viszonyát. Itt a szerkezet laza, az elemek közötti kapcsolatra nem az alárendelés, hanem a mellérendelés a jellemző. Hogyha azonban tüzetes vizsgálat alá vesszük őket, néhány konstrukciós típust azért el lehet különíteni.

a. Főként a hívogatókban gyakori, hogy a mondat egység azonos elemek ismétlődéséből áll. Például kecskehívogató: *kyc-kyc-kyc* (lengyel), *kiz'-kiz'-kiz'* (szlovák); tehénhívogató: *nec-nec-nec* (lengyel), *na-na-na* (szlovák, ukrán), *vóš-vóš* (szerb); disznóhívogató: *guɜu-guɜu-guɜu* (lengyel), *čuň-čuň-čuň* (szlovák), *kucu-kucu* (magyar), *čiuku-čiuku-čiuku* (moldován) stb.

b. Vannak olyan mondat értékű szerkezetek, amelyeknek az élén vokativuszi funkcióban az állat neve vagy becézőneve áll, ezzel mintegy megszólítjuk, nevének nevezzük az állatot. Például kecskehívogató: *koza, ne* (lengyel, cseh), *gedu, ** (magyar); disznóhívogató: *'čon'ka, na* (moldován) stb. Ez a megszólítás lehet az állat egyedi neve, tulajdonneve is, természetesen olyan esetekben, amikor az állatnak a gondozója egyedi nevet ad (különösen a lónak, tehénnek). Például lóhívogató: *Fukso, pot', fukso, na* (cseh), *'Ias'ka, y'de* (ukrán). A vokativusz természetesen állhat a szerkezet belsejében is vagy a végén, például kecskehívogató: *ne, 'koz'u, ne* (ukrán); tehénhívogató: *n'a, M'in'ko, n'a* (ukrán); lóhívogató: *na-na, De'reško* (ukrán) stb.

Az említett egyszerű szerkesztésmódok kombinációja változatossá teszi az állathívogatókat és -terelőket. Nemcsak állatfajonként vannak eltérések, de gyakran ugyanaz a személy is változtatja a különféle szerkezeti típusokat mindaddig, amíg a közlésre az állatok megfelelő módon nem reagálnak.

3. Nyelvi interferencia

Tulajdonképpen felmerül az a kérdés, hogy az állathívogatók és -terelők esetében lehet-e szó nyelvi kölcsönhatásról, átkerülnek-e ebbe a témakörbe tartozó lexémák egyik nyelvből a másikba, vagy pedig minden nyelvközösség saját maga alkotja meg a hívogatóit és terelőit. Az adatok kétségtelenül azt mutatják, hogy vannak olyan univerzális elemek, amelyek, itt a Kárpát régióban szinte minden nyelvben megtalálhatók. Ilyen például a *na*, *ne*, *no*, amely többször ismételve hívogató szó, egyszer, erőteljesen hangsúlyozva pedig tere-lőszó. A ló hívogatói között minden vizsgált nyelvben megtalálható a *na* és a *ne*, például *ne-ne-ne* (lengyel, szlovák), *M'icka, na* (cseh), *név + ne-ne* (magyar), *ne, 'c'on'ku, ne* (ukrán), *na-na-na* (moldován), *ná-ná-ná-ná, múrguli* (román), *'jela, na-na* (szerb), *na-na* (albán).

A legtöbb esetben azonban mégis inkább arról lehet szó, hogy azonos állathangok utánzása különböző nyelvekben azonos vagy egymáshoz közel álló hangsorokkal valósul meg. Nyilvánvaló, hogy azonos hangélmény alapján jött létre a disznóhívogatók közül a lengyel *guзу*, a magyar *kucu*, az ukrán *kuc'*, a moldován *ciuku*, a szerb *gudu* stb.

A nyelvi interferencia szempontjából különösen érdekesek az ökrök balra és jobbra terelésére használatos szavak. Egyéb, más változatok mellett az ökrök balra forduláskor a következők használatosak: lengyel *hejsa*, szlovák *hajs*, *hejs*, magyar *hajs*, ukrán *heisa*, *hoise*, moldován *hoisa*, román *hais*, szerb *ojs*; jobbra forduláskor pedig szlovák *ča ot seba*, magyar *ča: , ***, ukrán *ča čala*, moldován *čia*, román *că călă*.

Néha előfordul az is, hogy nem a szó mutat azonosságot különböző nyelvekben, hanem a szemlélet, amelynek alapján a terelő létrejött. Érdekes példa erre a szlovák *sebe*, *hajs k sebe* (ökrök balra terelése), *ča ot seba* (ökrök jobbra terelése). A magyarban, Somogy megyében a lovaknak mondják, ha balra irányítják őket, hogy *hozzád* (oroszul к тебе), ha jobbra irányítják, akkor pedig *tüled 'tőled'* (oroszul от тебя). (Lásd: Balogh — Király 1976. 177 — 8.)

Bibliográfia

BALOGH — KIRÁLY 1976: BALOGH LAJOS — KIRÁLY LAJOS, Az állathang-utánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Akadémiai Kiadó Budapest. 1976. 226 oldal.

DARWIN 1963: CHARLES DARWIN, Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. Budapest, 1963. Общекарпатский диалектологический атлас. VI. kötet. 654 — 673. kérdés. (Kézirat) A cikkben idézett adatok innen valók.

- SEBEOK 1965: THOMAS SEBEOK, Hogyan érintkeznek az állatok?
Nyelvtudományi Közlemények LXVII (1965), 291 — 307.
- SIATKOWSKA 1976: EWA SIATKOWSKA, Zachdniosrowianskie zaworania na
zwierzenta. Wydawnictwa uniwersytstu Warszawskiego. warszawa, 1976.
- SZŐKE 1963: SZŐKE PÉTER, Ornitomuzikológia. Magyar Tudomány 8.
(1963), 592 — 607.

Mizser Lajos Nyíregyháza

A személynévhasználat tartalmi és formai kérdései Északkelet-Magyarországon

A vezetéknevét *általában* mindenki örökli, keresztnévét pedig kapja. Az *általában* szót azért emeltem ki, mert nem mindig van így. Két ilyen esetre bukkantam: 1. a talált gyerekek elnevezései, 2. a névváltoztatások (névmagyarosítások).

1. A tiszadobi, illetve a berkeszi gyermekotthonban végeztem vizsgálatokat. Olyan kiskorúakról van szó, akiknek a szüleit nem ismerik, s ezeknek a gyerekeknek is nevet kell adni. A gyakorlat az, hogy évenként az ABC más és más betűjével kezdődő gyakori és megszokott nevet adnak. 1974-ben nem azonosítható szülőktől született 17 gyermek közül Tiszadobon 13 a *Varga*, 4 a *Vég* nevet viselte, mivel éppen a V betű volt soron. Ez a gyakorlat ugyan egyszerű, csak éppen a versenylovak elnevezéseire szokott jellemző lenni (vö. **Mizser**, Honnan kapják nevüket a lovak? Névt. Ért. 4: 93).

2. A névmagyarosítást legtöbbször politikai (ritkábban gazdasági, egzisztenciái) okok motiválták. A II. világháború után a rakamazi, vállaji és zajtai svábok - noha a többségük már magyar anyanyelvű volt - a kitelepítéstől való félelem miatt változtattak nevet. Rakamazon a 20-as és a 30-as években a lakosság kétharmada viselt német nevet; ez az 50-es évek elejére 20%-ra csökkent. Vállaljon pl. az esetek többségében -i képzős neveket találunk - párszor némi romantikus ízzel: *Alföldi, Aradi, Cserfai, Fenyvesi, Kárpáti, Pozsonyi, Reményi* stb. az *Albecz, Czimmermann, Fischer, Heinrich, Koch, Popomájer, Reszler* stb. helyett. A zsidóság folyamatosan magyarosított, de ez a folyamat szintén a háború után gyorsult fel. Természetesen itt is vannak -i képzős nevek, de többnyire olyan neveket választottak, amelyek gyakoriak is (pl. *Ács, Bán, Gál, Kaszás, Varga* stb.). Az viszont feltűnő, hogy a tirpákság nemigen cserélte fel eredeti (nem magyar) nevét újra (a 30-as évek magyarosítási kampánya inkább csak egyes személyeket érintett, nem családokat). Ha igen, akkor, az új név az eredeti lakóhelyre utal, pl. *Csabai* Békéscsabára, *Jánosi* Gömörjánosira, *Nádasdi* Trencsénváradra stb.

Továbbiakban azzal foglalkozom, hogy a vezetéknev meghatározhatja-e a keresztnévet, továbbá azzal, hogy ez a meghatározás milyen mértékű. A keresztnévválasztás szempontjaival először GRÉTSY LÁSZLÓ foglalkozott az Adalékok az utónévválasztáshoz (Nyr. 93: 438 — 50). LADÓ JÁNOS a Nyelvészet és gyakorlat című tanulmánykötetben (NytudÉrt. 75. szám 97 — 8), illetve a Magyar utónévkönyv bevezetőjének "Az utónévválasztás hangulati szempontjai" című részében (Bp., 1971. 13 — 4) arról szól, hogy lehetőleg

milyen nevet ne adjanak a szülők. Természetesen ezt alaposan ki kell egészíteni, hiszen ő kitalált névegyütteseket (vezeték + keresztnév) hoz, az én adatom valóságosak, már viseli valaki.

1. Az ún. dadogó nevek: annyit jelent, hogy a vezetéknév utolsó (szó) tagja megegyezik a keresztnév első (szó) tagjával, pl. *Barta Tamás*, *Bodnár Áron*, *Holló Lóránt*, *Kalmár Mária*, *Konta Tamara*, *Ónodi Diána*, *Szombathy Tímea* stb. És következzenek a két legcifrább: *Balla Lajos* és *Káli Lili* (szinte ki sem lehet mondani).

2. A torlódás: ez vonatkozhat mássalhangzókra, magánhangzókra egyaránt. A vezetéknévvégi mássalhangzó-torlódás általában a német eredetű nevekre jellemző, de más példa is akad arra, hogy a névegyüttest hiba nélkül szinte lehetetlen kimondani, pl. *Burghardt Klára*, *Egert Krisztián*, *Pirk Kristóf*, illetve *Szajcz Zdenkó*, *Soltész Zsolt* stb. Magánhangzó torlódást eredményeznek az *-ai*, *-ei* végű nevek, ha ráadásul még magánhangzóval kezdődő keresztnévek követik őket, pl. *Borai Andrea*, *Bölkei Anna*, *Budai Erika*, *Lippai Emese*, *Ruttkai Imola* stb. Az ejtésben az *-i* nagyon sokszor *-j*-nek hangzik (*Boraj Andrea*, *Bölkej Anna*, *Budaj Erika*, *Lippaj Emese*, *Ruttkaj Imola*).

3. A figura etimológica-szerű nevek: annyit jelent, hogy helyes vagy tudakos etimológia alapján igazítják a keresztnévet a vezetéknévhez (ezeket a neveket LADÓ JÁNOS egyszerűen csak alliteráló nevek között említi, holott itt többről van szó, mint alliteráció). Ilyen nevekre gondolok: *Andó András* (kifogástalan etimológia), *Balla Bálint* (a Balla név a Barlabás névből származik), *Kató Katalin* (a kató egy halászati eszköz neve), *Gerják Gergő* (elképzeltető a Gergely név szlovák becézett formája, de inkább a Gerazim névről van szó), *Tomasovszky Tamás* (csak akkor felel meg, ha visszamegyünk az etimonig) stb.

4. A teljes nevet (névegyüttest) igen gyakran meghatározhatja az is, hogy egy híres ember már viselte. Gondolok itt arra, hogy egy *Arany* nevű apától szinte kötelezően elvárják, hogy a fia a *János* nevet viselje, vagy éppen a *Rákóczi* névhez csakis a *Ferenc* és a *György*, esetleg a *Zsigmond* illik. A választási névjegyzéket átböngészve bőséges anyagot találtam (s ebben megerősít a budapesti telefonkönyv is). Én elsősorban az 1973 — 81 között született iskolások névanyagát vizsgáltam meg. Az ismert névadó személyek lehetnek írók, költők, történelmi személyiségek, művészek, tudósok, betyárok, kitalált személyek stb. Az újabb névadásban az arányok eltolódnak, inkább színészek, énekesek, sportolók nevei dominálnak. Mivel ezt "Név és példakép" címmel már feldolgoztam, s épp a napokban jelent meg (Nyr. 116: 271 — 5), csak egy példát említek. Tímáron egy *Béres* nevű apa az *Ilona* nevet azért adja lányának, mert a család kedvelt színésznőjét is így hívták. A második lány a *Tímea* nevet kapta, mivel Béres Ilona alakította Jókai Mór: "Az arany ember" című regénye alapján készült filmben *Tímea* szerepét.

5. A jelnév és szónév határterülete. Ezt a részt LADÓ JÁNOS is kiemeli. Tudniillik arról van szó, hogy a névelemeket vagy egybemondjuk (-olvassuk), vagy éppen másként tagoljuk. Ahhoz hasonlóan, amelyet Hegedűs Géza írt le "A költői mesterség" című munkájában a kénrímeket kigúnyolva: "Ámbár várta - Márta másé. Igen, Márta már Tamásé". Bizonyos keresztnevekre különösen vigyázni kell, pl. ezekre: *Elek*, *Kálmán*, *Zoltán*, illetve *Anna*, *Dalma*, *Virág* stb. Alábbi adataim a Szabolcs- Szatmár és Hajdú- Bihar megyei (1985-ös kiadású) telefonkönyvből valók: *Aradi Róza*, *Armancsik Olga*, *Bagó Zoltán* (bagózól tán?), *Bálik Anna* (bali kanna), *Beél Sára*, *Borza Dalma*, *Boros Alóma* (boros a ló ma), *Csincsi Lajos*, *Fáy Dalma*, *Hani Bálint* (han/n/ibál int), *Kukucska Kálmán* (hadd ne kommentáljam!), *Mitka Pál* (mit kapál?), *Nagy Apor* (nagy a por), *Pásztor Botond*, *Para Zita*, *Riesch Elek* (riselek), *Szép Emese* (szép e mese), *Telek Anna* (tele kanna) stb. A kétségtelenül gyakori név országszerte a *Vég* (h). Ez nem is lenne baj, de valósággal vonzza a *Béla* nevet.

Ezek után néhány keresztnévvel foglalkozom, de már nem abból az aspektusból, hogy összeillik-e a vezetéknevvel vagy sem, hanem a keresztnév szokatlanságát, újszerűségét, illetve egyéb meghatározó szerepét emelem ki.

1. Vannak olyan neveink, amelyek a megfelelő helyen (helységben, országrészen) egyértelműen etnikumra utalnak. Lássunk egy előzetes példát! **Rácz István:** A semmi partján című memoárjában a következőket írja: "A boltosok - a boltosok Terebesen (ti. Töketeresben) zsidók voltak. A rőfös füzet tulajdonosát Winter Árpádnak hívták, és én, gyermekkori beidegzés következtében az Árpád nevet ma is zsidónak érzem. (Bocsásson meg a Honszerző érte!) " (Magvető Kiadó, 1991. 12). Most nem a zsidókról akarok beszélni, hanem a cigányokról. E népesség mindig is szerette a különleges, az "előkelő" neveket. Találunk bizony ma is olyan keresztneveket, amelyeknek a viselője cigány - legalábbis Szabolcs-, Szatmár-, Bereg megyében. Pl. *Artur*, *Jónás*, *Kleofás*, *Rómeó*, *Szigfrid*, *Vilibald*, illetve *Glória*, *Izolda*, *Korinna*, *Léna*, *Liza*, *Ramóna* (ez utóbbit magyarok is használják). Első látásra ezek a nevek bizonyos fokú műveltséget tételeznének fel, erről azonban szó sincs. A lényeg: a különlegesség és a név által való elkülönülés.

Századunk utolsó negyedében a filmnek, a televízióknak igen megnőtt a hatása. Ez megmutatkozik a névadásban (névválasztásban) is. Ha ez a hatás nem is döntő, szó nélkül azért nem lehet elmenni mellette, hiszen a névliberalizációt fokozatosan erősíti. Igaz, hogy az esetek többségében múltó jelenségről van szó s nem divatról. Divatnak legfeljebb csak azt neveznénk, hogy a régi (megszokott) neveket újabbakra cseréljük. Négy névről kívánok szólni.

Linda: szerepel a Magyar utónévkönyvben (77), jellegzetes végződésnév. Népszerűségét ARTHUR MILLER indította el "Az ügynök halála" című drámájával. Ettől még nem lett volna divatnév Magyarországon. A Magyar Televí-

ziónak volt (van) egy sorozata, amely ezt a címet viseli, így Közép- Európában nem MILLER hatásával kell számolnunk, hanem a tévésorozat hősnőjével.

Pamela: Paméla formában szerepel a Magyar utónévkönyvben. Ezt a nevet sir PHILIP SIDNEY találta ki "Arcadia" (1590) című művében. Ismerté HENRY FIELDING tette "Joseph Andrews" című regényében. (Withycombe, E. G.: The Oxford Dictionary of English Christian Names Oxford, 1971. 226 — 7). Ezt a művet inkább csak a filozofok ismerik. Újabb elterjedését egy amerikai tévésorozatnak köszönheti (Dallas).

A következő két nevünk nem szerepel sem a Magyar utónévkönyvben, sem GULYÁSNÉ MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA: "Napjaink különleges keresztnév divatja című munkájában (Magyar Névtani Dolgozatok 15. szám, Bp., 1981), amely az engedélyhez kötött keresztnévek listáját közli.

Izaura: A rabszolgasors" című brazil tévésorozat főhősét hívják így. A név nem portugál eredetű, hanem a görögből átvett latin. Az ókori Lycaonia területén volt egy Isaura nevű ország, fővárosa: Isaura (vö. FNSZ I: 641). Az izaurok nyelvét nem ismerjük, így eredeti jelentése is homályban marad. Mivel mind a rómaiak, mind a görögök az izaurokat rablóknak tartották, így a név jelentése: a rablók lánya (a sorozat Izaurájára éppen ez jellemző legkevésbé). Nem ri ki a női nevek közül, hiszen van közöttük néhány, amely népnévi eredetű (pl. *Judit*, *Lídia* stb.).

Szamantha: ez a név Holliwood gyártmánya. 1956-ban mutatták be a "High Society" című filmet, s a hősnőjét Samantha-nak hívták (Grace Kelly alakításában). A nevet (pontosabban: azt a szót, amelyet névvé formáltak), a szanszkrit nyelvből vették. A jelentése: az a személy, aki valamilyen tevékenysége jutalmául földbirtokot kapott (vö. The New Enciclopedia Britannica. 15. Edition. 1974. VIII, 828). A nevet ismerté inkább **Samantha Fox**, angol kebelcsoda tette. Ráadásul ő egy angol tévésorozat (Bewitched) hősnőjéről kapta ezt a nevet (vö. Rock Évkönyv '87. 77). Népszerűségét megerősítette a már említett "Dallas" című amarikai tévésorozat.

Nem lehet mondani, hogy ezek a nevek túlságosan gyakoriak lennének, a magyar névkincset aligha veszélyeztetik - legfeljebb a már megszokott nevek számát csökkentik. Veszélyességük legfeljebb abban rejlik, hogy egy újabb névválasztási szokást alakítanak ki - már amenyire ezt veszélynek lehet nevezni.

Papp János

Utónévadási sajátosságok Békés megyében

Az utónévadás koronként, kisebb-nagyobb területi egységenként történő sajátosságainak alakulása mintegy tükörképe a társadalomban végbemenő változási folyamatnak. Jól példázzák ezt az ezredfordulóhoz közeledő századunk utolsó évtizedének nyitó évéből származó s intenzív modernizálódási folyamatról tanúskodó Békés megyei adatok is.

— 0 —   — 0 —   — 0 —

Békés megye területén - az 1990. évi népszámlálás adatai alapján - 12 városban és 62 községben 411 887 lakos élt; a magyarok mellett szlovák, román, német és szerb nemzetiségűek is. Vizsgálatunk alapjául az 1991. évben a megyében született 3 493 gyermeknek adott utónév, illetőleg utónevek szolgálnak, míg az összehasonlításhoz minden esetben az 1967. évi teljes magyarországi adatsort használjuk. (In: LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv Akadémia Kiadó, Bp., 1982)

Úgy véljük, hogy a két időpont között eltelt negyedszázad megfelelő háttérrel biztosít a változások érzékeltetéséhez, mint ahogyan az országos születésszámnak mintegy 3%-át jelentő Békés megyei adatok arányai és sajátosságai is alkalmasak az országos adatokkal és arányokkal történő összevetésre. kiindulásként a választható nevek teljes állományának és a ténylegesen adott neveknek az összefüggését vizsgáltuk meg.

Az anyakönyvezhető 1827 név (895 női és 932 férfi) közül

	Békés megyében (1991)	Magyarországon (1967)
- női	192 (21,4%)	381 (42,5%)
- férfi	107 (11,4%)	259 (27,7%)
- összesen	299 (16,3%)	640 (35,0%)

nevet választottak. A számok, valamint a százalékok összehasonlítása bizonyítja a Békés megyei névadás sokszínűségét, hiszen az országos névválasztási arány alig kétszerese a megyeinek. Különösen a leánygyermekes esetében magas a névszám, a fiúknál már kevésbé változatos az összkép.

A névválasztási tendenciák érvényesülésének vizsgálatához elkészítettük a *névgyakoriság megyei sorrendjét*, amelyet azután (1 - 20-ig) összevetettük az 1967-es országos adatsorral.

Az 1991. évben Békés megyében született gyermekek névgyakorisági sorrendje (az első utónév alapján)

1.	Nikolett(a)	66	1.	Zoltán	103
2.	Alexandra	55	2.	Attila	93
3.	Kitti	49		Tamás	93
4.	Renáta	41	4.	László	76
5.	Adrien	39	5.	János	73
	Anita	39	6.	Dávid	72
	Éva	39	7.	Zsolt	58
8.	Ildikó	37	8.	Gábor	57
9.	Erika	35	9.	Balázs	55
10.	Andrea	34	10.	Dániel	53
11.	Dóra	33		Norbert	53
12.	Szilvia	32	12.	István	51
13.	Anett	31		Sándor	51
	Kriztina	31	14.	Péter	47
15.	Mónika	30	15.	Gergő	45
16.	Enikő	29	16.	Ádám	40
	Nóra	29	17.	Tibor	38
	Viktória	29	18.	Róbert	37
19.	Tímea	28	19.	Roland	34
20.	Brigitta	27	20.	József	33
		733=43%			1162=65%

Az 1967. évben Magyarországon született gyermekek névgyakorisági sorrendje (az első utónév alapján)

1.	Éva	1.	László
2.	Mária	2.	Zoltán
3.	Ildikó	3.	István
4.	Katalin	4.	József
5.	Erika	5.	János
6.	Ezsébet	6.	Attila
7.	Zsuzsanna	7.	Sándor
8.	Andrea	8.	Tibor
9.	Judit	9.	Ferenc
10.	Ágnes	10.	Zsolt
11.	Ilona	11.	Gábor
12.	Anikó	12.	Csaba
13.	Edit	13.	Tamás
14.	Gabriella	14.	Péter
15.	Tünde	15.	Imre
16.	Krisztina	16.	György
17.	Márta	17.	Lajos
18.	Csilla	18.	András
19.	Anna	19.	Gyula
20.	Gyöngyi	20.	Károly

Elegendő a két táblázat adatainak akár csak futólagos áttekintése ahhoz, hogy megállapíthassuk: az elmúlt negyedszázad során az utónévadási szokások jelentős mértékben megváltoztak. Különösen feltűnő az átalakulás az újszerűsége, a divatra mindig érzékenyebb *női nevek* esetében.

Megnyilvánul ez már a változatosság keresésében is, hiszen a 20 legnépszerűbb női nevet az összlétszámnak csupán 43%-a kapta (szemben a férfinevek 65%-os részesedésével). Ugyanezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1967-es országos névgyakorisági sorrendben szereplő 21 névből az 1991-es Békés megyében mindössze 5 található.

Egészen szélsőséges esete a divat követésének az idegen nevek adásának példátlan előretörése. Az első három helyen található *Nikolett (a)*, *Alexandra* és *Kitti* neveket negyedszázaddal azelőtt az egész országban !!! mindössze 3, 8, illetőleg 2 leány kapta, s hasonlóan alacsony -7 fő - a manapság igencsak népszerű *Anett* név "részesedése" is.

Előkelő helyet foglalnak el napjainkban a korábbi években még kevésbé népszerű *Renáta, Adrienn, Anita, Szilvia, Mónika, Brigitta* nevek.

Ugyanakkor a hagyományos nevek közül csak az *Éva* került az újabb 20-as gyakorisági listára (az egykori 1. helyről az 5-7. helyre esett vissza) s olyan, régebben különösen gyakori köznapi nevek mint a *Mária, Katalin, Erzsébet, Zsuzsanna, Ilona, Anna*, kimaradtak az élvonalból.

A változás, az átalakulás okait keresve az életkörülmények megváltozását (a külföldi utazások, a film, a televízió hatása), a vallási determináció csökkenését (a népszerű szentek nevének háttérbe szorulása), a családi kötelékek lazulását (a szülők, nagyszülők, keresztszülők, rokonok névkövetésének elhagyása), a megváltozott ízlést/divatot s nem utolsósorban az anyakönyvezhető utóneveket tartalmazó utónévkönyv megjelenését tekintjük a leginkább meghatározónak. A névválasztási sajátosságok alakulása a *férfinevek* esetében jelentős mértékben eltér a női nevek kapcsán tapasztaltaktól. Ezen a téren az elmúlt negyedszázadnyi időszak alatt is megmaradt a hagyományos nevek "uralma", amit a gyakorisági mutatók összevetése is igazol: 12 név mindkét táblázatban szerepel. A konzervatívabb szemléletet bizonyítja az is, miszerint napjaink legnépszerűbb nevei (1-5.) 1967-ben is előkelő helyet foglalnak el a névválasztási listán.

Azért a divat hatása ezen a területen is kimutatható: egyrészt a mai gyakorisági sorrendben meghatározó helyen szereplő *Dávid, Dániel, Ádám* neveket 1967-ben országos viszonylatban is alig-alig (7, 56, 64) választották, másrészt viszont olyan, nemrégiben még meghatározó jellegű köznapi nevek, mint *Ferenc, Imre, György, Lajos, András, Gyula* vagy a *Károly* mára elvesztették népszerűségüket. Az okok a férfinevek esetében is megegyeznek a női nevekénél említettekkel, legfeljebb a modernizálódási folyamat lassabb követéséről, érvényesüléséről beszélhetünk.

Mivel Békés megyében jelentős számban élnek szlovák, román, német és szerb nemzetiségi lakosok, ezért külön is megvizsgáltuk a családnév alapján vélhetően ebbe a csoportba tartozó gyermekek utónévadását. Sajátos módon ezen a területen markánsan elkülöníthető a női és férfi névadás: a leánygyermekeknek szinte kizárólag divatos, modern, a fiúknak pedig hagyományos utóneveket adtak a szülők.

E megállapítás bizonyítására taláломra kiválasztottam tucatnyi példát a női nevek csoportjából. (Mind a család-, mind pedig az utónevek ábécérendben szerepelnek, tehát össze nem kapcsolható esetek. (Íme: *Drbina, Fabulya, Hruska, Hugyecz, Janurik, Knapcsik, Krnács, Rágyinszki, Irabach, Uborkity — Andrea, Anett, Beatrix, Diána, Ivett, Kitti, Klarissza, Klaudia, Lilla, Nikolett, Tímea*. - Úgy véljük, visszafordíthatatlan jelenségről van szó, amellyel a jövőben még inkább számolnunk kell.

Az anyaggyűjtés során meglepetéssel tapasztaltuk, hogy napjainkban is milyen sokan élnek a régiesnek, elavultnak tűnő *kettős utónévválasztás* lehetőségével. Kettős utónevet kapott 671 gyermek (19, 2%)

Ebből

hagyományos + hagyományos	449 esetben (66,9%)
modern + hagyományos	115 esetben (17,1%)
hagyományos + modern	74 esetben (11,0%)
modern + modern	33 esetben (4,9%)

Nem véletlen, hogy a két hagyományos/köznapi névből álló típusból találjuk a legtöbbet, mint ahogy az sem, hogy elsősorban a kisebb községekben élők körében népszerű az effajta kettős névválasztás. Megfigyelhető az is, hogy ezekben az esetekben az első utónév igen gyakran az apa nevét követi, mint ahogyan valószínűsíthető az is, hogy a második utónév a nagyszülő, a keresztszülő vagy egy közeli rokon nevét örökíti tovább.

A modern és hagyományos, valamint a hagyományos és modern típusú utónévkapcsolat részesedése már jóval kisebb. A két különböző jellegű név párba állításával a múlt és a jelen összeegyeztethetősége, mintegy "békés egymás mellett élésnek" lehetősége nyer bizonyítást.

Kialakulása, illetőleg gyakorlati alkalmazása generációs jelenséget is sejtet, tudniillik a szülők (modern) és a nagyszülők (hagyományos) igényének fele-fele arányban történő részesedése megnyugtatóan rendezi e kényes problémát. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el fenntartásunkat sem: az ilyen típusú utónév-kapcsolatok jelentős mértékben csökkentik a nevek karakterizálhatóságát.

A modern + modern típusú kettős utónévválasztásnak viszonylag alacsony, alig 5%-os a részesedése. Úgy véljük, még ez is magas szám, hiszen ezekben csak a családnév (olykor még az sem) utal arra, hogy nem francia, olasz vagy éppen spanyol, hanem magyar gyermek viseli a külföldi utóneveket.

Hogy mennyire divatról (s reméljük múlt divatról) van szó, bizonyítja az is, miszerint szinte kizárólag leánygyermekes esetében élnek a szülők ezzel a lehetőséggel. Végezetül szólnunk kell egy viszonylag nagy számban mutatkozó jelenségről: az *alliteráló család- és utónevek, illetőleg kettős utónevek* választásáról.

Elsősorban akusztikai indíttatású megfontolás vezeti a névadókat, s kétségtelen, hogy az esetek többségében valóban szépen hangzó nevek, névegyüttesek (olykor a család- és a kettős utónév is alliterál) jönnek létre. Sajnos, kevésbé sikeres "kreációkra" is találunk példákat, azonban konkrét esetek említésétől tudatosan eltekintünk.

Előadásunkban - a múlt év adatai alapján - az utónévvadás Békés megyei sajátosságainak alakulását vizsgáltuk, illetőleg régebbi országos adatokkal tör-

ténő összevetését végeztük el. Mivel egy kisebb közigazgatási egység adatai és aránya megközelítőleg az országos adatoknak és arányoknak megfelelően kisebbített részei, így módon - véleményünk szerint - nagyobb léptékű következtetésre is alkalmasak.

Ennek vizsgálata azonban már egy újabb előadás témáját jelentené.-

Névhasználati sajátosságok Erdélyben

1. A fenti cím olyan gazdag témakört jelöl, hogy természetesen le kell szűkítenem: a névdivatról és az asszonynevekről szeretnék néhány észrevételt tenni.

Előre kell bocsátanom – és itt utalnék a kolozsvári IV. Élőnyelvi konferencián, valamint a III. Dialektológiai szimpozionon elmondott előadásaimra (Posgay Ildikó 1991, 1992) –, hogy bármely nyelvhasználati vagy névhasználati kérdést vizsgálok, erdélyi értelmiségiektől felvett anyagom alapján, mindig ott szerepel vizsgálati szempontjaim között a következő: mennyiben *azonos*, és mennyiben *más* a magyarországi sztenderd és az erdélyi? Ami Erdélyben normatív, az vajon milyen szinten van elterjedve Magyarországon és fordítva? Milyen mértékű az egymásrahatás? Mennyiben hagyományörzőbb az erdélyi nyelvhasználat, mint a magyarországi? Stb...

2. A keresztnév esetében úgy érzem, csak tendenciákról beszélhetünk a várható változásokat tekintve, mivel napjainkban a névdivat korábban nem tapasztalható erőteljes hullámváltozásának lehetünk tanúi. A megelőző időszakokban egyes nevek évtizedekig a divatos nevek listavezetői voltak, s a választott nevek száma kisebb közösségekben alig haladta meg az egy tucatot (Hajdú Mihály 1974). 1992. január 1-i adatok szerint 4900 női és 4400 férfinevet használ Magyarország lakossága (l. a Kiskegyed c. magazin 1992. július 14-i számát). A névdivat változása természetesen a társadalmi, politikai és gazdasági változásokkal függ össze, mint általában az emberiség történelme folyamán. A zárt közösségek megszűnnek vagy megszűnőben vannak, minden nyitottabb lett Közép-Kelet-Európában. A kérdés csak az, hogy mire vagyunk nyitottak!

Most ellenkező irányból indulva el, először nézzük meg, hogy mi a helyzet Budapesten. A névválasztási tendencia egyértelműen azt mutatja, hogy a szülők idegen nyelvekből származó neveket, úgynevezett divatneveket választanak (vö. Bíró Ágnes ide vágó kutatásait). De ez a helyzet országos szinten is, a már említett statisztika szerint 1992. I. negyedévében az újszülötteknek adott női nevek közül az első három helyen az *Alexandra*, *Nikolett* és a *Kitti* állt. A férfinevekről nem készítették felmérést, de illusztrálásképpen álljanak itt Bíró Ágnes adatai: *Róbert*, *Norbert*, *Richárd*, *Roland*, *Patrik* voltak a legdivatosabbak már a 80-as években is (Bíró, 1988). Az értelmiségi családok divatnevei ettől eltérnek, ők a *Gergely*, *Dániel*, *Bálint*, *Dávid*, *Ádám*, *Márton*, *Ákos*, *Bence*, *Kristóf*, *Aron* neveket kedvelik,

vagy a női neveket szemügyre véve a következőket: *Eszter, Zsófia, Anna, Réka, Dóra, Nóra, Júlia, Emese, Kinga, Borbála*. Emellett az értelmiségi szülők az úgynevezett hagyományos neveket is szívesen választják. Néhány példa ezek közül (olyan három- vagy többgyermekes budapesti családokat vizsgáltam, ahol mindkét szülő diplomás): *István, Anna, Erzsébet; Anna, Sára, Mária, János; Péter, Mihály, Bence; Zoltán, György, Julianna; János, Erzsébet, Borbála* stb. Tehát az utóbbi példákban előfordul a már-már teljesen háttérbe szorult *János, József, Mihály, Mária, Erzsébet* stb. is.

A magyarországi szülőket az sem riasztja vissza az idegen eredetű nevek választásától, hogy a neveket magyaros helyesírással kell írni, tehát például a *Jessica, Jennifer* vagy a *Cosette* hazai írásképe meglehetősen eltér az eredetitől, s az utóbbi név esetében gúny forrása lehet. (Erre nézve vö. Bán Ervin 1992).

Mi a helyzet Erdélyben? Korai lenne jóslásokba bocsátkozni, de úgy tűnik, hogy az idegen eredetű nevek divatja ott is megkezdődött. Nagyvárad és környéke - valószínűleg a magyar tévéadások hatása is belejátszik ebbe - reagált a leginkább erre a hatásra (K. J. M. szíves szóbeli közlése). Kolozsváron a magyar értelmiségi családok (a román családok névválasztási szokásait nem vizsgálom) még ragaszkodnak a korábban kialakult névdivathoz, amely Erdélyben két nagy csoportot alkot: egyrészt az ótestamentumi nevek kedvelését - J. SOLTÉSZ KATALIN református vagy "székelyes" neveknek nevezi őket (J. SOLTÉSZ 1979: 137), s valóban, mi is annak érezzük Gábor Áron, Tamási Áron, Márton Áron, Gálffy Mózes nevét, és számomra is jellegzetes erdélyi név például a *Mózes Huba*. De ez utóbbi már átvezet az úgynevezett ősmagyar nevekhez, amelyeket nem valamiféle "magyarkodás" terjesztett el, hanem az a kényszerű ok vagy védekezés, hogy a nevek ne legyenek lefordíthatóak.¹ Ezért olyan gyakori az *Attila, Zsolt, Huba, Árpád, Előd, Szabolcs, Csaba*, vagy a női nevek közül az *Emese, Gyöngyi, Gyöngyvér, Ildikó, Réka, Emőke* stb. A Székelyföldön más a helyzet, ott a hagyományos nevek mellé az utóbbi években a városi névadás hatására jelentek meg a fenti nevek, mint divatnevek (Kovácsné József Magda 1991: 94). (Csak zárójelben említem meg, hogy az úgynevezett ősmagyar nevekhez vagy a keresztnév magyaros alakjához való ragaszkodás a diaszpórában élő magyaroknál még erősebb. A Bécsben élő és eredetileg félig osztrák származású Szépfalusi István fiai például a Csaba, Zsolt és Szabolcs nevet viselik.)

Még egy érdekesség az erdélyi, pontosabban kolozsvári értelmiségi családok névhasználati szokásaiból: az alapnév kedvelése a becenévvel szemben. Például az *István, László, Erzsébet, Júlia* alapalakban használatosak és a *Zoltán* sem *Zoli*, az

Éva sem *Évike*. Sütő András is *Lászlóként* emlegeti kis unokáját, Engedjétek hoz-
zám jönni a szavakat című könyvében. Tőkés Lászlóék családjában is a testvérek
szólító- és említő neveként ugyancsak az alapalak járja: *László, István, András,*
József, Erzsébet és Eszter (Szabó T. Ádám szíves szóbeli közlése).

3. Az asszonynevek problémája nemcsak nyelvészeti kérdés. A határon túli ma-
gyarság természetesen azt a névformát használja, köteles használni, amely az
ottani hivatalos névformának megfelel, és ez az asszonynevek esetében eltér a ha-
gyományos magyar névhasználatától. Szlovákiában például "a női vezetéknevekhez
kötelezően járul az *-ová* végződés, még akkor is, ha az illető keresztnéve magyarul
van anyakönyvezve. Tehát egy nő legjobb esetben is csak *Erzsébet Serfőzőová*
lehet, ha az *Alžbeta Serfőžová* forma nem felel meg neki (Lanstyák, 1991: 27).
A *Teleki Tiborné* vagy *Telekiné Nagy Ilona* névformák tehát nem használhatók
hivatalos névként.

Magyarországon hivatalosan is öt változat szerepelhet asszonynévként: *Bartók*
Ferencné, Bartók Ferencné Nagy Márta, Bartókné Nagy Márta, Bartók Márta,
Nagy Márta (SZABÓ T. ATTILA példái vö. SZABÓ T. ATTILA 1970: 51). Létezik
még egy változat, a *B. Nagy Márta*, amely névformát főleg a Nemzeti Színház
művésznői használták a múlt század utolsó és a XX. század első évtizedeiben.
"Tőlük sajátos módon éppen a nyelvtudományi szakma női örökölték, mint e
munka szerzője is" - írja J. SOLTÉSZ KATALIN fentebb idézett könyvében (J.
SOLTÉSZ 1979: 68). Néhány példa e névtípusra: *E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy*
Éva, D. Bartha Katalin, D. Máta Mária, Sz. Bakró-Nagy Marianne, P. Eöry
Vilma.

Mi a helyzet Kolozsváron? Az értelmiségi nők névhasználatára négy típus jel-
lemző: 1. A leánykori név (*Vámszer Márta*), 2. a férj családnevének kezdőbetűje +
leánykori név (*B. Gergely Piroska, J. Nagy Mária, Cs. Gyimesi Éva, B. Nagy*
Margit). 3. A férj családneve + *-né* képző + leánykori név (*Kovácsné József*
Magda). 4. A férj családneve + a feleség leánykori neve (*Kis Emese*). Hiányzik a
Bethlen Gáborné féle változat, csak az idősebb korosztály ragaszkodik ehhez a
névformához, mivel ők 1945 előtt így használták a nevüket. Hivatalosan különben
sem használhatják e névformát, így csak a családi levelezésben él. A fentebbi négy
típus közül a második a leggyakoribb, a harmadik típus újabban kezd terjedni,
valószínűleg magyarországi hatásra. Visszatérve a hivatalos névhasználatra, a fel-
sorolt típusok közül csak a negyedik változatot lehet használni, tehát *B. Gergely*
Piroska vagy *Cs. Gyimesi Éva* hivatalos neve *Benedek Piroska*, illetőleg *Cseke*
Éva. Ez utóbbi névhasználati forma a nyelvészek véleménye ellenére (SZABÓ T.

ATTILA 1970: 51, KÁLMÁN BÉLA 1989: 73, J. SOLTÉSZ KATALIN 1979: 66) erősen terjed Magyarországon. Itt jegyzem meg, hogy a *middle name* mintájára egyre többen használnak kettős keresztnévet, főleg azok, akik rendszeresen publikálnak (Pl. *Reményi Andrea Ágnes*).

Összegzés: elmondhatjuk, hogy a nyelvhasználatához hasonlóan a névhasználatban is a magyarországi a követendő forma az erdélyi magyar anyanyelvű értelmiségiek körében, saját névhasználati formáikban a magyarországi a presztízs-változat (Bartha Csilla 1992: 26). Ez mutatkozik meg a névdivat változásaiban és az asszonynevek élőnyelvi, illetőleg szerzői névként való használatában is.

Jegyzet

- 1 A nevek lefordíthatóságával kapcsolatban álljon itt egy szomorú adat. Esterházy Jánosnak - aki a szlovákiai magyar politikai élet vezető egyénisége, parlamenti képviselő volt, majd 12 évi fogság után a börtönben pusztult el 55 éves korában - halotti urnáján ez áll: *Jan Esterhazy*, statkár. (ESTERHÁZY LUJZA: Szívek az ár ellen. Budapest, 1992: 230.)

Irodalom

- BARTHA CSILLA 1992. Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? Megjegyzések az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokról. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.), Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. *Linguistica Series A. Studia et dissertationes*, 9. 19-28.
- BÁN ERVIN 1992. Jog, szabadság és személynév. *Édes Anyanyelvünk XIV. évf. 2. sz.* 14.
- BÍRÓ ÁGNES 1988. A mai keresztnévadás az egyes társadalmi rétegek gyakorlatában. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése. I.*, 203-210. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770-1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa. IV. átdolgozott kiadás*. Debrecen.

- KOVÁCSNÉ JÓZSEF MAGDA 1991. Havasalja kereszt- és becenevei. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XXXV. évf. 1-2. sz.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1991. A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918-1991). In: KONTRA MIKLÓS (szerk.), Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- POSGAY ILDIKÓ 1991. "Szólj! s ki vagy, elmondom". Az irodalmi és köznyelvi norma együttes jelentkezése az értelmiség nyelvhasználatában. Kézirat. m.a.
- 1992. *El kell mondjam...* (Élőnyelvi vizsgálatok az erdélyi értelmiség körében). Kézirat. m.a.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest, 1979.
- SZABÓ T. ATTILA 1970. A magyar asszonynev és - még valami. In: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, Kriterion.

Tolcsvai Nagy Gábor

Tabu és fétis (Az idegen nevek antropológiájáról)

Az idegen szavak egy különleges területéről, az idegen nevekről, azoknak egy fontos vonatkozásáról szól rövid előadásom. A magyar nyelvi kultúra egyik sajátos összetevője legalábbis jó kétszáz éve az idegen nyelvi elemek elleni küzdelem. A nyelvújítás egyik globális célja ez volt már a modern nemzet kialakulásának idején is. A magyar nyelv hivatalossá tételének küzdelmei során ez szinte természetes cselekedet volt. Később az új ortológia a nyelvújítást általában elítélte idegenszerű jellege miatt, a részizagzságokat kivételve az egész folyamatra. S a germanizmusok elleni fellépés folyamatos volt, később is, például a Nyugat kapcsán, ill. a két világháború között általánosan. Végül 1949 után új erőre kapott az idegen szavak elítélése.

További mondandóhoz csak 1949 utánról idézek egy-két ide tartozó passzust. FÁBIÁN PÁL 1953-ban így írt: "A világ minden nemzeti öntudarta ébredt népe [...] több-kevesebb idegenkedéssel fogadja a nyelvébe kerülő új elemeket. Ez a tiltakozás legalább annyira jogos és természetes, mint az, hogy a szavak egyik nyelvből átszivárognak a másikba" (NyFK.: 49). És: "Türelemesen, de következetesen és határozottan kell tehát a magyar szavakat az idegen helyett, ill. azokat megelőzve forgalomba hoznunk" (NyFK.: 79).

Hasonlóképpen fogalmazott 1977-ben BENKŐ LORÁND és LŐRINCE LAJOS a Magyar Tudományban az idegen szavakról szóló, voltaképpen akadémiai határozatnak tekinthető tanulmányukban. Az idegen szavak általános elítélése mellett egyetlen olyan megjegyzés olvasható itt, mely témám szempontjából érdekes, éspedig: "Joggal bosszankodik a közönség pl. a vendéglátóiparnak, a szórakoztatóiparnak, a kereskedelemnek idegen szavain is, amelyek — állítólag a külföldiek miatt is — szükségünk van" (a példák: *Grill Internacional, disc jockey club, drink bár, after shave* stb.; MTud. 1977: 86).

A Magyar Tudományban akkor lezajlott vitában végül egyetlen olyan megjegyzésre bukkantam, amely e szűkebb témához kapcsolódik, SÜLE JENŐTŐL: "Ha végigsétálunk fővárosunk egyik-másik utcáján, az az érzésünk, hogy külföldön járunk: hirdetések, reklámok, üzleti elnevezések ontják az idegenséget. Az egyoldalúan és kihívóan csak a devizára koncentráló gondolkodás azt akarja velünk elhitetni, hogy mindez az idegenforgalom érdekében van így" (MTud. 1977: 583). Ezt a felfogást, mely ma is él, jelzem a címben tabuként. Lényege: harc, küzdelem az idegen szavak, nevek ellen. Vagyis az idegen szó tabu. Hogy milyen nehéz megmondani, mi az idegen szó, azt már FÁBIÁN PÁL is bizonyította a NyFK.-ban. Még beszédesebb a DUDEN idegen szavak szótárának bevezetője e tekintetben (Duden Fremdwörterbuch. Mannheim, 1982). Nos, eltekintve attól, hogy a SÜLE-féle szövegben is akad

egy főlélesleges idegen szó (*koncentrált*), s ezzel a szerző leleplezi önmagát, a fő kérdés az, hogy 1. az üzlet- és cégelnevezésekben valóban uralkodtak és uralkodnak-e az idegen szavak, 2. hogy e jelenség oka az idegenforgalom kiszolgálásában lehet-e fel. (Látható, e második kérdés már nem nyelvi, nem nyelvészeti területre visz minket.)

A válaszok keresése közben először a második kérdést vizsgálom meg. BENKŐ és LÖRINCZE az idegen szavak használatának több lehetséges okát sorolja föl: 1. halad, változik a világ, vele Magyarország, 2. az emberek kényelmese, nemtörődömök, közönyösek, 3. szakmai gög, nagyképűség, külföld-majmolás, a világlátottság fitogtatása munkál sokakban, 4. az anyanyelvi műveltség hiánya és 5. az internacionalizmus félreértése is okként merülhet föl. Ez az öt indokcsoport azonban nem magyarázza hiány nélkül az idegen üzletneveket.

Mindenesetre Budapesten nem indokolatlan az idegenforgalom motiváló hatásának a fölvetése, de valószínűleg nem is egyedüli magyarázó elv. Például a Nyugati Pályaudvar környékén már jó húsz éve működő *butikok*, *shopok* özöne aligha a nagypénzü turistáknak nyitott ki. Inkább a lengyel, román és más béketáborbeli utazóknak, akik valószínűleg éppúgy tudnak angolul, franciául vagy németül, mint a magyar átlag. Az viszont gyanítható, hogy a németes, angolos üzletnevek és feliratok valamilyen többletet akarnak adni, még-hozzá valaminek az illúzióját a hatvanas és hetvenes években. Az illúzió tárgyát két irányban lehet meghatározni: az egyik a nyugat, a másik pedig a vele összefüggő minőség.

Hogy mindez nem pusztá kitalálás, azt igyekszem röviden bizonyítani. A rendszerváltás az egyéb szabadságjogok mellett a nyelvi szabadságot is megadta. Ezzel élnek sokan is, nemegyszer úgy, hogy nem is tudnak róla. Ezt tapasztaltam egy hétköznapi élelmiszerfajtánál, amelyet egy-két éve díszes plakáton a következő névvel hirdették Budán a Déli ABC-ben: *Soma's juhsajt*. Ugye, először nem is tudja az ember, miről van szó. Hát, Somának a juhsajtjáról. S micsoda különbség van a két név között hangulatban, értékben. A terméknev kiagyalója szerint valószínűleg bármelyik magyar változatot egyszerűen hétköznapiinak tartaná a vevő, míg az angol birtokos esetraggal ellátott forma, ez a szörnyű hibrid alakulat, a magyar népiesnek és a nagyvilági angolnak ez a keveréke mindjárt különlegessé, egyedivé, azaz értékessé válik bizonyára sokak szemében.

Nem ez az egyetlen példám még e lehetetlen formára sem, mert másfél éve a Szombathelyi Tanárképző főiskolán lettem egy másikat. Ott a büfé neve ez volt: *Hami's büfé*, azaz Haminak a büféje.

Ilyen lehetetlen nevek mellett szinte kevésbé feltűnőek a tisztán idegen elnevezések, pl.: *Mitfärer* gmk (autóvezető tanfolyamokat szerveznek), *Treffpunkt* kft (hasznáلتautó- kereskedés), legújabban a *Defense* című ma-

gyarországi magyar orvosi és környezetvédelmi lap vagy a Közép-Európáról tudósító *Central Express* a magyar televízióban.

E nevek esetében nemigen jöhet számításba az idegenforgalom vagy az export, mely az idegen nevet indokolná. S valószínűleg nem is nagyképtűségről van szó. Inkább az előbb már említett többletről, pontosabban a többletadás kísérletéről. Az idegen nyugati nyelvből vett név a nyugati minőséget ígéri, bár legtöbbször csak helyettesíti. Kiemelkedik a név, fétissé válik, valami különleges, elérhetetlen minőséget helyettesít, annak az illúzióját kelti.

Nem csak én gondolom ezt így. Utolsó rövid elemzésemnek egy ide vonatkozó példa a kiindulópontja. Budapesten a XII. kerületben a Németvölgynek mint önálló kerületrésznek a főutcáján, a Böszörményi úton egy éve fürdőszoba-szaküzlet nyílt, melynek neve: *Das Bad*. A heggyvidék című kerületi lapban így mutatta be az újságíró a boltot: az üzletben minőségi árut lehet vásárolni. Ezt a minőséget jelzi már az üzlet német neve is. A név — mint tudjuk — annyit tesz magyarul: a fürdő / a fürdőszoba. Tehát nem maga a jelentés adja a minőséget, hanem annak német nyelvű megjelenítése.

Érdemes szemügyre venni ennek az üzletnek az onomasztikai környezetét, hogy az első kérdésre is választ adhassak. A Böszörményi út mintegy 1 km hosszú, a Németvölgy legforgalmasabb utcája, kétoldalt végig üzletekkel, szolgáltató egységekkel. Itt található az önkormányzat, van étterem, közért, orvosi rendelő, stb., azaz a környék mindennapi élete itt zajlik egy szervesen létrejött településrészben. Az út sűrűn lakott rész, lakóinak többsége régi terminológiával értelmiségi jellegű, mai besorolás szerint polgári, középosztálybeli. Sok az idős (ők többnyire bizonytalannal tudnak németül). Ők látják minden nap kétoldalt az üzletsort és a hozzá tartozó feliratsort. Az utat átlagos Budapesti utcának lehet mondani.

A Böszörményi út teljes hosszában 95 üzletet és cégfeliratot számoltam meg. A mostani elemzésben nem tartom indokoltnak a szolgáltatás, a kereskedelem, ill. a nem üzletszerű cégek szétválasztását. E cégek között vannak egészen kicsik (pl. egy órás), és egészen nagyok (*OTP Agrobank*). Ennek megfelelően a legkülönbözőbb neveket lehet itt megtalálni. Itt van még a háború előtti idők klasszikus kis üzlete, pl. özv. *Molnár Józsefné szűcs, Barna László órásmester*. Megtalálhatók a legegyszerűbb, legáltalánosabb nevek: *Posta, Közért* s az elmúlt évtizedek fantáziátlanul túlbonyolított állami nevei is, pl. *Fővárosi Sütőipari Vállalat Budai Gyáregysége 258. számú boltja*, valamint az országos hálózattal rendelkező cégek: *OTP, Patyolat, Röltex*. Az újabbak részben színesebbek: *Vitamin porta, Dabas tej, Téka Lakásfelszerelés, Babaház gyermekruha, Életház*. Más részük célratörő: *Elektromos szaküzlet, Foto, Iratmásolás, Szabadalmi Iroda, Autósbolt, Diszállat, Papírkereskedés*. És persze itt vannak a titokzatosak: *KJSz kft, B. B. Alapítvány*, valamint

a fontoskodók: a *Szent Bernát Gyógyszertár*nak egy másik neve is van: *Medmarket patika*.

Az idegenszerűség szempontjából a következőket lehet megállapítani. A *Das Bad*hoz hasonlóan teljesen és egyértelműen idegen név a 95 között kettő akad: *Evita Shop*, *Non-stop Delicatesse* (bár ez utóbbi idegenszerűsége már vitatható). Olyan név, amely idegen, de le is van fordítva, egy van: *IMA International Marketing + Advertising. Amerikai- Magyar Reklám kft.* Olyan név, amely részben teljesen idegen, részben magyar, öt van: *Politoys Ipari Szövetkezet*, *PResscOmp Irodatechnikai Eszközök stb.* Olyan név, amely átlagosan már ismertebb idegen elemeket tartalmaz, tizennégy van az utcában: *Solarium*, *Optimus Kisszövetkezet*, *Mikrovill*, *Angelicus kft. két eszpresszó stb.* Egy-két egyéb nevet is beleszámítva, pl. az *Autó Néró* idegenes szórendjét, két külföldi cég nevét, mintegy 28 olyan név van a 95-ből, amely idegen elemet tartalmaz. Ebben az esetben az idegen nyelvi elemek aránya 29%. A valóban idegennek tudható nevek száma ennek a fele, szám szerint 14, százalékos arányuk 15%. Ez az arány nem indokolja, hogy külföldön érezzük magunkat a budai Böszörményi úton.

Egyedül valóban a *Das Bad* tűnik ki a sorból (hiszen reklámozzák is). Bár jelezve van a cégtáblán, hogy "fürdőszobák", a cégtulajdonos szintén németesen, de magyar ékezéssel van fetüntetve: *Ági Müller*. Miután az üzlet cégfelirata senkit nem igazít el, a járókelők és a vevők gyanakodhatnak: vajon a tulajdonos magyar és így ad fényt üzletének, vagy netán idegenbe szakadt hazánkfia, vagy éppen igazi német s több ilyen üzlete van másutt. Akárhogyan is van, itt kettősen működik a név. Egyrészt valóban azt sugallja, hogy kiváló nyugati áru van az üzletben, másrészt — a korábbi tapasztalatoktól, a megszokástól eltérően — az üzlet igaz is, az áru valóban jó minőségű. A Böszörményi úti polgárok jó része valószínűleg meg is érti az üzlet nevét, bár az aligha fog olyan ismerősen csengeni, mint mondjuk a szintén köznévi eredetű *Volkswagen*.

Tehát a *Das Bad* Budán a maga sült németiségével mégis fetisizál valamilyen mértékben. Különösen, ha összevetjük például a vele átellenben levő elektromos száküzlettel, amely hasonlóan magántulajdonban van, amelynek szintén sok nyugati áruja van és persze semmivel sem kevesebb vevője, akik talán itt magabiztosabbak.

Varga József

A muravidéki kétnyelvű terület személynévanyagának vizsgálata, különös tekintettel szociolingvisztikai jellemzőire

1. Bevezetés

1. 1. A muravidéki személynéveket húsz faluban gyűjtöttem össze az elmúlt években. Összegyűjtöttem a vezeté-, keresz-, bece- és ragadványneveket. Ebbe az összefoglalásba dolgoztam bele az ÖRDÖG FERENC által feldolgozott hetési személynévanyagot is (ÖRDÖG FERENC: Személynév vizsgálatok Göcsej és Hetés területén, Bp., 1973). Ezt azért teszem, hogy a Muravidék 33, illetőleg 28 főleg magyar településéről minden személynek a neve egységben legyen. Így tehát a Muravidéki három tájegységről (Göcsej, Hetés, Órség) összesen 10460 adatot, azaz személynévet vizsgálok, rögzítek.

Göcsej 12 falujában 5585, Hetésen 8 helységben 2907 és Órség 8 településén 1968 személy névvel foglalkozom.

1. 2. A három muravidéki tájegységen a tíz leggyakrabban előforduló vezetéknév:

1.	Horváth / Horvát / Horvath / Horvat	583	5,57%
2.	Tóth / Tót / Toth / Tot	257	2,46%
3.	Varga	253	2,42%
4.	Fehér / Feher	231	2,21%
5.	Göncz / Gönc / Genc / Gonc	227	2,17%
6.	Vida	199	1,80%
7.	Somi / Somi	185	1,77%
8.	Szabó / Szabo / Sabo	177	1,69%
9.	Krcsmár / Kerčmár	173	1,65%
10.	Gaál / Gál / Gal	169	1,61%

Érdekes és tanulságos magyarságtudati és vállalási adatokhoz jutnánk, ha a muravidéki magyarság személynévanyagának hivatalosan bejegyzett (az anyakönyvi és családi lapokra = matični listi, družinski listi) rögzítést tanulmányoznánk. Kiderülne, illetőleg pontos kimutatást nyernénk arról, hogy hány magyar személynek a teljes nevét, vezeté- vagy keresztnévét iktatták be a hivatalos okmányokba szlovén ortográfiával, idegenül. Ezért fordul elő gyakran, hogy a *Horváth*, *Tóth* és *Vörös* vezetékevek többféle változatban

szerepelnek a hivatalos, személyre vonatkozó okmányokban, pl. *Horváth, Horvát, Horvath, Horvat, Tóth, Tót, Toth, Tot, Vörös, Veres, Vöröš, Veoreoš* stb. alakokkal.

Persze, az a joga megvan mindenkinek, hogy szabadon, törvényes úton megváltoztathatja, megválaszthatja akár vezeté- vagy keresztnévét (utónevét) is, de ehhez már vállalni kell az időigényes és költséges ügyinté- zést, a magyarságtudatunkat és nemzetiségi azonosságjegyeinket is kifejező és megőrző külső formalitásokkal járó azonosulásgondokat is. Aki igazán magyarnak érzi magát, és ezt meri vállalni is a nyilvánosság előtt, az nem hátrál meg e "nehézségeknek tűnő" eljárások elől. Mások viszont nemtörő- domségből vagy közönyből hagyják, eltűrik, hogy eredeti magyar nevüket elidegenítsék!

1. 3. A fenti megállapítások természetesen vonatkoznak a keresztnevék hi- vatalos beiktatására, alkalmazására és elfogadására, elfogadtatására is. Fölte- hetjük a kérdést, hogy milyen (vagyis még mennyire) magyar az, akinek a nevét, pl. *Aranka, Gyöngyi, Lajos és Gyula* helyett *Zlaticának, Biserkának, Ludviknak és Julijnak* könyvelik, használják a közéletben, és ezt maga az il- lető személy is elfogadja minden tiltakozás nélkül; bár ez a nyelvállapot (névállapot) sokszor ellentétben van a faluja, közössége élő személynév- hasz- nálatának a gyakorlatával.

2. A vezetéknévek vizsgálata

2. 1. A Göcsej tájegység 12 falujában a leggyakoribb vezetéknévek megoszlása:

		száma:	előfordulása		száma:	%-a
1.	Alsólakos	315	67	Magyar	27	8,57
2.	Csente	710	122	Horváth	66	9,29
3.	Felsőlakos	514	99	Horváth	27	6,12
4.	Gyertyános	441	95	Szarjas	27	6,12
5.	Hármasmalom	238	54	Gerencsér	18	7,56
6.	Kapca	534	91	Horváth	48	8,98
7.	Kót	144	33	Horváth	13	9,02
8.	Lendva	1090	212	Horváth	49	4,45
9.	Lendvahegy	87	28	Magyar	9	10,34
10.	Petesháza	746	127	Vida	38	6,09
11.	Pince	310	68	Fehér	20	6,45
12.	Völgyifalu	456	74	Tóth	62	13,59

A Göcsejben vizsgált 5585 személynek 543-féle vezetéknéve van. Ezek közül az öt leggyakoribb:

1.	Horváth (+ változatai)	164	5,46%
2.	Tóth (+ vált.)	127	4,36%
3.	Vida	120	4,12%
4.	Varga	101	3,47%
5.	Fehér (+ vált.)	94	3,27%

A Tóth vezetéknév szerepel a legnagyobb %-ban (62: 13, 59) Völgyifaluban, a legkisebb %-ban (38: 6, 09) pedig a Vida Petesházán.

2. 2. A Hetés tájegység 8 településén a leggyakoribb vezetéknév megoszlása:

A település neve:		A lakosság száma:	A vezetéknév előfordulása	A leggyakoribb vezetéknév	száma:	%-a:
1.	Bánuta	97	24	Szomi	14	14,45
2.	Dobronak	1022	121	Horváth	67	6,55
3.	Göntérháza	322	47	Gaál	41	12,73
4.	Hídvég	155	22	Göncz	58	37,41
5.	Hosszúfalu	526	89	Horváth	39	6,93
6.	Kámaháza	105	25	Magdicse	12	11,42
7.	Radamos	407	59	Szomi	58	14,25
8.	Zsitkóc	237	44	Horváth	38	16,03

A Hetésben vizsgált 2907 személynek 264-féle vezetéknéve van. Ezek közül az öt leggyakoribb:

1.	Horváth (+ vált.)	164	5,64%
2.	Göncz (+ vált.)	127	4,36%
3.	Szomi (+ vált.)	120	4,12%
4.	Varga	101	3,47%
5.	Gaál (+ vált.)	94	3,27%

A Göncz vezetéknév szerepel a legnagyobb %-ban (58: 37, 41) Hídvégen, a legkisebb %-ban (67: 6, 55) pedig a Horváth Debronakon.

2. 3. Az Őrség tájegység 8 helységében a leggyakoribb vezetéknevek megoszlása:

A helység neve:		A lakosság száma:	A vezeték-név előfordulása	A leggyakoribb vezetéknev	száma:	%-a:
1.	Csekefa	155	37	Kakas	22	14,19
2.	Domonkosfa	451	89	Sánca	34	7,53
3.	Hodos	391	87	Ábrahám	40	10,23
4.	Kapornak	195	51	Lacó	12	2,25
5.	Kisfalu	68	35	Kolosa	6	8,82
6.	Pártosfalva	283	64	Malacsics	21	7,42
7.	Szentlászló	300	69	Kálmán	20	6,66
8.	Szerdahely	125	37	Vörös	22	17,60

Az Őrségben vizsgált 1968 személynek 324-féle vezetékneve van. Ezek közül az öt leggyakoribb:

1.	Horváth (+ vált.)	71	3,60%
2.	Kercsmár (+ vált.)	66	3,35%
3.	Ábrahám (+ vált.)	49	2,48%
4.	Könye (+ vált.)	43	2,18%
5.	Sánca (+ vált.)	41	2,08%

A Vörös vezetéknev szerepel a legnagyobb %-ban (22: 17, 60) Szerdahelyen, a legkisebb %-ban (12: 2, 25) pedig a Lacó Kapornakon.

2. 4. A vezetéknevek gazdagságát (gyakoriságát) illetőleg érdekes tény, hogy ez legsokszínűbb az Őrségi falvakban, vagyis 16, 46%. Míg Göcsejben ez az összes vezetéknev-változatnak 9, 72%-a, Hetésben pedig csak 9, 08%-a.

Ez bizonyítja azt, hogy az Őrség falvaiban jóval kevesebb az "idegen feltöltődés". A "fejletlenebbnek tartott" vidéken a községek népességének állomása érintetlenebb. Az itteni magyarság szempontjából ez némi előnyt is jelenthetne, mert kevesebb az idegen ajkúak elidegenítő hatása egy erősebb, archaikusabb, homogén jellegűbb közösségre, amely nyelvét, hagyományait, szokásait stb. tisztábban megőrizheti, esetleg gazdagítja is, bár a gazdaságilag, műszakilag és egyéb téren való elmaradottság és pereméletforma inkább bénítólag hat, mintsem hogy fejlesztené e térséget, annak szerteágazó tevékenységét, beleértve természetesen a magyarságtudat és -vállalás, valamint az anyanyelv-használat fontos tényét is. Ami még ennél is lényegesebb a Muravidéken élő magyar kisebbség sorsában, alakulásában, az, hogy vállalják

a térségben való maradást, illetőleg a keserűbb és szegényebb "kenyérdarabkát"; nem kíváncsiaknak "idegenbe", és nem tűnnek el, "nem vesznek el" nyomtalanul a többségi szlovén városokban, elősegítve ezzel is a Muravidéken élő magyarság létszámának rohamos csökkenését.

A vezetéknev-gazdagodás ténye az egyes murántúli, főleg magyar lakosságú falvakban, általában a vegyes házasságok révén, valamint a kétnyelvű területen kívül eső más nemzetiségűekkel való feltöltődés a magyar nyelvet, a nemzeti tudatot és az identitásjegyeket erősen sorvasztó közösségi és egyéni jelenséggé hat az itt élő magyar kisebbség életére, annak alakulására és gazdagodására. A vegyes házasságokban született gyermekek magyar nyelvűnek, magyarságtudatának és -köötődésének vesztesége itt jelentősen érvényesül. Ezt alátámasztják a tudományos kutatások és felmérések is.

3. A "hivatalosan kezelt" magyar személynévek

3. 1. A muravidéki magyarok személynéveinek hivatalos bejegyzése, és azoknak a kutatásaim által kiderített használata között eltérő ellentétek vannak, ezért csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújthatok a reális személynév-használatról, bár minden általam vizsgált muravidéki személynél megpróbáltam összegyűjteni a pontos adatokat, még a nemzetiségi hovatartozást is, s ennek alapján megállapítani a névhasználat valóságos helyzetét. Így a személynévek szlovén-magyar használata és összehasonlítása, arányszáma inkább csak tájékoztató jellegűek, hiszen minden személyt külön-külön nem kérdezhettem meg afelől, hogy az anyakönyvi lapon szlovénül bejegyzett nevét elfogadja-e, maga hogyan használja, faluközössége hogyan kezeli. Az alábbi táblázat tehát csak azt próbálja szemléltetni, hogy a magyarnak minősített személynévek mellett, milyen arányban van meg a szlovén, akik között néhány valóban nem magyar.

3. 2. Göcsej

A falu neve:		A lakosság száma:	A vezetéknév bejegyzése		
			magyarul:	szlovénül:	%:
1.	Alsólakos	315	67	12/29	2,20
2.	Csente	710	122	15/44	6,17
3.	Felsőlakos	514	99	5/8	1,55
4.	Gyertyános	441	95	10/30	6,80
5.	Hármasmalom	238	54	11/21	8,82
6.	Kapca	534	91	12/49	9,17
7.	Kót	144	33	3/8	5,55
8.	Lendva	1090	112	13/18	1,65
9.	Lendvahegy	87	28	3/7	8,04
10.	Petesháza	746	127	22/56	7,50
11.	Pince	310	68	7/14	4,51
12.	Völgyifalu	456	74	5/10	2,19

3. 3. Hetés A hetési falvak személyneveit ÖRDÖG FERENC (l. i. m.) mind magyaruljegyezte le. Ezen nem kívánok változtatni, bár néhány személy közülük szlovén anyanyelvű, és nevét is szlovénül használja, pl. *Magdi*.

3. 4. Őrség

A falu neve:		A lakosság száma:	A vezetéknév bejegyzése		
			magyarul:	szlovénül:	%:
1.	Csekefa	155	37	8/23	14,83
2.	Domonkosfa	451	89	21/53	11,75
3.	Hodos	391	87	18/55	14,06
4.	Kapornak	195	51	9/24	12,30
5.	Kisfalu	68	35	6/12	17,64
6.	Pártosfalva	283	64	16/57	20,14
7.	Szentlászló	300	69	14/44	14,66
8.	Szerdahely	125	37	7/14	11,20

4. A keresztnév feldolgozása

4. 1. A murántúli három tájegység 10460 személyéből 5042 a férfi (48, 20%), 5418 pedig a nő (51, 80%). Keresztnéveik részletesebb vizsgálatát, tárgyalását még nem végeztem el. Egyelőre csak a falvankénti gyakoriságukat, a keresztnévváltozatukat és a becenévi előfordulásukat sikerült rendszereznem. A keresztnév feloszlásánál az Ördög Ferenc általi megnevezéseket is al-

kalmazom (l. i. m.), pl. az alapnévvel, a keresztnév becéző alakjával, illetőleg annak népies kiejtésű formájával történő megnevezést. Dolgozatomban kitérek még a három falu keresztnéveinek korosztályonkénti vizsgálatára, valamint a megterheltség eltéréseire, a névanyag sokszínűségére és gazdagodására is.

4. 2. A göcseji falvak 5585 lakójából 2659 a férfi; : 47, 60%. E keresztnévek előfordulása, megterheltsége, gyakorisága, változata stb. falvanként:

A göcseji falvak neve:		A férfi kn. száma:	Kn.-féle-ség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnévek:	száma:	%-a:
1.	Alsólakos	151	51	67	István	30	19,86
2.	Csente	363	74	96	József	63	17,40
3.	Felsőlakos	250	47	56	József	53	21,20
4.	Gyertyános	206	46	60	István	47	22,81
5.	Hármashalom	112	38	48	József	21	18,75
6.	Kapca	247	57	76	József	51	20,64
7.	Kót	72	26	34	József	17	23,61
8.	Lendva	501	100	139	József	80	15,96
9.	Lendvahegy	45	23	29	József	8	17,77
10.	Petesháza	354	84	120	István	65	18,36
11.	Pince	147	36	48	József	31	21,08
12.	Völgyifalu	211	49	60	István/ József	42	19,96

4. 3. A göcseji falvak 5585 lakójából 2926 a nő; 52, 40%. E keresztnév előfordulása, megterheltsége, gyakorisága, változata stb. településenként:

A göcseji falvak neve:		A női kn. száma:	Kn.-félelenség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnév:	száma:	%-a:
1.	Alsólakos	164	68	96	Mária	22	13,41
2.	Csente	347	90	125	Mária	49	14,12
3.	Felsőlakos	264	51	89	Mária	44	16,66
4.	Gyertyános	235	55	67	Katalin	36	16,31
5.	Hármashalom	126	52	67	Mária	28	22,22
6.	Kapca	287	67	104	Mária	55	19,16
7.	Kót	72	32	46	Mária	13	18,05
8.	Lendva	589	172	264	Mária	70	11,88
9.	Lendvahegy	42	28	30	Mária	7	16,66
10.	Petesháza	392	103	155	Mária	54	13,77
11.	Pince	163	40	58	Mária	28	17,17
12.	Völgyifalu	245	63	82	Rozália	33	13,46

4. 4. A hetesi települések 2907 lakójából 1420 a férfi; 48, 85%. E keresztnév előfordulása, megterheltsége, változata, gyakorisága stb. falvanként:

A hetesi falvak neve:		A férfi kn. száma:	Kn.-félelenség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnév:	száma:	%-a:
1.	Bánuta	42	10	16	József	11	26,19
2.	Dobronak	528	47	69	Ferenc	87	16,47
3.	Göntérháza	154	30	44	József	33	21,42
4.	Hídvég	68	21	29	József	13	19,11
5.	Hosszúfalu	280	36	68	József	60	21,42
6.	Kámaháza	50	20	26	József	11	22,00
7.	Radamos	194	29	48	István	37	19,07
8.	Zsitkóc	104	23	32	István	19	18,26

4. 5. A hetési települések 2907 lakójából 1487 a nő; 51, 15%. E keresztnévek előfordulása, megterheltsége, változata, gyakorisága stb. falvanként:

A hetési falvak neve:		A női kn. száma:	Kn.-félelenség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnévek: száma: %-a:		
1.	Bánuta	55	16	29	Rozália	9	16,36
2.	Dobronak	494	60	112	Mária	96	19,43
3.	Göntérháza	168	37	62	Rozália	22	13,09
4.	Hídvég	87	23	41	Katalin	14	16,09
5.	Hosszúfalu	282	40	70	Mária	50	17,73
6.	Kámaháza	55	23	32	Mária	11	20,00
7.	Radamos	213	36	57	Mária	36	16,90
8.	Zsitkóc	133	22	42	Mária	26	19,54

4. 6. Az őrési helységek 1968 lakójából 963 a férfi; 48, 94%. E keresztnévek előfordulása, megterheltsége, változata, gyakorisága stb. falvanként:

A hetési falvak neve:		A férfi kn. száma:	Kn.-félelenség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnévek: száma: %-a:		
1.	Csekefalva	78	32	36	Ernő	10	12,82
2.	Domonkosfa	213	70	84	József	19	8,92
3.	Hodos	195	66	83	Ferenc	22	11,28
4.	Kapornak	98	40	53	János	14	14,28
5.	Kisfalu	32	19	22	István/József	5	15,62
6.	Pártosfalva	136	53	68	József	16	11,76
7.	Szentlászló	147	50	61	István	14	9,52
8.	Szerdahely	64	28	35	Gyula	9	14,06

4. 7. Az őrségi helységek 1968 lakójából 1005 a nő; 51, 06%. E keresztnemek előfordulása, megterheltsége, változata, gyakorisága stb. falvanként:

A hetési falvak neve:		A női kn. száma:	Kn.-féle-ség	Kn. változat:	A leggyakoribb keresztnemek:	száma:	%-a:
1.	Csekefalva	77	34	43	Mária	12	15,58
2.	Domonkosfa	238	76	112	Mária	21	8,82
3.	Hodos	196	80	109	Margit	18	9,18
4.	Kapornak	97	44	55	Mária	7	7,21
5.	Kisfalu	36	22	23	Mária	5	13,88
6.	Pártosfalva	147	69	89	Mária	24	16,32
7.	Szentlászló	153	58	70	Gizella	16	10,25
8.	Szerdahely	61	32	37	Irén	9	14,75

Göcsej 12 falujában az általam vizsgált 5585 személynek 1444-féle keresztneme van 2121 változatban.

Hetés nyolc helységében a 2907 személynek 473-féle keresztneme van 772 változatban.

Az Őrség nyolc településén az általam vizsgált 1968 személynek 763-féle keresztneme van 1085 változatban.

5. Az őrségi becenevek vizsgálata

5. 1. A keresztnemek becenévi változata a gyakoriság szempontjából. Ebben a fejezetben azt próbálom megállapítani, hogy az őrségi tájegység egyes falvaiban a keresztnemek hányszor jelentkeznek alapnévként vagy becenévként vagy annak népies kifejezéseként; vagyis hogy egy-egy keresztnév hányszor fordul elő különböző formákban. Ugyanis nagyon sok név csak egyszer szerepel, pl. *Aladár, Milán, Aranka, Vilma* stb.

5. 2. Az őrségi falvak 963 férfi keresztnévének alapsnévi vagy becenévi változata, illetőleg azok egyszeri vagy többszöri előfordulása:

A helység neve:		A kn. száma:	A kn. alapsnévi vagy becenévi előfordulása							
			1x	%:	2x	%:	3x	%:	4x	%:
1.	Csekefalva	78	68	68,17	4	5,12	6	7,69		
2.	Domonkosfa	213	141	66,19	14	6,57	58	27,23		
3.	Hodos	195	113	57,94	48	24,61	22	11,28	12	6,15
4.	Kapornak	98	51	52,04	29	29,59	18	18,36		
5.	Kisfalu	32	23	71,87	9	28,12				
6.	Pártosfalva	136	74	54,41	34	25,00	28	20,58		
7.	Szentlászló	157	90	61,22	54	36,73	3	2,04		
8.	Szerdahely	64	36	56,25	19	29,68	9	10,06		

A fenti táblázatból könnyen megállapítható, hogy az egyes falvakban egy-egy férfi keresztnév hányféle változatban fordul elő egyszer, kétszer, háromszor és négyszer. Leggazdagabb Kapornakon, ahol az egyszeri jelentkezés alig több az 50%-nál. Ami a keresztnév színességét illeti, eléggé szegényes, hiszen csak Hodoson van a *Lajos* névnek négy becenévi, illetőleg alapsnévi változata: *Ludvik* 11, *Lajos* 2, *Lali* 3, *Lajcsi* 6.

5. 3. Az őrségi falvak 1005 női keresztnévének vagy alapsnévi, becenévi változata; illetőleg azok egyszeri vagy többszöri előfordulása:

A helység neve:		A kn. száma:	A kn. alapsnévi vagy becenévi előfordulása									
			1x	%:	2x	%:	3x	%:	4x	%:	6x	%:
1.	Csekefalva	77	41	53,24	36	46,75						
2.	Domonkosfa	238	105	44,11	63	26,47	70	29,41				
3.	Hodos	196	116	59,48	33	16,92	37	18,97	10	5,12		
4.	Kapornak	97	71	73,19	19	19,58	-	-	-	-	7	7,21
5.	Kisfalu	36	33	91,66	3	8,33						
6.	Pártosfalva	147	87	59,18	21	14,28	15	10,20	17	11,56	7	4,76
7.	Szentlászló	153	102	66,66	31	20,26	-	-	20	13,07		
8.	Szerdahely	61	41	67,21	16	27,22	4	6,55				

Az őrségi falvak keresztnévéhez viszonyítva az egyszeri vagy többszöri előfordulási arány a gazdagságot, változatosságot illetően kedvezőbb a női keresztnév esetében; bár ez csak Domonkosfán jelentkezik 50% alatt. Mégis megállapíthatjuk, hogy itt a keresztnévnek még hatféle alapsnévi vagy becenévi változata is van, pl. Kapornakon a *Mária*: *Mari* 2, *Mári* 1, *Mariska* 1, *Manka* 1, *Marika* 1, *Margit* 1, Pártosfalván pedig a *Marija*: *Merci* 1, *Mári* 1, *Marika* 1, *Mici* 1, *Marcsa* 1, *Mariska* 2.

6. Az őrési keresztnévek anyakönyvezése

6. 1. Az őrési keresztnévek hivatalos bejegyzése a különböző okmányokba, de főleg az anyakönyvi és a családi lapokba ugyancsak az anyakönyvelők magyar nyelvi tudásától, emberi hozzáállásától és a magyarsággal szembeni magatartásától függött az 1945-ös utáni években. A helyi hivatalok (krajevni urad) az adatközlőkkel és sokszor az illető személlyel történő beszélgetés alapján az őrési keresztnévek magyar és szlovén nyelvű bejegyzését — az alábbi nem teljes hitelességű táblázatban próbálom illusztrálni. Tehát inkább csak tájékoztatásként közlöm, hiszen a legtöbb keresztnév szlovénul van bejegyezve a hivatalos okmányokba. Ezzel szemben az a valóság, hogy a *Janez*, *Štefan* egyszerűen csak *Jani*, *Jancsi*, *Pisti* vagy *Pista*, a *Biserka Gyöngyi*, az *Elizabeta* pedig csak *Bözsi*, *Bözske* vagy *Erzsi*.

6. 2. Az őrési tájegység férfi keresztnévei:

A helység neve:		A kn. száma:	A keresztnévek bejegyzése			
			magyarul	%:	szlovénul	%:
1.	Csekefalva	78	68	87,17	10/7	12,82
2.	Domonkosfa	213	179	84,03	34/20	15,96
3.	Hodos	195	160	82,05	35/19	17,94
4.	Kapornak	98	84	85,71	14/10	14,28
5.	Kisfalu	32	27	84,37	5/4	15,62
6.	Pártosfalva	136	97	71,32	39/22	28,67
7.	Szentlászló	157	121	82,31	26/18	17,68
8.	Szerdahely	64	59	92,18	5/4	7,81

6. 3. Az őrési tájegység 8 falujának női keresztnévei:

A helység neve:		A kn. száma:	A keresztnévek bejegyzése			
			magyarul	%:	szlovénul	%:
1.	Csekefalva	77	66	86,71	11/15	14,28
2.	Domonkosfa	238	205	86,13	33/18	13,86
3.	Hodos	196	158	81,02	38/24	19,38
4.	Kapornak	97	92	94,84	5/5	5,15
5.	Kisfalu	36	34	94,44	2/2	5,55
6.	Pártosfalva	147	113	76,87	34/22	23,12
7.	Szentlászló	153	133	86,92	20/19	13,07
8.	Szerdahely	61	59	96,72	2/2	3,27

A két tájékoztató jellegű táblázatból kiderül, hogy még az "önkényes" keresztnévörögzítés megváltoztatása után is 15, 91%-ban érvényesül a magyar nevek szlovén nyelvű alakja. Magyar személynevek elírása tehát még így is megtévesztő lehet, hiszen a valóság ennél sokkal szomorúbb. **Ördög Ferenc** a hetési keresztnéveket is mind magyarul jegyzi le. Magam is csak akkor változtattam a szlovénül beiktatott személyneveken, ha biztosan el tudtam dönteni, hogy az illető magyar és magyarul is használja vezeté- és keresztnévét, függetlenül attól, hogy a hivatalos bejegyzés szlovénül történt.

7. A keresztnévek falvankénti vizsgálata

7. 1. A névdivat alakulása két göcseji és egy őrségi faluban (Csente, Völgyifalu, Pártosfalva) az 1980-as évekig:

A 363 csentei férfinak 74-féle keresztnéve van 96-féle változatban, ebből az öt leggyakoribb:

1.	József / Jožef	63	17,40%
2.	István / Štefan	54	14,91%
3.	Ferenc / Franc	39	10,77%
4.	László / Ladislav	35	9,66%
5.	Lajos / Ludvik	24	6,62%

Az öt leggyakoribb keresztnév (215) magyar és szlovén változatban az összes csentei férfi keresztnévének az 59, 22%-a.

A 347 csentei nőnek 90-féle keresztnéve van 125-féle változatban. Ebből az öt leggyakoribb:

1.	Mária / Márija	49	14,12%
2.	Katalin / Katarina	46	13,25%
3.	Rozália / Rozálja	31	8,93%
4.	Margit / Marjeta	20	5,76%
5.	Ilona / Helena	17	4,89%

Az öt leggyakoribb keresztnév (253) magyar és szlovén változatban az összes csentei nő keresztnévének a 72, 91%-a.

7. 2. A 211 völgyifalusi férfinak 49-féle keresztnéve van 60-féle változatban. Ebből a hat leggyakoribb:

1.	József / Jožef / Josip István / Štefan	42 (84)	19, 90 (39, 81)%
2.	Ferenc / Franc	24	11, 37%
3.	Lajos / Ludvik	18	8, 53%
4.	László / Ladislav	14	6, 63%
5.	János / Janez	12	5, 68%

A hat leggyakoribb keresztnév (152) magyar és szlovén változatban az összes völgyifalusi férfi keresztnévének a 72, 03%-a.

A 245 völgyifalusi nőnek 63-féle keresztnéve van 82-féle változatban. Ebből a nyolc leggyakoribb:

1.	Rozália / Rozalija	33	13, 64%
2.	Erzsébet, Katalin, Mária	21 (63)	8, 57 (25, 71) %
3.	Magdolna	17	6, 93%
4.	Anna / Ana, Ilona/ Helena	12 (24)	4, 89 (9, 79) %
5.	Irén	9	3, 67%

A nyolc leggyakoribb keresztnév (146) magyar és szlovén változatban az összes völgyifalusi nő keresztnévének az 59, 59%-a.

7. 3. A 136 pártosfalvi férfinak 53-féle keresztnéve van 68-féle változatban. Ebből a hat leggyakoribb:

1.	József / Jožef / Josip	16	11, 76%
2.	István / Štefan	15	11, 02%
3.	János / Janez	12	8, 82%
4.	Ferenc / Franc	9	6, 61%
5.	Károly / Karel, László / Ladislav	8 (16)	5, 88 (11, 76) %

A hat leggyakoribb keresztnév (68) magyar és szlovén változatban az összes pártosfalvi férfi keresztnévének az 50, 00%-a.

A 147 pártosfalvi nőnek 69-féle keresztnéve van 89-féle változatban. Ebből a hat leggyakoribb:

1.	Mária / Marija	24	16, 32%
2.	Erzsébet / Elizabeta	12	8, 16%
3.	Karolina	10	6, 80%
4.	Irén / Irena	8	5, 44%
5.	Margit / Marijeta, Ilona / Helena	(14)	4, 76 (9, 52) %

A hat leggyakoribb keresztnév (68) magyar és szlovén változatban az összes pártosfalvi nő keresztnévének a 46, 25%-a.

A hat táblázati felosztás igazolja, hogy a három falu férfi és női keresztnéve között általában, a korosztályok felbontása nélkül, még mindig a *József, István, Ferenc* és a *Mária, Rozália, Katalin* stb. a legmegterheltebbek.

8. A keresztnévek korosztályok szerint

A három falu keresztnévanyagának korosztályonkénti vizsgálatát három csoporton belül tárgyalom. Az első csoportban az 1945-ig, a második csoportban az 1945-től 1970-ig, a harmadik csoportban pedig az 1970-től született személyek neveit szemléltetem.

8. 1. A 363 csentei férfi keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	István / Štefan	36	19,14%
2.	József / Jožef	33	17,55%
3.	Ferenc / Franc	32	17,02%
4.	Lajos / Ludvik	15	7,97%
5.	János / Janez	14	7,44%

Az 1945-ig született 188 férfinak 34-féle keresztnéve van. Ebből az öt leggyakoribb 130 (magyar, szlovén változatban), 69, 14%.

1945-től 1970-ig

1.	József / Jožef	20	15,26%
2.	László / Ladislav	18	13,74%
3.	István / Štefan	16	12,21%
4.	Rudolf	9	6,87%
5.	Lajos	8	6,10%

Az 1945-től 1970-ig született 131 férfinak 42-féle keresztnéve van. Ebből az öt leggyakoribb 71 (magyar, szlovén változatban), 54, 18%.

Az 1970-től született 44 férfinak 24-féle keresztnéve van. Ebből a József/Jožef 10-szer, a Robert 7-szer, a László 4-szer, a Deján, István és Tibor 2-szer fordul elő. Ez 27, 51, 36%.

8. 2. A 347 csemetei nő keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	Katalin / Katarina	42	20,38%
2.	Mária / Marija	35	16,99%
3.	Rozália	28	13,59%
4.	Margit	15	7,28%
5.	Ilona / Helena	13	6,31%

Az 1945-ig született 206 nőnek 32-féle keresztnéve van. Ebből az öt leggyakoribb 133 (magyar, szlovén változatban), 64, 56%.

1945-től 1970-ig

1.	Mária / Marija	14	12,50%
2.	Gabriella	7	6,25%
3.	Zsuzsanna	6	6,35%
4.	Margit / Marjeta	5	4,46%
5.	Éva, Irén, Katalin	4	12/3,57/10,71%

Az 1945-től 1970-ig született 112 nőnek 55-féle keresztnéve van. Ebből a hét leggyakoribb 44 (magyar, szlovén változatban), 39, 28%.

Az 1970-től született 29 nőnek 27-féle keresztnéve van. Ebből csak a Brigitta/ Brigita fordul elő négyszer, a többi egyszer. Ez 13, 79%.

8. 3. A 211 völgyifalusi férfi keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	József / Jožef	24	22,22%
2.	István / Štefan	20	18,51%
3.	Ferenc / Franc	18	16,66%
4.	János	10	9,25%
5.	Lajos	8	7,40%

Az 1945-ig született 108 férfinak 18-féle keresztnéve van. Ebből az öt leggyakoribb 80 (magyar, szlovén változatban), 74, 04%.

1945-től 1970-ig

1.	József / Jožef	17	20,73%
2.	István / Štefan	16	19,51%
3.	László	11	13,41%
4.	Ferenc, Róbert	6 (12)	7,31 (14,63)%
5.	Lajos	4	4,87%

Az 1945-től 1970-ig született 82 férfinak 22-féle keresztnéve van. Ebből a hat leggyakoribb 60 (magyar, szlovén változatban), 73, 17%.

Az 1970-től született 21 férfinak 16-féle keresztnéve van. Ebből az *István* négyszer, a *Krisztián* és a *Lajos* kétszer, a többi egyszer fordul elő. Ez 8 vagyis 38, 09%.

8. 4. A 245 völgyifalusi nő keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	Rozália	25	17,60%
2.	Katalin	18	12,67%
3.	Erzsébet	16	11,26%
4.	Mária / Marija	15	10,56%
5.	Anna / Ana	12	8,45%

Az 1945-ig született 142 nőnek 23-féle keresztnéve van. Ebből az öt leggyakoribb 86 (magyar, szlovén változatban), 60, 56%.

1945-től 1970-ig

1.	Magdolna	10	13,69%
2.	Rozália	8	10,95%
3.	Mária / Marija	6	8,21%
4.	Erzsébet, Irén, Teréz	5 (15)	6,84 (20,54)%
5.	Katalin	3	4,10%

Az 1945-től 1970-ig született 73 nőnek 36-féle keresztnéve van. Ebből a hét leggyakoribb 42 (magyar, szlovén változatban), 57, 53%.

Az 1970-től született 30 nőnek 26-féle keresztnéve van. Ebből a Szilvia háromszor, a *Betti* és a *Brigitta* kétszer, a többi egyszer fordul elő. Ez összesen hét, vagyis 23, 33%.

8. 5. A 136 pártosfalvi férfi keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	János / Janez	10	13,69%
2.	József / Jožef	8	10,95%
3.	Károly, László	6 (12)	8,21 (16,43)%
4.	István, Ferenc, Kálmán / Koloman	5 (15)	6,84 (20,54)%
5.	Géza	4	5,47%

Az 1945-ig született 73 férfinak 30-féle keresztnéve van. Ebből a nyolc leggyakoribb 49 (magyar, szlovén változatban), 67, 12%.

1945-től 1970-ig

1.	József, István	8 (16)	15,38 (30,76)%
2.	Vilmos / Viljem	4	7,69%
3.	En, Géza, Ferenc, Lajos	3 (12)	5,76 (23,07)%
4.	Milán, Károly, János, Laci, Pál	2 (10)	3,84 (19,23)%

Az 1945-től 1970-ig született 52 férfinak 29-féle keresztnéve van. Ebből a 12 leggyakoribb 42 (magyar, szlovén változatban), 80, 76%.

Az 1970-től született 11 férfinak 9-féle keresztnéve van. Ebből a *Milán* és az *István* fordul elő kétszer, a többi egyszer. Ez 4, 36, 36%.

8. 6. A 147 pártosfalvi nő keresztnévének megoszlása:

1945-ig

1.	Mária / Marija	20	22,72%
2.	Karolina	10	11,36%
3.	Erzsébet / Elizabeta	9	10,22%
4.	Margit, Irén	4 (8)	4,54 (9,09)%
5.	Aranka, Anna, Ilona / Helena, Olga	3 (12)	3,40 (13,63)%

Az 1945-ig született 88 nőnek 42-féle keresztnéve van. Ebből a kilenc leggyakoribb 59 (magyar, szlovén változatban), 67, 04%.

1945-től 1970-ig

1.	Mária / Marija	4 (8)	9,30 (18,60)%
2.	Erzsébet, Irén	3 (6)	6,97 (13,95)%
3.	Drágica, Ida, Margit, Márta	2 (8)	4,65 (18,60)%

Az 1945-től 1970-ig született 43 nőnek 32-féle keresztnéve van. Ebből a nyolc leggyakoribb 22 (magyar, szlovén változatban), 51, 16%.

Az 1970-től született 16 nőnek 14-féle keresztnéve van. Ebből csak a *Józsiца* / *Jožica* és a *Zsuzsanna* fordul elő kétszer, a többi egyszer, vagyis 4: 25, 00%.

9. A névdivat

9. 1. A muravidéki keresztnévadás mintegy évszázados fejlődéséből, illetőleg alakulásából az is kiderül, hogy az utóbbi két évtizedben háttérbe szorulnak a magyarság körében eléggé megszokott, a múltban kedvelt és gyakran választott keresztnévek, s helyettük új, idegenes utónevek váltak divatossá. Ezt nemcsak a három vizsgált falu keresztnévanyaga támasztja alá. Általában megfogalmazhatjuk, hogy a murántúli magyarság körében a névadás gazda-

godott, színesedett, bár ezáltal kissé elveszítette "magyaros jellegét" és "idegenebbé" lett.

Hogy mennyire változik a keresztnévadás, -divat napjainkban a Muravidéken, azt egy kisebb tanulmányom alapján is bizonyíthatom.

9. 2. 1991-ben négy faluban (Csente 10, Felsőlakos 10, Göntérháza 10, Hosszúfalu 20) tanulmányoztam a vegyes házasságokban született gyermekek családon belüli nyelvhasználatát. Az 50 vegyes házasságban született 84 gyermek közül 47 a fiú és 37 a lány; közülük három már férjes. A gyerekek 88, 09%-a 18 évnél fiatalabb, és csak 11, 90%-a idősebb.

A fiúk keresztnévében négyszer fordul elő a *Róbert*, háromszor a *Bojan* (*Boján*) és a *Jozef* (*József*), kétszer a *Denis* (*Denisz*), *Evgen* (*Jenő*), *Goran* (*Gorán*), *Marco* (*Márcó*), *Miha*, *Peter* (*Péter*), *Sašo* (*Szásó*) és a *Simon* (*Szimon*). A többi csak egyszer. A sokszínűséget jelzi az is, hogy a 47 fiú keresztnéve csak 31-féle változatban jelentkezik, s már nem a *János*, *István*, *Ferenc* stb. a leggyakoribb.

A lányok keresztnéve között háromszor fordul elő a *Brigita* (*Brigitta*), kétszer az *Ines* (*Inesz*), *Petra*, *Sanja* (*Szánja*) és a *Vesna* (*Veszna*). A többi csak egyszer. A névgazdagságot igazolja, hogy a 37 leány keresztnéve csak 31-féle változatban van jelen. Eltűntek a *Mária*, *Rozália*, *Katalin* stb. megszokott és a múltban erősen megterhelt nevek.

Az összes keresztnévet a hivatalos anyakönyvezéskor szlovénül jegyezték be. Ezzel szemben az 50 vegyes házasságban, ahol az egyik szülő főleg magyar vagy szlovén (van néhány horvát is) nemzetiségű, a gyerekek keresztnévét, illetőleg becenevét mind a két nyelven használják a családban a mindennapi életben.

9. 3. A csak szlovénul beiktatott (magyar és szlovén) nemzetiségű gyermekek keresztnévének élő nyelvi használata a családokon belül a szülők kijelentése alapján így oszlik meg:

A kn. nemek szerinti megoszlása		Csak magyarul:		Csak szlovénul:		Mindkét nyelven:		A kn. semleges:	
		szul:	%:	szul:	%:	szul:	%:	szul:	%:
Fiúk	47	14	29,78	16	34,04	14	29,78	3	6,38
Lányok	37	7	18,91	14	37,83	10	27,02	6	16,21
	84	21	25,00	30	35,71	24	28,57	9	10,71

Bár a szülői kijelentés a névhasználatot illetően nem lehet mérvado a kérdőíves fölmérés reális állapotának a rögzítéséhez, de tájékoztatást nyújthat arról, hogy a vegyes házasságok családon belüli keresztnévadására és annak alkalmazására hogyan érvényesül a fiatalok körében.

10. Összefoglalás

Összegezve néhány mondatban e dolgozat tanulságait, elmondhatjuk: 1. A Muravidéken élő mintegy 10-12 ezer nem hivatalosan nyilvántartott magyar személynevet a hivatalos okmányokban főleg szlovénül jegyzik be, s ez ellen kevesen teszik meg azokat az intézkedéseket, hogy a nemzeti identitásuk eme megcsorbitásán változtassanak. 2. A személynevek, vezeté-, keresz-, és becenevek élő nyelvi használata ellentétben van a hivatalos névelírások gyakorlatával a faluközösségekben. 3. A névdivat erősen jelentkezik a fiatalabb korosztály körében, ahol szinte már ritkaság a régi, a vidékre jellemző keresztnévadás. 4. A magyarságvállalást, a nemzeti öntudatot és az eredeti (magyar) névhasználatot leginkább az idősebb korosztály vállalja önérzetesen, tudatosan. 5. A hivatalos intézmények, főleg az óvodák, általános és középiskolák, valamint az anyakönyvi hivatalok kevés gondot fordítanak arra, hogy a magyar nemzetiségű gyermekek (felnőttek) személyneveit magyarul jegyezzék be a különböző hivatalos okmányokba, illetőleg figyelembe vegyék az ilyen törekvéseket és igényeket. 6. Mindezeket figyelembe véve, az egyéb magyarságot sorvasztó, elidegenítő és elhanyagoló intézkedések vagy közömbös viszonyulások következtében, merem állítani, ha nem történnek lényeges és alapos változások a murántúli magyar kisebbségi közösség saját nemzeti identitásához való gyakorlati megoldásaiban a Szlovén Köztársaság Alkotmánya értelmében, a többségi szlovén társadalom érték- és érdekrendszerében és a közösségi együttélési létforma megvalósításában, valamint az anyanemzet (Magyarország) sokoldalúbb támogatásában a határain kívül élő nemzetiségi kisebbségekkel szemben, akkor mindannyian akarva vagy akaratlanul is azt a beolvadási (beolvasztási) folyamatot siettetjük, amely már erős tényként jelentkezik nálunk.

Fazekas Tiborc

Kultúra- és településtörténeti megjegyzések a bukovinai magyar falvak 18. századi családnévanyaga alapján

1. A névkutatás módszerei, lehetőségei.

Egyre gyarapodó szakirodalommal büszkélkedhet az elmúlt évtizedek eredményeként a magyar tudomány immár a névkutatás területén is. Forrásfeldolgozások, sorozatok, önálló kiadványok, monográfiák függelékei egyaránt közöltek eredeti és rendszerezett adatokat. Itt csupán a teljesség igénye nélkül utalhatok KÁLMÁN BÉLA vagy Szabó T. Attila több évtizedes kiemelkedő kutatói munkájának publikált anyagaira, a Magyar Személynévi Adattárnak füzeteire, a Névtani Értesítő közleményeire, illetve a hazai és nemzetközi nyelvészeti szakfolyóiratokban rendszeresen olvasható cikkekre, amelyek a magyar nyelvterületen felgyűjtött névanyagot, pontosabban annak egyes kérdéseit, problémáit világítják meg. Ugyanakkor mindenki számára világos, hogy a kutatás előtt további hatalmas feladatok állanak, mindenekelőtt a történelmi, sokféle oknál fogva pusztulásra ítélt névanyag megmentése tekintében.

Egyaránt igaz ez a megállapítás a földrajzi nevek és a személynevek esetében. A feladat kihívása ugyanakkor átgondolt, tervszerű munkavégzésre kényszerít bennünket, hiszen ott és azzal a munkával kell kezdenünk illetve folytatnunk a nevek kutatását, ahol a legnehezebb a helyzet, ahol leginkább fennáll az adatok elvesztésének veszélye.

Az egykori bukovinai székely falvak névanyaga ebbe a fokozottan értékes és egyúttal veszélyeztetett csoportba tartozik, érthető tehát, ha kutatása is a nyelvtudomány egyik fontos feladatává vált.

Biztatóak az eredmények is: a Magyar Személynévi Adattárak füzeteiben valamennyi egykori bukovinai falu, továbbá az egykori jugoszláviai bukovinai eredetű települések, Székelykeve (Skorenovac), Sándoregyháza (Ivanovo) és Hertelendyfalva (Vojlovica) keresztnévanyaga is megjelent nyomtatásban.

A családnévvel és a földrajzi nevekkal nem ilyen kedvező a helyzet, mert erre vonatkozó adatokat csak részben publikáltak egyes monográfiák, visszaemlékezések vagy szociológiai kiadványok. Sajnálatos, hogy a bukovinai népcsoport névadásának egyik legizgalmasabb területéről, a **ragadványnevek** (gúnynevek, csúfnevek) köréből még kevesebb anyagot tudunk felmutatni, holott ez lenne az egyik legtipikusabb, legsajátosabb eleme a bukovinai névanyagnak. Az ilyen gyűjtés már csak ezért is nehéz feladat, mert a gúnynevek

jelentését, használatának titkait kívülállókkal szemben köztudottan nehezebben tárják fel az emberek.

Szórványos utalások mellett egyedül SEBESTYÉN ÁDÁM adott közre kiváló munkájában (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Mádfalvától napjainkig – Szekszárd, 1972) nagyobb ragadványnév-anyagot.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy a névkutatásban a volt bukovinai falvak gazdag kutatási lehetőséget nyújtanak mind a családnevek, mind a keresztnévek, mind a ragadványnévek esetében. A földrajzi nevek és az állatnevek gyűjtése is fontos feladat lenne, itt azonban már egy kicsit elkéstünk, mert csak az emlékezetet őrzi — hiányosan — az eredeti nevek egy részét. Sajnos, a minden bizonnyal rendkívül érdekes további névanyagról (a gyógynövények, a virágok, a halak, a gombafajták, a madarak, a táncok, a különféle díszítőmotívumok, a szerszámok stb. bukovinai elnevezéseiről csak töredékesen tudunk valamit.

Ez az írás nem vállalkozhat sem a hiányzó anyag pótlására, sem arra, hogy a bukovinai névanyag akár egyetlen kategóriáját, annak minden lehetséges vetületét körbejárva bemutassa. Nem képes az adatokat teljességükben tárgyalni, mert a viszonylag kevés adat is rengeteg nevet jelent. Ezért inkább néhány érdekes és persze töredékes példát szeretnék csak felmutatni arra, hogy miféle következtetéseket vonhatunk le a már most ismert névanyag vizsgálatából, vagyis inkább a különlegességekről ejtek szót, nem pedig az általánosabb, gyakoribb jelenségekről. Az itt tárgyalandó anyag egyetlen részterület vizsgálatára, a családnevek legrégebbi ismert csoportjára korlátozódik. Sajnos, e tekintetben is töredékes, mert az adatgyűjtés csak négy falu, **Istensegits, Fogadjisten, Hadikfalva és Józseffalva** adatait (továbbá Andrásfalva református anyakönyveinek anyagát) tartalmazza. Andrásfalva katolikus anyakönyvei 1944-ben Nagyfényben (Stari Zednik) maradtak, s noha ezek személyneveit 1977-ben fel tudtam dolgozni, az anyakönyvek további adatai között nem kutattam. Anyagom, vizsgálataim, megállapításaim a **legelső bukovinai halotti anyakönyvekben feljegyzett családnevek** alapján készültek.

2. Az anyakönyvi bejegyzések.

Az elmúlt közel két évtized tudományos munkájának és a mind sokoldalúbb publikációnak köszönhetően a bukovinai székelyek ma már nem ismeretlenek a műveltebb közvélemény előtt sem, tudományos körökben pedig a kifejezetten intenzíven kutatott területek egyikét jelentik. Mindemellett itt is szükséges vázlatosan utalnunk e népcsoport történetére.

Az 1764-es mádfalvi vérengzést követően jelentősebb székely népcsoportok menekültek át Moldvába, akiket a helyzet viszonylagos konszolidálódását követően, a század hetvenes-nyolcvanas éveiben végül öt tartósan megmaradt telepés-községben sikerült elhelyezni. Az így létrejött bukovinai székely nép-

csoport a folyamatos oda- és visszavándorlás ellenére mintegy két évszázadig élt e területen, s csak az 1883-as aldunai telepítések, illetve a századeleji, tengeren túlra irányuló tömeges kivándorlás változtatta meg jelentősebben a kialakult viszonyokat.

1941-ben gyakorlatilag valamennyi bukovinai székelyt szervezeten áttelepítették Bácskába, ahol 1944-ig éltek, majd miután a mai Magyarország területére menekültek, a Dunántúl egykor svábok lakta, ám a kitelepítéseket követően részben elnéptelenedett falvakban telepedhettek le. Településtörténetileg tehát küzdelmes történelmük során gyakorlatilag külső "nyelvszigetből" belső "nyelvjárásszigetté" váltak (vö. MMNyR: 336).

Természetesen még Bukovinában, röviddel a falvak alapítása után megindult az anyakönyvek vezetése is. Nem teljesen azonos időpontból származnak az itt felsorolandó adatok, de valamennyien az alapítás körüli, azt követő állapotot tükrözik. A halotti anyakönyvek adatait - többek között - azért is érdemes vizsgálnunk, hogy a későbbiekben visszanyúlhassunk a bukovinai falvak létét megelőző időszakba, hogy összehasonlíthassuk a bukovinai és az erdélyi székely települések családnéveit.

A vizsgált anyakönyvekből összesen 929 családnév említést vettem figyelembe vizsgálatomban. Összesen ennyi alkalommal említették 236-féle családnév.

Az egyes falvak adatai az alábbiak:

2.1. Istensegíts. Az adatokat az 1785-1796 közötti időszak anyakönyveiből, továbbá egy az 1782-84 közötti időből fennmaradt házassági anyakönyv töredékéből vettem. Összesen 252 név előfordulást vettem figyelembe.

2.2. Fogadjisten. Anyakönyveit az istensegítsivel együtt vezették, ezért a rá vonatkozó adatokat ugyanúgy és ugyanonnan gyűjtöttem egybe, mint az istensegítsieket. Összesen 87 név-említést dolgoztam fel.

2.3. Hadikfalva. a falu jelentősége miatt az 1790-ben meginduló anyakönyveket húsz évre vonatkozóan, 1810-ig dolgoztam fel. Összesen 377 családnév-előfordulást vettem figyelembe.

2.4. Andrásfalva (református). Az adatok az 1801-1821 közötti időszakból származnak és összesen 33 név-előfordulást tartalmaznak.

2.5. Józseffalva. Az első anyakönyv (melynek sorszáma III.!) 1820-szal indul, itt az 1841-ig terjedő időszak adatait vettem figyelembe, összesen 180 családnév-előfordulást.

3. Nevek.

Terjedelmi okok miatt persze itt nem sorolhatom fel az összes feljegyzett családi nevet. Két csoportot azonban mindenképpen ki szeretnék emelni, mégpedig a leggyakoribb, illetve a legritkább, legfurcsább nevek csoportját. Falvankénti lebontásban a következő kép alakul így ki:

	leggyakoribb	legritkább
3.1. Istensegíts:	Antal, Kis, Nagy, Fazekas, János, László, Lovász, Szabó, Szőcs	Birka (!), Czirba, Jokor (!) Both, Rusz.
3.2. Fogadjisten;	Pap, Katona, Bács, Mészáros.	Boér (!), Fénga, Kosz (!), Leszek (!), Magurán, Olá, Róth, Sorbány, Topo.
3.3. Hadikfalva:	Pál, Keresztes, Bíró, Nagy, Ambrus, Bencze, Erős, Kerekes, Kovács, Szőcs, Csibi, Szakács.	Bőkezű (!), Czikmán, Capuj, Csala, Gyér (!), Hámor, Ivó, Kristáj (!), Szennyes, Sövin.
3.4. Andrásfalva:	Biszak, Buta, Györfi, Varga.	Butyka, Tusa.
3.5. Józseffalva:	Borbát, Péter, Kovács, Várda, Székely, Kismődi, Kató, Mezei.	Sermann, Zsák.

4. Különlegességek a nevek birodalmában.

A fenti felsorolás egy dolgot már világossá tett, nevezetesen azt, hogy a családnév legrégibb rétege alapján elmondható, hogy a **Bukovinába települő magukkal ragadtak egy már korábban Moldvában letelepedett magyar/székely népességtöredéket is**. Ezt igazolja, hogy a családnév között olyanok fordulnak elő, amelyek sem a székely területekre, sem a 18. századi állapotokra nem jellemzőek, hanem egy annál lényegesen korábbi réteget képviselnek (pl. **Birka, Jókor, Kosz, Leszek, Bőkezű, Gyér, Ivó, Szennyes stb.**).

Ugyanilyen figyelemre méltó körülmény, hogy minden faluban más-más család tűnik tipikusnak, s ha egy családnév valahol nagyon gyakori volt, akkor a többi bukovinai faluban csak elvétve találkozunk e "falutipikus" nevekkal. Mindez azt jelzi, hogy a telepítéskor minden bizonyosan **rokonsági alapon szerveződve kerültek egy-egy faluba a családok**, kisebb mértékben a későbbi költözésekkel is erősödött a tágabb rokonság koncentrációja az egyes falvakban. Tipikus pl. Istensegítsen a sok **Antal, Kis, Nagy, Fazekas, László** meg **Szőcs**, Fogadjistenben a **Pap**, a **Katona** meg a **Bács** család. Hadikfalvára jellemző a **Pál, Keresztes, Bíró, Ambrus, Erős, Kerekes** név. Andrásfalva kevés adatából is kiugranak a **Biszak** és a **Buta** családok.

Józseffalván pedig feltűnik, a **Borbát, Péter, Kovács, Várda, Székely és Kismódi** családok túlsúlya.

5. Névtípusok.

A feljegyzett családnevek többféle típusba sorolhatóak, s ezek alapján következtethetünk a Bukovinába letelepült székelyek gazdasági, hadi, kulturális és egyéb szervezettségére, fejlettségére. Az itt röviden bemutatott családnévanyag is többféle szempont szerint csoportosítható, új meg új felismerésekre, következtetésekre nyújt alapot. Lehet gyakoriság, magyar és idegen eredet, nyelvi egyszerűség, illetve összetettség szerint vizsgálni a neveket. Az általam összegyűjtött anyag a következő bukovinai jellegzetességeket mutatja:

5.1. Személynévből lett családnevek. Ez a bukovinai (és egyben a belső-erdélyi székely) családnévanyag legjellemzőbb típusa. Csak abban a közel húsz esztendőben, amit vizsgáltam, a következő nevekkal találkoztam: **Ádám, Albert, Ambrus, András, Antal, Balázs, Bálint, Barabás, Bence, Benedek, Demeter, Domokos, Fülöp, Gábor, Gál, Gáspár, Gergely, György, Jakab, Jeremiás, Kálmán, Kristóf, Lajos, László, Lázár, Lőrinc, Lukács, Márton, Máté, Mátyás, Mihály, Miklós, O(=A)dorján, Orbán, Pál, Péter, Salamon, Sándor, Sebestyén, Szilveszter.**

5.2. – s (nomen possessoris) képzővel kialakult foglalkozásnevek. Ez a családnév-típus nem csak a bukovinai magyarságra, hanem az egész magyar nyelvterületre jellemző. A bukovinai nevek között ugyanakkor legalább két különálló réteget mutathatunk ki ezen az egyetlen csoporton belül is, hiszen ezek egy része ma is használatos, másik részük viszont vagy archaikusnak tűnik, vagy már nem is igen ismert. A nevek gyakoriságából, sokféleségéből, gazdagságából egyértelműen következtethetünk az anyagi kultúra és a kézművesség magasán felelt formáira a Bukovinába letelepült népcsoporton belül. Ebbe a kategóriába a következő neveket soroltam: **Bérs, Bogos, Búzás, Darvas, Dobos, Ekés, Erdős, Erős, Fazakas, Galambos, Göbölös, Hidas, Kenyeres, Kerekes, Keresztes, Kockás, Kocsis, Mészáros, Nyerges, Sipos, Tréfás.**

5.3. –ó/ő (participium praesens) képzővel kialakult foglalkozásnevek. Ez a családnév-típus is szerte Magyarországon ismert és elterjedt, az egyes nevek ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak a néprajzi-etnikai körzetek anyagi-társadalmi kultúrájával. Ebbe a csoportba az alábbi nevek tartoznak: **Faragó, Futó, Gombkötő, Ivó, Kezelő, Sütő, Szabó, Szántó, Ványo(ló).**

5.4. Foglalkozásnevek, más képzővel képezve. Három képzőcsoport használata figyelhető meg a bukovinai családnevek esetében, valamennyi ismert az egész magyar nyelvterületen is:

- (á) sz: **Juhász, Lovász;**
- (á) r: **Csatár, Kádár, Kajtár, Molnár;**

- cs: Kovács, Szakács, Szőcs.

5.5. Tulajdonságjelölő közzszókból képzés nélkül kialakult nevek. Ez a típus ugyancsak nagyon elterjedt, a bukovinai névanyagban viszont olyan különös változatok is előfordulnak, amelyek arra utalnak, hogy itt nagyon régi névrétegre bukkantunk: **Fekete, Kis, Konc, Kopac, Nagy, Ránc, Veres.**

5.6. Tisztségre utaló családnevek. Ez a névtípus is országszerte elterjedt, meglétükből a falu szervezettségére, rendjére kövekeztethetünk. Jellemző a bukovinai nevek esetében néhány tájszó (bács, bojér) családnévvé válása: **Bács, Bíró, Boér, Császá, Deák, Gazda, Hajdú, Kántor, Katona, Pap.**

5.7. Köznevek családnévként. A magyar családnévadáson belül ismert, nagyon régi forma, időben valamennyi eddig ismertetett típust megelőzően létezett. A köznevek képzők nélkül válnak családnévekké, gyakori közöttük a tájszó: **Butyka, Bürge, Fodor, Hámor, Kistáj, Sövény, Virág, Zsák.**

5.8. Összetételekből álló nevek. Ez is ismert, régi magyar családnévtípust jelöl, mely ugyanakkor utal az illető társadalmi helyzetére is. Csak néhány ebbe a csoportba sorolható családnév szerepel a bukovinai anyagban: **Györffi, Jakabfi, Mártonfi.**

5.9. Származásra utaló nevek. Az egész magyar nyelvterületen ismert típus, néhány jellegzetes székely sajátossággal, a régibb típusú nevek közé tartozik: **Czigány, Fránk, Német, Olá, Orosz, Rácz, Sváb, Szász, Székely, Török.**

5.10. Tulajdonságra, testrészeire utaló egyszerű nevek. A magyar névadás egyik legrégebbi típusa ez. A bukovinai anyagban a következőkre bukkantam: **Balog, Boka, Buta, Sánta.**

5.11. Kicsinyítő képzővel kialakított családnevek. Ez a családnév-típus is a magyar családnevek egyik ismert, jellegzetes csoportját alkotja. Két főbb képzővel kialakult formában bukkan fel a bukovinai névanyagban:

- kó: **Palkó, Paszkó, Tákó;**
- ó/ő/e: **Bakó, Beke, Bodó, Cseke, Csőke, Gecő, Gegő, Kató.**

5. 12. Eredetre utaló, -i képzős nevek. A magyar nyelvterületen jól ismert és általános névadási típus. Figyelemre méltó a bukovinai nevek között felbukkanó, nem a székely nyelv- és településterületre utaló néhány családi név, amely a leteleplülők más (nem mindig székelyföldi eredetű) csoportokkal való keveredtségére utal: **Bándi, Baróti, Bátori, Berecki, Bikfalvi, Csiki, Debrei, Fogarasi, Forrai, Gyergyai, Kecsed, Kismódi, Kolozsvári, Kóródi, Kosári, Lőcsei, Makrai, Mezei, Mindszenti, Moldovai, Ömböli, Somodi, Sorbai, Szalay, Szigeti, Tamási, Teleki.**

5.13. Idegen eredetű és formájú nevek. A magyar nyelvterületen belül mindenütt megfigyelhető idegen elnevezések, nevek átvétele, természetesen régióként más-más nyelvből, kultúrából. A bukovinai székelyek esetében feltűnő, de egyben érthető is a román nyelvi-kulturális elemek megjelenése, de

számolnunk kell bizonyos hatásokkal az ukrán, lengyel, zsidó (jiddis) és török nyelv irányából is. A családnevek között a következők tanúskodnak erről: **Borbát, Guzorán, Kotán, Kozsán, Magurán, Róth, Serman, Sorbány, Váncsa, Várda.**

6. Családnevek és településtörténet.

A fenti vizsgálatok pusztán a nevek csoportosításával kíséreltek meg képet adni a Bukovinába letelepült csoport kulturális viszonyairól. Más csoportosításban, más vizsgálatik révén persze ugyanezzel a névanyaggal további adatokat szerezhetünk meg a bukovinai székelyekről.

Sikerrel kísérelhetjük meg pl. a Bukovinába letelepült székelyek eredetének gyakran tárgyalt kérdését is új szempontok szerint, új ismeretekkel és pontos eredményekkel gazdagítani. Ha a székely falvak és a bukovinai első halotti anyakönyvek időben egymáshoz közel álló adatait egybevetjük, akkor reális esélyünk van azonosságok megállapítására. Ez pedig valamiféle kapcsolat, rokonság bizonyítéka lehet.

Nem kívánom ehelyütt egy ilyen vizsgálat minden részletét bemutatni, csak az érdekesebb eredményekről, valamint a vizsgálati módszerről ejtenék pár szót. Az általam egybegyűjtött első bukovinai családneveket összehasonlítottam az 1602-es, ún. **Básta**-féle erdélyi lajstrom (megjelent a Székely Oklevéltár V. kötetében, Kolozsvár 1896.) családnévanyagával.

Mind a falura jellemző, gyakori, mind az ugyancsak egy-egy falura jellemző egyedi, különleges neveket figyelembe vettem. Persze a 17. sz. elejéről származó lajstrom és a 18 sz. végén feljegyzett halotti adatok között még így is igen nagy az időbeli távolság. Az összehasonlítás esélyeinek javítására bevontam a kutatásba egy másik forrást is, az 1702-es lajstromot, amelyet dr. ENDES MIKLÓS tett közzé könyvében (Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek,- Csík megye- földjének és népének története 1918-ig. Budapest 1938.). ENDES MIKLÓS könyvében csak a Csík-megyére vonatkozó adatokat tette közzé, így más székely településterületekről egyelőre nem tudtam időben közelebbi adatokat figyelembe venni.

A nevek és a lajstromok összehasonlítása még így, töredékesen is érdekes ismereteket adott. A vizsgálat részleteit kihagyva csak az eredményeket mutatnám be. Természetes, hogy nagyobb, teljesebb névanyag és további források bevonásával az enyémnél is pontosabb eredmények érhetők el, s talán valamikor egészen világosan meg tudjuk majd mondani, hogy a hírhedt "mádéfalvi veszedelem" miatt kik, mikor, honnan és hová menekültek el Erdélyből. A családnévanyag alapján egyelőre a következőket állapíthatjuk meg.

6.1. Istensegíts családneveivel mutatott egyezést Csikbánkfalva, Csikvacsarcsi, Csíkszentmihály, Csikdánfalva, Kilyénfalva, Gyergyószentmiklós, Homoródszentpál és Homoródkarácsonyfalva névanyaga.

6.2. Hadikfalva családneveivel mutatott egyezést Barót, Csikkozmas, Csikszentmárton, Csikszentmiklós, Csikszépvíz, Csikrákos, Csikszenttamás, Csikszentdomokos és Gyergyóalfalu névanyaga.

6.3. Fogadjisten családneveivel mutatott egyezést Albis, Köröspatak, Bölön, Nagyajta, Kászónújfalu, Kászónjakabfalva és Gyergyóditró névanyaga.

6.4. Andrásfalva református családnévanyagával mutatott egyezést Bikfalva, Köröspatak, Bölön, Alsócsernáton, Kézdiszentkatolna, Sárfalu és Kézdivásárhely névanyaga.

6.5. Józseffalva családneveivel mutatott egyezést Komoló, Réty, Bitá, Egerpatak, Dálnok, Tusnád és Mátisfalva névanyaga.

Ha a felsorolt településeket térképre rajzoljuk, gyakorlatilag a Maros felső folyásától az Olt és a Feketeügy mentén elterülő Csík, Gyergyó, Kászón, Sepsí-székekig terjedő hatalmas terület rajzolódik ki előttünk, ahová csoportosan, vagy pontszerűen még Udvarhelyszék egyes településeit is be kell számítanunk. Mindez, más vizsgálatokkal együtt azt bizonyítja, hogy az erdélyi határórség 1764-es szervezése **óriási területre kiterjedő ellenállást váltott ki.**

A családnévanyag egyfelől, mint példám bizonyította, segíti az eredet, a kivándorlás kiindulási pontjainak meghatározását. Ennek pontosabb elvégzéséhez a későbbiekben természetesen még **nagyobb forrásanyag bevonására, feldolgozására lesz szükség.**

Az itt bemutatott és összehasonlított családnevek ugyanakkor világosan utalnak arra, hogy a Bukovinába letelepült családok között sok olyan is élt, amely nem közvetlenül a mádefalvi vérengzés és a határórség szervezése elől menekült el. A jelek arra mutatnak, hogy a menekülés és a bukovinai letelepedés között eltelt közel húsz esztendő során **számos már korábban és különféle okoknál fogva Moldvába menekült család keveredett illetve csatlakozott a székelyekhez.** Ez magyarázza a nevek hallatlan sokszínűségét.

A bukovinai falvakba a későbbiekben pedig további nem-székely családok települtek, s az anyakönyvekben pontosan nyomon követhető ez a változás is a családi nevek alapján.

7. Összegzés.

E rövid munkában a lehetséges vizsgálatoknak csak egyetlen töredékét villanhattam fel. Nagyon remélem ugyanakkor, hogy sikerült világossá, érthetővé tennem hogy az efféle kutatások nagyon sok olyan ismeretet nyújthatnak még számunkra, amelyeket egyébként, más forrásokból már nem tudunk kideríteni. A bukovinai székelyek nevei és elnevezései a magyar nyelv egyik legsajátosabb, legizgalmasabb színterét, gazdag tárházát jelentik. A névanyag feltérképezése, begyűjtése, őrzése és feldolgozása valamennyiünk közös felelőssége és feladata. Ez a munka, mint már korábban elmondtam, **óriási, és sok területen – sajnos – immár nem végezhető el teljes sikerrel.** Sokhelyütt,

sok szálon kell egyidőben fusson ez a gyűjtés, szakembereknek és önkéntes gyűjtőnek, tanárnak, diáknak, öregnek és fiatalnak, hazainak és más országbelinek egyaránt kijut a tennivalókból.

Pilecky Marcell

Barslédec ragadványneveiről

A szlovákiai magyarság népi hagyományokban és szókincsében egyik leggazdagabb tájegysége a Zoboralja. Falvainak nagyobb része Nyitrától észak-keletre a Tribeč hegység déli lejtőin és völgyeiben terül el. Zoboralját gyűrűként veszik körül a szlovák települések. E magyar-szlovák nyelvi-etnikai határvonal közvetlen közelében, a Dervence patak mentén található Barslédec. A községet körülvevő falvak lakossága – a délnyugatra fekvő Gímes kivételével – szlovák anyanyelvű.

A Lédecről említést tevő első írásos emlék az esztergomi érsek birtoklevele 1253-ból. A falunak a 14. században már temploma volt: 1315-ben készült harangja Szlovákia területén egyike a legrégebbieknek.

A falu lakosságának fő foglalkozása a földművelés volt, de az állattenyésztés is jelentős szerepet játszott. A vidék gazdasági arculatához hozzátartozik az évszázados hagyományokra visszatekintő szőlőtermesztés és borászat. Az ötvenes évekig néhány mesterember is dolgozott a faluban. Volt cipész (suszter), kádár, kerékgyártó, asztalos, kovács, kötélgyártó (kőteles) és molnár (mónár) is. Századunk ötvenes éveinek második felétől fokozatosan megváltozott a falu arculata. A szövetkezetesítés, a környező városok iparosítása más-más munkalehetőségeket kínált a lédecieknek. A valamilyen szakképesítést nyert fiatalok a környező városokban kerestek munkát. A kereső lakosság 80%-a ingázik. Az elvándorlás mértékét hűen tükrözik a népszámlálási adatok: míg 1970-ben Lédec lakossága 1107 fő volt, 1991-re ez a szám 886-ra csökkent, tehát 20%-kal.

Barslédec ragadványneveinek gyűjtésekor adatközlőim olyan személyeket is ragadványnevükön neveztek meg, akik már nem élnek. Ezeket összehasonlító vizsgálataimban természetesen nem vehettem figyelembe, azonban az utalásszerűen közölt nevek nagy száma, tematikai sokszínűsége és egyesek rejtélyes jelentése arra ösztönzött, hogy összehasonlítást végezzek a ragadványnevek mennyiségének alakulását illetően.

A falu lakosainak 1970-ből származó és jelenlegi névjegyzékének felhasználásával, valamint adatközlőim segítségével megállapítottam, hogy míg 1970-ben a falu 56,2%-ának volt egy vagy több ragadványneve, 1992-re ez 39,1%-ra csökkent. A csökkenés tehát 17%-os. Talán nem véletlen, hogy a község magyar nemzetiségű lakosainak részaránya is hasonló mértékben csökkent: míg 1970-ben 73,2%-a vallotta magát magyarnak, 1991-ben már csak 58.1%-a. A csökkenés 15%-os. Megvizsgáltam természetesen más, a ragadványnévadást befolyásoló összefüggést is, így például a családnevek alaku-

lását. Barslédéc 886 lakosa 107 családnévet használ, a leggyakoribb 6 vezetéknév (a Varga, Fazekas, Molnár, Székely, Tóth, Dubay) a falu 37,8%-át fedi. Ezzel szemben az 1970-es adatok a következők: 1107 lakosra csak 80 családnév jutott, kereken 450 személyt neveztek a község 6 leggyakoribb családnévvel.

A ragadványnevek kialakulása, gyakorisága nemcsak a családnévvel függ össze, hanem kapcsolatban van a keresztnévadással is. Mint közismert, a keresztnév egyhangúsága kedvez a ragadványnevek használatának, változottsága pedig kevésbé teszi szükségessé a ragadványnevek sokaságát.

Míg Barslédécen 1970-ben 70 féle női és 61 féle férfi keresztnév volt kimutatható, addig 1992-ben a lakosságszám nagymértékű csökkenése ellenére 87 féle női és 78 féle férfi keresztnévet találtam. Nemcsak az ún. divatos keresztnév jelentek meg (pl. Szilvia, Otília, Csilla, Mónika, Tamás, Gábor), hanem magyar megfelelővel nem rendelkező szlovák keresztnév is (Vlasta, Jarmila, Darina, Dušan, Milan). Tekintetbe kell továbbá vennünk azt is, hogy egyes keresztnév szlovák megfelelői annyira eltérnek a magyar hangalaktól, hogy vizsgálatunk szempontjából már egy másik névnek számítanak (pl. Helena).

A gyűjtött névanyagot többféle szempont szerint osztályoztam. A ragadványnevek használati formája szerint megkülönböztettem önálló használatú és hivatalos névvel használt ragadványneveket.

Az önálló használatú ragadványnevek – egy kivételével – mind egyelemű nevek. Néhány esetben ingadozás figyelhető meg az önálló használatú és a hivatalos névvel használt ragadványnevek közt, amikor is némelyiküket a hivatalos névvel együtt is használják, pl. : **Cike—Cike Jenő, Dacso—Dacso Franci, Gatyá—Gatyá Sanyó**. Az eredetileg hivatalos névvel együtt használt ragadványnév képzett alakban önálló használatú ragadványnévvé válhat, pl. **Dolek Margit — Dolecska**.

A hivatalos névvel használt ragadványnevek mellett a névanyagban kizárólag keresztnév, illetve ennek becézett változata szerepel, pl. **Adam Bözsi, Bakancs András**. A nevek nagy része öröklött név, kisebb része saját. A kételemű ragadványnevek több változatban is élnek azzal a megszorítással, hogy a hozzájuk kapcsolódó keresztnév állandó jellegű, pl. **Ambor Mari — Amborko Marisa**, vagy az egyik változatban el is maradhat, pl. **Tüsző Rezső — Tüszkő**. A hivatalos névvel használt ragadványnevek döntő része kételemű, akad azonban néhány háromelemű is. Ezekben az esetekben maga a ragadványnév kételemű, s a hozzá kapcsolódó keresztnév teszi végül is háromeleművé a nevet pl. **Ka Jozso Ancsa, Ka Misi Vera**.

A ragadványnevek eredetének vizsgálatakor azt figyeltem, hogy a névadás oka az alany személyén kívül áll-e, vagy személyével kapcsolatos. Az alany

személyén kívül álló fő ok a rokoni kapcsolat. A gyűjtött anyag is ezt bizonyítja: az apa keresztnéve, a nagypapa kereszt- vagy családneve, a férj keresztnéve is szerepel ragadványnévként. Az anyai ág család- és keresztnéveinek ilyen használata ritkább. A nagymama keresztnéve csak egyszer fordul elő az anyagban (**Emera**). Két személynél testvérük becézett keresztnéve lett ragadványnevükké. A névanyagban háromszor fordul elő olyan adat, amikor a családhoz tartozó, de nem rokon keresztnévét örökölték, pl. **Hana Laci**.

Bőségesen találunk példát közeli rokon ragadványnévének öröklésére is. az apa, az anya, a nagy- vagy dédapa és a férj ragadványnévének öröklése nagyon gyakori. Sokkal ritkábban öröklődik a nagy- vagy dédanya, a testvér vagy a feleség ragadványneve.

Testvér ragadványnévének öröklésével csak négy esetben találkoztam. Megjegyzem, nemcsak fiatalabb testvér örökölheti az idősebb nevét, a fordítottjára is találtam példát. A feleség ragadványnévének öröklésével két esetben találkoztam. Mindkétszer tulajdonképpen apósa ragadványnevét örökölte a szomszédos faluból benősült vő, ezzel is jelezve, hogy nem ő a ház ura (**Púchovszky Gergely — Csibe Gergel, Nagy Sándor — Hasner Sanyo.**)

A ragadványnév öröklődésének ez a formája mára teljesen kiveszett.

Külön csoportba kellett sorolnom a korábban már említett háromelemű ragadványneveket. Van, ahol az apa ragadványneve és keresztnéve (**Ka Jozso Ancsa, Ka Misi Vera**), van ahol a férj ragadványneve és keresztnéve (**Ka Misi Ancsa, Matyo Jozso Márta**) és van ahol az anya ragadványneve és keresztnéve (**Nagy Mari Pisti**) szerepel ragadványnévként.

A legszerteágazóbb csoportba azok a ragadványnevek tartoznak, amelyek az alany legjellegzetesebb belső vagy külső tulajdonságára utalnak, érdekes szokására, szavajárására engednek következtetni.

Az alany eredeti lakóhelyének -i képzős nevére csak egy példát találtam: **Hajdú Istvánt**, mivel az anyja a közeli Hind községből származik **Hingyinek** hívják. A lakóhelyként szolgáló falurész behatárolásával alakultak ki a **Pataki Irén, Rétyi Bözsi, Malomi Pisti**, (a volt malom helyén építették fel házukat) nevek.

A ragadványnevek következő jellemző csoportját a foglalkozásnevek alkotják: **Póstás Mari, Suszter Pisti, Kocsmáros Ica, Kádár Laci**. Az útépítő vállalatnál dolgozó **Útas Matyo** szlovák ragadványnevét is használják: **Cesztár Matyo**. Átmeneti esetnek tekinthető a **Mini Szesztra** ragadványnév, amelyik nemcsak azt jelzi, hogy a személy ápolónő, hanem rendkívül alacsony termetére is utal. A valódi foglalkozásnevek mellett találtam a névanyagban a foglalkozásra csak utaló ragadványnevet is: **Pap Margit** a falu papjának házvezetőnője volt.

A testi, lelki tulajdonságra vonatkozó ragadványnevek utalnak az egyén termetére, (**Hasner, Hosszú, Madár, Mini Szesztra, Picinke**), az alany

hangjára (**Bika**), az alany hajviseletére (**Göndör**, **Kucsera**), valamilyen testi fogyatékoságára (**Mankós Fero**) és az egyén beszédhibájára. Például: **Csörgő** (az ábécéskönyvben található **Csörgő-börgő mogyoró** kezdetű versikét raccsolta jellegzetesen), **Dacso** (a Katalin becézett alakja, a **Kacso** helyett mindig **Dacsot** ejtett), **Paji** (ha Dubai Máriától megkérdezték a nevét, Mari helyett **Bajit** mondott, később ebből lett a **Paji**), **Tyútyik** (a fakitermelő erőgépre azt mondta, "tyútyik, mátyik, kapatykogyi").

Ezenkívül a ragadványnév utalhat egyéb, például külalakra vonatkozó sajátságára (**Kakanyec** – a szlovák piszkos, rendetlen jelentésű kakány-ból), de az alany belső tulajdonságát is jellemezheti (**Pityerke** – az iskolában mindig sírt).

A gyűjtött névanyag tartalmaz az egyén szavajárásából vagy mondásából származó ragadványnevet is:

- **Egyre**—Nagy Sándor; ha azt akarta jelezni, hogy az előttük álló munkát gond nélkül, gyorsan elvégzik, ennyit mondott: "Egyrē mēkcsinálluk";

- **Kobla**—Fazekas Rozália csak szlovákul tudott, amikor négyéves kislánként a faluba került. A gobla 'boglya' szót tanulta meg legelőször;

- **Sindolka**—Hajdú Imre gyakran emlegette a közeli, boráról ismert Sindolka major nevét a következőképpen: "Ittam egy jó sindolkait";

- **Szengetnyi**—Fazekas József a szentmisén mindig csengetni szeretett volna;

- **Uzsár**—Varga István egy verekedéskor ezt kiáltotta: "Uzs aj keresztő a patakon" - mire mindenki elfutott (szlk. už aj 'máris');

Az alannal megtörtént valamilyen eseményre is utalhat a ragadványnév:

- **Bütyök**—A komáromi gépészeti szakmunkásképzőbe járó Molnár Vilmos társai körében nagy ámulatott váltott ki azzal, hogy egy kérdéses alkatrészt a megfelelő szakkifejezéssel bütykös tengelynek nevezett;

- **Erős Mari**—Tóth Mária apja gyakran dicsekedett a legények előtt egyetlen lánya hozományával ekképpen: "Erős nyóc hód fődem van". Miután jóval később még egy gyermekük született, a falubéli legények gyakran bekiabáltak az udvarába: "Erős nyóc, gyenge ngyi!";

Nagyon sok ragadványnév forrása egy-egy keresztnév szlovák becézett alakja (**Dodo**, **Jostyek**, **Icsko**, **Hana**, **Izo**, **Ludo**). Az anyagban olyan nevek is találhatók, ahol csak a képző szlovák. A **Borec** vagy a **Marec** alakokat a Borbála és a Mária keresztnevekből alkották a szlovák kicsinyítő jelentésben is használt **-ec** képzővel. Hasonlóképpen magyarázható a **Jostyek** név kialakulása is. Nem képzésről, hanem valamiféle hibrid alakról kell beszélnünk a **Satyo** ragadványnév esetében, mely a Sándor keresztnévből és a szlovák **Matyo**, **Petyo** becéző alakokból elvont **-tyo** végződésből (vélt képzőből) alakult ki.

A nem becenévi eredetű ragadványnevek nagy része expresszív, szlovák tájnyelvi szó. Ilyen a **Kakanyec** 'piszkos, maszatos', **Bubák** 'ijesztő', **Gelo** 'ügyetlen, esetlen', **Gyuro** 'tökfilkó'. Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban, hogy a szlovák nevek egy részének (**Bubák**, **Kucsera**) köznévi jelentése szlovák jövevényszóként ma is él a Nyitra környéki magyar nyelvjárásokban.

Megállapítható végül, hogy a ragadványnévadás mennyiségi és minőségi alakulására a társadalmi-szociológiai körülmények megváltozásán kívül a község nyelvi homogenitásának megszűnése is hatással volt.

Hévvízi Sándor

Békés megye településneveinek rendszere

Az országos méretű helynévkutatás kapcsán Békés megyében is elkezdődött 1978-ban a földrajzi nevek összegyűjtése. A gyűjtést 1987-ben fejeztük be, az ellenőrzést pedig 1988-ban. A Magyarországon is lejátszódott társadalmi változások miatt azonban a megyei kötet kiadása, anyagiak hiányában még várat magára. Földrajzi neveinkkel foglalkozó könyvünk megjelentetéséről természetesen nem tettünk le, ezért készítettem el **Békés megye településneveinek rendszerét**, amely tanulmány a kötet szerves részét fogja képezni.

Jelen előadásomban ennek a dolgozatnak természetesen csak a rövid kivonatát szeretném bemutatni.

A feldolgozásnál már kitaposott úton járhattam, miután ÖRDÖG FERENC 1981-ben megjelentette a **Zala megye helységneveinek rendszere** című dolgozatát (Magyar Névtani Dolgozatok 12. sz., Bp. 1981.), s hasonló módon járt el JUHÁSZ DEZSŐ, VÁRKONYI IMRE, KÖRMENDI GÉZA is, amikor számba vették **Veszprém, Somogy és Komárom megye** településneveit.

Békés megyében is izgalmas kérdés, hogy kik és hogyan nevezhették el az egyes településeket, mi lehetett a névadás indítéka, egyáltalán mi válthatta ki a falvak, lakott helyek nevének keletkezését.

A kialakult szokásnak megfelelően KISS LAJOS munkáját, a **Földrajzi nevek etimológiai szótárát** vettem alapul. Ezen túlmenően persze átnéztem CSÁNKI DEZSŐ megyénkre vonatkozó adatait (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I., Bp. 1890), de még egyéb korábbi műveket is. Itt egy pillanatra kitérőt kell tennem, ugyanis a mai Békés megye nem azonos a történelmi Békés megyével. **Biharugra** például, mint nevéből is látható Bihar vármegye része volt. **Ecsefalva** Heves, illetve Szolnok megyéből került át, **Csanádapáca** Csanád megyéhez tartozott, míg **Battonya** például Arad, **Gyulavári** pedig Zaránd vármegyéhez.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen vizsgálódásnál nem lehetett figyelmen kívül hagyni KARÁCSONYI JÁNOS (Békésvármegye története I-III. Gyula, 1896), BOROVSKY SAMU, MÁRKI SÁNDOR, JAKÓ ZSIGMOND, BUNYITAY VINCE, GYÖRFFY GYÖRGY vármegyei monográfiáit, munkáit sem.

Megyéink névadója feltehetőleg az a **Békés** nevű ispán lehetett, akit Géza fejedelem vagy Szent István király ültetett a **Vata-Csolt** nemzetség megtérése után a nemzetségfő várába. Nevével kapcsolatban már 1046-ból is van bizonytalan adatunk, de az első biztos adat 1203-ból származik. A békési vár, **Békés** ispán vára körül alakult tehát ki Békés vármegye. Az alapul szolgáló személynév valószínűleg a magyar **béke** főnév származéka. (Kiss I. 185)

Előjáróban el kell még mondanom, hogy a településnevek vizsgálatánál az 1960-as évek közigazgatását vettem alapul, tehát azt az időszakot, amikor még például **Mezőmegyer** vagy **Reformátuskovácsháza** is önálló falu volt. A ma fennálló összevonásokat (pl. Gyomaendrőd) tehát figyelmen kívül hagytam. Ugyanígy az egyes elnevezések megítélésénél a **nevek legelső előfordulását, névalakját** vettem figyelembe. Előadásomban nem sorolom fel az összes város és falunevet, legfeljebb csak annál a névcsoportnál, ahol a nevek száma kevés. Egyébként a vizsgált települések száma kerekén 80. Mint említettem, a nevek rendszerezésénél a már eddig megjelent, hasonló munkákat vettem alapul.

Nézzük ezek után elsőként azt, hogy melyek a magyarok által adott nevek.

I. Magyarok által adott nevek

1. Az első csoportnál a névadás indítéka közvetlenül a természeti táj (hegy, völgy, növény- és állatvilág, épület, vár, egyéb létesítmény stb.), illetve annak valamely jellegzetessége.

a) A tájra utaló, képző nélküli közszó, a **puszta köznév** az alapja 11 Békés megyei településnek. Ilyen például **Szeghalom**, amelynek neve már **Anonymus**nál is megjelenik 1200 körül, 896-ra utalva **Zeguholmu** névalakban. Legelső pontos előfordulását azonban egy oklevél átiratban 1067/1267-ből ismerjük **Scegholm** alakban (Győrffy I. 513). A név a magyar **szeg**, "sarok", szeglet, "zug" és a **halom** főnév összetétele. Olyan halomról kaphatta a mai város a nevét, amely feltehetőleg a régi falu közepén állhatott, s szegletként ékelődött a Sebes-Körös valamely kiöntésébe. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szeghalmiak a magi belterületen két halmot is számításba vesznek, amikor arról vitatkoznak, melyik lehet az a bizonyos ősi halom, amely a település névadója lett. Ebbe a csoportba tartozik például **Vésztő** is. Legelső okleveles előfordulását 1350-ből ismerjük **Veyzetheu** alakban (Haan Lajos: Diplomatarium Békessiensense 22. lap, Pest, 1870). Vésztő a régi Nagysárrét egyik legjellegzetesebb települése. Neve a magyar **vejsze** "víz fenekére érő, nádfalakból álló halfogó eszköz" és a **tő**, (folyó)torkolat főnév összetételéből származik. A falu olyan vízfolyásnak a torkolatánál épült, amelyben vejszékkel halásztak. (Kiss II. 759). Az ilyen típusú nevek, az összes nevek 13,75%-át teszik ki.

b) A tájra, jellegzetes növényére, állatára, a település nagyságára, tálajára utaló **köznévből** – **d**, – **gy**, – **ny** képzővel alakult helységnevek száma 2. Idetartozik **Körösnyagyharsány** és **Sarkad**.

A **Harsány** név már a Váradí Regestrumban is felbukkan 1220-ban, 1374-ben pedig "**Harsan minor et maior**" megkülönböztetéssel találkozzunk vele. (Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 255. lap). A falunév a **hárs fanévnek** – **ny** kicsinyítő képzős származéka, s ke-

vésbé valószínű, hogy a **harsány** melléknévvel volna kapcsolatban. **Sarkad** esetében a magyar **sarok** név régi alakjának **surku**, jelentése "kiszöggelés", -**d** képzős származékáról van szó, amely valamely vízfolyásnak, mocsárnak a kiszöggelésével kapcsolatos. Lehet, hogy éppen a Fekete-Körösével. Ezek a nevek az összes településnév 2,5%-át adják.

c) A tájra vagy annak valamely jellegzetességére (növény, állat, földminőség, építmény stb.) utaló **köznévből** –s képző segítségével is gyakran alakult helységnév. A képző főként a valamivel való ellátottságra utal. Ilyen például **Csorvás**, amely a régi magyar **csorva** "homok" köznév –s képzős származéka. Hasonlóan alakult például **Medgyesbodzás**, **Tótkomlós**, **Ujkígyós** összesen 14 település neve. Ezen típusú nevek az összes nevek 17,5%-át adják.

d) A tájra utaló **köznévből** –i képző hozzáadásával nem képeztek eleink településnevet. Ez a megállapítás természetesen csak a jelenkori vizsgált névanyagra érvényes, hiszen tudjuk jól, hogy a jelenkori településnevek és az évszázadok alatt valamikor is fennállott falvak neveinek száma messze nem azonos. A mai békés megyében az elmúlt 1100 év alatt mintegy 250 település, lakott hely nevét rögzítették az oklevelek. Ezek között hasonló képzésű falunévvel is találkozunk például **Nemeskereki** esetében, amely valamely kerek, kör alakú erdőről kaphatta annak idején a nevét. Ez a tény azonban már egy más kutatás tárgyát képezi.

2. A helységnevek második nagy csoportját a **lakosság foglalkozására, társadalmi helyzetére** utaló nevek alkotják. Békés megyében a nyolcvan településnév között, — érdekes módon — egy sem akad ilyen. Illetve gondolhatnánk **Mezőkovácsházára** és a belőle származó **Reformátuskovácsházára**, de itt valószínűbb a személynévi eredet. A középkori Békés megyében, az elpusztult falvak között azonban voltak ilyen típusú lakott helyek is, mint például **Udvarnok**.

3. Megyénkben is alakultak **törzsnevekből, népnevekből** helységnevek. Ezek száma 5, s a nevek 6,25%-át teszik ki. Ide tartozik **Bélmegyer**, **Mezőmegyer**, **Füzesgyarmat**, amelyek a **Megyer** és a **Gyarmat** törzsbeliek letelepedésére utalnak, de idesoroljuk **Mezőberényt** is, amelynek neve török (ótörök), közelebbről **kabar** eredetű névre mehet vissza. **Örménykút** neve újabb eredetű, örmény származású birtokosra, bérlőre utal.

4. A legtöbb településnév megyénkben is **személynévi** eredetű.

a) 29 településnél a névadás eszköze **puszta személynév**, s ez a nevek 36,5%-át jelenti. Csak utalnék a már fentebb említett **Békésre** (ma városnév), de ide tartozik például **Köröstarcsa**, **Gyoma** stb. neve is.

b) Van olyan településnév, amelynél a nyelvi eszköz **személynév+ a –d képző**, ez pedig **Endrőd**, amely a magyar **Endre** névből keletkezett. (Ez pusztán a nevek 1,25%-át jelenti).

c) Olyan helységnév, amikor a **személynévhez** a birtoklást kifejező **–i** képző járul, megyénkben nincs.

d) Vannak viszonyt olyan településneveink, ahol a **személynévhez** a **–falva, –háza, –laka** stb. utólag járult. Ezek száma mindössze 6, s a nevek 7,5%-át alkotják. Ezek: **Ecsefalva, Gyulamonostora, Mezőkovácsháza, Orosháza, Pusztaottlaka, Reformátuskovácsháza**. Gyula városát is ebbe a csoportba helyeztem el, hiszen az okleveles adatok 1313 és 1319-ből **Julamonostora** névalakban rögzítik, mint olyan lakott helyet, ahol egy **Gyula** nevű főúr épített annak idején **monostort**.

Ha már előbb Gyulát említettem, itt kell kitérnem arra is, hogy van egy olyan településünk, amelynek a neve úgy keletkezett, hogy a **köznévi birtokost** jelölő szóhoz a birtoklásra utaló **–i** képző járult. Ez pedig a **Gyulavári**, amely mai nevével ellentétben nem a gyulai, hanem a **zarándi vár** birtoka volt. Eredeti névalakja is egyszerűen csak **Vári**. (1230:Wary – Csánki I. 748).

5. A megyében kevés olyan település van, ahol a helység névadója a **falu templomának címe, védőszentje** lett volna

a) Az egyik ilyen **Békésszentandrás**. Békésszentandrás legelső okleveles előfordulás 1329/1330/1378-ra tehető **Zenthonduryas** alakban. (Györffy I. 513)

b) A másik, hasonló keletkezésű, képzésű település **Sarkadkeresztúr**. Neve azzal kapcsolatos, hogy a falu templomát a **Szent Kereszt** tiszteletére szentelték. (Kiss II. 451).

c) Ezzel szemben több olyan településünk van, ahol a falu nevében szerepel az **– egyház, – egyháza** utólag. Jól tudjuk, hogy az ilyen típusú nevek elsődlegesen éppen az egyház, a templom elpusztulására utalnak, mintsem a meglétére. Ezek a falvak legnagyobbbrészt már a tatárjáráskor elpusztultak. A ma is fennálló települések: **Csanádapáca**, (eredetileg: **Apácaegyháza**), **Dombegyház**, **Gerendás** (**Gerendásegyháza**), **Kétegyháza**, **Kisdombegyház**, **Lökösháza** (**Lökösegyháza**), **Magyardombegyház**, **Medgyesegyháza**, **Nagyszénás** (**Szénásegyháza**), **Végegyháza**.

Megjegyzem, hogy **Kisdombegyház** és **Magyardombegyház** (mint újabb keletkezésű név) a középkorban létező **Dombegyháztól** kapta a nevét, míg **Végegyháza** neve hivatalos úton, analógiás módon keletkezett a múlt század 90-es éveiben. Nevének alapja a **Végh** családnév (egy **Végh** nevű intézőről) és az **– egyháza** utótag.

II. A nem magyarok által adott nevek

A nem magyarok által adott nevekkal zavarban vagyok. Ugyanis nagyon úgy tűnik, hogy Békés megyében a ma élő 80 település nevét mind magyarok adták. Ennek ellenére azonban néhány nevet mégis érdemes tüzetesebben megvizsgálni, szemügyre venni. Ezeknek a falvaknak a száma mindössze 4: **Kevermes, Kőtegyán, Mezőgyán, Okány**. **Kevermes** neve török, közelebb-ről kun személynévből keletkezett, míg **Okány** nevét adhatták magyarok és szlávok is, hiszen szláv személynév rejlik benne. Hogy kunok laktak ezen a vidéken (bár nem nagy számban), az biztos, hiszen **Kevermes** mellett ott van **Kunágota** is, amelynek nevében ez a népnév megtalálható. Ugyanezért említjük meg **Kőtegyán, Mezőgyán** helyneveinket is, melyek névalakja francia személynévi eredetű, s tudjuk a történeti forrásokból, hogy itt valóban éltek ófrancia, flandriai (vallon) telepesek, akik a falut alapították. Azonban az, hogy mely népcsoport nevezte el ténylegesen a lakóhelyet, eldöntése ma még vagy már meglehetősen bizonytalan.

Hogy teljesen világos képet kapjunk megyénk településneveiről, egy nem elhanyagolható dologra még ki kell térnem. A megye falvai a tatárdúláskor (részben) és a 150 éves török időszakban szinte teljesen elnéptelenedtek, elpusztultak. Folyamatosan csak **Doboz**, és **Gyula** maradt fenn és részben **Dévaványa**. Békés megye településneveinek tárgyalásakor tehát azt is tudnunk kell, hogy ebben az évszázadban, az 1900-as években hivatalos névadással 27 új falu, község alakult. Ezek pedig a lakott helyek 33,75%-át jelentik.

Ilyen új település például **Csárdaszállás**. Neve eredetileg a **Szentjánosi-csárdával** van kapcsolatban, amely már 1853-ban is létezett, s az 1900-es évek első térképei még jelzik. Egyébként a csárda maga a középkori **Szentjános** falu nevét őrizte meg, amely a török uralom alatt elpusztult. A jelenkori **Csárdaszállás** végeredményben 1952-ben alakult községgé **Köröstarcsa** és **Mezőberény** határából. Folytathatnánk a sort a többi, hasonló keletkezésű új faluval, **Telekgerendással, Kardoskuttal, Hunyával** stb., ennél azonban sokkal fontosabb, hogy a hivatalos névadással keletkezett falvaknál a települések egy negyede a régi, eredeti középkori nevét kapta vissza. Ilyen például **Gerla**, melynek legelső előfordulása már 1259/1466-ból ismert, de csak 1958-ban alakult újból faluvá, vagy például **Murony**, melyet már 1259/1423-ben említenek az oklevelek, de csak 1950-ben született újjá. Ebbe a sorba tartozik még **Kamut, Kaszper, Kétsoprony, Bélmegyer** stb.

Végző összegzésként a számadatok tükrében a következőket tudhatjuk meg Békés megye településeiről, helységneveinek rendszeréről a napjainkban létező 80 falu és városnév alapján. A magyarok által adott nevek száma: 76 (95%). A nem magyarok által adott neveké: 4 (5%). Pusztaszőlő személynévi ere-

detű 29 (36,25%). Személynévvel (család- vagy keresztnévvel) kapcsolatos a településnevek közül 41 (51,25%). A táj valamely sajátosságára utal 27 település neve (33,75%). Lakóházzal, egyházi épülettel kapcsolatos nevek száma 15 (18,75%). Törzsi vagy népnév található 5 névben (6,25%), míg nemzeti-ségre utal szintén 5 név (6,25%).

A helységnevek előtti megkülönböztetésre szolgáló előtagok alapján pedig a következő képet kapjuk: a megyére 5 név (6,25%), a Körös folyóra 4 (5%), míg a település mezőszégi jellegére szintén 4 név (5%) utal.

A helynevek szerkezeti változása

1. A magyar helynévkutatás régi törekvése, hogy helyneveinket rendszerőségükben mutassa be. Azok a helynévelemzési modellek (a szakirodalom általában helynévtipológiának nevezi őket), amelyeket az utóbbi fél évszázadban hoztak létre, többnyire a helynevek keletkezését, a névadás motívumait állították a figyelem középpontjába. Egy-egy terület helynévadásának jellegzetességeit bemutatva a tipológiák szerzői általában megfogalmazták a más területek névanyagával való összevetés szükségességét is, hogy ily módon a magyar helynévrendszer egészéről kaphassunk áttekintő képet. Annak föltételezését, hogy a helynevek területi eltéréseket mutatnak, pusztán nyelvelméleti szempontból is igazoltnak láthatjuk: a neveknek nyelvi jelként rendelkezniük kell a nyelv rendszerszerűségének és területi differenciáltságának sajátosságával. A nyelvjárások mintájára bemutatathatók tehát a "névjárások", a sajátos eltéréseket és egyezéseket mutató helynévföldrajzi területek (ÖRDÖG FERENC terminusával: onomatodialektusok /Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai. Baranyai Művelődés 1989/3:27-33./).

Egy adott nyelvben, nyelvjárásban minden korban léteznek olyan szabályszerűségek, amelyek a helynevek rendszerét jellemzik, és keletkezésüket is meghatározzák. E szabályok összességét a kitűnő cseh helynévkutató, **Rudolf Srámek** nyomán (Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik. *Onoma* 1972/73:55-75) a nyelv vagy nyelvjárás **toponímiai normájának** nevezhetjük. A helynévrendszerek különbségeit ennek eltéréseként mutathatjuk be. A névadási normának alapvetően két összetevője van: a helynevek funkcionális-szemantikai, illetőleg lexikális-morfológiai modelljei.

A nevek **funkcionális-szemantikai** elemzése azoknak a modellfajtáknak a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak. A denotátumok különböző sajátosságai, amelyek nevükben is megjelennek, természetesen nem nyelvi jellegű kategóriák, hanem extralingvisztikus (nyelven kívüli) összefüggésekre vonatkoznak: olyan ismeretelméleti osztályok, amelyekben a denotátumoknak a megismerés folyamán felismert s nevükben is tükröztetett sajátosságai fejeződnek ki. Helynévtipológiáink szerzői főleg e kategóriák bemutatására fordították figyelmüket, s a méret, alak, szín, elhelyezkedés, birtoklás stb. tényének a nevekben való megjelenését elemezték. Az alapmodellek azonban – a fentiek értelmében – nem nyelvspecifikus jellegűek, kategóriái nem az egyes nyelvek jelkészletének függvényei, hanem az emberi gondolkodás általános fogalmi készletével mutatnak összefüggést. A denotátumok vizuális és lokális jellemzői, funkciója, esetleges birtoklása stb.

minden nyelv helynévrendszerében kifejeződő sajátosságok: azaz névtani univerzálék. A funkcionális-szemantikai névmodelleknek a bemutatása ebből adódóan kevésbé szolgálhat a területi eltérések ábrázolásának alapjául. E névmodelleknek nemcsak a területi differenciáltsága jelentéktelen, hanem történeti változási üteme is igen lassú, azaz minden helynévrendszer konstans elemének tekinthető.

A **lexikális-morfológiai modellek** ezzel szemben azon nyelvi kifejezőeszközök halmazát (elemkészletét és kapcsolódási szabályait) jelentik, amelyek egy adott kor nyelvében meghatározott területen helynévalkotásra felhasználhatók. A dolog természetéből adódóan ezek a modellek nyelvspecifikusak, s így területileg jelentősen különbözhetnek egymástól, változásuk – mint bármely nyelvi jelenségé – az időtényezővel szoros kapcsolatban van.

A funkcionális-szemantikai modellek állandósága és a lexikális-morfológiai modellek változékonysága következtében a névadási normában a névszerkezet e két szintje között állandóan feszültségek támadnak: a funkcionális modellekhez mindig újabb és újabb nyelvi struktúrák rendelődnek hozzá. Az újfajta kapcsolattípusok kialakulása magának a névadási normának az átalakulását is jelenti egyúttal. A **névtörténeti elemzés** során erre a változásra kell a figyelmünket fordítani, bemutatva, hogy az új nevek keletkezésében és a meglévők átalakulásában szerepet játszó nyelvi tényezők hogyan rendezik át a funkcionális és a lexikális-morfológiai modellek kapcsolatát. E folyamatok – nyelvi jellegük alapján – szintén alkalmasak arra, hogy a névrendszerek területi különbözőségét érzékeltessük általuk. Az alábbiakban ennek igazolására a helynevek szerkezeti változásának néhány jellegzetességét mutatom be.

2. Szerkezeti változásnak nevezzük a helynevek olyan típusú módosulását, amelynek során a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe. Ily módon tehát mindig szinonim nevek keletkeznek: az azonos jelentést hordozó hasonló, de mégis eltérő hangsorok a neologizmusok és az archaizmusok nyelvi viszonyát mutatják. Az ilyenfajta jelenségek a szinkroniában variánsként viselkednek, de egymáshoz való viszonyuk elemzése jól rávilágíthat magukra a történeti folyamatokra is. Mindez persze nem teszi szükségletenné a történeti névadatok gondos végigkövetését. A régi és az új harcának eredményeként ugyanis a mindenkori helynévrendszerek mindig szép számmal tartalmaznak olyan szerkezeti változással alakult neveket is, amelyek régebbi alakváltozata már kiesett a névkincsből.

A kérdéskör szakirodalmát illetikintve megállapítható, hogy bár a szerkezeti változásokkal rendszerezetten csak jó fél évszázada foglalkoznak helynévkutatóink, s nem is túl nagyszámú tanulmány született e területről, mégis nehéz ezeket közös nevezőre hozni a terminológiai, szemléletbeli eltérések miatt.

LÓRINCZÉNEK a 40-es években kiformált új névvizsgálati módszere, a névélet-tan újszerű törekvésként tartalmazta azt, hogy a névelemzés ne csak a nevek keletkezésére irányuljon, hanem a nevek változásával is foglalkozzon (vö. FÉ. 19). Az általa említett négy változási típus egyike az úgynevezett névelváltozás, amely a név alaki átalakulását takarja.

A helynevekkel foglalkozó dolgozatok az alakszerkezeti változásokról szólva főleg a névtest rövidülését említik. Terminushasználatuk távolról sem egységes: BENKŐ *lekopásról* szól (Nyárádmente 48), KÁZMÉR *tapadásos jelentésátvitelről* (Alsó-Szigetköz 55), Nyirkos az *ellipszis* (NytudÉrt. 70. sz. 92), J. SOLTÉSZ a *névrövidítés, ráértéses rövidítés* terminusokat használja (Tulajdonnév 13,42). INCZEFI önálló tanulmányt szentelt a *névrövidülés* jelenségének, a földrajzi nevek *ellipszisének* (MNY. 68: 310-5), későbbi dolgozatában pedig a helynevek *elízióját* tárgyalta (SzTFTK. 1972. 77-91). **Hajdú Mihály** egyik tanulmányában (NÉ. 7: 124-6) a *névelemhiányos* nevekről szólva a szinkroniában meglévő névváltozatok eltérő történeti alakulásmódjaira hívta fel a figyelmet.

E tekintetben szólnunk kell két monografikus munka ide kapcsolható vonatkozásairól is. KÁZMÉR MIKLÓS településneveink egy jellegzetes alakszerkezeti típusát, *-falu* utótagú helyneveinket bemutatva a névrész jellegzetes változási irányait is felvázolta (*-falva* > *-fa -fala -falu* -0) (Falu 64-104). MEZŐ ANDRÁS hasonló szerkezeti változásokat említ egy kevésbé egyenmű helynévtípus, hivatalos helységneveink köréből (Hiv. 211-8, 235-40, 260-4 stb.). A típusváltás osztályozási lehetőségeit önálló tanulmányban is bemutatta (MNYTK. 183. sz. 143-6).

A helynevek rövidülését, a névtest kopását a mélyebb elemzéstől az említés szintjéig a fentiekben kívüli munkák is gyakran tárgyalták. Ennek fényében különösen meglepőnek találhatjuk, hogy a helynévalakok terjedelmi bővülésével, növekedésével egyetlen dolgozat sem foglalkozott, pedig ez is igen gyakori, jelentős változási forma helyneveink körében.

A helynevek alakszerkezeti változásait a továbbiakban az alábbi szempontok szerint kísérelem meg rendszerezni. Egyik rendező elvként azt vehetjük figyelembe, hogy a névtest terjedelmi változása csökkenést vagy növekedést mutat-e. A szerkezeti szempontból figyelembe vehető legkisebb változás a morfémanyi eltérés (csökkenés vagy növekedés) lehet. Ezeket a változásokat – a jelzésszerűen említett elemzési modell szerint – két szerkezeti szinten, a funkcionális-szemantikai szerkezet, azaz a névrészek, illetőleg a lexikális-morfológiai szerkezet, a névelemek szintjén vizsgálhatjuk. Névrésznek nevezem a névtestnek azt az egységét, amely a név denotátumáról valamilyen információt ad meg. A névelem a névrész morfémanyi egysége. A fentieknek megfelelően a név funkcionális névrésszel való csökkenését *ellipszisnek*, a

névrész kisebb egységeként szereplő névelemmel történő csökkenését pedig **redukciónak** nevezem. A névtest növekedésekor a névrésznyi változást a **kiegészülés**, a névelemnyi mértékűt pedig a **bővülés** terminussal jelölöm. Az első két változási forma közös sajátosságai alapján a **rövidülés** terminussal jelölhető, de szóba jöhet ugyanilyen értelemben **Mező András** terminusa, az **egyszerűsítés** is (Hiv. 213). A helynevek terjedelmi növekedésének jelölésére alkalmas lehet az **alakbonyolódás** (esetleg az **alakkomplikálódás**) terminus technicus.

A szerkezeti változással alakult egyes helynevek átalakulásának jellegzetességeit biztonsággal nemritkán csak történeti adataik nagy előfordulási gyakorisága esetén állapíthatjuk meg. A történeti adatolás folytonosságának, a figyelembe vehető adatok nagy számának jelentőségére a szakirodalom is felhívta a figyelmet (**Benkő**, Nyárádmenti 48; **Inczeffi**: MNy. 68: 310 stb.). A helynévszerkezeti változások irányának kijelölése egy-egy névben azonban nemcsak az adatolás hiányosságai miatt bizonyulhat nehéz feladatnak, hanem azért is, mert a változások igen gyakran ellentétes hatóerejű tendenciái egy időben vannak jelen minden helynévrendszerben, egymás kölcsönhatásaitól át- meg átszőve jelentkeznek, párhuzamos szerkezeti átalakulások sorát létrehozva. Ebben a nyelvi helyzetben egy-egy névbokor minden egyes tagja nem mindig mutatható be egyértelműen, egyetlen változási folyamat eredményeként, mivel valójában nem is ily módon, "vegytisztán" alakultak, hanem nyelvi minták, analógiák nemegyszer kuszának tűnő erőterében.

A továbbiakban két, ellentétes irányú szerkezeti változási folyamat, az elipszis és a kiegészülés tömör jellemzésére vállalkozom.

3. Az ellipszis

Az ellipszis során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes helynév egyrészessé alakul. (E jellegzetessége alapján a folyamatot akár a **névrészelhagyás** terminussal is jelölhetjük.) Vajon mivel magyarázható, hogy a magyar helynevek meghatározó szerkezeti változatának tekinthető kétrészes nevek olyan változáson mehetnek át, amelynek eredményeként egy ritkább névtípusba kerülnek át? Nem mond-e ellent ez a fajta átalakulás a modellhatás általános elvének?

A változás okait a szakirodalom ritkán elemzi, jórészt inkább csak regisztrálja a folyamatot. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint "a túlságosan hosszúnak érzett tulajdonnévi szintagmákat a mindennapi használat gyakran lerövidíti" (Tulajdonnév 13), INCZEFFI e kiváltó mozzanatot megtoldja a változást elszenvedő név jelentésére történő utalással: szerinte e jelenség "előidézője leginkább a rövid megnevezésre való törekvés általános tendenciája, mely azért érvényesülhet, mert részletesebb valóságvonatkozás nélkül is kielégítő a lokalizáció" (MNy. 68: 313). Itt csupán azt érdemes ismét felidézni, hogy a lo-

kalizációt – azaz a denotatív jelentést – a név egész egységes tartalmának kell tekintetnünk, nem porciózhatjuk szét többé-kevésbé az egyes névrészek között. BENKŐ LORÁND a folyamat jellemzői közül azt tartja kiemelendőnek, hogy "Ha a földrajzinév egyik tagja önmagában is elég erős képzettartalmú, akkor a másik tag feleslegessé válik és elmaradhat" (Nyárárdmente 48). Ilyen élénk képzetek szerint gyakran kapcsolódnak a személynevekhez és a tulajdonság-jelzőkhöz, így ezek az elliptikus nevekben sűrűn szerepelnek önmagukban is.

Az elliptikus változáson átesett nevek döntő többségükben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi főtagjukat veszítik el. A jelenség jelentéstani jellemzésére a közszoói változások köréből vett fogalmat, a tapadást szokás felhozni, hiszen az érintett helynevek többnyire jelzős szerkezetek, s "A jelzett szó jelentésének a jelzőhöz való tapadása a legáltalánosabb módja a tapadásnak a magyar nyelvben. A minősítő jelzőhöz való tapadás eseteiben a jellemző tulajdonsággal jelöljük magát a tárgyat (Károly, *Jelentéstan* 29). Ezen elv általános megvalósulása valóban megfigyelhető a helynevek ellipszise során is, specifikus érvényesülésének bemutatása, a változást kiváltó okok gazdagabb elemzése, a változás belső típusainak árnyaltabb jellemzése végett a továbbiakban azonban konkrét példaanyagon szükséges vizsgálnunk. (Forrásként a Nyírbátori és Pápai járás névanyaga szolgált.)

Az elmaradó főtag jellemzését már önmagában azért is nehéz elvégezni, mert a főtag hiányára gyakran csak a változás eredményeképpen létrejött név utal, s így előfordul, hogy pozitív nyelvi adatunk egyáltalán nincs is róla. Az elemzett adatok alapján úgy tűnik, az ellipszis a megművelt földterületek neveiben jelentkezik elsősorban, mégpedig leginkább a nagyon általános jelentésű főtagot tartalmazó helynevekben: **a dűlő, tag, tábla, föld** névrész maradhat el főképpen. Más objektumfajták nevében is azt tapasztaljuk, hogy többnyire az általános helyfajtákat jelölő névrészek (**tanya, major, hegy**) elmaradása történhet meg. Egyes névkategóriákban (pl. a víznevekében, az útnevekében) alig találunk példát e szerkezeti változásra.

Ha a név megmaradó, eredetileg többnyire valamilyen sajátosságot jelölő bővítményrészeit vesszük vizsgálat alá, némileg ellentétes megállapításokra jutunk: ezen névrészek általában rendelkeznek valamiféle olyan jellemző sajátossággal, aminek következtében elmaradhatnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy bizonyos alaki, jelentésbeli jellemzőkkel rendelkező bővítményszerepű névrészek nem specifikus főtagok mellett szerepelve előírhatják a névrészelhagyás lehetőségét (ami azután vagy bekövetkezik vagy nem).

Igen gyakori, hogy az előtag valamilyen (legtöbbször -s vagy -i) képzőt tartalmaz. Az ellipszis útján létrejött -s képzőt tartalmazó nevek: **Cserepes** ← **Cserepes/tanya, Zsindelyes/(tanya), Dobos/(dűlő), Pincés/(dűlő), Szenes/(dűlő), Tízöles/(út), Hatos/(tábla), Tulipános/(ti. ház)** meglehetősen

gyakorik. Keletkezésüket az -s képző sajátos szerepe – másutt helynévképzőként funkcionál, sok földrajzi köznévből is szerepel, a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevek gyakori eleme – kétségtelenül nagy mértékben elősegíti: a képzőt tartalmazó nevek egyrészes névként is könnyen beilleszkednek más alakszerkezeti típusok közé.

Az ellipszissel átalakuló név előtagja gyakran -i képzőt tartalmaz: **Kúti/(dűlő), Legelői/(dűlő), Gerencei/(dűlő), Teveli/(dűlő), Szerecsenyi/(dűlő), Fényi/(erdő).** Az -i igen sok kétrészes név előtagjában fordul elő, ez már önmagában is magyarázza az elliptikus nevekben való gyakoriságát. Kétségtelen azonban, hogy főnévi szófajukat kevésbé érezzük állandósultnak, mint a megfelelő -s képzős helynevekben.

Feltűnően gyakori az -i képző lexikálisan két- vagy többrészes nevekben: **Pusztakerti/(dűlő), Vargakúti/(dűlő), Gyulaiúti/(dűlő), Rókaliki/(dűlő), Hársfai/(dűlő), Bogdántagi/(csatorna), Kistólap/(dűlő), Szentegyházi/(dűlő).** Az ilyen nevek ellipszisést minden bizonnyal elősegíti az is, hogy az eredeti, két funkcionális névrészt tartalmazó név előtagja lexikálisan összetett, több – közszoji jelentésében jól azonosítható – lexémából áll. A funkcionális szerkezet kétagúságát e nevekben mintegy helyettesíti a lexikális két- (néha több) tagúság. E jelenség nemcsak -i képzős előtagokban gyakori: **Antalfő/(puszta), Patonaihatárra/(dűlő), Nagyhantaihegyre/(dűlő), Lakiútielső/(dűlő).** Ez utóbbi nevek bonyolult lexematikus szerkezete mintegy megkívánja, hogy tipikusabb, helynévszerűbb szerkezetűekké, azaz rövidebbé alakuljanak.

A személynévi előtagú helynevek közül inkább azok hajlamosak az elliptikus átalakulásra, amelyek ritkább használatú, etimológiailag nem áttetsző személynévet tartalmaznak: **Barkóczy/(tag), Klugi/(tag), Domahidi/(tag), Szömöre/(dűlő), Tóbiás/(dűlő), Silbek/(tanya), Kutrovác/(malom), Cseke/(ér), Gyula/(puszta).** Nem találtam viszont a **Kovács/dűlő, Német/tag, Péter/tag, Laci/dűlő** típusú kétrészes neveknek elliptikus változatát.

A közszoji előtagok mellől leginkább akkor maradhat el a főtag, ha a jelző egyébként ritkán szerepel helynevekben, s így információs értékét nagyobb fokú affektivitás jellemzi: **Józan/(hegy), Remete/(dűlő), Árgyilus/(tag), Vaskondér/(dűlő), Urbárista/(dűlő), Francia/(hegy), Húshagyó/(hegy), Cifra/(hegy), Liliom/(major).** A jelző képzett volta elősegítheti e jelentéskörben is az ellipszist: **Fényes/(hegy), Fényes/(kocsma), Szabados/(föld).**

Viszonylag gyakori jelenség, hogy tipikus, sűrűn előforduló, közvetlen szemléletet tükröző jelzői névrészek önállósulnak a főtag elmaradásával: **Keskeny/(rét), Széles/(dűlő), Hosszú/(tag), Hegyes/(tábla), Görbe/(dűlő), Középső/(dűlő), Fekete/(föld).** A képzett jelleg itt is segítheti a folyamatot (hegyes, széles, középső), de igen nehéz lenne megmondani, mely jelzők

önállósulhatnak, s miért nincs például * Nagy, * Kis *Kicsi * Öreg * Új nevű helyünk. Ennek jelentésbeli vonatkozásai éppúgy lehetnek, mint akár a szótagszámmal is összefüggő morfofonetikai feltételei. A jelenség alaposabb vizsgálata azonban valóban nagy névanyag áttekintését feltételezi.

Az ellipszis sajátos megnyilvánulásának fogható fel az a jelenség, amelynek során egy kétrészes helynevet úgy használnak fel új helynév alkotására, hogy csupán az egyik névrészt emelik a névbe főtagként: **Ponyvádi/dűlő** —> **Régi-, Új-, Alsó- és Felső/Ponyvádi; Szarka/föld** —> **Kis- és Nagy/Szarka; Koldus/telek** —> **Külső és Belső/Koldus**. E nevek természetesen grammatikai szerkesztéssel alakultak, s nyelvi realitásként szükségtelen feltennünk egyfajta ***Alsóponyvádi/dűlő** alakulatot, mégis keletkezésükhöz az elliptikus nevek nem kisszámú, főtagot nem tartalmazó csoportja is hozzájárulhat.

A helynevek főtagjának ellipszisére a tőlem vizsgált anyag tanúsága szerint jellegzetesen az áttekintett esetekben kerül sor. Mindezt az is megerősíti, hogy a jelenséget legrészletesebben tárgyaló – bár az itt kifejtettektől teljesen eltérő szempontokat alkalmazó – **Inczeffi**-tanulmány (MNY. 68: 310-5) példaanyaga kitűnően beilleszthető az általam bemutatott jelenségtípusok közé.

Az elliptikus helynévalakulás a helynevek jelentésszerkezetét nem hagyja érintetlenül. Az osztályfogalmat jelölő névrész eltűnésével a név információ-tartalma kétségkívül csökken ugyan, sőt akár formálisan téves asszociációkat is sugallhat, főleg akkor, ha az eredeti bővítményrész lexikálisan összetett és földrajzi köznévi utótagot tartalmaz (**Kishíd/dűlő** > **Kishíd 'dűlőnév'**). Ilyen anomáliákat **INCZEFFI** is idéz említett dolgozatában (i. m. 310). Ugyanilyen következménye lehet az ellipszisnek az etimológiai áttetszőség eltűnése is (**Barkóci/tag** > **Barkóci**). Az etimológiai jelentés elhomályosulását a továbbiakban akár népetimológiás újraértelmezés is követheti (lásd **Inczeffi** példáját: **Zemekhaza** > **Szemlek** > **Szemlak** /i. m. 312/). Az információtartalom és az etimológiai jelentés a tulajdonnév bonyolult jelentésszerkezetének azonban csak egy-egy összetevője, s mindkettő meglehetősen független a denotatív jelentéstől. Ezt a függetlenséget maga az ellipszis jelensége is kifejezi, hiszen az említett két jelentéssík úgy változik meg ennek során, hogy a tulajdonnév funkcionálását alapvetően biztosító denotatív jelentés eközben változatlan marad.

Az ellipszis jóval ritkább esete az, amelynek során a kétrészes név determinánsa marad el, s a – többnyire földrajzi köznévi – főtag marad mag. Az ilyen neveknek már a kiszűrése is jóval bizonytalanabb, hiszen ha egy szinkron névpárban az **Erdő - Nagy/erdő** áll együtt, igen nehéz megmondani, hogy közülük melyik az elsődleges, illetőleg a két név nem párhuzamos alakulású-e. A nyelvhasználatban emögött akár a tulajdonnév-közszo használatának

párhuzama is rejtőzhet: azt, hogy bizonyos esetekben tulajdonnévi vagy közszói megjelölést használunk-e, nem közvetlenül nyelvi, hanem kommunikatív szempontok (beszédhelyzet, beszédpartner stb.) határozzák meg (pl. A **Kossuth Egyetemen** dolgozom. – Az **egyetemre** megyek.).

A bővítményrész ellipszisével alakult neveket ritkán említi a szakirodalom. J. SOLTÉSZ ráértéses rövidítésként tartja számon az **Akadémia** használatát a **Magyar Tudományos Akadémia** helyett (Tulajdonnév 11), a jelzői szerkezettagok elmaradására pedig nem magyar példákat hoz illusztrálásképpen (i. m. 14). INCZEFI Péterlaka > Laka-féle neveket említi a körből (MNY. 68: 310). De ugyanígy alakult ki a fenti példa, a debreceni **Nagy/erdő Erdő** változata is. Névtráinkból a többszálú fejlődési lehetőségek meglelte miatt nehéz lenne egyértelműen ide sorolni bármely nevet is. Az így keletkezett változatok elkülönítéséhez a hasonló szerkezeti megfelelést mutató rövid-hosszú névpárok ezreinek elemzése szükséges.

Mint minden névtípust, az elliptikus alakulású neveket is természetesen jellemzi az ide tartozó helynevek használati köre. Tapasztalatból minden névgyűjtést végző szakember tudja, hogy kéziratos térképeink mikrotoponímiai anyagában különösen gyakoriak az elliptikus nevek. Ezek használatát különböző gyakorlati szempontok magyarázzák. A térképi névalakok tekintélye, normatív szerepe kétségkívül befolyásolhatja az efféle alakváltozatok előszóbeli elterjedését, de az ellipszis jelenségét távolról sem tarthatjuk csupán e hatásra visszavezethetőnek. A névrendszer belső struktúrája, a különböző szerkezeti típusok, névmodellek érintkezési felületei a névrendszeren belül is megteremtik azokat a feltételeket, amelyek az ellipszis, az elliptikus nevek kialakulásához vezetnek.

4. A kiegészülés

Kiegészülésnek nevezzük azt a névalkotási eljárást, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel toldanak meg. A létrejövő új név denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévvel, szerkezete azonban föltétlenül megváltozik: kiegészüléssel mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése.

A jelenségre még utalást is alig találunk szakirodalmunkban. A szerkezeti változások közül inkább a rövidülési tendenciák hívták föl magukra a kutatók figyelmét. A helyneveknek a közszói szerkezetekre való visszavezethetőségének a tétele is ebbe az irányba terelte a kutatásokat: a fokozatos tulajdonnevesülést az alaki szerkezet egyszerűsödésével együtt járó jelenségnek tekintették. Ez néha még olyan szélsőséges megközelítéseket is eredményezett, amelyek a hosszabb alakok rövidülését abszolutizálva szinte kizárták más irányú, ettől eltérő típusú változások lehetőségét.

Mások az ilyen változások hatókörét korlátozzák elsősorban: az írásbeliség, illetőleg az alkalmi névhasználat jellegzetességének tekintve e névváltozatokat. A térképek helynévhasználatát kétséggkívül jellemzi a szokványos, tipikus, ezáltal "szabályos"-nak tekintett névformák használatára való törekvés. A térképeszeknek szóló utasítás még 1966-ban is azt kívánta, hogy a **Rét feletti-féle "csonka"** neveket mindig ki kell egészíteni (**Ifj. HÖNYI EDE: NytudÉrt. 70. sz. 351**). **KÁZMÉR** – és a későbbiekben sokan mások is – felhívják a figyelmet arra, hogy **PESTY FRIGYES** gyűjtésében kevésbé megbízható adatok, például önkényesen kiegészített alakulatok (1768: Följáró, 1864: Feljáró dűlő) is előfordulnak (Alsó-Szigetköz 8).

A hivatalos helységnévadás is él azzal a névalkotási formával, hogy földrajzi köznévvvel toldja meg a korábbi településnevet: **Csoma > Csoma/falva, Szentmargit > Szentmargit/bánya. Mező** a jelenséget bővítésnek nevezi (Hiv. 211, 214-6).

A névgyűjtés sajátos kommunikatív helyzete szintén sok itt említendő névformát felszínre hoz. **MEZŐ** szerint ilyenkor az adatközlők "valósággal gyártják a laza szerkezetű >> földrajzi neveket<<. Zavarja őket az idegen gyűjtő jelenléte, a magnetofon, és ilyenkor köznyelviesítik a neveket is azzal, hogy mindegyiket megtoldják egy **értelmezővel** (...), leggyakrabban a **dűlő** szóval (MNY. 64: 51-2). A gyűjtőnek az ilyen esetekben valóban nagyon nehéz megítélnie, hogy a kiegészült névforma csakis neki szól-e, vagy alkalmisága nem tekinthető teljesen egyedi használatúnak. A szokatlan helyzet valóban kiválthat a névhasználoból olyan nyelvi reakciót, hogy a konvencionális névformát megtoldja még egy földrajzi köznévvvel (vö. **MEZŐ, Hiv. 33-4**), de ezek a sajátos helyzetek nem korlátozhatók a névgyűjtési alkalmakra. Ilyen, értelmezővel megtoldott névváltozatokat mutat be az élőnyelvi használatból **KASZÁS JÓZSEF** (Né. 1: 27-32).

A beszélők sűrűn kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy beszédpartnerük helynévismerete a sajátjukétól lényegesen különbözik. Ilyenkor fontos lehet számukra, hogy az általuk használt helynév jelentéstartalmából – denotatív jelentésének ismerete hiányában – ne csupán annyi jelenjék meg a hallgatónak, hogy az 'egy bizonyos hely', hanem legalább a helyfajta ismert legyen számára. Ezt a jelentésmozzanatot minden névben a főtagként álló földrajzi köznév fejezi ki. Nem elenyésző e tekintetben a névmodellek hatása sem. Ha egy településen a szántók többségét olyan kétrészes név jelöli, amelynek az utótagja a **dűlő**, a tag vagy bármely hasonló közszó, akkor az ettől eltérő szerkezetű neveket is átalakíthatják ezek mintájára. A helynevek ilyenfajta természetes szerkezeti változására már **BÁRCZI** is utalt: a **Fertő** típusú nevek "gyakran **k i e g é s z ü l n e k** /én ritkítottam: H. I./ az idők folyamán: **Fertő-tő** (Szók. 2 147)

A nyelvi változásoknak a változatokon keresztül történő megvalósulásából adódóan a kiegészülés és az ellipszis ellentétes irányú folyamatait az egyes névelőfordulásokban igen nehéz – néha egyenesen lehetetlen – elkülöníteni. A történeti adatok vizsgálatán túl erre azonban gyakran a szinkroniában meglévő rövid-hosszú névváltozatok nyelvi összefüggéseinek elemzése is lehetséges ad.

A kiegészülés jellegzetes esetét figyelhetjük meg azokban a névpárokban, amelyekben a kiegészült név földrajzi köznévi főtagja mintegy tautologikusan van jelen: a változáson átmenő név ugyanis eredetileg is tartalmazott a hely fajtáját megjelölő névrészt (vagy akár csupán egyetlen ilyen részből állt). A név etimológiai jelentésének elhomályosulása – amely általában a megfelelő közszó szókészletéből való kiesésének a következménye – teszi lehetővé, gyakran pedig egyenesen kívánatosá az efféle kiegészüléseket, a tautologikus nevek létrejöttét. A Séd a Dunántúlon gyakori folyónév: általában hasadással, a séd '**patak**' közszó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával jöttek létre e nevek. A közszó kihalásának következményeként különféle alakváltozatai alakulhattak ki: a Pápai járásban a 13 Séd mellett 13 Séd/**patak**, 2 Séd/**árok** és 2 Séd/**folyó** is létezik, sőt van Séd/**ér** is. E változatokban a Séd-megnevező funkciójú névrészként szerepel (éppúgy, mint például a **Tapolca/patak** előtagja), s a nevek funkcionális szerkezete 'Séd nevű (1) vízfolyás (2)' formában írható le. Ezt legadekvátábban a (tulajdonnévi) helynév+köznév morfológiai szerkezetű kiegészült nevek is léteznek. A nem ritka jelenséget a kiegészülés altípusának tekinthetjük, s **képzéses kiegészülésnek** nevezhetjük.

A képzéses kiegészüléssel alakult nevekről egyértelműen megállapítható másodlagos jellegük: a Diós – Diósi/erdő névpár csak kiegészülés útján jöhetett létre, az ellipszis csupán egyfajta Diós – Diós/erdő névpár esetében lenne föltételezhető. A képzéses kiegészülés más névtípusok lexikális modelljeinek hatására alakulhat ki: a helyet jelölő helynévi determinánsok ugyanis általában képzett formában szerepelnek a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevekben. A Bodzás nevű határrészen van a Bodzási/kút, oda vezet a Bodzási/út; a Bodzási/dűlő lexikális szerkezete ilyen értelemben tehát motivált, ugyanakkor – A Bodzás szinonimájaként – félrevezető is, hiszen névszerkezete 'a Bodzáson levő (1) dűlő (2)' értelmezést sugall, pedig valójában azt fejezi ki, hogy 'Bodzás nevű (1) dűlő (2)', 'dűlő (1), amit Bodzásnak hívnak (2)'.

A képzéses kiegészülés során a szerkezeti változáson átmenő név általában -i képzős formába kerül: Nyáras/hegy > Nyárashegyi/dűlő, Nagy/árok > Nagyárok/folyó, Rizikő > Rizikői/dűlő. Gyakori, hogy az -i képzős kiegészülés -s képzőt tartalmazó helynévvel történik meg: Csonkás > Csonkási/dűlő, Szeles > Szelesi/legelő, Vitás > Vitási/dűlő. Az így kialakult

neveknek is szerepe lehet abban, hogy a képzéses kiegészülésben a **-si** képző is előfordul: **Rontó** > **Rontósi/dűlő**, **Hágó** > **Hágósi/dűlő**, **Pap/tag** > **Paptagosi/dűlő**.

Nem ritkák a helynevek között az olyan szinonimasorok, amelyekben a rövid névalak egy képzett és egy képző nélküli hosszabb formával együtt fordul elő: **Szente** – **Szente/rét** – **Szentei/rét**, **Szekercés** – **Szekercés/dűlő** – **Szekercési/dűlő**, **Rózsás** – **Rózsás/dűlő** – **Rózsási/dűlő**, **Ürgés** – **Ürgés/dűlő** – **Ürgési/dűlő**. Ezek keletkezése többféle módon is elképzelhető: a **Szekercés** az elsődleges, belőle kiegészüléssel alakult a **Szekercés/dűlő**, vagy éppen fordítva: ez utóbbiból ellipszissel jött létre a **Szekercés**; esetleg: a két név nyelviileg egymástól függetlenül, képzéssel, illetőleg grammatikai szerkesztéssel jött létre. A **Szekercési/dűlő** viszont egyértelműen a **Szekercés**-ből származtatható: annak képzéses kiegészüléssel keletkezett változata. Közvetve ez a **Szekercés/dűlő** kiegészüléssel létrejöttét is némileg valószínűbbé teszi. A **Szekercés** típusú helynevek képzője mint sajátos funkciójú névszerkezeti elem csak töredékesen tölti be a hely fajtáját jelölő névrész szerepét, jelentése ('hely') ebben az értelemben túl általános, ezért egészülhet ki a név földrajzi köznévi résszel. Ritka eset a **Fordulók**-é, ahol a névalakozó szerepű többesjel elmarad a képzéses kiegészülés során: **Fordulók** > **Fordulók/dűlő**.

A kiegészülésen átmenő helynevek funkcionális szerkezetük szerint jórészt három nagy csoportba tartoznak: az egyrészes képzett és képző nélküli, valamint a kétrészes nevek közé.

Mint láttuk, **-s** képzős neveink gyakran kiegészülnek (a jelenségre egyébként INCZEFI is idéz példákat: MNy. 66: 313). Ezzel a változással lexikálisan is megjelenik a névben az a jelentésmozzanat, amit a képző általánosabban képvisel. Azt azonban, hogy nem pusztán a funkcionális-szemantikai szerkezet nyelvi kifejeződéséről van szó az ilyen esetekben, mutatja az eleve képzett nevek nem ritka képzéses kiegészülési folyamata.

Az egyrészes, képzőt nem tartalmazó nevek között meglepően kevés az olyan, amelyről kétségtelenül megállapítható, hogy etimológiailag régóta nem áttetsző név (**Seg/hegy**) vagy esetleg – jövevény volta miatt – soha nem is volt az (**Gerence** > **Gerencei/patak**, **Csige** > **Csigei/dűlő**, **Csige/dűlő**). Más részüket etimológiai áttetszősége, közszoói jelentéspárhuzama – ahogyan azt a **Séd folyónév**ben már láthattuk – a közelmúltban tűnt csupán el, vagy inkább napjainkban van eltűnőben: **Csapási/út**, **Bürü/híd**. Ritka az olyan név, amelyben a kiegészülés aktív, gyakori szóra vonatkozik: **Domb/hegy**.

A kétrészes, főtagjukban földrajzi köznevet tartalmazó kiegészült nevek is gyakran rávilágítanak arra, hogy mely földrajzi köznevek vannak elhomályosulóban, vagy kerülnek legalábbis perifériális helyzetbe. A **kút** 'forrás' jelentésének háttérbe szorulását mutatják a **Papkút/forrás**, **Büdöskúti/forrás**, **Kis-**

kúti/forrás-féle nevek, a **szer** aktív névalkotó szerepének megszűntét pedig az olyan kiegészült névformák mint a **Keskenyszer > Keskenyszeri/dűlő, Barátszer > Barátszeri/dűlő, Nyárszer > Nyárszeri/dűlő**.

Máskor pedig egyszerűen arról van szó, hogy egy aktívabb, gyakoribb használatú földrajzi köznév felhasználásával kiegészítve a nevet a névrendszer többi tagjához teszik hasonlatossá, legalábbis a név funkcionális szerkezetében igen fontos szerepet játszó, fajtát jelölő névrész tekintetében. Így kerül be igen sok névbe a **tag**, a **mező**, a **telek** mellé a **dűlő** (**Pál/tag > Pátag/dűlő, Kis/mező > Kismező/dűlő, Koldus/telek > Koldusteleki/dűlő**), az **ér** után az **árok** (**Sűtfejér/árok**). A leggyakoribb névminták közé a fajtát jelölő névrésszel történő beilleszkedés kényszere egyes esetekben olyan erős lehet, hogy ezáltal névszerkezetileg viszonylag ritkább, 3-4 lexikális elemet tartalmazó formák is létrejöhetnek. Igaz, még funkcionális névszerkezeti típusok (például az elhelyezkedést kifejezők egy jelentős része) ehhez is mintát adhatnak. Azokhoz képest legfeljebb az e nevekben található két – gyakran szinte szinonim – földrajzi köznév előfordulása lehet szokatlan. Ezt azonban éppen az teszi lehetővé, hogy a köznevek az adott nyelvhasználat síkján nem számíthatnak azonos jelentésűnek, sőt az egyik elem perifériára kerülése, netán a szókincsből való eltűnése teremti meg a lehetőséget a másik behatolásához. E folyamat során az egyes helynevek akár többszörös kiegészülésen is átmehetnek: **Gyür > Gyür/földek > Gyürföldeki/dűlő, Kis/mező > Kismező/hegy > Kismezőhegyi/tábla**.

A kiegészült nevek viszonylag ritkán szorítják ki teljesen a változás alapjául szolgáló névformát: az eredeti és az újabb névváltozatok együttléte jellemzi a névhasználatot. Ezek között természetesen használatbeli különbségek is megnyilvánulhatnak. A hivatalos, az írásbeli nyelvhasználatban, a névrendszert kevésbé ismerő beszédpartnerrel szemben inkább a kiegészült névformákat használhatják.

A kiegészülés, mint a helynevek szerkezeti változásának folyamata ilyen értelemben a mindenkori névrendszer modellhatásának érvényesülése következtében megy végbe, s végső soron ugyanazok a történeti okok befolyásolják, váltják ki, mint amelyeket KÁROLY SÁNDOR a hasonló jellegű tautologikus szűküléses synecdochéről (pl. **gőlyamadár**) megemlíti: "a) könnyebb érthetőség, mivel (...) nem mindenki számára világos, milyen dologfajtról van szó; b) divat, részletezésre való törekvés" (Jelentéstan 237).

Előadásom kiinduló feltevése az volt, hogy az egyes helynévrendszereket valóban jellemezhetik a helynevek szerkezeti jellegzetességei, másrészt pedig a névstruktúrának a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szintjei közti feszültségekből adódó történeti változási folyamatok. Ez a feltételezés a helynevek ellipszisében és kiegészülésében is bizonyíthatónak mutat-

kozik. **Inczeffi** megemlíti, hogy a Heves megyei névgyűjteményekben feltűnően gyakoriak az elliptikus nevek (MNy. 68: 314). En magam hasonlókat állapítottam meg a Pápai járásban. A Nyírbátori járásban viszont lényegesen ritkábban fordul elő e névalkotási mód. A kiegészülés mindkét járás névanyagában viszonylag gyakori, a Nyírbátori járásban azonban ez az esetek túlnyomó többségében képzéses kiegészülésként zajlik le, míg Pápa környékén ez a folyamat jóval ritkább. További apró eltérés, hogy a képzéses kiegészülésben a -si képzőt csakis a Nyírbátori járásban találtam meg. Az ehhez hasonló jelenségek szélesebb körű vizsgálatára azonban természetesen csak a magyar helynévkincs egységes szempontú feldolgozását követően gondolhatunk.

Rónai Béla

Zsidók a magyarországi földrajz neveken

(A témaválasztás indoklása)

1990 nyarán a Helsinkiben tartott XVII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson hangzott el GÜNTHER KAPFHAMMER augsburgi professzor előadás *Zeugnisse jüdischer Mibilität-Judenwege in Bayern* címmel. Jómagam *Kreuze im Bereich der Bezeichnungen – Die Kreuze und was hinter ihnen steckt* címmel adtam elő. A szekcióülés utáni beszélgetés során kölcsönösen tájékoztattuk egymást munkánkról, s hallgatólagosan megállapodtunk abban, hogy mindketten a zsidó-keresztény kultúrkörben mozgunk, s abban is, hogy tájékoztatom őt a téma magyarországi adatairól. De már akkor kitágítottam a téma körét, s nem csupán a Zsidó utakra terjedt ki a figyelmem, hanem minden olyan földrajzi névre, amelyben a *zsidó*, illetve az *izraelita* szó névelemként szerepel, valamint e magyar szavak német, horvát, szerb, szlovén, szlovák, román megfelelői.

KAPFHAMMER előadásának zárószavaként megállapította, hogy a két év óta folyó munkálatok során több a fölvetődő kérdések száma, mint a megnyugtató és lezáró feleleteké. A nemzeti kutatások mellett a határokon átlépő nemzetközi összehasonlítás is szükséges ahhoz, hogy a zsidó-keresztény művelődéstörténetnek egy kritikus fejezete torzításmentesen megírható legyen. Ennek megbízható alapfeltétele lehet a dűlő- és útnevek hosszú sora. E nevek bámulatosan pontos hordozói történelmi információknak, s ezáltal páratlan művelődéstörténeti bizonyítékokként tanúságtevő értékük van.

A téma kifejtése

A zsidóság mint etnikai vagy vallási csoport történelmének kezdeteitől fogva, de főként a szétszórátása után a különféle tudományok és a politika érdeklődésének középpontjában áll. Magyarországra ez a megállapítás fokozottabban érvényes. A tudományos kutatásnak felül kell emelkednie a korszákonként változó intenzitással jelentkező indulatokon, s a társadalmat alkotó etnikai és vallási csoportok (köztük a zsidók) múltbéli és a jelenben játszott szerepét a tények alapján kell megítélni.

Ilyen tényekként kell kezelnünk a magyarországi földrajzi neveket, más szóval helyneveket.

Elég belelapozni az eddig megjelent földrajzi névi adattárakba, és egy pillantást vetni a kéziratban lévő gyűjteményekbe, hogy megállapítsuk a *zsidó* szóelemet tartalmazó nevek feltűnően nagy számát. Az arányok érzékelteté-

sére a Tolna megye földrajzi nevei című kötetet használok. A 108 helység névanyagát közszégenként 150-nek véve a nevek száma 16 000. A tárgyalt nevek száma 102. Ez az összes névnek megközelítően 1%-a. A többi adattár ettől eltér fölfelé, vagy lefelé, de nem számottevően. Ezek a szavak kellőképpen alátámasztják MIKSZÁTH-nak azt a költői kérdését: "Milyen helység az, ahol zsidó nincsen?"

A zsidó lakosság nem feltétlenül jár együtt a rájuk utaló nevek keletkezésével, de a névélettan szerint ok-okozati összefüggés van közöttük. Ahhoz ugyanis, hogy név keletkezzék, itt most földrajzi névre kell gondolnunk, az illető népcsoportnak vagy tagjainak hosszabb ideig kell az adott helyen tartózkodniuk. Csak úgy válik a kezdetben alkalmi használatú megnevezés az utódok számára a térbeli tájékozódást biztosító földrajzi tulajdonnévvé. Ezt a feltételezést igazolja egyébként e nevek diakron szemléletű vizsgálata, amelyről később még szólni kívánok.

A vizsgált nevek rendszerben való látására törekedtem. E rendszeralkotás első szempontjáról a bevezetésben már beszéltem. Elsősorban azokat vettem számításba, amelyeknek az előtagja *zsidó* (például: *zsidó temető*), illetve az ezeknek megfelelő leginkább német vagy más magyarországi név (*Judenweg*, *Judejska crkva* stb.). Ez után következnek az eufemisztikus indíttatású *Izraelita* előtagú nevek. Az előbbiekhöz viszonyítva csekély a számuk. Feltételezésem szerint az adatközlők vagy a gyűjtők szebbítő szándékának köszönhetik följegyzésüket. Ebbe a típusba sorolom továbbá azokat a neveket, amelyekben a *zsidó* vagy az *izraelita* a teljes névnek második tagja. (*Régi zsidó templom*; *Alsó zsidó utca*). Egyértelmű az idetartozásuk azoknak a neveknek, amelyekkel a zsidó hitfelekezet az istentiszteletek helyét jelöli meg. A *Zsinagóga* elnevezés gyakran szerepel a *templom* vagy *imaház* helyett. Az eddig felsorolt típusokat direkt vagy közvetlen neveknek mondom.

Utánuk következnek, de ugyanúgy számba veendő, mivel bizonyító értékük van, az indirekt vagy közvetett nevek.

Első helyre kerültek azok, amelyek valamely direkt névből következnek, illyennel állnak kapcsolatban, mint például: *Zsidó-temetői-dűlő* (Tolna 2/165), *Zsidó-dombi-erdő* (Vas 231/19), *Zsidó-malmi-dűlőút* (Veszprém 12/97).

Utána következnek azok, amelyek jelölt vagy jelöletlen birtokos szerkezetek, s az idetartozásuk a legjellegzetesebb zsidó család- /vezeték/ nevekből, illetőleg utónevekből következik. Ilyenek: *Berger*, *Deutsch*, *Engel*, *Fischer*, *Grün*, *Klein*, *Krausz*, *Rosenberg*, *Rosental*, *Schlesinger*, *Schwarz*, *Stern*, *Weis* – *Abrahám*, *Áron*, *Dávid*, *Izsák*, *Jákób*, *Manó*, *Márkus*, *Mózsi* (*Mózes*), *Salamon*, *Sára* stb. (*Krausz-ház* Tolna 94/84; *Krausz-téglagyár* Tolna 77/266.).

Ezeknek a felvételét a névhez kapcsolódó jegyzetanyag hitelesíti. A fenti *Krausz-ház* után ez áll: Egykori zsidó tulajdonosáról.

A nevek diakron szemléletét az teszi lehetővé, hogy a forrásként használt adattárakban első helyen a ma is ismert, illetőleg használt élőnyelvi név áll az első helyen, de mindenütt fel van tüntetve az ún. írásbeli vagy történeti név is. Ezeknek a forrásai: a C-vel jelölt Croquis, amely az első hivatalos térképként készült a múlt század közepén. Ez volt a közvetlen előzménye a K-nak, amely a színes kataszteri térképet jelenti az 1860-as évekből. A K₁ mellett, amely a háborús események vagy a hivatali gondatlanság miatt nem minden helységben van meg, a K₂ a kutató rendelkezésére áll. Ez általában az I. világháború után készült. Nagy jelentőségű továbbá Pesty Frigyes kéziratos gyűjteménye a múlt század közepéről. Ha a zsidó nevet az említett három forrás vagy ezek valamelyike tartalmazza, az azt jelenti, hogy egy évszázados múltja van. A tényleges életkorát más történeti kútfők tanulmányozásával lehetne megállapítani.

A nevek szinkron és diakron szembeállítás után a rendszerezésnek az a szempontja következik amely a név által jelölt objektum tartalmán, hovatartozásán alapul.

Célszerűnek tartottam figyelembe venni az adattárakban érvényesülő felosztást: Bel- és Külsőterületi nevek. Ha nem mondanak is el mindent, annyit feltétlenül, hogy a belterületiek túlnyomó többségükben ún. műveltségnevek, azaz az emberi munka eredményei; a külterületiek pedig inkább természeti nevek még akkor is, ha az ember az eredeti természeti tájat kultúrtájá alakította, azaz agrárkultúrát honosított meg rajta.

Ezt az osztályozási szempontot hallgatólagosan érvényesítve, de nem mereven értelmezve a több száz, sőt több ezer vizsgált nevet nagyobb fogalmi körök szerint csoportosítom.

Első helyen a társadalom létét biztosító gazdálkodás fogalomkörét jelölöm meg, ezen belül a földművelést, az ipart, a kereskedelmet és a közlekedést.

A földművelésre, a mezőgazdasági kultúra színterére utalnak a következő nevek: *zsidó-birtok*, *-dűlő*, *-erdő*, *-cser*, *-fa*, *-mező*, *-legelő*, *-rét*, *-irtás*, *-rész*, *-sarok*, *-kert*, *-puszta*, *-telek*, *-tábla*, *-szérű*, *-pince*, *-magtár* stb.

A mezőgazdálkodás, állattartás, általában az agrárágazatok nem számítottak a zsidó lakosság fő foglalkozásának, leginkább mint tulajdonosok és bérlők álltak kapcsolatban a földdel.

Az iparhoz már több szállal kapcsolódtak. Névanyagunkban a következők utalnak erre: *Zsidó-bánya*, *-kovács*, *-malom*, *-pék*, *-téglagár*. A történelmi forrásokból még kiegészíthető a sor. A mészáros, a molnár, a pálinka- és serfőző, a szűcs, a szabó, a varg 1 valamint a tímár szakma gyakori. Ritkább, de él az üveges, szappanfőző, órás, bádogos, nyerges (szíjgyártó) és a könyvkötő szakma. A hamuszírfőző ipart is meg kell említenünk, mert művelői a zsidók közül kerültek ki. Ez volt ugyanis a szappanfőzés és az üveggyártás alapanyaga, a gyapjúmosásnak és a textilfestésnek pedig segédanyaga. Hiányoz-

nak a faipar képviselői (asztalos, kádár), valamint a kályhás, kéményseprő, takács.

A zsidó család nem ragaszkodott a tiszta profilhoz. Gyakori volt az ipar összekapcsolása a kereskedelemmel. A molnár például pékműhelyt is üzemeltetett (L. SCHWEITZER - SZILÁGYI: 48 és kk.).

A zsidó lakosság fő foglalkozása a kereskedelem volt. Ezt tükrözi a *Zsidó bolt, kocsmá* feltűnően gyakori előfordulása. Alig találunk olyan magyarországi települést, apró falut, ahol ne lett volna legalább egy kis szatócsüzlet, vegyeskereskedés, amelyet rendszerint egy-egy zsidó család tartott fenn. Bonyhád egykori mezővárosban például a XIX. század derekán a 35 kereskedő közül 24 zsidó volt.

A kereskedelemmel való foglalkozás a gyűjtéssel indul (rongy, bőr, gyapjú), majd kifejlődik a bolti és telepes kereskedelem, amelyet felgyorsított a vásárok számának csökkenése.

A tágabb természeti környezettel való kapcsolatot jelzik az ilyen nevek, mint *zsidóárok, -domb, -gödör, -hegy, -lapos, -oldal, -sziget, -völgy; forrás, -kút, -tó, -galagonyás, -rekettyés*.

A közelebbi és a távolabbi térben való mozgás tereptárgyai a *zsidó út*, viszonylag gyakori előfordulással, azután a *Zsidó -allé, -csapás, -hid, -horhós, -lénia, -sánc, -vágás, -vonal*.

A település, a lakóhely megnevezései: *Zsidóház*, a leggyakoribb, ezt követi a *Zsidó -utca, -kis utca, -köz, -tér, lakás, -udvar, -kapu, -vár, -város, -szer, -negyed, -major, -tanya, -telep*. Ezekből levonható az a következtetés, hogy a nagyobb helységekből, városokból a szakrális és kulturális objektumok közül vagy közelében települtek le a hitközség tagjai. De ezek gettónak semmiképp se nevezhetők.

A művelődésben központi szerepet játszott az iskola. Minden nagyobb településen megtalálható a *Zsidó iskola*, a legtöbb helyen csak a név. Ahol csak egy-két család lakott, ott magántanítók látták el az oktatás feladatát; nagyobb létszámú közösség magániskolát tartott fenn. A legmagasabb fokozatot a hivatalos hitközségi iskola képviselte. Az írásbeli vagy történeti nevek között találjuk 1864-ből a Pécsen működő *Izraelita elemi Főtanodát*. (Baranya 134/1326) Az oktatást a Schulmeister, a Ludimagister és a Professzor látta el a Scolae Judaicae-ben. A történetíró szerint a legtöbb iskola 1746-tól működött. Az egységesítést a II. József által 1783-ban kiadott rendelet, a Systematica gentis Judaicae Regulatio volt hivatva biztosítani (L. SCHWEITZER - SZILÁGYI i. m. 187)

Az iskolában folyó oktatás-nevelés elválaszthatatlan kapcsolatban állt a családi és hitközségi neveléssel, s a főhangsúly a vallásos nevelésre esett. A zsidó közösségek mint mikrotársadalmak szervezője és a közösségi élet előírással megélésének helye a *zsinagóga*. Földrajzi névként mindenütt följegyezték,

ahol a név által megjelölt épület állott. Sőt a hozzájuk fűzött jegyzetek a legújabb kori sorsukról is tudósítanak. A lerombolt zsinagógáktól kezdve, az omladozókon, bedeszkázottakon keresztül, a művelődési célokra átalakítottakon át a ma is eredeti rendeltetésük szerint használtakig hosszú a sor.

A Zsinagóga nyilván a zsidók szóhasználatára alapján került a magyar lakosság névkészletébe. A nem zsidó helybeliek inkább a *Zsidó templom* elnevezést használják, vagy szerényebb épület esetén *Zsidó imaház* a szakrális helynek a neve. A német nemzetiségű magyar állampolgárok feltűnő módon vagy *Synagoge*-nek nevezik, vagy még gyakrabban *Judentempel*, csak nagy ritkán *Judenkirche* a neve.

A zsidó történeti munkák és források alapján bámulatosan színes képet rajzolhatnánk a zsinagóga köré szervezett közösség hétköznapijairól, ünnepeiről, valamint a rabbik tevékenységéről.

Talán megbocsátható kitérőként megemlíthetem, hogy a mezővárosnak számító bonyhádi, s utána a paksi rabbinátság a XVIII-XIX. században az európai zsidó tudományosság élvonalában állt, megelőzve a hazai rabbinátságokat, s eleven kapcsolatot tartottak fenn mindenekelőtt Prágával és más híres európai központokkal. Az eltérő nézetek ütközése az ún. halvitában érte el tetőpontját. A mondottakat meggyőzően bizonyítja, hogy a múlt század 40-es éveiben a paksi rabbi stallumra 50 hazai rabbi pályázott. (L. SCHWEITZER - SZILÁGYI i. m. 294. és kk)

A XIX. század második felében erőteljesen megindul a zsidó polgárosodás, amelynek szinte szükségszerű következménye a konzervatívak és a modernek harca, s ez egyre élesebbé válik, majd szakadáshoz vezet a vallási közösségen belül. Ahol nem volt egyértelmű a döntés az egyik vagy másik irányzat mellett, ott kialakult az ortodoxok és neológok gyülekezete. Ezt jelzi, hogy nagyobb helyeken két zsinagógát építettek, mint például a Tolna megyei Bonyhádon.

A modernizmus irányzata abból a fölismerésből fakadt, hogy a zsidók életmódjából, etnikai és vallási hovatartozásuk külső jeleiből (öltözködés, étkezés, a szombat megünneplése) következő és feltűnő másságot mérsékelni kell, mert ez a szembevető másság tapasztalhatóan irritálta a nem zsidó környezetet. Voltaképpen ezzel indult el a magyar zsidók erőteljes asszimilációja.

A vallásgyakorlathoz szervesen hozzátartozott a rituális fürdő. Ezt rögzítik a több helyről és följegyzett *Zsidó fürdő* nevek. A sárvári *Zsidó strand* már kívül esik ezen a kategórián.

A fejlett szociális érzék meglétét és gyakorlati megvalósítását jelzik az ilyen nevek, mint *Zsidó kórház*, *Zsidó szegényház*, amelyeket még a múlt századból datálhatunk. Az időleges jellegű járványkórházakkal szemben a század első állandó zsidó kórháza létesítésének érdeme a bonyhádiaké. (SCHWEITZER - SZILÁGYI i. m. 196) A *Zsidó üdülő* nyilván már a legújabb kor létesítménye.

A legnagyobb számú földrajzi név a zsidók végső nyughelyét jelöli: *Zsidó temető*, *Izraelita temető*, *Judenfriedhof*. A kisebb települések körzetenként létesítettek temetőt. A nagysimonyi (Vas megye) *Zsidó temető* Kemenesalja zsidóságának közös nyughelye. (113/50) A nagyobb helységekben túlnyomórészt teljesen elkülönített és bekerített hely volt a temető. Néhány helyen felekezettek szerint különválasztva, de egy nagyobb területen egymás mellett kapott helyet a *Katolikus*, a *Református* és a *Zsidó temető*. A Somogy megyei földrajzi névi adattár egymagában 88 *Zsidó temetőt* regisztrál. A halottak iránti tisztelet, a halottkultusz magas színvonala nyilvánult meg a temetők gondozásában a II. világháború utolsó évéig. Gyermekkori emlékem a Szigetvár nyugati végén lévő *Zsidó temető*, amelynek az országútra néző bejárati, hófehérre meszelt falán a 23. zsoltár 4. verse volt felírva nagy betűkkel, magyarul. "Ha a halál völgyében járok, nem félek a gonoszoktól, mert Te velem vagy". Mint bejáró kisdíák jövet-menet is naponta elolvastam. (A Biblia 1902-es kiadásában így módosult a zsoltár szövege: "Ha sötét völgyben járok is, nem félek a bajtól, hisz te velem vagy" (62).

Az ilyen típusú nevek, mint a *Zsidó halál*, *Zsidó halála*; zsidók ellen elkövetett egykori gonosztettek emlékét őrzik.

Ez a vázlatos áttekintés a névtudomány módszereivel és eszközeivel híven tükrözi a magyarországi zsidóság történetének a nemzet gazdasági, társadalmi, kulturális életében vállalt és betöltött szerepét, amelyet a Magyar Zsidó Lexikon, a Magyar Zsidó Oklevéltár, a Magyar Zsidó Szemle és legújabban a Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái sorozat 11 eddig megjelent kötete kellő alapossggal, hitelességgel, gazdag forrásanyag felhasználásával a világ elé tár. A nevek ugyanis visszamutatnak régebbi állapotokra, vagyis minden közösség névállománya számos emléket őriz. Végsősoron ez adja meg a választott témámmal való foglalkozás értelmét és jogosultságát.

Források és irodalom

Baranya megye földrajzi nevei: I-II. Pécs, 1982.

HAJDÚ MIHÁLY: A Csepel-sziget helynevei. Budapest, 1982.

Heves megye földrajzi nevei: II. A füzesabonyi járás, Bp., 1975.

III. A hevesi járás. Bp., 1980.

IV. A gyöngyösi járás. Bp., 1988.

KAPFHAMMER, GÜNTHER: Zeugnisse Jüdischer Mobilität-Judenwege in Bayern. In: Proceedings of the XVII. th. International Congress of Onomastic Sciences I. Helsinki, 1990

SCHEIBER SÁNDOR(szerk) : A magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái I-II.

SCHWEITZER JÓZSEF-SZILÁGYI MIHÁLY: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig Budapest, 1982

Somogy megye földrajzi nevei, Budapest, 1974

Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei I. A baktalórántházi járás. Nyíregyháza, 1967.

Szolnok megye földrajzi nevei I. Jászberényi járás, Jászberény, 1986.

Tolna megye földrajzi nevei. Budapest, 1981.

Vas megye földrajzi nevei. Szobmathely, 1982.

Veszprém megye földrajzi nevei: I. A tapolcai járás. Bp., 1982.

II. A pápai járás. Bp., 1987.

III. Az ajkai járás. Bp., 1991-

IV. A veszprémi járás. Kézirat.

Zala megye földrajzi nevei: Zalaegerszeg, 1964.

II. A keszthelyi járás. Bp., 1986.

N. Császi Ildikó

Névadási indítékok Berencs (Branč) község földrajzi neveiben

A földrajzi neveket az ember a víz, a föld és a rajta lévő alakulatok (erdők, építmények stb.) megnevezésére használja. A névadás célja az egyedítés, a megkülönböztetés. A többi tulajdonnévhez viszonyítva azonban a helynevek különböző fogalmi kategóriákban tartozó denotátumokra vonatkoznak. Közös vonásuk még a megnevezésen kívül, hogy az ember térbeli tájékozódását segítsék. E nevek nyelvünk értékes elemei, ezek felkutatását és vizsgálatát tűztem ki célul Berencs névanyaga kapcsán.

Berencs község Nyitrától 15 km-re délre fekszik az Óreg-Nyitra jobb partján. Határa magába foglalja a volt Nyitranyagyalu és Berencs településeket, melyeket 1927-ben egyesítettek. Területe: 1381 ha, lakossága a legutóbbi népszámláláskor 1999 fő volt, főként katolikusok. A nemzetiségi arány folyamatosan változó, a szlovák nemzetiségűek előnyére, mivel a 70-es évek közepén megszűnt a községben a magyar tannyelvű oktatás.

Az első írásos feljegyzés Berencsről 1156-ból való, melyben **Brencu** néven szerepel. 1241, 1244, 1246 **Berench**; 1786 **Berensch**; 1920 **Berenc**; 1927 **Branc**, magyarul **Berencs**. Mostani elnevezését 1927-ben kapta, a két község egyesítése után. KISS LAJOS FESZ.-a szerint a helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Esetleg még az ótörök **birinč** 'első' szóból származtatható, mivel a vidék egyik legrégebbi települése.

Az írásos följegyzések szerint valószínűleg a XVII. sz. végén, XVIII. sz. elején kapott Berencs városi kiváltságokat saját címmel és pecséttel. Ez egyben a vásárrendezés jogát is jelentette. Ekkortól kezdve írták a szomszédos községekre is kiterjedő anyakönyveket, melyek csaknem 250 évig maradtak fenn.

Meglehetősen furcsa, hogy a múlt század közepéről származó PESTY FRI-GYES helynévgyűjteményében nem találkozunk **Berencs** mezővárossal, pedig abban az időben jelentős település lehetett a környéken. Ezt bizonyítja FÉNYES ELEK: **Geographiai szótára** (Pesten 1851), melyben **Berencs** két szócikk alatt is szerepel: "**Berencs** m. v., Nyitra vármegyében, a Nyitra jobb partján, Nyitrától délre 2 órányira: 713 kath. lakos, kath. paroch. templom. Határa első osztálybeli, s igen termékeny; rétei kétszer kaszálhatók; erdeje s szőlőhegye elég; jövedelmes vízimalom a Nyitra vízén. F. u. a nyitrai káptalan."

"**Berencs** pusztá vár, Nyitra v. megyében", valamint még a **Szobotiszt** szócikk alatt találunk néhány értékes információt: "...Egy mfd-re láthatni a régi Berencsvár omladékait egy magában álló meglehetősen nagyságú hegy tete-

jén, melyet 1663. a törökök hijában ostromoltak; de a bocskaiak bevették; a Nyáry családnak több örökösei lévén, elhagyták pusztulni. Ezen vár feje egy uradalomnak, mellyhez 2 m.v. s 9 falu tartozik. F. u. a Nyáry csal. örökösei, u. m. gr. Nyáry, gr. Amade, b. Jeszenák, b. Horeczky s más nemesek."

Nagyfalu községrészt először 1271-ben tüntették föl **Nagfalow** néven. A XVIII. sz. második felében (1786) **Nagyfalu**, a XIX. sz. második felében és a XX. sz. elején **Nyitránagyfalu**-ként szerepel. 1920-tól megjelenik a szlovák név is: **Vel'ka Ves. Nagyfalut** FÉNYES_{is} megemlíti szótárában "... a Nyitra jobb partján, Berencshez 1/2 órányira, 271 kath. lak. F. u. a nyitrai káptalan...". A PESTY-féle anyag már több helynevet is közöl, köztük az **Árkos pusztáét**, mely a szájhagyomány szerint az Árkosi család tulajdona volt. Ezt támasztja alá az az írásos adat, amely már 1569-ben az **Arkos** nevet jegyzi. Ezenkívül még 12 határrész-nevet olvashatunk PESTY FRIGYES gyűjteményében: **Kopasz, Ujhegy, Öreg hegy, Felső és alsó helyföldek, Berek, kővecses földek, Öreg rét, Uj nyáras és kopott nyáras, Kis Berek, Disznókomárom.**

Az 1992 májusában végzett gyűjtés során **Nagyfalu** nevének eredetét beszélgetőpartnereim a következőképp indokolták: a község korábbi neve hatalmas vizes területeiről **Nádfalu** lehetett, de ezt a szlovákok és a cigányok nem tudták kimondani, helyette a palatalizált **Nagyfalut** emlegették. Ez a nép ajkán élő magyarázat azonban nem állja meg a helyét, a már ismertetett írásos adatok miatt.

Berencsközség névanyagát nagymértékben meghatározza fekvése. Főként sík területen található, ezért kevésbé tagolt, mint a hegyvidéki falvak. Ezen kívül mindvégig uradalmi, káptalan birtok volt, így csak elvétve találkozunk birtoklástörténeti meghatározásokkal. A nem túlságosan gazdag anyagban 112 számozott ponthoz kb. 160 név tartozik. Mivel két szomszédos községet egyesítettek, gyakori a nevek ismétlődése, ezek egymástól függetlenül keletkeztek valamely közös névadó indíték folytán: pl. mindkét falu határában van **Szőlőhegy, Öreg-rét, Déllő** stb. Értelmezéskor ezért meghatározó előtagokkal (**Nagyfali** vagy **Berencsi**) különböztetik meg ezeket.

A földrajzi neveket alkotó szókincset vizsgálva azt az eredményt láthatjuk, mekkora az a szókészlet, amelyet a község névalkotásra felhasznál. Először a nevek elemeit külön-külön, alkotórészeik szerint vizsgálom, majd a névtípusok bemutatása következik.

Berencs község helynevei főként köznévi eredetűek. A földrajzi neveken előforduló közneveknek a helymeghatározásban való részvétele igen különböző. Nagy számban fordulnak elő olyan köznevek, amelyek csupán egy helynév alapjául szolgálnak. A gyűjtött anyagban 92 közszóból 42 ilyen, pl: **nyáras, ália** 'fasor', **vőc** 'vízgyűjtő', **ér, sás** stb. A leggyakoribb köznevek pedig a következők: **szőlő** (10), **rét** (9), **föld** (9), **legelő** (8), **út** (8), **alja** (7), **páskomok** (5), **zsellér** (5), **öreg** (5), **tó** (5), **déllő** (5). A zárójelben az egyes közsza-

vak előfordulása szerepel alap- és meghatározótagként együttesen. Döntőnek tehát a vízjárásra utaló térszinforma-elnevezések, az állattartásra emlékeztető meghatározások. Ez arra mutat, hogy a természetes szemléleten alapuló névadás az uralkodó a településen.

Tulajdonnévi eredetű adatok csak kis számban fordulnak elő a település névanyagában. Néhányszor ismétlődik a **Nagyfali** illetve **Berencsi** megkülönböztetés. Ezeken kívül két szentnév (**Szent János, Urbán**) és néhány családnév szerepel (**Kukta, Árkus, Leszník**).

A földrajzi név kutatásban a tipológia egy terület névadásának jellemzésére és más vidék neveivel való összehasonlításra alkalmas. Ha a vidék névmegnevezésének általános leírását kívánjuk nyújtani, az élő és a történeti neveket együtt kell tárgyalnunk. A feldolgozásba így beépítettem a vágsellyei levéltárban lévő, 1864-ből származó első kataszteri térkép, az 1891-ből való második kataszteri térkép, valamint a Pesty-féle gyűjtemény adatait. A nevek tipológiája inkább jelentéstani rendszerezésen alapul, az alaktani szempont a kisebb területi egységnél figyelmen kívül hagyható.

A földrajzi nevek kialakulását természeti és műveltségi tényezők irányítják. Ennek megfelelően négy alapvető kategóriába sorolhatjuk a helymeghatározásokat:

- természeti nevek,
- műveltségi nevek,
- asszociációs nevek,
- ismeretlen és bizonytalan eredetű nevek.

Ezekben belül további alcsoportok vannak.

A tipológiában külön vizsgáltam a köznévi és a tulajdonnévi eredetű megjelöléseket. Először a köznévi eredetű adatokat veszem sorra.

A természeti nevek a természeti környezet helymeghatározásai. Ide tartozik 74 név, a teljes névanyag 41%-a. A természeti neveken belül megkülönböztetünk vízneveket és földneveket. Az adatok között található 9 víznév a természeti nevek 12%-a. Ezek közül 4 állóvizet: **Tó, Tóba, Halastó, Kerek-tó**; 5 folyóvizet: **Nyitra, Öreg-Nyitra, Vóc-ér, Disznókomárom** jelöl. A 65 földnév a természeti nevek 88%-a. Ezeket további alcsoportokba sorolhatjuk:

a) Felszínnevek (8 név = 12% a földnevekhez viszonyítva). Ide tartoznak a **domb, hegy, part, sánc** utótagú nevek: **Galagosi-domb, Szőlőhegy, Sárár-part, Szilfai-sánc** stb.

b) Talajnevek (28 név = 44%). Ebbe a csoportba kerülnek a **föld, rét, parlag, tábla, puszta** utótagú megjelölések: **Malom-föld, Öreg-rét, Széles-parlag, Szilfai-tábla, Újfalusi-puszta** stb. illetve a talaj minőségét jellemző adatok: **Kövecses, Kopaszok, Ásványos, Atak**. Ez utóbbi név az ellenőrzés és a terepjárás során igazolt atka 'kavicsos homok' köznév hangátvetéssel keletkezett alakja.

c) Helyzetviszonyító és alakmeghatározó nevek (13 név = 20%). Ide tartoznak **Szőlők alja, +rövidek, Kisszeglet, +gitár** stb.

d) A növény- és állatvilág nevei (10 név = 15%) **Füzesek, Nyárfás-szegré, Sás** stb.

e) Birtoklástörténeti nevek (6 név = 9%). Ezek közül a birtokhatár emlékét őrzi: **Tarányi-határ**; földjárandóságot illetve földhasználatot jelölnek: **Sáfár, Sáfári-legelő, Sáfári-part, Zsellér-föld, Zsellér-paskomok**.

A műveltségi neveknel az emberi kultúra, a természetben végzett emberi munka válik a névadás alapjává. A kategórián belül két fő csoportot különítünk el, a foglalkozás nevek és a létesítmény nevek csoportját. A 71 műveltségi név a teljes névanyag 40%-át jelenti.

Az ember a természetben főleg halászattal, vadászattal, állattartással és földműveléssel foglalkozik, s e foglalkozási ágak nyelvéből számos földrajzi név keletkezik. A vizsgált területen azonban csak az állattartás és a földművelés szókincséből alkottak földrajzi neveket. Különös, hogy ezen a régen vízjárta, víz melléki területen a halászat szókincsét nem használták fel névalkotásra, vagy legalábbis erre vonatkozó adat nem található sem az élő, sem a történeti névanyagban.

a) Állattartásra utaló nevek (10 név = 40%) **Paskomok, Libalegelő, Déllő, Disznókomárom** stb.

b) Földművelésre utaló nevek (15 név = 60%) **Kenderek, Káposztások, Szőlők, Szérűskertek** stb.

A foglalkozásnevek csoportjába 25 név tartozik, ez a műveltségi nevek 35%-át teszi ki.

A létesítménynevek az emberi alkotások megnevezésére szolgálnak. Az ide tartozó 46 név a műveltségi nevek 65%-át jelenti. A létesítményneveken belül is megkülönböztetünk utak és épületek, építmények neveit.

a) Utak (20 név = 43%). A községben nincs hivatalos utcanev, hanem a lakóházakat számozzák. A néhány népi útnév mellett főként falurészeket különítenek el, az utcákat ezen területek után nevezeték el: **Országút, Cserd út, Malom út, Szingapur, Szeg, Kertek alja** stb.

b) Épületek és építmények (26 név = 57%). Ezek között találunk közhasználatú épületeket: **Iskola, Kultúrház, Községháza**; kegyhelyeket: **Győzelmi kápolna, Harangláb, Keresztfa**; egyéb építményeket: **Öreg-tanya, Dohányszárító** stb.

Az asszociációs nevek az embereknek a megnevezendő tárgyról, területről alkotott véleményét, szabad képzettársítását sűríti a névbe. A köznévi eredetűek közül egy név tartozik ide: **Bőjt vessző**.

Ismeretlen és bizonytalan eredetű nevek (4 név = 2,25%). A **Farkas-kút** és **Bárza** neveknel az adatközlők nem tudták, hogy személynévi vagy köznévi eredetűek ezek a nevek a + **Nyílások**, + **Rövidék** kihalt nevek, az előbbi felte-

hetőleg asszociációs név, a régen nyílhúzással kijelölt földterület eseményének emlékét őrzi, az utóbbi pedig a felosztott parcellák hosszát jelzi.

A tulajdonnévi eredetű tipológia igen szegényes. Mindössze 27 név tartozik ebbe a nagy kategóriába, ez a teljes névanyag 15%-a.

Személynevek egymagukban névátvitelként vagy köznévvvel való összetételben alkothatnak földrajzi neveket. Minőségüket tekintve lehetnek:

a) puszta családnév (3 név = 11%) **Kukta, Árkus, Lesznik.**

b) családnév + köznév (6 név = 22%) **Dudás-szeglet, Morván-kert, Belső-Árkus stb.**

c) keresztnév + köznév (3 név = 11%) **Péter ere, Margit-sziget, Cirill-Metód szobra.**

d) szentnév + köznév (2 név = 7,4%) **Szent János szobra, Urbán szobra.**

Asszociációs névnek tekinthetjük a **Szingapur** elnevezést. Az egyes községrészhez vagy a szomszédos településhez való tartozást 12 név jelöli, ez a tulajdonnévi anyag 44%-a: **Berencs-vár, Berencs-hegy, Nagyfali cserd út, Nagyfali szőlők, Tarányi-puszta, Tarányi-határ stb.**

Ezek után láthatjuk, mennyire jellemző erre a területre a köznévi eredetű helynévadás. Nagyszámú személynévi eredetű meghatározások azokra a területekre jellemzőek, amelyek hosszú időn át kisbirtokosok tulajdonában voltak, illetőleg sok tulajdonosuk, bérlőjük volt. Szép példa erre korábbi gyűjtésemben Dabas területének névanyaga, amely hűen tükrözi a vidék kisnemesi, kuriális jellegét, s ezt a helynevek is megőrizték. A nagybirtokon, mint amilyen Berencs is volt, ezzel szemben a köznévi eredetű nevek a tipikusak, mert az egyénnek nem olyan szoros és állandó a kapcsolata a földdel, hogy társadalmi érvényű tájékozódásra alkalmas legyen.

Befejezésül néhány szót szeretnék még szólni a község névhasználatáról, a földrajzi nevek szociolingvisztikai szempontú megközelítéséről. A település földrajzi neveinek használati köre egyre csökken. A történeti anyagokban megtalált nevek egy részét csak többszöri utánjárással, újabb és újabb adatközlők felkutatásával sikerült lokalizálni. Már az idősebbeknek sincs kapcsolatuk a határral, elidegenedtek földjeiktől. Ezt támasztja alá az, hogy amikor kivitem beszélgetőpartnereimet terepjárásra, maguk is megdöbbenek, mennyire megváltozott a határ képe: régi utakat beszántottak, új táblákat hoztak létre, és sokszor maga a helyhez kötés sem volt könnyű feladat. A belterület neveit, amelyek a közvetlen lakókörnyezetük körül vannak, még gyakrabban használják, elvéve fiatalabbak is. A határrészneveket már egyre kevesebben ismerik, némelyeknek még dereng valami, sokan azonban nem emlékeznek egyáltalán semmire. Mivel a 70-es évek közepén megszűnt a magyar nyelvű oktatás a faluban, a fiatalok szinte egyáltalán nem ismerik a helynevek nagy részét. Míg máshol, más vidékeken a földrajzi nevek természetes kihalásáról, újabbak keletkezéséről beszélhetünk, ezen a területen ez utóbbiak elmaradásával nem

marad más feladatunk, mint a magyar nevek mielőbbi, teljes körű összegyűjtése.

Szathmáry József

Felső-Bodrogek földrajzi neveinek tipológiája

Felső-Bodrogek helyneveit 1980-82-ben gyűjtöttem és dolgoztam fel. Munkámban a szinkron nyelvállapotot rögzítettem tekintet nélkül arra, mely korból származik a név.

A 27 község bel- és külterületén összesen 3704 helynevet gyűjtöttem össze, ebből külterületen 2322 név, az összes nevek 62,69%-a, belterületen 1382 név, a nevek 37,32%-a található.

Munkámban megvizsgáltam a földrajzi nevek nyelvtanát, különösen ami a nyelvjárási jelenségeket illeti, a hangtani, alaktani, mondattani és szókészleti jelenségeket. A dolgozat második terjedelmes részét a földrajzi nevek tipológiája alkotja, amelyet részletesebben is szeretnék bemutatni.

A földrajzi nevek tipizálásának alapjául, mint tudjuk, a nevek alapeleme szolgál, amely a név jelölő funkciójának legfőbb hordozója. Az alapelemek két típusát különítettem el:

1. a köznévit és a
2. személynévit.

Külterületen köznévi eredetű 1866 név, ami az összes nevek 80,30%-a, személynévi eredetű 456 helynév, ami a külterületi nevek 19,70%-a.

A köznévi eredetű földrajzi nevek három csoportba sorolhatók: természeti, műveltségi és bizonytalan eredetű nevek.

A természeti nevek 1425 (76, 36%) megnevezést tartalmaznak, és igen sokféle alapelemmel, sokféle névtípussal tűnnek ki. Ez a sokféleség a névadó társadalom szemléleti gazdagságát illusztrálja. A természeti nevekben belül megkülönböztetem a vízneveket, amelyekből 373 (26,17%) található, és földneveket. Az utóbbiak 1052 földrajzi nevet képeznek, ami a természeti nevek 73,82%-a. A víznevek közül 140 név folyóvizet (a víznevek 37,53%), 233 név állóvizet jelöl.

Folyóvízneveink igen változatosak, hiszen 20 alapelem alkotja a névanyagot, ami tükrözi egyben a vidék jellegzetes névadását. A **Tisza, Bodrog, Latorca, Tice, Karcsa, Ondava** alapelemek: **Új-Tisza, Holt-Latorca, Temető-Karcsa**. A hozzájuk járuló meghatározó elemek megállapítják a víz különféle körülményeit: a folyó állapotát: **Holt-Tisza**; a folyó nagyságát, helyét: **Kis-Latorca**; a folyó korát: **Új-Tisza, Ó-Bodrog**. E csoportban 17 név található, ami a folyóvizek összetételeinek 27,4%-át teszi ki. A folyóvizek önálló alapelemként 25 esetben fordulnak elő (17,85%).

A már említett folyóneveken kívül a folyóvizeket alkotó további alapelemek a következők: **ér, kanális, árok, sánc, csatorna, örvény, rév, forrás, zsilip,**

gázló, strand, szopogy (szl. "sopot" vízesés jelentésben), **lom** (szl. patak jelentésben), **karna** (szl. "krina" forrás jelentésben).

A csoport összetett nevei 15 típust alkotnak. Leginkább megterhelt névtípus a **helymeghatározás+víznév: Szentesi-csatorna, Abari-rév; nagyság-meghatározás+víznév: Nagy-örvény; a víz jellege+víznév: Tiszta-ér**. A csoportba tartozó 140 víznévén kívül még 63 név meghatározó eleme tartalmaz folyónevet.

Gazdagabb az állóvizek csoportja, bár csupán 14 alapelemmel keletkeztek, de a meghatározó elemek gazdagsága enyhíti az alapelemek egyhangúságát. Túlsúlyban a tó alapelem van, amely önmagában nem alkot helynevet. Alapelemként szerepel továbbá a **kút, kernyice, mocsár, molyva** (ingovány), **mocsoly, morotva** (szl. holt folyóág), **nyárjas, posvány, víz, áztató, láp és iszap**.

Az állóvízneveknek 28 névtípusa lelhető fel a névanyagban. Nagyobb típusok a **helymeghatározás+víznév, alakmeghatározás+víznév, vízminőség+víznév, növény+víznév, állatnév+víznév, funkciójelölés+víznév: Mosótó, Nádas-tó, Bika-tó**. A 233 állóvíznévből ma valójában már csak mintegy 120 név jelöl vizet, ami a kategóriába tartozó nevek 42,40%-a.

A föld megnevezése igen sokrétű, számuk jóval meghaladja a vízneveket, 1052 név a természeti nevek 73,82%-a. A legtermészetesebb névadási mód a föld alaki és felszíni sajátosságainak a megjelölése, és ezen a szemléleten alapulnak a felszín- és talajnevek. A földnevek között 129 felszínnév (12,26%) található. Az alapelemek közül a legnagyobb megterhelésű a domb és a hely. Ezután következik a **gödör, zátony, bánya, lapos, part, lapály, mart, sziget, eszterkő** (szl. ostrov), **gorony** (szl. gorin, gora), **melena** (ukr. milina, zátony), **lapis, gorond** (szl. halom), **dobogó, garád** (földhányás). A felszínnévi alapelemű összetett név 22 névtípust alkot. A legfrekvenciáltabbak az **eseménynév+felszínnév** 13 névvel, és a **víznév+felszínnév** 10 névvel: **Forrászátony, Pese-hegy, Vér-domb**.

A talajneveket alkotó alapelemek száma területünkön mindössze 8, csupán a meghatározó elemek színessége eredményez változatosabb névanyagot. Alapelemek a **föld, homok, rét, fekete** (a talaj minőségét jelöli), **fővnyeske, csér** (lössös föld), **tisztás, depónia**. Az utóbbival azt a helyet jelölik, ahová a Latorca szabályozásakor az új mederből a földet hordták. A talajnevek 8 alapelemmel 233 nevet alkotnak, ami a földnevek 21,19%-a. Az összetett nevek típusainak szám 36. Legnagyobb megterhelésű a **növénynév+talajnév** 29 névvel, **Len-fid, Virág-rét** stb. és az **állatnév+talajnév** 19 névvel **Varjú-homok, Bika-rét**. Az alapelemek megterhelése aránytalan, mert háromnak jut jelentékeny szerep a névadásban, a többieké elenyésző. Így a **homok** 100 esetben alkot nevet, ami a talajnevek 44,84%-a, a **rét** 69 helynevet, ami 18,38%-a a talajneveknek.

A testrésznevekből alakult földneveket 9 alapelem alkotja, de túlsúlyban itt is 3 alapelem van: **hát, oldal, tag**. További alapelemek: **torok, fenék, láb, sarok, fark, gerinc**.

E csoportba tartozó nevek szám 56, ami a földnevek 5,3%-át teszi ki. Az összetett nevek megoszlása a típusok szerint arányos pl. **Tisza-hát, Nagy-hegy-oldal**.

A terület alakmeghatározó alapelemekből alkotott neveinek száma 218, ami a földnevek 20,72%-a. Leggyakoribb alapelemek a **szög, köz, tábla**, amelyek együttesen felülmúlják a többiekét, mint **szugoly, szer, sor, rész, szél, kanyar**, mert 129 névvel a csoport névanyagának 59,16%-át képezik. Az alakmeghatározó alapelemekhez leginkább **helymeghatározás és növénynév** járul: **Bolyi-szer, Nádas-szugoly**.

A helyzetviszonyító nevek a terület ismertebb pontjához viszonyítanak. Ide soroltam a ragos neveket is, névutós neveket. A 122 helynév (11,59%) alapelemei számnéviak, mint sokas, tizenkettes, pl. **Kis-tizenkettes**; helymegjelölők, mint vég, járó, hajló; helyzetet jelölő alapelemek, mint alsó, belső, pl. **Tajba-köz felső**; két hely közötti viszonyt jelölő alapelemek ugyanazt a viszonyt fejezik ki személyragos főnévvel és névutóval, mint alja, alatt, eleje, megett, pl. **Ihó alja, Gát-elő**; határozóragos helyjelölés, mint a nál-, nél-, hoz-, hez-, höz stb. pl. **Nyárfához, Magyar Kunyhónál**.

A 116 **növénynév**, ami a földnevek 11,02%-a, 56 alapeleme faneveket, kultúrnövényeket és vadon termő növényeket tartalmaz. Egy-egy alapelem megterhelése csekély. Leggyakoribb a **gaz** (9), **rakottya** (7), **topolyka** (6), **mogyorós** (5), **szőlő** (5), de elég szép számmal fordulnak elő tájszavak, mint **gyakor, repcsinyés (repce), maloggyás (füzes "salix"), cikora (csíra), kalokányos (vízi árticsóka "alcides")**. A növényi alapelemű összetett földrajzi nevek a meghatározó elemekkel 15 névtípust alkotnak, leggyakoribb a **nagyságnév+növénynév**, amelybe 17 név (47%) tartozik, **Kis-topolyka, Nagygaz** stb.

Külön kategóriába soroltam a 74 erdőnevet, amelyek a földnevek 7,03%-át adják és 21 alapelemet alkotnak, mint **erdő, berek, avas, luzsanya, akácos, tölgyes, ficfás, haraszt, bakotnya, eresztvény** stb. Nagyobb megterhelésű az erdő, tölgyes, ficfás, a többiek viszont csekély számban alkotnak helynevet. A legjobban megterhelt csoport a **nagyság-meghatározás+erdőnév** pl. **Kis-juharos, Nagy-erdő**.

Az állatnevek csoportjába mindössze 38 név (3,61%) tartozik, de még 102 név meghatározó eleme állatnév, s ezek együttesen mutatják a terület valódi állatvilágát. A legtöbb állatnévi alapelem azonban nem alkot névcsaládot, hanem egymagában áll, mert mindössze 7 név összetett (18,42%). Alapelemek: **gelicke** (5), **madaras**(3), **zsuzsír** (5), **piókás, gödinke (gödény), szalonka**

stb. Itt is szép számmal fordulnak elő tájszavak, mint a növénynévi csoportban.

A birtoklástörténeti nevek száma szintén csekély, a természeti nevek 3,23%-a, azaz 35 név sorolható a kategóriába. A föld birtoklásának alapját, a birtokhatárokat jelölik az olyan alapelemek, mint **irtás, nyilas, birtok, pótlás, közös, vágás, igényelt, törés, határ** pl. **Szihatár, Kisközös** stb.

A föld neve keletkezhet úgy is, hogy az ember a róla alkotott véleményét sűríti a névbe. Ide soroltam a tréfás hanghatású neveket, azokat, amelyek a föld becsmérést fogalmazzák meg egészen az obszcén nyelvi megformálásig. Az ide sorolt 41 név alapelemei: **bitang, nyögös, csóré, ordító, bűdöske, pukanc, szardóka, duccantó, ördögös, tarbucka** stb.

A 425 műveltségi nevet, ami a köznévi eredetű helynevek 22,77%-a, foglalkozásnevekre (139 helynév a műveltségi nevek 32,70%), a létesítménynevekre (223 helynév, ami a műveltségi nevek 52,47%-a) osztottam, továbbá eseménynevekre (helynév, a műveltségi nevek 6, 35%-a) és településnévi alapelemű helynevekre (36 helynév, a műveltségi nevek 8, 47%-a).

A Felső-Bodroghözben főleg az állattartás és földművelés szókincséből alkottak helyneveket. A 70 állattartási helynevet (a foglalkozási nevet 50,35%-a) 14 alapelem képezi. A leginkább megterhelt a legelső, amely 38 helynévben fordul elő (54,28%). A többi alapelem, mint **mező, pajinka** (szl. polina), **pázsit, puszta, tarónk** (bekerített föld, kaszáló), **kosár** (juhok szállása), **kert** névalkotó képessége messze elmarad mögötte. Az összetett nevek között a legnagyobb megterhelésű az **állatnév+állattartás** 21 névvel (34%), **Gelickelegelő, Juh-kosár, Vadkert** (vadak területe) stb.

A földművelési nevek szám 69, ami a foglalkozásnevek 49,64%-a. Leggyakoribb alapelem a **dűlő** (37%-a a csoport neveinek) és a **kert** (34%), és így a kategória helyneveinek 72,46%-át teszik ki. A további 9 alapelem névalkotó képessége kicsi, szántó, gyeptő, telek stb. A 26 névtípuson belül a nevek megoszlása arányos.

A létesítménynevekhez tartalmuk szerint az utak, építmények és települések nevei sorolhatók. Az útnevek közé az út, országút alapelemeken kívül az olyan neveket is besoroltam, amelyek irányjelölést fejeznek ki, mint **ösvény, lejáró, járás, felé, vontató**. A 41 útnév (a létesítménynevek 18,38%-a) 6 alapeleme közül csak az út megterhelése jelentős s e névalkotási sajáttság következik a típus természetéből.

Az építménynevek szám 126, a létesítménynevek 56,50%-a. Leggyakoribb alapelemek a **híd, tanya, töltés, temető**. A többiek (malom, ház, major, kapu, pálya stb) 1-3 földrajzi név alkotói. Az összetett helynevek típusai közül legtöbb a **helymeghatározás+építménynév** típushoz tartozik, pl. **Szolnocski-kereszt**. A többi típuson belül a helynevek megoszlása egyenletesebb.

A tárgynevek szám 56, ami a létesítménynevek 25,11%-a és 37 alapelem alkotja a csoportot, amelyeknek megterhelése igen csekély, mert 1 alapelemre átlagban 2 földrajzi név jut. Jellemző a kategóriára a sok tájszó pl. **palonya** (halásztó), **hamvas** (vászonból készült lepedő), **csomak** (ék-fejsze), **kerengő** (malomkerék), **szütyőke** (tarisznya), **zubolló** (szövőszék hengere) stb. A típuson belül a nevek megoszlása arányos.

A 27 eseménynév alapját a területen lejátszódó események, esetleg képzelt események adják. A csoportot 14 alapelem alkotja, elmondható, hogy a névadásban jelentéktelen a szerepük, pl. **ásvány**, **szemszűrő**, **szakadás**, **kubik**, **peres**, **kelerás**, **omlás**, **nyesés** stb.

Mindössze 36 településnévi alapelemű nevünk van (8,47%). Alapelemek: **géresi**, **Vécs**, **szög**, **szentesi**, **Lác**, **radi**. Külön csoportosítottam a mezőgazdasági üzemek neveit, amelyekből 6 van (16,62%). Ezek a határban olyan lakott helyek, amelyek a hozzájuk tartozó megművelt területek központjai voltak egykor, esetleg ma is, pl. **Keresztúr**, **Keresztúr-pusztá**, **Rozsos-bánya** stb.

A felsoroltakon kívül 20 helynév, a településnévi helynevek 55,51%-a, elpusztult falvak nevét viselő határrésznevek. Alapelemek: **Abaházi**, **Buró**, **Csernyő**, **Katrony**, **Pamacs**, **Marásza**, **Tajba**, **Semjén** stb. Leggyakoribb névtípus a **nagyság-meghatározó+településnév**: **Nagy-Katrony**, **Kis-Pamacs**.

Kategorizálhatatlan nevek csoportjába 16 helynevet soroltam, mert jelentésük nem egyértelmű, etimológiájuk nem világos. Ilyen a **Menite**, **Bidric**, **Öbris**, **Zajonca**, **Pendőcs** stb. A köznévi eredetű neveknek mindössze 0,85%-át teszik ki.

A névadásnak régi formája a személynévvel történő helymegnevezés. Magyar nyelvterületen, így Bodroghözben is jelentős számú csoportot alkotnak, 456 helynév a külterület névanyagának 19,63%-a. Ebből 138 név alapeleme személynév, ami 30,26%.

Utónévi alapelemű földrajzi neveinek száma 11, a kategória 7,97%-a pl. **Micus**, **Martinya**, **Mikse** stb., de két szentnévi alapelemű nevünk is van, a Szentiványi és Szentgyöri. A szentnevek jelentéktelen szerepet visznek a terület névalkotásában (1,44%).

A legtekintélyesebb csoportot a családnévi alapelemű 125 név képezi, amely a személynévi alapelemű helynevek 90,57%-a. Túlsúlyban vannak az egytagú helynevek (80,8%), míg az összetett helynevek száma csak 24. A köznévi előtagok leginkább az alapelem **nagyságát** (17 helynév) és **helyzetviszonyát** (4 helynév) határozzák meg, pl. **Nagy-Jutó**, **Középső-Korcsák**. Egyébként a családnév+utónév kategória teljesen hiányzik a terület névanyagából, ilyenek csak meghatározó elemekben szerepelnek.

A köznévi alapelemű földrajzi nevek száma azonban jóval meghaladja a személynévi alapeleműekét, mert 318 helynév meghatározó eleme személynév, s ezek képezik a személynévi eredetű nevek 69,73%-át.

Utónévi meghatározó eleme 26 névnek van, ami 8,17%. Típusaik száma: 9. A leggyakoribb névtípus a víznév: **Györgyi-tó, Dénes tava**. A család- és utónévből alakult földrajzi nevekből 10 van, ami 3,14%. A leginkább megterhelt névtípus a talajnévi és a földművelési 3-3 földrajzi névvel, pl. **Tóth János homoka, Kis Pesta Ferenc-dűlő**.

Névanyagunkban a családnevek nagy része ma is élő. Vannak azonban köztüktől ismeretlenek vagy elhomályosult nevek. Ilyen a **Kohány** (szl. Kochan szn.-ból), a **Bótova** (a Bot szn. származéka az -ova birtokos személyraggal ellátva), **Kácsánd** (a Kács szn.-ból), de személynévre vezethető vissza a **Csoma, Nekcse, Csíz, Kupacs** földrajzi nevek is. A kategóriába 282 helynév tartozik, ami 88,67%. Többségük természeti név (208 név 73,75%). Ezek kétharmadát viszont a földnevek (140), egyharmadát a víznevek képezik.

A folyóvízneveknél az **ér** alapelem a legnagyobb megterhelésű, a másik kettő, az **árok** és **sánc** 12,13%-át adja a csoport helyneveinek. Az 51 állóvíznév a víznevek 73,52%-át teszik ki, s uralkodó alapelem itt is a **tó**, amely az összetételek 82%-a, megterheltsége 12%-kal nagyobb, mint a köznévi eredetű földrajzi nevek esetében, pl. **Mihók-tó, Török lápa, Lebovics-kút**.

A **felszín megjelölésére** 9 alapelem szolgál, de csak kettő dominál, a **domb**, és a **bánya**, mert együttvéve 12 helynevet (a felszínnevek 52%-át) alkotnak. A **hegy, gorc** (a föld dombos része), **part, sziget** stb. kisebb jelentőségű. A csoport 23 névvel (16,42%) szerepel.

A talajneveket csupán 4 alapelem, a **homok, rét, föld, láblóka** (zsombékos terület) alkotja, pl. **Rác-homok, Székely-rét, Deák-féle föld**.

A testrésznevek csoportját 5 alapelemmel (**tag, oldal, torok, fenék, hát**) 20 név, azaz 14,28% képezi. A **tag** megterhelése a legnagyobb, mert a testrésznevekből alakult földnevek 50%-a, ami nyilván a tagosítás következménye itt is.

A helyzetviszonyító helynevek kategóriájában 15 név található, ami a földnevek 10,71%-a. Az 5 alapelem közül az **alja** képezi a legtöbb nevet (60%). A legnépesebb csoport a **családnév+helyzetviszonyítás**: Dimicske alja, Csortos-alj, Agárdi felső, Koncka megett.

Az alakmeghatározó földrajzi nevek képzésében 3 alapelem a **tábla, köz** és a **szög** tölti be a legfontosabb szerepet. A 28 helynév közül 19 tartozik ide. A **szugoly, rész, szer, sor** kisebb szerepet játszik a névalkotásban. Csekély a növénynévi csoport jelentősége, mindössze 6 név 1 alapelemmel található a területen, pl. **Hurka-szőlő**. Feltűnő jelenség, mert a köznévi eredetű nevek kategóriájában 116 növénynév képviseli 51 alapelemmel. Még ennél is kisebb az erdőnevek szerepe, mert csak 3 név tartozik a típushoz (2,14%) **Besenyő-erdő, Liskai-erdő**.

Birtoklástörténeti nevünk 1 van, a **Megyesi-írtás**, ami a földneveknek 0,71%-át teszi ki. Ha összehasonlítjuk a köznévi eredetű nevek csoportjával, ahol 22 alapelem 35 helynevet adott, akkor az összes birtoklástörténeti helyneveknek csak 2,77%-át alkotják a személynévi birtoklástörténeti nevek.

A műveltségi nevek kategóriájába 74 név tartozik, ami a családnévből alakult helynevek 26,24%-a. Ezek közül a foglalkozásnevek csak 19 névvel (25,67%), a létesítménynevek 55 névvel (74,33%) vannak képviselve. Ami a foglalkozásneveket illeti, jelentősebb a földművelési alapelemű nevek csoportja 16 helynévvel (84,22%), mivel az állattartás 3 alapeleme egyben 3 földrajzi név alkotója (15,78%). Három alapelem, a **dűlő**, **kert**, **birtok** megterhelése arányos, a **telek** és **hely** nem számottevő. Az állattartási alapelemek a **legelő**, **puszta**, **járó** (Vitéz-legelő, Bencsik-járó, Altmányi-pusztá). Mindkét névcsoport jelentéktelen, ha összehasonlítjuk a köznévi helynevek csoportjával, ahol csak az állattartási 13 alapelem 70 helynek a névadója.

A létesítménynevek esetében az építménynevek jelentékenyek 44 földrajzi névvel, ami a csoport neveinek 80%-a. A 14 alapelem közül kiemelkedő szerepet visz a **tanya** (15 név), **ház** (8 név), **híd** (6 név), **kereszt** (5 név), **töltés** (3 név). Az alapelemek megoszlása nem mondható arányosnak, akárcsak a köznévi eredetű nevekénél, ahol 4-5 alapelem tekinthető termékenynek.

Az útnevek 9 helynévvel (16,36%) kis jelentőségű kategória 1 alapelemmel, ami nem feltűnő, mert a köznévi helynevek csoportjában sem sok az útnév (46), bár 7 alapelem változatosabb neveket eredményezett, mint a személynévi eredetű útnevek.

Végül jelentéktelen névcsoportot adnak a tárgynevek 2 földrajzi névvel (3,63%), csupán két alapelemmel, **erszény**, **kelincses**. A tárgynévi alapelemekre jellemző, hogy nem képeznek gazdag névcsaládot Bodroghözben. A köznévi csoportban is a 37 alapelem csupán 1-2 földrajzi név megalkotására volt képes.

Telekiné Nagy Ilona

A Galántai járás víznevei

A vízrajzi szókincs mindig a névkutatók érdeklődésének középpontjában volt. PESTY FRIGYES már a múlt században szorgalmazta Magyarország régi vízrajza megírásának a szükségszerűségét. Az összefoglaló jellegű munkák a történeti forrásanyagot és a térképek vízneveit rendszerezték. Az egyes területek és vízvidékek vízneveinek feldolgozása megkívánja, hogy a gyűjtők részletes és aprólékos helyi ismeretekkel rendelkezzenek. SZABÓ T. ATTILA (Nyelv és település 86) figyelmeztet rá: "Sok vízrajzi köznév csak bizonyos területen, bizonyos időpontban és gyakran csak meghatározott jelentésben él." Az egész nyelvterületen használt vízneveken kívül földrajzi egységek, települések névrendszerében olyan vízrajzi nevek is találhatók, melyeknek jelentése csak az adott hely szókincsére jellemző.

A vízneveket elsődlegesen az adott táj vízrajzi arculata határozza meg. Az általam vizsgált terület az Inovec nyúlványaitól a Kis-Dunáig, illetve a Vágtól majdnem Pozsonyig terjedő sík vidék, tengerszint feletti magassága északon csak 121-133 m, legdélibb csücskében pedig 109-111 m-re csökken. A terület szintjének esése kb. 50 km-en belül csupán 20 m körül van. Folyói az északról érkező *Vág*, *Sárd*, *Dudvág*, a nyugatról belépő *Feketevíz*, és a délen tekergő *Kis-Duna* – hajdan bővízüek voltak, a múlt században elkezdett folyószabályozást megelőzően kereskedelmi útvonalul is szolgáltak. Lefelé fát, felfelé terményt és sót szállítottak rajtuk. (A sólerakatok helyét máig őrzi a *Sókaró*, *Sókarói-lapos* név.) Esőzések és áradások idején a hegyekből nagy mennyiségű vizet levezető folyók kiléptek medrükből, elöntötték a mélyen fekvő részeket, ahol az ár visszahúzódása után lápos, mocsaras, vizenyős területek maradtak.

A táj arculata vízrajzi szempontból rendkívül gazdag. Tavak sokasának vize csilloghatott hajdan (ma egyrésztük már csak nevében őrzi a vizet): *Tó*, *Sáros-tó*, *Büdös-tó*, *Kis-tó*, *Kis-Ham*, *Sárkány hana*, *Belső-halastó*, *Kákás-tó*, *Békás-tó*, *Barmi-tó*, *Kenőcsös*. Az ősi vízmederből a folyószabályozás után gyakran holt ág vagy tó lett: *Öreg-Vág*, *Holt-Vág*, *Holt-víz*, *Holt-ág*, *Morotva*. A mélyen fekvő részek – a folyók alsó folyása mentén – ma is vizenyősek: *Vízállás*, *Öreg-Állás*, *Sár uta*, *Csurgó*, *Nagy-Baláto*, *Fenekes*. Külön kell említenünk a *Lapos* felszínnevet, mely ezen a területen gyakran jelöl mocsaras részt is: *Bancsa-lapos*, *Békavár-lapos*, *Sajtos-lapos* (Alsóhatár) *Közöd-lapos*, *Kis-lapos*, *Nagy-lapos* (Alsószeli), szemben a valódi felszínnevi jelentéssel: *Lapos-dűlő*. Az árvizek és talajvizek elvezetésére szolgáltak az árkok, levezető

kanálisok: *Büdös-kanális* (Negyed), *Fődkanális* (a belvíz levezetésére Pereden), *Kikiri-kanális* (Farkasd), *Lefolyó* (Vezekény).

Az 1950-es években megkezdtek a talajvíz lecsapolását. Ez és a folyószabályozás nagymértékben megváltoztatta a természeti viszonyokat. Egyrészt a víznév denotátumát: mocsárból szántó vagy rét lett, eltűnt az erek egy része, a patakok erekké szűkültek, a kisebb folyókból patakok lettek: *Sárd*, *Csipkésd*. Másrészt, megkezdtek az öntözéses gazdálkodást, és a folyóvizekhez csatornahálózatot kapcsoltak. A csatornák vagy új nevet kaptak: *Öntöző-csatorna*, *Nagykanális*, *Főcsatorna*, *Betonkanális*, vagy a régi vízlevezető kanálisokat csatolták a rendszerbe: *Nád-kanális*, *Görsei-kanális*, *Súkarói-kanális*.

A vízmelléki községek névanyagában jelentős mennyiségű és motiváltsági név él. Nádszegen van például: *Cigányoki-tócsa*, *Perina-tócsa*, *Temetői-tócsa*, *Ménesakó-tócsa*, *Külsőtáji-tócsa*, *Somogyi-tócsa*, *Templomi-tócsa*. Farkasdon: *Kikiri-kanális*, *Zsigárdi-kanális*, *Körös-tó*, *Kopola*, *Diós-tó*, *Úsztató*, *Hullámtér*, *Kaparás*, *Mosogató* (kenderáztató), *Sár uta*, *Ravaszdi-ér*, *Csentaszegi-ér*, *Barkát-ér*. Negyeden: *Hótt-Vág*, *Kopola*, *Kovács-ér*, *Kitet-ér*, *Kitet-kopola*, *Sáros-ér*, *Büdös-tó*, *Nád-kanális*, *Békás-lapos*, *Sárkány-hana*, *Baláta* stb.

A vízneveket keletkezésük alapján általában *természeti*, *műveltségi és eseménynevek* csoportjába sorolja a szaktudomány LŐRINCZE tanulmánya (FÉ) alapján.

A *természeti* neveknél az embert maga a táj arculata motiválja a névadásban. E csoportnak KÁLNÁSI ÁRPÁD (MNyj. XXVI-XXVII: 98) két alaprétégét különíti el:

a) olyan tulajdonnévi eredetű víznevekre, amelyek közszóként nem élnek, s jelentésüket nyelvtörténeti vizsgálatokkal lehet csak feltárni. A mi esetünkben ilyen pl. a *Vág*, *Dernye*, *Duna*, *Rákota* (a szl. rákta, reka 'folyó' származéka, vö.: KNIEZSA: MNy. 210), *Baláta* (szlk. blato 'sár', szb.-hv. Bláta 'mocsár, sár' vö.: KNIEZSA: MNy. 39:3; SMILAUER: Vodopis 10. STANISLAV: Slovjuh. 11:25), *Lőgér* (STANISLAV még tóként említi, i. m. I:92. "Nad Dudváhom je aj rybník Lőgör /piscina lugur 1297/, *Ham*, *Kis-Ham* (valószínű, hogy a német eredetű Ham rejlik benne, jelentése kanyar, szöglet, holt ág, morotva. A Vág mellett Sellyén, Deákin és Pereden van, valamint a Kis-Duna mentén Vízkeleten és Szőgyénben, mindig közel a folyóhoz vagy annak holt ágához. Lapos, vízenyős terület, az előző helyeken náddal benőtt, az utóbbi helyen pedig erdő).

b) A köznévi alaprétég nevei egytagú névként s vízrajzi összetett nevekben alapelemként is előfordulnak. Ezek lehetnek valódi víznevek, mint pl. a *Sebes* (pataknev), *Curgó*, *Gázló*, *Ér*, *Patak*, *Csatorna*, *Kút*. A közszói jelentésű víznevek csoportjába tartoznak még a nem vizet jelentő, de azt jelölő közszói eredetű nevek. Ezek utalnak a víz minőségére, tulajdonságára: *Forró*,

Forró-ér, Sebes, Sebes-ér, Sáros, a mellette fekvő terület növényzetére: Csipkésd, Meggyes, Köleses, az állatvilágra: Békás-tó, Halas-tó.

Ezt a KÁLNÁSI-féle nézetet a mi esetünkben két jellegzetességgel kell kibővítenünk. Egyrészt, a természeti neveknek van egy harmadik csoportja is:

c) elavult ősi szó vagy nyelvjárási közszo is él természeti víznévként: *Sárkány hana*, (minden valószínűség szerint a *hany* 'mocsár, láp, ingovány' fn. alakváltozata. vö.: TESz. 2:48; rokonságban van a Hanság név szótővével. ŠMILAUER munkájában is *Han* alakban található e hely megjelölése, vö.: Vodopis 470), *Kopola, Gurgyó, Gurgyi, Gurgyum* (mocsaras, többnyire nád-dal benőtt vízenyős mélyedés neve. Az MTSz. D: 762 cigányputri jelentésben közli, de a vizsgált területen ebben az értelemben nem használják), *Molva* (zsombékos, kákaival benőtt mocsár, posvány, vö.: CzF. IV: 595).

Ezek a nevek az adott vízrajzi szókincs aktív elemei. A természeti víznevekre másrészt jellemző – akár tulajdonnévként kerültek a vizsgált terület lakosságának a nyelvébe, s lokalizáló, azonosító képességük lehetővé tette őket minden kiegészítés nélkül vízfolyás vagy állóvíz megnevezésére, akár közszoí jelentéssel is bíró nevekről legyen szó – , hogy élnek egytagú alapelemként s összetett nevekben alap-, illetve meghatározó elemként: *Vág, Holt-Vág, Öreg-Vág, Vági út, Vágon túl, Vágon túli-berek, Ér, Erecs, Kétet-ér, Lúdas-ér, Száraz-ér, Pap ere, Ambrus-erecs, Ér-hegy, Erecsi-híd, Erecs mente, Tó, Köpülléki-tó, Kerek-tó, Sáros-tó, Tószád, Tó fia, Tó melléke.*

A műveltségi nevek az ember természet átalakító, formáló tevékenységét tükrözik: *Kanális, Csatorna, Kút, Vízározó, Strand, Betonkanális, Főcsatorna, Mosogató* (kenderáztató).

Az eseménynevek a vízzel való harcra utalnak. A peredi *Vám, Átalásvány*, a királyrévi *Nyeremények*, a negyedi *Sár uta* a gyakori árvizekre emlékeztetnek. A folyószabályozást idézi az *Öreg-Vág, Új-Vág* név.

A külterületi víznevek frekvenciája.

A természeti nevek közül 449 (22,38%) víznév, s közülük 215 (47,8%) folyóvíz, 234 (52,12%) pedig állóvíz neve. Összesen 56 alapelemmel 149 egytagú s 300 összetett név alkotja a külterületi víznevek típusát.

1. *Folyóvizek.* 32 alapelemük van (zárójelben közlöm egytagú névként való előfordulásuk számát). *Kanális* (36), *Ér* (34), *Vág* (20), *Duna* (19), *Feketevíz* (13), *Patak* (13), *Dudvág* (11), *Sárd* (10), *Csipkésd* (9), *Kis-Duna* (7), *Dernye* (4), *Kánnok*, (4), *Megyer* (4), *Csatorna* (4), *Folyó* (3), *Örvény* (3), *Ág* (2), *Csurgó* (2), *Gázló* (2), *Forró* (2), *Sebes* (2), *Cierna Voda* (1), *Gidra-patak* (1), *Két-ér* (1), *Kétet* (1), *Köleses* (1), *Meggyes* (1), *Penna* (1), *Polva* (1), *Rákota* (1), *Lefolyó* (1), *Strand* (1). A 32 alapelem 215 névnek alaptagja s 138 névben meghatározó elem.

Az alapelemek és a meghatározó elemek kapcsolatából adódó típusokban a víznévi alapelemű nevek meghatározó elemei a következők: *víznév* (12): *Sárd-ér*, *Forró-ér*, *Sáros-ér*, *Vízállási-kanális*, *Penna-Kanális*, *Hosszútavi-kanális*, *Nagy-álló-ér* stb., a víz jellege (4): *Büdös patak*, *Büdös-kanális*, *Kovács-ér*, *Sebes-ér*; *víznév+víznév* (1): *Ham-tói-kanális*; *víznév+helyzetviszonyítás* (1): *Két-ér közti-kanális*; *víznév+növénynév* (1): *Tótfüli-kanális*; *felszínnév* (3): *Görsei-kanális*, *Mély-ér*, *Mély-örvény*; *talajnév* (2): *Parlag-ér*, *Földkanális*; *helymegnevezés* (12): *Csallóközi-ér*, *Bufai-kanális*, *Hetményi-kanális*, *Zsigrádi-kanális*, *Nyitrai-kanális* stb.; *helyzetviszonyítás* (4): *Alsó-Dudvág*, *Felső-Dudvág*, *Elő-megyeri*, *Elő-megyi*; *számnév* (3): *Két-ág*, *Két-ér*, *Kétet-ér*; *nagyságnév* (3): *Kis-kanális*, *Nagy-kanális*; *nagyságnév+víznév* (1): *Kis-tófollyó*; *kormeghatározás* (9): *Öreg-Vág*, *Új-Vág*, *Ópatak*, *Újpatak*; *állapotmegnevezés* (17): *Holt-Vág*, *Holt-Vágok*, *Holt-Duna*, *Száraz-ér*, *Száraz-patak*, *Suchy potok*, *Holt-ág*; *funkciómegjelölés* (3): *Főcsatorna*, *Öntözőcsatorna*; *növénynév* (1): *Kenderes-kanális*; *növénynév+víznév* (1): *Rakottvás-tói-kanális*; *növénynév+ helyzetviszonyítás* (1): *Nyárok aljai-kanális*; *erdőnév* (4): *Tölgyesi-Duna*, *Erdei-ér*, *Tölgyerdői-ér*; *állatnév* (3): *Fogas-ér*, *Kurcsa-ér*, *Ludas-ér*; *birtokhatár+helyzetviszonyítás* (2): *Határmenti-kanális*, *Vármegye-patak*; *birtoknév* (3): *Közös-Sárd*, *Pap-ere*, *Kozsodvága*; *birtoknév+talajnév* (1): *Zsellér-kanális*; a föld értéke (1): *Ravaszdí-ér*; *állattartás* (2): *Legelői-kanális*, *Déllői-ér*; *nemzetnév* (1): *Zsidó-strand*; *anyagnév* (1): *Betonkanális*; *anyagnév+tárgynév* (1): *Súrkarói-kanális*; *eseménynév* (1): *Sár utai-kanális*; *egyéb* (1): *Barkát-ér*.

A csoport összetett nevei 30 típust alkotnak. Legnagyobb közülük az állapotmegnevezés+víznév összetétele.

2. *Allóvizek*. Alapelemeinek szám a 24. Csak 34 név egytagú, de 200 összetett, s ezek rendkívül változatos altípusokat alkotnak: *Kút* (125), *Studňa* (1), *Tó* (46), *Gurgyó* (8), *Öntés* (7), *Kopolya* (6), *Állás* (4), *Baláta* (10), *Ham* (3), *Kámvás* (3), *Jazero* (2), *Sáros* (2), *Szik* (2), *Úsztató* (2), *Balaton* (1), *Eresztő* (1), *Fenekes* (1), *Kenőcsés* (1), *Lögér* (1), *Mocsola* (1), *Molva* (1), *Morotva* (1), *Mosogató* (1), *Víztározó* (1). A 24 alapelem 234 névnek alaptagja s 41 névben meghatározó elem.

Az alapelemek és a meghatározó elemek kapcsolatából adódó típusokban az állóvíznévi alapelemű nevek meghatározó elemei a következők: *víznév* (15): *Duna-kút*, *Ham-tó*, *Köpillési-tó*, *Csurgói-kút*, *Sáros-tó*, *Vízállás*, *Vízállási-kút*, *Duna-öntések* stb.; *víznév+földnév* (1): *Forró-földi-kút*; *vízminőség* (1): *Büdös-tó*; *felszínnév* (4): *Szigeti-kút*, *Domboki-kút*, *Gyüri-kút*, *Domosnyás-kút*; *talajnév* (5): *Kősei-kút*, *Domboki-kút*, *Kősés-kút*, *Gelencei-tó*, *Kőkút*; *alaknév* (12): *Hosszú-tó*, *Kerek-tó*, *Keskenyi-kút*, *Rövid-Vízállás*, *Hosszú-Vízállás*; *alak+víznév* (1): *Kerek-tói-kút*; *alak+tulajdonnév* (3): *Hosszú-réti-kút*, *Széles-gyöpi-kút*; *alaknév+felszínnév* (1): *Kurta-Gyüri-Kopo-*

lya; alaknév+alaknév (1): *Szíveízi-kút*; alak+növénynév (1): *Keskeny-nádaskút*; nagyságnév (13): *Kis-tó, Nagy-tó, Kis-tóny, Kis-tónyok, Kis-Baláta, Kis-Hám*; nagyságnév+birtokos (2): *Nagy-bíró-tava*; köznév (1): *Öreg-kút*; kornév+tulajdonnév (1): *Öregréti-kút*; helymeghatározás (12): *Vízkeleti-kút, Faluhelyi-kút, Úrföldi-kút, Helyréti-kút, Két megye közti-kút*; helyzetviszonyítás (24): *Első-kút, Második-kút, Ötös-kút, Negyedik-kút, Második-tó, Alsó-kámvás, Alsó-öntések, Felső-öntés*; helyzetviszonyítás+állatnév (1): *Belső-halastó*; helyzetviszonyítás+állattartás (1): *Kettes-tilosi-kút*; növénynév (13): *Kákás-tó, Rakottys-tó, Szilfáki-kút, Cserkút, Bogáncsosi-kút, Biksei-kút, Meggyesi-kút, Szőlősi-kút*; növénynév+földnév (1): *Búzaréti-kút*; növénynév+erdőnév (1): *Tölgy-erdői-kút*; növénynév+földművelésre utalás: *Zab-osztály-kút*; erdőnév (3): *Erdei-kút, Tölgyerdei-kút*; állatnév (24): *Halastó, Békás-tó, Keszeges-tó, Ökör-tó, Barmi-tó, Tehén-kút, Borjú-kút, Kobra-kút, Kacsausztató, Sárkányhana* stb.; állatnév+víznév (1): *Ökör-tói-kút*; erdőnév+alaknév (1): *Erdőszegi-kút*; talajminőség (1): *Sós-gurgyó*; birtoknév (14): *Jegyző kútja, Községi kút, Pap kútja, Úr tava, Bíró-tó, Mester-tó, Gyári-kút, Szabad-kút*; földasszociáció (7): *Ravazdi-kút, Sósi-kút, Sennyedékesi-kút, Elsőosztályi-kút*; földművelésre utalás (1): *Szántási-kút*; állattartás (9): *Paskomi-kút, Gulya-kút, Halászkút, Csikóskút, Legelőkút, Tilalmasi-koplya, Csordajárasi-gurgyó* stb.; útnév (1): *Közép-út-kút*; építménynév (5): *Malom-kút, Templom-tó*; építmény+birtoknév (1): *Kerítési-bíró tava*; építmény+földnév (1): *Kereszt-dűlői-kút*; működés (2): *Pumpa-kút, Szél-kút*; anyagnév (3): *Vaskút, Kőkút, Kamenna studna*; tulajdonnév (4): *Levágott-kút, Jaj-tó, Újszegesi-kút*; eseménynév+eseménynév (1): *Újszegesi-kút*; egyéb (5): *Barkási-kút, Kontár-kút*.

Az összetett állóvízneveknek 32 típusa van. Nagyobb típusok: helyzetviszonyítás+víznév, állatnév+víznév, 24-24 névvel.

A Galántai járás vízrajzi szókincsének árnyaltsága a terület földrajzi adottságaiból ered, mutatja ezt a természeti nevek túlsúlya a többi névtípussal szemben.

Tartalom

Előszó [3]

PLENÁRIS ELŐADÁSOK (szerk. Cs. Nagy Lajos) [5]

Kiss Jenő: Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában
[7]

Jakab István: Nyelvünk területi változatainak és társadalmi használatuknak kérdései és kérdőjelei [15]

Szabó Géza : Nyelvföldrajzi szociolingvisztikai kutatások a nyugati magyar régiókban [23]

KÖZNYELVI SZEKCIÓ (szerk. Szabó Mihály Gizella) [33]

Gyivicsán Anna: Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken [35]

Bartha Csilla: Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban [40]

Csuka Gyula : Egyes szakterületek nyelvi különfejlődése Szlovákiában [52]

Szabó Mihály Gizella: Nyelvhasználat és szociális háttér [59]

V. Borbély Anna: Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi Románok román és magyar nyelvválasztására [73]

Szabó Dávid: Az argó kutatás módszertanának néhány kérdése [86]

Kassai Ilona: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán [93]

P. Lakatos Ilona - T. Károlyi Margit: Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében [103]

Lanstyák István: A magyar-szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról [115]

Zuzana Drábeková: A magyar-szlovák kétnyelvű diákok szlovák szókincsének néhány sajátosságáról [129]

NYELVJÁRÁSI SZEKCIÓ (szerk. Sándor Anna) [141]

Cs. Nagy Lajos: Mutató egy felvidéki magyarlakta település nyelvhasználatából [143]

Szabó József : Nagyiván egy közép-tiszántúli nyelvjárassziget [148]

Péntek János: Regionalitás a szójelentés körében [153]

Hévvízi Sándor: Gondolatok Füzesgyarmat nyelvjárásáról [158]

Rónai Béla : A nyelvjárási rendszerek elemeinek egyenlőtlen változása [163]

Lizanec Péter: Ukrán valamint Orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban [169]

Zsilák Mária: A délföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése [180]

Molnár Zoltán Miklós : Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány szociolingvisztikai vonása [187]

Sándor Anna : A koloni nyelvjárás néhány morfológiai sajátosságának szociolingvisztikai szempontú vizsgálata [195]

ONOMASZTIKAI SZEKCIÓ (szerk. Telekiné Nagy Ilona) [199]

Balogh Lajos: Állathívogatók és -terelők a Kárpát nyelvatlaszban [201]

Mizser Lajos Nyíregyháza : A személynévhasználat tartalmi és formai kérdései Északkelet-Magyarországon [206]

Papp János : Utónévadási sajátosságok Békés megyében [210]

Posgay Ildikó: Névhasználati sajátosságok Erdélyben [216]

Tolcsvai Nagy Gábor : Tabu és fétis (Az idegen nevek antropológiájáról) [221]

Varga József : A muravidéki kétnyelvű terület személynévanyagának vizsgálata, különös tekintettel szociolingvisztikai jellemzőire [225]

Fazekas Tibor: Kultúra- és településtörténeti megjegyzések a bukovinai magyar falvak 18. századi családnévanyaga alapján [246]

Pilecky Marcell: Barslédec ragadványneveiről	[255]
Hévvízi Sándor: Békés megye településneveinek rendszere	[260]
Hoffmann István: A helynevek szerkezeti változása	[266]
Rónai Béla: Zsidók a magyarországi földrajz neveiben	[279]
N. Császi Ildikó: Névadási indítékok Berencs (Branč) község földrajzi neveiben	[286]
Szathmáry József: Felső-Bodrogtörzs földrajzi neveinek tipológiája	[292]
Telekiné Nagy Ilona: A Galántai járás víznevei	[299]
Tartalom	[305]
Tartalom az előadók nevének betűrendjében	[309]

Tartalom az előadások nevének betürendjében

- Balogh Lajos: Állathívogatók és -terelők a Kárpát nyelvátlaszban [201]
- Bartha Csilla: Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban [40]
- V. Borbély Anna: Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi Románok román és magyar nyelvválasztására [73]
- N. Császi Ildikó: Névadási indítékok Berencs (Branč) község földrajzi neveiben [286]
- Csuka Gyula : Egyes szakterületek nyelvi különfejlődése Szlovákiában [52]
- Fazekas Tibor: Kultúra- és településtörténeti megjegyzések a bukovinai magyar falvak 18. századi családnévanyaga alapján [246]
- Gyivicsán Anna: Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken [35]
- Hévvízi Sándor: Békés megye településneveinek rendszere [260]
- Hévvízi Sándor: Gondolatok Füzesgyarmat nyelvjárásáról [158]
- Hoffmann István: A helynevek szerkezeti változása [266]
- Jakab István: Nyelvünk területi változatainak és társadalmi használatuknak kérdései és kérdőjelei [15]
- Kassai Ilona: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán [93]
- Kiss Jenő: Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában [7]
- P. Lakatos Ilona - T. Károlyi Margit: Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében [103]
- Lanstyák István: A magyar-szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról [115]

- Lizanec Péter: Ukrán valamint Orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban [169]
- Mizser Lajos Nyíregyháza : A személynévhasználat tartalmi és formai kérdései Északkelet-Magyarországon [206]
- Molnár Zoltán Miklós : Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány szociolingvisztikai vonása [187]
- Cs. Nagy Lajos: Mutató egy felvidéki magyarlakta település nyelvhasználatából [143]
- Papp János : Utónévadási sajátosságok Békés megyében [210]
- Péntek János: Regionalitás a szójelentés körében [153]
- Pilecky Marcell: Barslédec ragadványneveiről [255]
- Posgay Ildikó: Névhasználati sajátosságok Erdélyben [216]
- Rónai Béla : A nyelvjárási rendszerek elemeinek egyenlőtlen változása [163]
- Rónai Béla: Zsidók a magyarországi földrajz neveiben [279]
- Sándor Anna : A koloni nyelvjárás néhány morfológiai sajátosságának szociolingvisztikai szempontú vizsgálata [195]
- Szabó Dávid: Az argó kutatás módszertanának néhány kérdése [86]
- Szabó Géza : Nyelv földrajzi szociolingvisztikai kutatások a nyugati magyar régiókban [23]
- Szabó Mihály Gizella: Nyelvhasználat és szociális háttér [59]
- Szabó József : Nagyiván egy közép-tiszántúli nyelvjárássziget [148]
- Szathmáry József: Felső-Bodrogtörzs földrajzi neveinek tipológiája [292]
- Telekiné Nagy Ilona: A Galántai járás víznevei [299]
- Tolcsvai Nagy Gábor : Tabu és fétis (Az idegen nevek antropológiájáról) [221]
- Varga József : A muravidéki kétnyelvű terület személynévanyagának vizsgálata, különös tekintettel szociolingvisztikai jellemzőire [225]

Zuzana Drábeková: A magyar-szlovák kétnyelvű diákok szlovák szókincsének néhány sajátosságáról [129]

Zsilák Mária: A délföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése [180]

